

ISSN 1563-0226
eISSN 2617-1864
Индекс 75867; 25867

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Шығыстану сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЪ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия востоковедения

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

JOURNAL

of Oriental Studies

№1(88)

Алматы
«Қазақ университеті»
2019

ХАБАРШЫ

ШЫҒЫСТАНУ СЕРИЯСЫ № 1(88), наурыз

ISSN 1563-0226
eISSN 2617-1864
Индекс 75867; 25867

25.11.1999 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Күәлік №956-Ж.

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Турар А.С., магистр (Қазақстан)
Телефон: +7778 527 3341,
E-mail: aidanaturar1995@gmail.com

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Надирова Г.Е.,
филол.ғ.д., проф. – ғылыми редактор (Қазақстан)
Серікқалиева А.Е.,
PhD – ғылыми редактордың орынбасары (Қазақстан)
Палтөре Ы.М.,
PhD (Қазақстан)
Алдабек Н.Ә.,
т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Ким Г.Н.,
т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Авакова Р.Ә.,
ф.ғ.д. профессор (Қазақстан)
Құдайбергенова Р.Е.,
т.ғ.к., доцент м.а. (Қазақстан)
Көкеева Д.М.,
ф.ғ.к. доцент (Қазақстан)

Мұстафаева А.А.,
PhD, доцент (Қазақстан)
Мевлют Эрдем (Mevlut Erdem),
профессор (Түркия)
Роберт Эрмерс (Robert Ermers),
профессор (Нидерланды)
Чжао Цюань-шэн (Zhao Quan-sheng),
профессор (Вашингтон, США)
Масару Тономура,
профессор (Жапония)
Ли Джон О.,
профессор (Корея)

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Қанаева Ә.Д.,
жетекші маман (Қазақстан)

Шығыстану сериясы Шығыс елдері тарихы, саясаты, экономикасы, мәдениеті,
тіл білімі мен әдебиеті, тіл оқыту әдістемелері бағыттарын қамтиды.

КАЗАК
УНИВЕРСИТЕТІ
Б А С П А У Й І

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы

Гүлмира Шахкозова
Телефон: +77017242911
E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:

Гүлмира Бекбердиева, Агила Хасанқызы

Компьютерде беттеген

Айша Калиева

ИБ №12679

Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 10,4 б.т. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Тапсырыс №1692. Таралымы 500 дана.
Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2019

1-бөлім
ТАРИХ

Раздел 1
ИСТОРИЯ

Section 1
HISTORY

Палтөре Ы.М.

PhD докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: yktyiar@inbox.ru

ӘБУ НАСЫР ӘЛ-ФАРАБИДЫҢ «ҚАЙЫРЫМДЫ ҚАЛА ТҰРҒЫНДАРЫНЫҢ КӨЗҚАРАСТАРЫ» АТТЫ ЕҢБЕГІНДЕГІ АДАМ МӘСЕЛЕСІНІҢ ДІНИ МӘТІНДЕРМЕН САБАҚТАСТЫҒЫ

Бұл мақалада Әбу Насыр әл-Фарабидың «*Мәбәди ара әһл әл-мадина әл-фадилә уа мұдадати-һә*» (Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары) атты трактатындағы рух, жан, тән, ақыл, жүрек ұғымдары жалпы адам мәселесі діни мәтіндермен мазмұндасып жатқандығы дәлелді түрде баяндалады. Сондай-ақ Әбу Насыр әл-Фарабидың екі нәрсені, яғни «қайырымды қала мен надан, пасық қала» тұрғындарын қатар қойып, оларды салыстырмалы түрде түсіндіру тәсілі – Құран тәсіліне негізделген деген тұжырым жасалады. Әл-Фарабидың «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» атты шығармасында қоғамдағы тұрғындардың қал-жағдайын реттеу, бағынушы мен басшы арасындағы қарым-қатынастар діни түсініктер аясында түсіндірілетіндігі алға тартылады.

Түйін сөздер: әл-Фараби, қайырымды қала, Құран, адам мәселесі, діни мәтіндер.

Paltore Y.M.

PhD doctor, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: yktyiar@inbox.ru

Continuity of human problems with religious texts in the work of Abu Nasr al-Farabi «Views of the inhabitants of the merciful city»

This article describes in detail that the spirit, soul, body, heart, and common human problems are associated with religious texts in the treatise of Al-Farabi named after “*Mabadi ara ahl al-madina al-fadila ua mudadatiha*” (views of the inhabitants of the merciful city). It also concludes that Abu Nassyr al-Farabi composed two things, namely, the residents of the “merciful city and the ignorant city” and gave a comparative explanation of them – based on the method of the Koran. In the works of Abu Nasr al-Farabi, the “views of the inhabitants of a merciful city” regulate the conditions of life in society; the relations between society, a subordinate and the ruler are explained in the light of religious ideas.

Key words: al-Farabi, merciful city, Koran, human issues, religious texts.

Палтөре Ы.М.

PhD доктор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: yktyiar@inbox.ru

Преемственность человеческих проблем с религиозными текстами в произведении Абу Насра аль-Фараби «Взгляды жителей милосердного города»

В этой статье детально описывается о том, что дух, душа, тело, ум, сердце и общие человеческие вопросы связаны с религиозными текстами в трактате аль-Фараби «*Мәбәди ара әһл әл-мадина әл-фадилә уа мұдадатиһә*» (взгляды жителей милосердного города). Также делается вывод о том, что Абу Наср аль-Фараби сопоставил две вещи, а именно жителей «милосердного города и невежественного города», и дал сравнительное их объяснение на основе метода Корана. В произведении Абу Насра аль-Фараби «Взгляды жителей милосердного города» регулирование условий жизни в обществе, отношения между обществом, подчиненным и правителем объясняются в свете религиозных представлений.

Ключевые слова: аль-Фараби, милосердный город, Коран, проблемы человека, религиозные тексты.

Кіріспе

Әбу Насыр әл-Фараби өмірінің соңына қарай жазған еңбектерінің бірі «*Мәбәди ара әһл әл-мадина әл-фадилә уа мудадатихә*» (Қолжазба) деп аталады. Бұл еңбегі қазақ тілінде көбіне «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» деген атпен танымал. Кейде «*Әл-мадина әл-фадиләһ*» тіркесі «қайырымды қала», «ізгілікті қала» деген аударма нұсқасында да кездесіп жатады.

Әбу Насыр әл-Фарабидың барлық шығармалары араб тілінде жазылғаны белгілі. Бұған қоса, Әбу Насыр әл-Фарабидың мұсылмандық дүниетанымда болғандығы да дау туғызбайды. Елімізде әл-Фарабидың шығармалары тәуелсіздік алғанға дейін діннен ұзақ талдауға түссе, тәуелсіздіктен кейін діни түсініктермен сабақтастырыла зерттеуге, талдау жасауға мүмкіндік туды. Күні бүгінге дейін елімізде Әбу Насыр әл-Фарабидың мұрасын қазақ тіліне аудару, тану, таныту, насихаттау жұмыстары жалғасып келеді.

Әбу Насыр әл-Фарабидың бізге жеткен асыл мұрасы біз өмір сүріп отырған бүгінгі қоғам үшін аса қажетті екендігі байқалуда. Әсіресе адам мәселесі, оның құндылығы, жаратылу мақсаты мен өмір сүру салты, қоғамдасып өмір сүруінің қажеттілігі, бейбітшілік пен татулық, өзара түсіністік сияқты тағы басқа маңызды мәселелер бүгінгі күн тәртібінде. Әбу Насыр әл-Фарабидың біз сөз еткелі отырған «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» атты шығармасы адамзат баласының әлеуметтік-саяси хал-ақуалына оның іргелі мәселелерін шешуге, қоғамдасу кезіндегі қарым-қатынастардың негізін реттеуге арналған философиялық трактат екені талассыз.

Әбу Насыр әл-Фараби «*Мәбәди ара әһл әл-мадина әл-фадилә...*» атты бұл шығармасын Бағдат қаласында бастап, хижраның 331 жылы Дамаск қаласында жазып аяқтайды. Жазып болғаннан кейін қайта қарап, көпшіліктің сұранысы бойынша бұл трактатын Мысырда хижраның 337 жылы алты бөлімге бөледі. Оның төртінші бөлімі толықтай адамға, оның жаратылысына, ерекшелігіне, басшылық қабілетіне т.б. арналады (Әбу Насыр әл-Фараби. «Китаб әл-Милләһ уа нусус ухра», 1991).

Осы орайда, Әбу Насыр әл-Фарабидің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» атты трактатын қаламға алуға не нәрсе түрткі болды деген орынды сұрақ туындауы мүмкін. Егер біз автордың өмір сүрген қоғамына көңіл аударсақ,

жауабын тапқандай боламыз. Себебі, әл-Фарабидің өмір сүрген қоғамы талас-тартысқа, ішкі, діни қайшылықтарға бой алдырған қоғам болатын. Бұл туралы отандық философ ғалым Ә. Нысанбаев пен Ғ. Құрманғалиева да сөз ете келе: «...әл-Фарабидың философиялық жүйесінің пайда болуы қарсаңындағы дәуір ислам әдет-ғұрыптарын сақтаушылар арасындағы белгілі бір түсінбеушілікті білдіретін әртүрлі саяси ағымдар мен конфессиялар (сүнниттер мен шииттер) арасындағы қақтығыс пен араб халифаты қоғамындағы таптық қайшылықты бейнелейтін шиеленіскен, үздіксіз саяси күреске толы болды...», – (Әл-Фараби. II том, 9 б) деген тұжырым жасайды. Осы айтылғандарды ескере келе, Әбу Насыр әл-Фараби өз қоғамына көңілі толмай, қандай қоғам болуы керектігі жайындағы ой-толғамдарын, философиялық көзқарастарын жазып қалдырды дей аламыз.

Әл-Фарабидың «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» атты трактаты жайында сөз етудің алдында біз әл-Фараби бабамыздың «қоғам» және «қайырымдылық» ұғымдары жайындағы түсініктеріне қысқаша шолу жасауды орынды санаймыз. Әбу Насыр әл-Фараби: «...Адам қоғамы ұлы, орташа және шағын қоғамдарға бөлінеді: Ұлы қоғам дегеніміз – бірімен бірі біріккен және бірі көмек көрсететін көп халықтардың жиынтығы. Ал орташа қоғам дегеніміз – бір халық. Шағын қоғам – бір қаланың төңірегінде топтасқан қоғам. Қоғамның осы үш түрі кәміл қоғам болып табылады...» – дей келе, «...Қалалық қоғам қайсыбір халықтың бір бөлігі» деп ой түйеді. Ал қайырымдылық жайында «...Қайырымдылық бақытқа жету үшін қажет. Ол табиғи түрде де, қалау түрінде де бола алады» – дей келе, «Бақыт дегеніміз – абсолюттік қайырымдылық. Бақытқа жету үшін және бақытқа ие болу үшін қажет нәрсенің бәрі де сонымен бірге игілік болып табылады, бірақ өзі үшін емес, мұның өзі бақытқа жету үшін қажет болғандықтан» – деп тұжырым жасайды (Ә. Нысанбаев, Ғ. Құрманғалиева, Ж. Сандыбаев, 2009: 656).

Әл-Фарабидың «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» атты трактаты ең алдымен жаратушы Иенің, оның сипаттарын, сондай-ақ күллі әлемнің жаратылуы, оның бастауы, ондағы жаратылғандар, адамзат баласы, адамның нәпсісі, адамзат баласы мен жаратқан Иенің арасындағы елші, пайғамбарлық және оның сипаттары туралы түсініктерден басталады. Философиялық тілмен айтқанда, ең алдымен физикалық әлем рет-ретімен алғашқы материя, төрт элемент пен материалдар, жансыз денелер,

сосын өсімдіктер, жануарлар мен адамзат баласының жаратылысы жайлы баяндалады. Ал содан кейін қайырымды қала, оның ерекшеліктері, тұрғындарының сипаттары, оларды басқаратын басшыға қойылатын талаптар, сондай-ақ осындай үлгілі қалаға керағар болатын надан, пасық қала тұрғындары арасындағы айырмашылықтар жан-жақты талдауға түседі. Осылайша, Әбу Насыр әл-Фараби «...ізгілікті қалаға надан, өнегесіз, өзгеріп отыратын, адасқан қаланы, оңбағандық пен бақытсыздық және т.б. қаласын карама-қарсы қояды. Бұл қалалардың барлық тұрғындары бақытқа ұмтылмайды, өйткені олар мұның не екендігін білмейді. Ізгілікті емес қалалардағы бақытты әртүрлі түсініктемелер бақыттың ақиқат идеясын бұрмалайды. Алайда, ізгілікті қаланың исламдық контекстін атап өту қажет. Мұндай қаланың өмір сүруі қоғамды реттеуші – дін жағдайында мүмкін болады...» (Шығыс философиясы, 2009:480, 294). Әбу Насыр әл-Фараби «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» атты трактатының басында айтқан *әл-Маужуд әл-Аууал* (Алғашқы Болмыс), *Нәфи әш-Шарик анһу тағала* (Оның қандай да бір серігінің болуын жоққа шығару), Оның Бір ғана, Тірі, Мәңгі, Бөлінбейтін, Біртұтас екендігі жайындағы ой-тұжырымдары Құран мәтініндегі Алла тағаланың көркем есімдері мен сипаттарын баяндайтын аяттармен толықтай үндесіп жатыр дей аламыз. Әл-Фараби «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» трактатында Алланың жалғыз екенін және оның бұл әлемдегі жаратылыстардың ешқайсысына ұқсамайтыны туралы жазады. Нақтырақ айтсақ, «Бірінші Тұлға – барлық жан біткеннің өмір сүруінің бастапқы себебі. [Жалғыз] сол ғана кемшіліктен ада: басқа жан біткеннің бәрінде – Одан басқасында – ең болмағанда бір кемшілік немесе бірнеше [кемшілік] бар. Ал Біріншіні [Тұлғаны] алатын болсақ, ол мұндай [кемшіліктің] бәрінен ада, өйткені Оның тіршілігі кәміл және болмысында басқаның бәрінен озық, Одан кәміл жетілген ешнәрсе жоқ және Одан бұрын ешнәрсе де болмақ емес. Бұл ретте Оның тіршілігі ең мәртебелі дәрежеде әрі ізгі, әрі кәміл жетілген» (Әбу Насыр әл-Фараби, 2007: 46) дегенді айтады. Осы айтылғанды Құран мәтіндегі «(Мұхаммед (ғ.с.) оларға) айт: Ол Алла, біреу-ақ. Алла мұңсыз (Әр нәрсе Оған мұқтаж). Ол, тумады да туылмады. Әрі оған ешкім тең емес» (112:1-4); «Ол Алла, жаратушы, жоқтан бар етуші және бейнелеуші...» (59:22) (Халифа Алтай, 2000: 476) деген мағынадағы аяттармен үндесіп, мағыналық тұрғыдан сабақтасып жатқаны ақиқат.

Жалпы, әл-Фараби философиясы – ислам діні мен дүниетанымын басшылыққа алатын философия екендігі белгілі. Ойлау қалыптары грек философиясынан алынса да, мән-мазмұны, ой-тұжырымдары толықтай мұсылмандық дүниетаныммен өріледі. Шындығында, «Әл-Фараби, Құранның «Алладан басқа ешбір Құдай жоқ» тезисін, философиялық методологиялық тұрғыдан» дәлелдеуге тырысады (Сейтахметова Н.Л., 1998, 147-179).

Отандық философ ғалым Д. Кенжетай Әбу Насыр әл-Фарабидың еңбегінде «...өзін-өзі білетін трансцендентальды «бірінші Болмыс пен Себептен» белгілі жүйе мен тәртіпке сай орналасқан, әлем толығымен пайда болған соң адам жаратылған...», – деуі өте орынды айтылған тұжырым (Әл-Фараби, 2012: 16). Әлем жаратылғаннан кейін Адаматаның жаратылғанын қасиетті Құран аяттары да баяндайды. Осы орайда, ой желілігінің сабақтастығы, ұштастығы байқалады. Негізі Құран аяттары аясында адамзат баласының жаратылысы бірнеше кезеңдерден тұрады. Олар: 1) тин (балшық) кезеңі; 2) нутфә (жатырда тұратын тамшы) кезеңі; 3) аләқа (ұйыған қан) кезеңі; 4) мудға (кесек ет) кезеңі; 5) сүйек және ет кезеңі; 6) өзгеріске түскен (басқа бір) кезеңі; 7) нәресте (дүниеге келу) кезеңі; 8) ер жету, қартаю кезеңі. Бірақ бұл кезеңдерді баяндайтын Құран аяттары әртүрлі сүрелердің түрлі аяттарында келгендіктен реттілікті табу қиынға түседі. Дейтұрғанмен біз мұны Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) хадисіне жүгіну арқылы нақтылай аламыз. Хадисте: «Расында Алла тағала Адамды топырақтан жаратты. Сосын оны балшық етті. Кейін оны бейнелеп, жаратып кеуіп, құрғатылған лай болғанша тастап қойды. Сосын оны құмырадай сыңғырлағанша қойып қойды. Сонда Ібіліс келіп: шынында да ұлы бір іс жаратты, – дейтін. Кейін (Алла) оған Өз рухынан үрледі. Сонда рухтың алғаш жүрген жері (Адамның) көзі мен мұрын қуысы болды. (Адам) дереу түшкірді де, «*әл-хамду-лиллә*» – дейді (оған жауап ретінде Алла) «Сені Алла рахым етсін» – деді», – делінеді (Әбу Шәһабәһ Мухаммад, 1987: 408).

Әбу Насыр әл-Фарабидың ой-толғамдарындағы рух, жан, тән, ақыл, жүрек ұғымдары да діни мәгіндермен мазмұндасып, сабақтасып жатыр деуге толық дәлел бар. Әл-Фараби жан туралы: «Жан дегеніміз – ауаның күн сәулесіндегі сыйымды орны сияқты зерде үшін сыйымды орын» дей келе, «Егер адам: «Қалайша зерде өз мәніне ой жүгіртуі мүмкін және ақыл мен танылатын нәрсені қалайша пайымдайды?» деп

сұраса, біз: «Ол жақтағы ақылмен танылатын түс, форма сияқты денелерге тән ақылмен танылатындарға ұқсамайды» деп айтамыз. Ол жердегі ақылмен танылатындар бұл жақтағы денелік пен табиғи, сондай-ақ, элементтерден тұратын ақылмен танылатындардан бұрын пайда болған» деп түсіндіре отырып, «Жан мәртебесінде тұрған көптеген бастама себептер бар: Бұлар – аспан денелерінің жандары, ақыл-парасатты жануарлардың жандары және ақыл-парасатсыз жануарлардың жандары. Ақыл-парасатты жануарға ақыл-парасат күші, талпыну күші, қиялдау күші және түйсік күші тән. Ақыл-парасат күшінің жәрдемімен адам ғылымдар мен өнерлерді меңгереді және оның көмегімен мінез-құлықтары мен әрекеттердің жамандығынан жақсыларын ажыратады. Оның көмегімен ол нені істеу, нені жасамау керек екендігін пайымдап, сонымен бірге пайдалы мен зияндының жағымды мен жағымсыздың айырмасын танитын болады» – деп жан, тән, ақыл арасындағы тығыз қарым-қатынастарды философиялық тұрғыдан талдап түсіндіреді (Ө. Нысанбаев, Ғ. Құрманғалиева, Ж. Сандыбаев, 2009: 656). Жақсылық пен жамандықты, пайда мен зиянды ажырата білетіндігі Осы айтылған ой-тұжырымдар Құран аяттарымен мазмұндасып, сабақтасып жатқандығын аңғарамыз. Мысал ретінде айтар болсақ, Құран аяттарында адамзат баласының нәпсісі адам баласының орындайтын жақсы-жаман істерінен кәсіп алатындығынан хабар береді. Адамның жаны (нәпсі) жамандық жолы мен ізгі, жақсылық жолын ажырата біледі. Алла тағала адамзат баласына өз тұрмыс тіршілігінде бұл екі жолды, яғни жамандық жолы мен ізгі, жақсылық жолын бірін-бірінен ажырату қабілетін берген. Егер адам баласы жамандық жолға түссе, онда оның нәпсісі (ішкі мені) бұл жолдың жамандық жолы екенін біледі. Сондай-ақ нәпсі өзі жасаған амалдарына анық көз жеткізуші. Ал егер адам баласы ізгі, жақсылық жолға түссе, онда оның нәпсісі (ішкі мені) бұл жолдық жақсылық жолы екенін біледі. Сондай-ақ нәпсі өзі жасаған амалдарына анық көз жеткізуші. Құранда: «Кісіге және оны толықтағанға, Сонда оған жамандық әрі ізгі, жақсылық қабілеті бергенге серт. Расында нәпсісін тазартқан кісі құтылды да; Әлде кім оны кірлетсе қор болды» деген мағынадағы аят кездеседі (Шәмс сүресі, 7-10-аяттар). Ал енді адам бойындағы «жүрек» концептісіне қысқаша тоқталатын болса, «жүрек»-ті араб тілінде «Қалб» (قلل) деп аталады. Әбу Насыр әл-Фараби өз шығармасында осы «қалб» сөзін қолданады. Құран мәтінінде жү-

рек – ақыл мен ұжданды да қамтып жатқан жан-жақты терең ұғым ретінде қарастырылады (Мұхаммед Али, 1983: 17). Сондай-ақ Құран мәтінінде жүректің ойланатын ағза екендігін меңзейтін аяттар бар. Мысалы, «Хаж» сүресінің 46-аятында айтылған жүрек ақылдың ісіне негізделген. Жүрек – терең ойлану, оқиғалардың бас-аяғын болжай білу; олардың себебі мен хикметін түйсіну объектісі бола алады (Мұхаммед Али, 1983: 116). Негізі мұндай тұжырым бір топ ғалымдар үшін таңсық болғанымен, қазіргі батыстық ғалымдардың зерттеулері бойынша мұның ақиқат екендігі дәлелденіп жатқан құбылыс. Шынында да Құран аяттарында «қалб» (жүрек) ұғымы – көбіне ойлану, білу, ақыл жүгірту сияқты саналы әрекеттердің орталығы ретінде баяндалады. Ақыл жүгіртудің кез келген түрі жүрекпен байланыстырылады, әрі аталмыш қызметтер, ақылдың қызметі болғандығына қарағанда, иманның орталығы деп саналған жүректің ақылмен өте тығыз қарым-қатынасы бар екендігін аңғарылады. Түйіндеп айтқанда, Құран аяттары бойынша жүрек концептісі кез келген саналы іс-әрекеттердің орталығы болған теориялық ақыл деп тұжырымдауға болады. Бұған дәлел ретінде Құрандағы: «...Олардың жүректері бар, алайда олар онымен түсінбейді»; [6, 7:179] «...Олар жер жүзінде кезіп жүрмеді ме? Сонда олардың түсінер жүректері, естір құлақтары болса еді»; [6, 22:46]. «...Әлде олардың жүректері құлыптаулы ма?» [6, 47:24], – деген мағынадағы аяттарды келтіре отырып, сенімнің жүрек арқылы жүзеге асатын әрі растаудың мекені саналатын жүрек ақылға синоним сөз ретінде қолданылғандығын аңғаруға болады.

Құран мәтінінде әлем және әлемде болып жатқан құбылыстар жайлы ойланып-толғану, осылайша жаратқан Иенің бар және Оның бір екендігін жіті түсіну сөзсіз адам ақылына тәуелді болып келеді. Мұндай ақыл Құранда көбіне «қалб» (жүрек) ұғымымен түсіндіріледі.

Әбу Насыр әл-Фарабидің біз сөз етіп отырған «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» атты трактатында адамның сезімі жайында сөз еткенде адамның ыстық пен суықты сезуі, ұстау арқылы сезу сияқты маңызды мәселелерді түсіндіре келе жүректің қызметіне оның басқа дене мүшелерімен қарым-қатынасын сөз етеді. Осылайша адам денесіндегі жүйелі тәртіпті мысал ретінде келтіре отырып, қоғамдағы бағынушы мен басшы арасындағы қарым-қатынасты түсіндіреді. Осы орайда, әл-Фарабидың: «Кейбір кісілер азын-аулақ қана басшылықты керек етеді, басқа бір адамдар –

көп басшылықты қажет етеді. Бірақ басшылықтың бұл екі түрі болғанның өзінде ол адам, егер сырттан итермелеуші немесе талпындырушы болмаса, үйреткен, берілген ақылдың бәрін бірдей орындай бермейді. Бұл жағдай адамдардың көпшілігіне тән нәрсе. Сондықтан ол осының бәрін үйрететін және тиісті амалдарды орындауға итермелейтін адамдарға зәру болады» – дейді (Ә. Нысанбаев, Ғ. Құрманғалиева, Ж. Сандыбаев, 2009: 656).

Әл-Фараби қайырымды қала тұрғындарының да өздеріне лайық басшысы болатыны жайында сөз ете келе «қайырымды, ізгілікті қала басшысының негізгі сипаттарын талдап түсіндіреді. Қала басшысының дене бітімі, ақылды, әрі ойлау деңгейі жоғары, білімді, жан дүниесі кемшіліксіз толық болуы қажет дегенді айтқызып. Осы сипаттардың ішінде көбірек білімді болуына назар аудартады. Басшылық әл-Фарабидің ойынша, екі ерекшеліктің арқасында мүмкін болады. Біріншісі, адамның табиғатынан және жаратылысынан оған дайын болуы, екіншісі, қабілеті мен санасының, бітім-болмысының лайықтылығы, яғни, расында, ақылға және ақылдыға айналу. Әбу Насыр әл-Фараби қайырымды қаланы басқаратын басшы ақылды, дана, аса білімді, ойлау қабілеті жоғары, сондай-ақ есте сақтау қабілеті, сөздің астарын түсіне білетін, көргенін, естігенін, айтқанын ұмытпайтын және ғылым-білімге аса құштар, тез қабылдайтын, үйренуден жалықпайтын, өзінің ойын басқаларға нақты жеткізе алатын, сөзге шешен болғаны жөн деп түйіндейді. Бұларға қоса басшының өз шешімінде берік, тұрақты, орындалуы тиіс істі жасауда өзінің бар күш-жігерін сала алатын, қорықпайтын өзіне аса сенімді, өзін төмендететін істерден ұзақ, шындықты және шындықты сөйлеген кісілерді жақсы көретін, өтірікті, көз бояушылықты жақтырмайтын, ондай адамдардан бойын аулақ ұстайтын, жаратылысынан әділдікті жақтайтын, зұлымдық атаулыны жек көретін, сондай-ақ егер бір кісі әділдікке шақырса, оған бойсұнатын, ал егер зұлымдыққа, жамандыққа үгіттесе, оны жек көретін тұлға болуға тиіс дейді.

Әрине, кез келген қоғамда түрлі адамдар болатыны ақиқат. Адамдар көбіне бір-бірінен ақыл-ойына, парасатына қарай ерекшеленді. Адамзат баласының басым бөлігін нәпсі қалауы жетелейді. Олардың өмірін реттеп жүйелейтін, белгілі тәртіп пен талаптар қоятын жалпы халықтың игілігін ойлайтын, көпшіліктің ауызбіршілігін ұйымдастырып, оларды басқарып отыратын басшыны қажет екені даусыз. Бірақ барлық адам

басшылық ету қабілетіне ие бола бермейді. Бұл туралы әл-Фараби: «Басқа адамға басшылық ету әр адамның қолынан келе бермейді және тиісті әрекетті жасауға итермелеуші болу қабілеті де әрбір адамда бола бермейді. Осы нәрселердің біріне итермелеуші болуға немесе оны өзге адамға жеткізе білуге мүлдем қабілетсіз адам ешбір жағдайда басшы бола алмайды. Мұндай адам тек біреудің басшылығында болады. Ал енді бір жағдайларда басшылық етіп жетелеуші болуға және оны осы ретте пайдалануға қабілетті адам соны өздігімен істей алмайтындарға осы мәселеде басшы болады» дей келе, «Басшы бірінші басшы болуы да және екінші басшы болуы да мүмкін. Екінші басшы дегеніміз – өзіне басқа кісі басшы, ал өзі басқа бір кісіге басшы. Басшылықтың осы екі түрі белгілі бір салада жүзеге асырылады. Мысалы, ауыл шаруашылығында, саудада, медицинада...» деп түсіндіреді (Ә. Нысанбаев, Ғ. Құрманғалиева, Ж. Сандыбаев, 2009: 656).

Әбу Насыр әл-Фараби «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» атты трактатында «қайырымды қала» тұрғындарын басқаратын басшының сипаттары жайында сөз ете келе, қайырымды қалаға кереғар ұғымда адасушы, надан халықты мысал ретінде келтіре отырып салыстырмалы түрде талдап түсіндіреді. Әл-Фарабидың түсіндіруінше кейде адасушы надан халық зұлымдықтың кереғары болған әділдікті істейтін жағдайға тап болады. Бірақ ол қалыпты өзара түсіністік деңгейінде емес, сырттан келген қандай да бір себеп-салдарға байланысты орын алады дей келе мыналарды айтады:

Біріншіден, егер басқа халықтың алдында әлсіздік танытқанда немесе одан қорыққанда; екіншіден, егер өздігінен сыртқы қарсы күшті жеңе алмағанда, бұл мәселе шешілгенге дейін әділдікті ұстанса да, бірақ кейіннен өз қалпына қайта оралады, яғни зұлымдыққа бой алдырады. Үшіншіден, егер адасушы надан халық алдыға қойған мақсат-мүддесіне басқалардың көмегінсіз жете алмағанда, негізгі мақсатына қол жеткізгенше олармен тату, әділ болады дейді. Түйіндеп айтқанда, адасушы надан халық өзінің бойында қандай да бір әлсіздік, қорқыныш, сырттан күтпеген қарсы күштің келуі, алдына қойған мақсатына жету үшін зұлымдықты тәркі етсе де, осы айтылғандар оң шешімін тапқанда олар өздерінен әлсіз халыққа зұлымдық етуін қайта жалғастырады деп сипаттайды.

Міне осылайша, екі қала тұрғындарын салыстырмалы түрде баяндай отырып, бақыт-

ты, бейбіт қоғам құру жолындағы өзінің ой-толғамдарын жеткізеді. Шынында Әбу Насыр әл-Фарабидың ой-толғамдары, айтқан философиялық тұжырымдары бүгінгі әлеумет үшін тағылымы мол мұра. Әл-Фараби: «Егер адамның өмір сүруінің мақсаты бақытқа – ең жоғары кәметке жету болса, онда адамның осы бақытқа жетуін көрсету үшін оны меңгеруге қабілетті нәрселердің бәрін алу керек» – дей келе, «...Қайырымды қаланың әрбір тұрғыны өмір сүруші нәрселердің алғашқы бастамасын, олардың бағынышты сатыларын, бақытты қайырымды қаланың басшылығын, бұл басшылықтың сатыларын, бақытқа жетуге бастайтын мақтаулы істерді біліп алуға тиіс. Бақытқа жетелейтін бұл істерді білумен ғана шектелуге болмайды, қайырымды қаланың тұрғындары оған әрекет қолданулары керек» дегені бізге үлгі-өнеге болуға тиіс. Жалпы жақсылыққа қадам басуда, өзгеруге, жан-жақты әрі рухани тұрғыдан кемелденуге деген өзімізде талпыныс пен оған лайықты іс-әрекет болуы тиіс. Қасиетті Құранда: «Расында бір қауым өздерін өзгертпейінше, Алла олардың жағдайын өзгертпейді» («Рағыз» сүресі, 11-аят) деген мағынадағы аят кездеседі. Ал «Фуссилат» сүресінің 34-ші аятында Алла тағала: **«Жақсылық пен жамандық тең емес. Жамандықты ең көркем түрде жолға сал жамандыққа қарсы жақсылық жаса»** деп бұйырады.

Қорытынды

Осы орайда, біз сөз етіп отырған Әбу Насыр әл-Фарабидың «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» атты трактатында екі нәрсені, яғни «қайырымды қала мен надан, пасық қала» тұрғындарын қатар қойып, оларды салыстырмалы түрде түсіндіру тәсілін қасиетті Құран тәсіліне негіздеген деген пікірді алға тартамыз.

Себебі, Әбу Насыр әл-Фарабидың Құран мәтінімен оның тәсілдерімен жақыннан таныс болғаны талас тудырмайды. Құран мәтінінде халал-харам, жақсылық пен жамандық, дос пен дұшпан, имандылық пен күпірлік, шындық пен өтірік, жұмақ пен тозақ, осы дүние мен о дүние сияқты тағы басқа көптеген ұғымдар салыстырмалы түрде талдауға түседі. Мұның пайдасы мен зияны адамзат баласына үлгі-өнеге ретінде ұсынылады.

Қорыта айтқанда, Әбу Насыр әл-Фарабидың «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» атты шығармасында қоғамдағы тұрғындардың қал-жағдайын реттеу, бағынушы мен басшы арасындағы қарым-қатынастар діни мәтіндер, Құран аяттары аясында түсіндіріледі. Айтылған ой-тұжырымдардың бәрі де адам мәселесі төңірегінде тоғысып, діни мәтіндермен ұштасатын идеялармен өріледі. Олай болса, Әбу Насыр әл-Фарабидың шығармалары діни мәтіндер аясында алдағы уақытта әлі де тереңірек ғылыми талдау жасауды қажет ететіндігін аңғартады.

Әдебиеттер

- Мәбәди ара әһл әл-мадина әл-фадилә уа мұддатихә. қолжазба.
 Әбу Насыр Әл-Фараби. «Китаб әл-Милләһ уа нусус ухра». Таққиқ. Мұхсин Маһди. II-басылым. Дарул-Машриқ. Бейрут. 1991ж.
 Әл-Фараби. II том. 404 б.
 Шығыс философиясы: оқу құралы. – Алматы: «Жазушы», 2009. – 480 б.
 Әбу Насыр әл-Фараби. 10 томдық шығармалар жинағы. 4-том. Әлеуметтік философия. Этика. Эстетика. (1 бөлім). – Астана: ТОО «Лотос-Астана», 2007. – 46 б.
 Халифа Алтай. Құран Кәрім қазақша мағына және түсінігі. – Алматы, 2000. – 476 б.
 Сейтахметова Н.Л. Абу Наср Аль-Фараби об отношении философии и религии. Современность: мир мнений // Философский альманах. – 1998. – №2
 Әл-Фараби. Философиялық-саясаттанулық және рухани-танымдық журнал. – 2012. – №4(40). – 16 б.
 Әбу Шәһәбәһ Мухаммад. Әл-мадхал ли дирасатул-Куранил-Карим. Эр-Рияд. Дәрул-лиуа. III том. 536 б. 1987ж.
 Мұхаммед Али. Мәһумул-ақл уәл-калб фил-Куран уәс-сунна. – Бейрут, 1983.
 Әбу Насыр әл-Фараби. Таңдамалы трактаттары / Құраст.: Ә. Нысанбаев, Ғ. Құрманғалиева, Ж. Сандыбаев. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. – 656 бет. (409 бетте)

References

- Mábádi ara áhl ál-madina ál-fadilá ya múdadatihá. qoljazba.
 Ábý Nasyr Ál-Farabi. «Kitab ál-Milláh ya nýsýs ýhra». Taqqiq. Mýhsin Mahdi. II- basylım. Darýl-Mashriq. Beirýt. 1991j.
 Ál-Farabi. II tom. 404 b.
 Shygys filosofuasy. Oqý quraly. Almaty: «Jazýshy», 2009.- 480 b.

- Ábý Nasyr ál-Farabı. 10 tomдық shyǵarmalar jınaǵy. 4-tom. Áleýmettik filosofıa. Etika. Estetika. (1 bólim) Astana: TOO «Lotos – Astana», 2007. – 46 b.
- Halıfa Altaı. Qurań Kárim qazaqsha maǵyna jáne túsinigi. Almaty, 2000. – 476 b.
- Seitahmetova N.L. Abý Nasr Al-Farabı ob otnoshenii filosofii i religii. Sovremennost: mir mnenu // Filosofskii almanah. 1998. – №2
- Ál-Farabı. Filosofıalyq-saiasattanylyq jáne rýhanı-tanymdyq jýrnal. – 2012. -№4(40). 16 b.
- Ábý Sháhábáh Mýhammad. Ál-madhal lı dirasatýl-Qýranıl-Karım. Ár-Rııad. Dárýl-lıya. III tom. 536b.1987j.
- Muhammed Alı. Máhýmýl-akl ýál-kalb fil-Kýran ýás-sýnna, Báırýt 1983.
- Abu Nasr al-Farabi. Tandamaly traktattary/ Kurast: Selected treatises / Composer: A. Nysanbayev, G. Kurmangaliyeva, Zh.Sandybaev. - Almaty: «Arys» publishing house, 2009. -656 pages. (See page 409)

Makangali B.

PhD candidate, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: makangali@gmail.com

**MODERN SECURITY STUDIES AND IMPLEMENTATION OF
THEORETICAL EXPERIENCE IN THE GULF REGION**

This article discusses the development of Security Studies and problems associated with the implementation of theoretical experience outside the spread of Western culture, since modern Security Studies are basically built on a Euro-American political culture. In this connection, scientists who study eastern countries, including the Islamic world, often face the problem that existing theories do not always work. This is related to the phenomenon of concept malformation, which was described by the well-known political scientist of the Florentine school of political studies, Giovanni Sartori. Within his theory, the simple implementation of Western concepts in the East leads to a distortion of the results. Scientists propose two ways to solve this problem, which are connected with the search for alternative theories or with the adaptation of existing theories within the region under study.

Key words: Security Studies, security, Concept Malformation, theories, Islamic theory of international relations.

Мақанғали Б.Қ.

PhD докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: makangali@gmail.com

**Заманауи қауіпсіздік зерттеулер және Шығанақ аймағында теориялық
тәжірибені қолдану мәселелері**

Бұл мақалада қазіргі қауіпсіздік бойынша зерттеулердегі мәселелер қарастырылады. Оның ішінде батыс елдерден тыс аймақтарда теориялық тәжірибе қолдану мәселесі көтерілді. Себебі заманауи қауіпсіздік бойынша зерттеулердің негізі Еуропа мен Американың саяси негіздеріне сүйініп дамыған. Сондықтан бұл теориялар Шығыс өңірлерде қолдануға келмейтініне көз жеткізуге болады. Бұның себептерін Флоренция саяси мектебінің көрнекті өкілі Джованни Сартори концептердің бұрмалауымен байланыстырады. Сартори тұжырымы бойынша батыс мәдениеті, тарихы мен философиясы төңірегінде жасалған терминология Шығыстағы жаңа құбылыстардың қыр-сырларын аша алмайды, керісінше қателіктерге әкеледі. Сондықтан бұл мәселені шешу үшін зерттеушілер екі шешім ұсынады. Біріншіден жергілікті теорияларды дамыту, екіншіден батыс теорияларды жергілікті жағдайына сәйкестіріп қолдану.

Түйін сөздер: қауіпсіздік бойынша зерттеулер, қауіпсіздік, концепт бұрмалауы, теориялар, халықаралық қатынастардың ислам теориясы.

Маканғали Б.К.

PhD докторант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: makangali@gmail.com

**Современные исследования в области безопасности
и вопросы имплементации теоретического опыта в регионе Залива**

В данной статье рассматривается вопрос развития исследований в области безопасности и проблемы, связанные с имплементацией теоретического опыта вне распространения западной культуры, так как современные исследования безопасности в своей основе построены на евро-американской политической культуре. В связи с этим зачастую ученые, изучающие восточные

страны, в том числе исламского мира, сталкиваются с проблемой того, что имеющиеся теории не всегда работают. Это связано с таким явлением, как искажение концептов, которое описал известный политолог флорентийской школы политических исследований Джованни Сартори. В рамках его теории простая имплементация западных концептов на Востоке приводит к искажению конечных результатов. Ученые предлагают два пути решения данной проблемы, которые связаны либо с поиском альтернативных теорий, либо с адаптацией имеющихся теорий в рамках изучаемого региона.

Ключевые слова: исследования в области безопасности, безопасность, искажение концептов, теории, исламская теория международных отношений.

Introduction

Security is one of the fundamental and central categories of international relations (IR), and the study of security issues is considered the most important area of this scientific discipline. In turn, ensuring security is the dominant imperative of the policy of the absolute majority of states of the world, the key to their stability, development and prosperity.

The study of security in IR deals with such a scientific area as *Security Studies*. Also often in the scientific literature, the direction is called as *International Security Studies*, *Strategic Studies*, *Peace Research*, etc. It is believed that initially, this direction was independent, but rather quickly absorbed by international relations. (Buzan, Hansen 2009: 1) The issue of security became the leitmotif of the formation of international relations as a scientific discipline after the First World War (1914-1918). Since this was the world's first global scale conflict with colossal human casualties, the widespread use of new technological developments, the acts of using chemical weapons as weapons of mass destruction (WMD), etc. According to its results, the governments of the world powers, leading political figures, various researchers sought to comprehend these events in order to prevent their repetition in the future. (Collins 2009: 2) Therefore, researchers agree that the issue of security has become the most important reason for the formation of a new discipline political science.

Despite the steps taken by the world community after the First World War, the established system of international relations could not form a safe world, as the even more terrifying and tragic Second World War (1939-1945) flared up. In many ways, the failure of the system was due to differences in security approaches between Continental Europe, historically oriented to collective action in the military field, and between the Anglo-American approaches, originating from a culture of deterrence. The result of the Second World War was the creation of a new world order, where the issue of

security reached a new level. The main instrument for achieving international security was to be the United Nations (UN), created in 1945. Its creators in the preamble of the Charter of the organization stressed that the motive for integration is the desire to join forces in maintaining international peace and security. (Charter of the United Nations)

The world once again plunged into war, but of a different nature, which consisted in the confrontation of two blocks (systems) based on the ideological antagonism of the two superpowers of the USA and the USSR. This war was called the Cold War. On the other hand, these events have become a dividing line for Security Studies. According to B. Buzan and L. Hansen, works on security before 1945 can largely be described as military studies, military strategies or geopolitics. These include such famous authors as Clausewitz, Mahan, Richardson, and Haushofer. (Buzan, Hansen 2009: 1)

The cold war dictated its conditions. New elements began to be added to traditional military issues, in particular due to the sharp increase in the number of nuclear weapons in the world and strategic forces. Enhancing the security of some increased the threat to others. This situation led to "unsustainable stability" in the world, the persistence of which was always in doubt. (Lipschutz 1995: 11) It was during this period that the main research schools and the main approaches to the study of security emerged. In general, there was a qualitative and quantitative evolution of the scientific direction. New research has become more extensive, not only military, but also some non-military threats were covered, and security as a whole, and not just the issue of defense or war, became the key concept. But perceptions of each other in the West and the USSR as an existential threat created pressure on the international security agenda, leaving the military component as the main imperative. We would like to note that the development of the theories of international relations (IRT) in the XX century, in the first place, is connected with the research of Western scientists. As in the Soviet Union, world politics was viewed through the prism of the Marxist-Leninist

ideology of confrontation between the progressive communist world and the aggressive policies of Western imperialism. Therefore, the theorization of current international processes lagged significantly behind the work of western researchers.

Alternative Security Studies, including constructivist, critical, feminist, and others, began to gain great popularity in the scientific community during the Cold War era. The intellectual demand for new approaches is associated with the expansion and deepening of the most complex processes in the world: the erosion of state sovereignty; globalization; digitalization of information and an increase in the speed of its transmission; cultural-civilization and religious-confessional faults; strengthening non-state actors in international politics and much more. New types of threats, which often had a non-military character, began to play an increasingly important role in the world. Therefore, debates and discussions about the concept of “security” began to grow in the research environment, namely, the primacy of the security object. Should this be the entire international system or only nation states, or the “West” and individual communities, etc. (Lipschutz 1995:1)

In the context of this debate, Security Studies began to shape their modern structure. Such a width and depth of the research field, although indicating a sustainable development of the scientific field, but on the other hand, also points to the evolution of traditional problems and the intensification of new types of threats.

What is security?

Studying the scientific literature, one has to state that among researchers there is no consensus about the semantics of the term “security”. Many authors believe that in modern science “security” has the character of multidimensionality, and also call the term “subjective and elastic”. (Williams P.D., McDonald M. 2018:1) This creates a number of conceptual problems, since it does not introduce a clear definition. According to Logunov A.B. is in such a situation that *“since social problems can be viewed from the point of view of various sciences, methodologies, schools and personal bias, then this “inexhaustibility” of this concept arises”*. (Logunov 2015: 7)

Specialists identify several key components of security, this is an “object” (who needs security), “subject” (who provides security) and “activity” (how security is ensured). In modern scientific thought and in world practice, it is considered traditional that the state is the main object of

security. This is due to the peculiarity of the creation and development of the Westphalia political system of the world. Where any state since its inception set the main task of preserving its own sovereignty, which was understood to prevent external aggression. However, with the end of the Cold War, scientists began to revise these basic settings and make adjustments. If we consider security in the framework of modern IRT, then it is natural to regard the state as the main “object”, which is still the main actor of world politics in the understanding of most researchers. In this case, the “subject” will be the legitimate leadership of the country, as an authorized body. States have interests shaped by objective needs, in particular self-preservation and development. The protection of these interests by all available means and methods is the “activity” of the subject. However, various conditions and factors hindering the implementation of the interests of the subject are perceived as security threats. (Logunov 2015: 8-10) In the early stages of the development of IRT, security and the satisfaction of interests were considered only within the framework of increasing state influence through the growth of military power or “hard power”. (Lebedeva 2014: 117) However, the role of “soft power”, built on increasing the country’s authority based on culture, sympathy, etc. The concept of combining “hard power” and “soft power” in international relations is called “smart power”. (Nye 2011)

Among the security definitions that modern researchers use, there are both general interpretations and narrower ones. For example, the majority of researchers in international relations, speaking of the term “security”, have in mind “the alleviation of threats to cherished values”. (Williams P.D., McDonald M. 2018: 1) What is essentially a more flexible version of one of the early interpretations of “security” «the absence of threats to acquired values, in a subjective sense, the absence of fear that such values will be attacked» that A. Wolfers gave in 1952. (Wolfers 1952: 485) Scientists specializing in Security Studies give narrower definitions, which often depend on the theoretical orientation of the researcher. At the same time, in the works of the Cold War period, the concept of “security” was generally perceived as a defense against external aggression and war. As can be seen in the work of I. Bellany “Security itself is relative freedom from war ...”. (Bellany 1981: 102) In addition, for example, G. Luciani in his research says that security is the ability to resist aggression from the outside. (Luciani 1989: 151) The majority of specialists of that era followed this question. In the post-Cold

War studies, there is an attempt to take into account new trends and go beyond the boundaries of the problems of war and peace in international relations. So Edward A. Kolodziej writes: *“Security... implies both coercive means to check an aggressor and all manner of persuasion, bolstered by the prospect of mutually shared benefits, to transform hostility into cooperation”*. (Kolodziej 2005: 25) Moreover, here is a well-known specialist, Mohammed Ayoob writes: *“Security-insecurity is defined in relation to vulnerabilities – both internal and external – that threaten or have the potential to bring down or weaken state structures, both territorial and institutional, and governing regimes”*. (Ayoob 1995: 9) The treatment of Mohammed Ayoob gives an understanding not only of the essence of security, but also affects the very important state of “insecurity”. In our opinion, with respect to this study, taking into account all the specifics of the region studied, his definition is the most appropriate.

However, the period after the Cold War reformatted not only the world order and the system of International Relations, but Security Studies. Other aspects of safety have begun to gain increasing relevance, which has created difficulties for traditional research methods. Therefore, in the 1990s, representatives of the Copenhagen School of Security, in order to cover a wider range of industries in Security Studies, suggested reconsidering the existing approaches, since some new areas of problems were fundamentally different from military-political threats. They divided the subjects of study into different sectors according to the spheres of public life: military, environmental, economic, social and political, which allows improving the perception of problems and improving the level of their analysis. (Buzan et. al. 1998: 195-213) The approach was more systematic and structured. At the same time, a security separation approach has been established in security studies, depending on the spheres of public life. There are such types of security as political, military, economic, environmental, social, informational, food and others. In turn, according to their characteristics, security types can now be classified as “hard security” (for example, military security) and “soft security” (economic, environmental, cultural security, etc.).

Theoretical Approach Map of Security Studies

Security research over the last century has evolved within the discipline of IR. Therefore, the theoretical part of Security Studies is synchronized with IRT. It can be said that the majority of security

researchers offer their theoretical and methodological developments within the framework of the IRT paradigm. Scientists identify four paradigms: realism, liberalism, globalism, and postpositivism. Paradigms offer a certain set of basic principles and attitudes, within which theories of the general, middle, private level and approaches are developed in the future.

Realism as a paradigm is rightfully considered the foundation of the entire scientific discipline of the IR. Realists require the most accurate and “realistic” to describe international relations, that is, to study what is happening in reality and not the abstract possible in the future. (Lebedeva 2014: 23) In addition, to focus on the analysis of what states are doing and not that declare. The sources of realism, asserted by realists, can be found in the ancient works of ancient Greece, Rome, India and China. (Jensen, M.A., Elman 2018: 19) In the 20th century, by focusing on elements such as security, war and peace, strength and power, international anarchy, led to the long dominance of the realistic paradigm in world politics. (Glaser 2009: 16) Moreover, it is necessary to emphasize that no paradigm of IRT pays more attention to security than realism, which puts it as the main motivation of the state. (Baldwin 1997: 21)

Realism has two main variations that have emerged one after the other during the twentieth century. The first kind of realism is associated with the works of such scientists as E.H. Carr and G. Morgenthau, who defended their views on the study of international relations in debates with supporters of liberalism. (Quinn 2018: 71-72) Although the concepts of liberalism in IR were formed earlier by realism, however, a realistic paradigm emerged from the activities of G. Morgenthau took it up, because the ideas of the realists were based on more understandable and close to that time basics. The second kind of realism is associated with the name of an American political scientist Kenneth Waltz. He criticized and disavowed many of the ideas of realism, which were formed by his predecessors, including Morgenthau. First, his criticism was addressed to the approach of Morgenthau and his followers, who, studying the early actions of various countries, tried to determine the universal behavioral laws of states and their political leaders. However, according to Waltz, in view of the different characteristics of states, it is advisable to develop a structure that would explain the actions of states (for example, war or peace). Ideas formed in realism before Waltz received the name of classical realism, while the thoughts of Waltz himself came

to be called structural realism or neo-realism. (Quinn 2018: 72) Subsequently, researchers, also rethinking the ideas of both Morgenthau and Waltz, developed other variations of realism such as defensive structural realism, offensive structural realism, the theory of rise and fall, neoclassical realism, etc. At the same time, each direction is characterized by the active use of individual theories, such as the balance of power, the dilemma of security, hegemonic stability, etc. In general, such an abundance of variations within a single paradigm creates disagreements even on a number of key conceptual points of realism, for example, issues of interstate cooperation. However, in most basic aspects of the paradigm, the realists are one. For example, the nature of the international system in realism is characterized by anarchy. Realists see the reason for this in the absence of an international sovereign (authority) guaranteeing the observance of international order, agreements and obligations, and as an arbitrator who prevents the unreasonable use of military force. However, anarchy does not mean the chaos of the international system. The realistic paradigm considers the state as the main actor in international relations. At the same time focusing on the overall structure of the international system, without going into details, in the internal issues of individual countries. Realists consider states as rational actors who make decisions based on their capabilities, taking into account the motives of other states and pursuing national interests. (Glaser 2009: 16-17) Accurately following national interests is a feature of realism and one of the most important elements of the paradigm. Moreover, G. Morgenthau makes it the main category, but noting that the content of “national interests” may vary over time. (Morgenthau 1967) In the understanding of the absolute majority of realists, “force” is one of the most important category and determining factor of the international environment. This results from the anarchic state of the world system, when each state is only able to ensure its own security by building up military power. Therefore, in this process, resources play the most important role: wealth, population, intellectual and technical potential, etc. Nevertheless, the struggle for resources realists explains the nature of war. Although for Waltz, war is associated with an uneven distribution of power in the international system. (Konyshev 2004: 333) In general, at the macro level, realists try to explain the choice of the state’s security strategy, which may be in a model of competitiveness or cooperation. Under the competition means security approaches through the creation of a strong army, the search

for allies and the use of military force. Whereas the model of cooperation consists in reaching certain agreements, including on arms control, the use of force unilaterally, the development of collective decisions, etc. (Glaser 2009: 16)

The second most important paradigm in security studies is *liberalism*. Liberalism is based on the understanding that anarchy in the world system is detrimental to all its participants, therefore a wide range of international actors must be involved in order to achieve the goal of ensuring security. Unlike realists, who claim that there is no universal political morality, supporters of liberalism not only believe in it but also call for it to strive. (Quinn 2018: 82) And since liberalism claims that a person is by nature non-aggressive and cooperative in perspective, perhaps, to build a single world, this paradigm is called idealistic. Supporters of liberalism refer their ideas to the works of the Enlightenment, to such philosophers as John Locke and Emmanuel Kant. (2009: 35) It is believed that the ideas of liberalism in world politics reached their peak in the first years after the First World War, largely due to the active work of the President USA Woodrow Wilson. And the first conceptual ideas were reflected in three documents, these are: the Charter of the League of the Nation of 1918, the Briand-Kellogg Pact of 1928 and the Stimson Doctrine of 1932. In general, over the past century, liberalism had three main directions. The first direction was based on the idea of the possibility of legal regulation of international relations. The second direction was aimed at overcoming the anarchy of the world system by strengthening international organizations. The third direction developed the concept of prospects for the disarmament process. (Lebedeva 2014: 29) The ideas of strengthening international institutions, disarmament, democratization of the world system, human rights issues have become the basic and distinctive concepts of the liberal idealistic paradigm, since the core is positivism regarding the prospects for building a secure world. Supporters of liberalism believe that international relations are constantly evolving and permeated by the spirit of interdependence and cooperation. Therefore, in liberalism, along with the state, the main actor is also international institutions. Among the variations of liberalism, the oldest is economic liberalism, according to which economic advantage contributes to increased cooperation, and therefore to a reduction in conflicts and wars in the world environment. Human rights liberalism focuses on human rights, as many wars are characterized by oppression of people based on racial, religious,

ethnic identity. Observance of human rights can not only reduce the conflict potential, but also prevent the chaotic disintegration of many states from separatism. Democratic liberalism supports the thesis of a democratic world where democratic countries do not fight among themselves, even though they have a large concentration of offensive military power, yet they are able to coexist without giving rise to military conflicts. Another important achievement of liberalism is the emphasis on the activities of international institutions. In particular, international regimes play a special role in ensuring security. A regime is understood as the principles, rules, norms and decision-making procedures that international actors use in relation to the correct questions. (Morgan 2009: 40)

Despite the objective decline of liberalism in the second half of the 20th century due to the dominance of realism, the global changes of the world system after the end of the Cold War contributed to the revival of liberalism. Nevertheless, now, liberalism is experiencing a number of intellectual problems associated with various trends in world politics, including the US doctrine of “force spread” of democracy in the Middle East, the new Western confrontation with Russia, global terrorism, caused by religious extremism, etc.

The third paradigm is *globalism*. The origins of globalism lie as well as among the idealists in the teachings of Emanuel Kant, as well as in the writings of the founding fathers of Marxism, K. Marx, V. Lenin and others. The core of globalism is the idea of the development of the world according to uniform and universal laws. If the states follow this single trajectory, peace and security is achieved, and, on the contrary, when deviating from these laws, countries face problems. In addition, the key concept of globalism is the process of globalization, from which the paradigm derives its name. Among modern approaches to globalism in Security Studies, the Peace Studies School occupies a special place. The school received its development in the 1950s due to the escalation of the contradiction between the two blocks, the prospects for the start of a new global war and the associated nuclear arms race. In addition, the development direction was promoted by problems along the North-South line, an increase in environmental problems, etc. The first institutions for studying the world appeared in the United States and Scandinavia. Moreover, by the 1970s, there was already a whole network of various centers and scientific journals specializing in the study of the world. The end of the Cold War gave a second wind to Peace Studies, especially the need to resolve

conflicts in the third world. (Mutimer 2009: 70) In general, if you look at the features of Peace Studies, we can say that this approach focuses on non-state, global ideas about the main problems of conflicts. For example, in contrast to the traditional paradigms (realism and liberalism), globalists have the main actor in large communities of people (classes, races, etc.).

The fourth paradigm is *postpositivism*, which unites a number of different approaches (post-structuralism, critical theory, feminism, constructivism, etc.) in the study of international relations and security issues. It is generally accepted that the general ideological origins of postpositivism originate from the ideas of the famous German philosopher Friedrich Nietzsche, as well as the thinkers of American pragmatism Charles Pierce, William James, J. Dewey, etc. The conceptual development of postpositivism is associated with the general criticism of classical theories and their methods. Post-positivist revisionism has become one of the drivers of new debates in international relations and in Security Studies after the end of the Cold War. Strictly speaking, in most cases the revisionist method of traditional theories combines various approaches, as well as various scientists under the umbrella of postpositivism. There are general points of view on certain processes in world politics. For example, in postpositivism, the problem of conflict is reduced to the question of identity. That is, in their opinion, the source of the conflict is not a clash of interests or a struggle for resources like among realists, but a mismatch of two identities (nations, states, etc.). Post-positivism approaches are not theories, and therefore often do not provide a full-fledged causal picture of international processes, as well as world political events. These approaches are designed to explain individual situations or are designed to review security issues and provide new ways to solve the problems that humanity faced after the end of the Cold War. The development of these approaches is connected with the crisis of a realistic paradigm that could not provide full-fledged answers to new challenges and security threats. Therefore, poststructuralism is trying to re-analyze not only what is safety, but also such questions where and how security is implemented. (Ahall 2018: 87) On the other hand, feminism, which says that security in realism, is the male position of the military-political format of defense against external threats and encroachment on the territory, whereas in feminism security is the defense against any kind of violence. (Lebedeva 2014: 38) Critical theory has received particular popularity among researchers. Critical analysis was developed in the early 1990s and was intended to revise the concept of

security and go beyond the Cold War category, which limited thinking about the essence of security. (Bilgin 2018: 61)

Securitization theory is another new and popular approach to security research that is related to the Copenhagen School. Theorists of this school argue that safety is a survival; therefore, the problem of security should be formulated as an existential threat. (Emmers 2009: 137) In the 90s, representatives of the Copenhagen Security School B. Buzan, O. Waever, J. de Wilde to cover more a wide range of industries in the study of security offered to reconsider existing approaches, since some new areas of problems were fundamentally different from the traditional military-political threats. They divided the subjects of study into different sectors according to the spheres of public life: military, environmental, economic, social and political. In their opinion, this allows improving perceptions of problems and improving the level of their analysis. (Buzan et. al. 1998: 195-213)

The implementation of theoretical experience in the Gulf region

The perception of international events through a theoretical lens is the most important task of any researcher. Otherwise, these processes will remain only facts without explaining the reasons for their origin. (Lebedeva 2014: 22) Another thing is that not all theories available today are able to give a full causal explanation of events occurring in world politics, especially in the field of security. Moreover, a researcher studying security issues in the East is faced with difficulties because the IRT paradigms have a Eurocentric basis. In fact, modern security studies, as indicated by B. Buzan and L. Hansen, are western security studies, as well as modern IRT are Western IRT. (Buzan, Hansen 2009: 1) In this situation, simple implementation of theories developed based on Euro-American political experience in the regions of Asia and Africa is fraught with distortion of the results obtained. In addition, in the future this leads to miscalculations in the actions of international actors on the world stage. (Voskresenskiy 2014: 85)

A researcher, who applies patterns of Western theories in the East, is faced with the fact that they do not always work. This may be associated with the phenomenon, which in comparative political science is referred to as a distortion of the concepts pointed to by Giovanni Sartori. Within the framework of his theory of Concept misformation, Sartori explains that in modern science there is a tendency to use terminology developed in European

realities in relation to new political phenomena in the East. (Sartori 1970) This leads to a distortion of concepts as, for example, the concept of a state in the East is not the same as in the West, etc. In addition to this phenomenon, it should be noted that in recent decades there has been a crisis in Western theories caused by the end of the Cold War and the formation of new international realities, problems, threats and challenges, that even in Western conditions no theory can give full answers to all the events. In turn, this led to the growth of alternative approaches in IRT and, in general, to the formation of high theoretical competition in Euro-American political thought.

To solve this complex problem, researchers offer several ways. *The first way* is to search for non-Western theories that would correspond to the realities of the studied region. In fact, the authors of the collective work “Non-Western International Relations Theory Perspectives On and Beyond Asia”, published in 2010 under the editorship of Amativ Acharya and Barry Buzan, became interested in this topic. The authors wondered why there are no Non-Western theories in the international arena, since existing IRT clearly cannot fully answer all events in world politics. In their opinion, western theories are in fact limited in their base of sources, but at the same time, they have a dominant position of influence on international relations. Therefore, they decided to present the non-western traditions of international relations to the scientific community that can challenge the dominance of western theories. As an example, the cases of China, Japan, South Korea, India, Southeast Asia, Indonesia, as well as the Islamic model were considered. As a result, the following conclusions were made that neither China nor Japan fit into one of the traditional paradigms of the IRT, Southeast Asia represented by ASEAN, suggests an alternative view of regional governance through local regional powers. Most of all, close to realistic projects are South Korea and India. (Acharya A., Buzan B 2010: 2-3) However, it must be emphasized that some regions of the East are still close to the application of western concepts in practice. For example, Central Asia, which because of the Soviet legacy has lost most of its traditional orientation and fundamental foundations. Later, after the collapse of the USSR, the region chose to focus on western values and is trying to integrate into European projects. In particular, Kazakhstan, which even chaired the OSCE in 2010. Of course, regional cooperation has a large number of problems, but the prospects for implementing western experience are great. (Somzhurek et. al. 2018)

Among all the non-Western theories of international relations, the Chinese model is developing most dynamically. This is because the rapid rise of China requires it to search for its own view of current processes in international relations, as well as the importance of determining its place in world politics. Not only Chinese specialists are engaged in this topic, but Western scientists are also making a great contribution. So Henry Kissinger in his work "On China" gives an analysis of the Chinese view, not only from the point of view of the current Communist Party, but also through the prism of centuries-old Chinese philosophy, built on the position "China is the center of the Universe". (Kissinger 2012)

As for the Islamic world, the authors of the analysis of non-western traditions of international relations say that the history of the Middle East has the most competitive position with the West to be a source for IRT. (Acharya A., Buzan B 2010: 2-3) Questions about non-western theories rose again in 2012 in collective work "Thinking International Relations Differently" edited by A. Tikner and D. Blaney, which separately discussed the issue of security of the Arab world, as well as non-Western views on the central concepts of Western theories. (Tickner, Blaney 2012) Exploring this question, we can say that Islam as an integral world outlook system has all the foundations and rights for an alternative model of international relations. However, in practice, in the practice of implementation, the researcher encounters a large set of difficulties caused by the fact that the modern Islamic world is very fragmented, disintegrated and generally non-homogeneous. The states of the Islamic world are different in view of objective historical development and complex colonial heritage. Only in some states religion is absolutized, in most countries, the control system has received either western forms or hybrid forms, where religion does not have dominance in the regime of governing and political decision-making, even if the opposite is declared somewhere. In many states, secular institutions and explicit secularization of politics prevail. In this situation, the Gulf region would be the most suitable field for testing the Islamic model of international relations. Since it is here that religion is most integrated into social and political life. Nevertheless, there is a number of serious problems that impede this approach. *First*, some countries in the region are dependent, in particular in the field of security, on the global conjuncture and behavior of the United States in the international arena. *Secondly*, inside the confessional fragmentation of the region, this lies in

the high competition of various religious groups and their views on the development of the Islamic world. The issue is not only in the division into Sunnis and Shiites, but in the problem lies much deeper. This is a salafi paradigm of Saudi Arabia, and some small Gulf monarchies to Riyadh, the Ibadi group in Oman, the Muslim brothers in Qatar, Khomeini model in Iran, the Shiites of Iraq, and even the terrorist jihadist project of ISIL. Each party has its own vision of relations with the outside world in the framework of the "Islamic model of international relations". *Third*, the globalization of western projects and their distribution outside the borders of the West. It can be said that the Islamic theory of international relations is the most important alternative for the theorization of regional processes in the future, but in solving a number of the above problems of a conceptual nature.

The second way is the selection and adaptation of existing IRT to a specific research object. Moreover, if the development of the first path is an opportunity for the long term, the adaptation of existing theories is a more acceptable way in the current situation. But for adaptation, it is necessary to integrate many aspects from regional realities. The Arab researcher Ahmad Said Kujiyli, that Security Studies in the Arab world require an extensive study of many problematic issues, including sources of power, the patriarchal system of relationships, the role of a woman, etc, emphasizes this context. This, in his opinion, requires further expansion of the scope of specialization in order to incorporate local political theory, historical sociology, law, and even Sharia sciences into it. (Kujiyli 2012: 66) On the other hand, this development of western theories plays to the benefit of the theories themselves. Indeed, as E. Kolodziej noted, the pursuit of knowledge about security should be a continuous process, it is necessary to constantly develop analysis that will open new frontiers in understanding security. (Kolodziej 2005: 43) The most appropriate of the modern IRT is realism as a general paradigm for studying the security of the Islamic world, taking into account the characteristics of the region of the study. Islamic world taking into account the characteristics of the region of the study. Why realism? Because realism not only appeals with clear concepts of war and peace, strength and power, but also realism is best suited for studying states of the modern era, while the other paradigms take into account that most Western countries have moved into the postmodern era. The modernist states are the traditional states of the Westphalia system, which follow their own interests, including the protection

of sovereignty, borders, non-interference in internal affairs, etc. However, under the postmodern they mean those states that no longer depend on the above categories as much as before, for example, the EU countries. (Why we still need empires 2002) In turn, it is necessary to recognize that the countries of the Islamic world have only reached the Westphalia system and have become states of the modern era.

Conclusion

Thus, the development of Security Studies can be divided into three stages: *the first stage*, until 1945, is associated with military research; *the second stage* is connected with the bipolar system of the world structure during the Cold War; *the third stage* is connected with the new realities of the world system after the end of the Cold War. Modern security research as the scientific direction of the discipline of international relations is to pose the task of studying security as a whole, and not

just the issues of war and peace as it was before. At the same time, there is still no consensus among researchers on the semantic load of the term “security”. Security Studies is a fairly popular and relevant area worldwide. However, researchers outside the spread of western culture, thought and philosophy encounter gaps in the implementation of theoretical experience in non-western regions, since modern Security Studies are inherently Eurocentric in nature because they were formed on Euro-American political experience. Scientists offer two ways to solve this problem. The first is related to the search for non-western theories, in particular for the Gulf region, the Islamic concept of international relations and security. In addition, the second way is the adaptation of existing theories to the realities of the studied region. At the same time, the first way of seeing the difficulties caused by the lack of an intellectual base can be viewed as a long-term perspective, while the second way is acceptable in the short and medium term.

References

- Acharya A., Buzan B., (2010). Why is there no non-Western international relations theory? An introduction. In: Acharya A., Buzan B., (eds.) *Non-Western International Relations Theory Perspectives On and Beyond Asia*. New York: Routledge.
- Ahall, L. (2018). Poststructuralism. In: Williams P.D. (Ed.), *Security Studies: An Introduction*. New York: Routledge.
- Ayoob, M. (1995). *The Third World Security Predicament*, Boulder CO: Lynne Rienner.
- Baldwin, D.A. (1997). The Concept of Security. *Review of International Studies*, 23:1, 5-26.
- Bellamy, I. (1981). Towards a Theory of International Security. *Political Studies*, 29:1, 100-105. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9248.1981.tb01276.x>
- Bilgin, P. (2018). Critical theory. In: Williams P.D. (Ed.), *Security Studies: An Introduction*. New York: Routledge.
- Buzan, B., Hansen L. (2009). *The Evolution of International Security Studies*. New York: Cambridge University Press.
- Buzan, B., Waever, O., de Wilde J. (1998) *Security a New Framework for Analysis*. London: Lynne Rienner.
- Charter of the United Nations. Retrieved from URL: <http://www.un.org/ru/sections/un-charter/preamble/index.html>
- Collins, A. (2009). Introduction. In: Collins A. (Ed.), *Contemporary Security Studies*, Second edition. New York: Oxford University Press.
- Emmers, R. (2009). Securitization. In: Collins A. (Ed.), *Contemporary Security Studies*, Second edition. New York: Oxford University Press.
- Glaser, C.A. (2009). Realism. In: Collins A. (Ed.), *Contemporary Security Studies*, Second edition. New York: Oxford University Press.
- Jensen, M.A., Elman, C. (2018). Realism. In: Williams P.D. (Ed.), *Security Studies: An Introduction*. New York: Routledge.
- Kissinger, H. (2012). *On China*. New York: Penguin.
- Kolodziej, E.A. (2005). *Security and International Relations*, New York: Cambridge University Press.
- Konyshev, V.N. (2004). *Amerikanskiy neorealizm o prirode voyny: evolyutsiya politicheskoy teorii*. Saint-Petersburg: Nauka.
- Kujilyi, C.A., (2012). *Tatau ad-dirasat al-amniy ua muadlya at-tatbik fi al-alam al-arabi*. Abu Dhabi: The Emirates Center for Strategic Studies.
- Lebedeva, M.M. (2014). *Mirovaya politika, 3-ye izdaniye*. Moscow: Knorus.
- Lipschutz, R.D. (1995). On Security. In: Lipschutz R.D. (Ed.), *On Security*. New York: Columbia University Press.
- Logunov, A.B. (2015). *Regional'naya i natsional'naya bezopasnost'*. Moscow: INFRA-M.
- Luciani G. (1989). The Economic Content of Security. *Journal of Public Policy*, 8:2, 151–173.
- Morgan, P. (2009). Liberalism. In: Collins A. (Ed.), *Contemporary Security Studies*, Second edition. New York: Oxford University Press.
- Morgenthau, H. (1967). *Politics among nations*. New York: Knopf.
- Mutimer, D. (2009). Critical Security Studies: A Schismatic History. In: Collins A. (Ed.), *Contemporary Security Studies*, Second edition. New York: Oxford University Press.
- Nye Jr. J. (2011). *The Future of Power*. New York: Public Affairs.

- Quinn, A. (2018). Realism. In: A.Gheciu, W.C. Wohlforth (eds.), *The Oxford Handbook of International Security*. New York: Oxford University Press.
- Sartori, G., (1970). Concept Misformation in Comparative Politics. *The American Political Science Review*, 64:4, 1033-1053.
- Somzhurek, B. Zh, Yessengaliyeva, A.M., Medeubayeva, Zh. M., Makangali, B.K. (2018). Central Asia and regional security. *Communist and Post-Communist Studies*, 51-2, 161-171. <https://doi.org/10.1016/j.postcomstud.2018.04.005>
- Tickner, A.B., Blaney, D.L. (eds.). (2012) *Thinking International Relations Differently*, New York: Routledge.
- Voskresenskiy, A.D. (Ed.) (2014). *Mirovoye kompleksnoye regionovedeniye*. Moscow: Magistr INFRA-M.
- Why we still need empires, *The Observer* (2002) Retrieved from URL: <https://www.theguardian.com/observer/worldview/story/0,11581,680117,00.html>
- Williams P.D., McDonald M. (2018). An introduction to security studies. In; Williams P.D. (Ed.), *Security Studies: An Introduction*. New York: Routledge.
- Wolfers, A. (1952). National security as an Ambiguous Symbol. *Political Science Quarterly*, 67:4, 481-502. DOI: 10.2307/2145138

Мустафаева А.А.

PhD, доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: rummana@mail.ru

**СТАТУС СРЕДНЕВЕКОВОЙ ЖЕНЩИНЫ В ЕГИПТЕ И КОРЕЕ:
ПЕРВЫЕ ЖЕНЩИНЫ-ПРАВИТЕЛИ**

В настоящей статье предпринимается попытка изучить статус женщины в Египте и Корее в средневековье и сопоставить правление двух первых правительниц – султаны Шаджарат ад-Дур и королевы Сондок. В средневековом Египте, где правил Аббасидский халифат и государственной религией был ислам, женщина не могла править государством в целом и династией Айюбидов при халифате в частности. Несмотря на короткий период, в истории айюбидов в Египте Шаджарат ад-Дур осталась как первая женщина-повелитель. Первой женщиной-повелительницей в Корее стала королева Силлы Сондок, унаследовавшая трон от своего отца-короля Чинпхёна и передавшая его своей сестре Чиндок после 15 лет успешного правления.

Ключевые слова: культура, королева Сондок, султана Шаджарат ад-Дур, Египет, Корея, средневековье.

Mustafayeva A.A.

PhD, Associated Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

The status of a medieval woman in Egypt and Korea: first women rulers

This article attempts to study the status of a woman in Egypt and Korea in the middle ages and to compare the two first rulers – the Sultana Shadjarat ad-Dur and the queen Sondok. In medieval Egypt, where the Abbasid Caliphate was ruling and the state religion was Islam, a woman could not rule the state in general and the Ayyubid dynasty under the caliphate in particular. Despite a short period, in the Ayyubid history of Egypt, Shajarat ad-Dur became the first woman ruler. While the first female ruler in Korea was Queen Sondok of Silla, who inherited the throne from her father King Chinpyong and transferred it to her sister Chindok after 15 years of successful rule.

Key words: Culture, Queen Sondok, Sultana Shajarat ad-Dur, Egypt, Korea, middle ages.

Мустафаева А.А.

PhD, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Мысыр пен Кореядағы ортағасырлық әйел мәртебесі: алғашқы әйел-билеушілер

Мақалада ортағасырлық Мысыр мен Кореяда әйел мәртебесі қарастырыла отырып, Шажарат әд-Дур сұлтан мен Сондок патшайымның билеу кезеңдері салғастырылады. Аббаси династиясы билеген, мемлекеттік діні – ислам болып бекітілген ортағасырлық Мысырда әйел адамның не халифатты, не халифат тұсындағы Айюби династиясын билеуге құқығы болмады. Қысқа уақытқа қарамастан, Мысырдағы Айюбилер тарихында Шажарат әд-Дур есімі алғашқы әйел билеуші ретінде қалды. Ал Кореяға келетін болсақ, Силла мемлекетінің алғашқы әйел билеушісі ретінде Сондок патшайымының есімі белгілі. Сондок әкесі патша Чинпхеннің мираскері ретінде таққа отырып, 15 жыл сәтті билегеннен кейін ол таққа сіңлісі Чиндок отырды.

Түйін сөздер: мәдениет, Сондок патшайым, Шажарат әд-Дур сұлтан, Мысыр, Корея, ортағасыр.

Введение

Работа выполнена в рамках программы ISEF при поддержке фонда KFAS

Одним из междисциплинарных направлений, существующих в современном востоковедении, является гендерный аспект, который на протяжении нескольких десятилетий во всем мире рассматривался в опоре на опыт Европы и США.

Под лозунгом вестернизации и модернизации страны в целом и общества в частности, некоторые европейские государства и США начали активно развивать и распространять передовые идеи, часть которых была приемлемой, другая же – абсолютно чуждой для восточного общества. Среди прогрессивных тенденций развития восточных социумов следует признать и гендерный аспект, который не так давно считался совершенно недопустимым по тем или иным причинам.

Благодаря усилиям американских и европейских ученых, гендерное научное направление сложилось к середине 60-х годов XX века и развивалось достаточно быстро и активно. Сегодня можно говорить уже не только о гендере как индивидуальном социальном статусе, но и о гендерной культуре того или иного общества, подчеркивая историческую и культурную изменчивость данной категории.

С развитием дипломатических отношений между странами число исследований, выполненных в рамках сравнительного и сопоставительного изучения того или иного объекта, начинает расти, и гендерный аспект не стал исключением. Поскольку гендер считается сравнительно молодым направлением науки, число исследований тоже сравнительно невелико, а число работ по сравнительно-сопоставительному исследованию еще меньше.

В настоящей статье нами предпринята попытка внести свою лепту в изучение гендера с помощью проведения сопоставительного изучения гендера египетской и корейской женщин в средневековье. Свою задачу мы видим в том, чтобы определить общественный статус женщин Египта и Кореи как повелительницы, а не только хранительницы домашнего очага.

Египетская исследовательница Имам Ахмед Мохаммед Али приводит следующие данные: «В 80-е годы XX века в исследованиях Global Education Associates отмечается несколько фактов, связанных с ролью женщины в индустриализации мира в целом. К примеру, доля женщин (хотя они и занимают низкооплачиваемые

позиции) составляет 1/3 всей рабочей силы; 2/3 всей работы в мире принадлежит женщинам, однако они (женщины) зарабатывают лишь 1/10 всего мирового дохода» (перевод А.М.) (Ali, 2004: 1). Это ли не свидетельство неравенства, причем неравенства, закрепленного временем и традициями всех народов? Ведь власть испокон веков принадлежала исключительно мужчинам – халифам, царям, королям, шахам, султанам. Основная функция женщин во дворце правителя государства ограничивалась рождением мальчиков-наследников и их дальнейшим воспитанием.

Египет и Корея: краткий обзор по статусу женщин

Египет и Корея – два государства, отдаленных друг от друга географически, исторически, политически, экономически и культурно. Между ними, на первый взгляд, достаточно сложно провести параллель по вопросу «статуса женщины в обществе» в период средневековья.

Египет – одна из двадцати двух стран Арабского мира, которые объединяют: единая арабская умма с единым арабским литературным языком – языком священного Корана, единая религия ислам и единая, так называемая арабо-исламская культура «الثقافة العربية الإسلامية». Однако это лишь взгляд снаружи, а взгляд изнутри позволит увидеть различия и не цельность, не монолитность Арабского мира. К примеру, Арабский мир, кроме литературного арабского языка, активно использует множество диалектов, и носители разных арабских диалектов порой не понимают друг друга. Другой момент: кроме мусульман, в регионе (особенно в Ливане, Сирии и Египте) проживают арабы – приверженцы христианства. Не менее важен и экономический аспект: еще в середине XX века некоторые отстающие арабские государства Персидского залива стали невероятно богатыми уже несколько десятилетий спустя и т.д.

Аналогичная ситуация и на Корейском полуострове, где появились два государства – КНДР и Республика Корея, разные по экономическому развитию, но единые в других аспектах: языка и культуры.

Древний Египет ассоциируется у наших современников с флагманом древней египетской цивилизации во главе с фараонами. История же арабского Египта начинается со средневековья, однако женский вопрос как проблема стал подниматься, как и во многих других государствах, лишь в XIX–XX века.

Достаточно вспомнить Рифа аль-Тахтауи (Рифаат-Тахтауи), Касима Амина, Мустафу Лутфи, Мустафу Кемаль и других выдающихся общественных деятелей, реформаторов Египта в XIX-XX веков, которые боролись за равное образование для мальчиков и девочек, за права женщин, взаимоуважение между мужчинами и женщинами во всех сферах. Не лишним будет напомнить, что М. Кемаль свои выступления начинал с «Дамы и господ», что, с одной стороны, демонстрировало его поддержку слабой половины, а, с другой стороны, служило некой мотивацией и опорой для египетских женщин. Революция 1919 года объединила народ Египта в одно целое – в Египетское национальное единство, где сплотились мусульмане и христиане, мужчины и женщины. Женщины Хамида Халиль и Шафика Мохаммед, как многие мужчины, пали среди первых 14 марта 1919 года в результате революции. Год спустя был образован женский союз (комитет) под руководством Ходы Шаарауи, требования которого заключались в равенстве прав мужчин и женщин на образование, среднее и высшее; на участие женщин в выборах; на запрет полигамии и т.д. Развитие экономики и общественные изменения привели к тому, что постепенно положение женщин стало меняться в лучшую сторону, все больше и больше женщин получали образование, повышался спрос на трудоустройство женщин, в частности в образовании в качестве учителей и в медицине в качестве медсестер. В Конституции 1971 года уже говорилось о равных правах мужчин и женщин, об устранении любой формы дискриминации не только на основе расы и вероисповедания, но и гендера.

В целом можно отметить, что в Египте, начиная с XIX века, к вопросу статуса женщин наблюдается двоякое отношение. С одной стороны, либералы или современные националисты, пропитанные западными идеями, полностью поддерживают равноправие женщин. С другой стороны, радикальные националисты, признающие западные идеи чуждыми, видят в гендерных изменениях опасность для института семьи, для страны, для нации.

Как и в Египте, в Корее с XIX века традиционные взгляды, формировавшиеся веками, начали меняться под влиянием Запада, результатом чего стал Канхвасский договор между Японией и Кореей в 1876 году. Протестантские миссионеры, пожалуй, сыграли ведущую роль в изменении общественного статуса женщин. Поскольку с помощью женщины можно было

обратить ее семью в христианство, миссионеры целенаправленно работали со слабой половиной, обучая женщин, строя образовательные учреждения, половина которых была предназначена именно для женщин. К христианству обратились женщины не только высших слоев, но и низших, научились читать по-корейски Библию, понимать и толковать. Эстер Пак – первая женщина-корейка, которая стала врачом в 1900 году, она успешно защитила свою научную работу и получила докторскую степень по медицине в США после завершения университета Ихва в Корее.

Интерес к гендерному аспекту как в Египте, так и в Корее продолжает расти, и он (гендерный аспект) все чаще и чаще становится объектом исследования, темой для обсуждения. Изучение женского вопроса в Корее и странах Арабского Востока с теоретической и практической сторон, с одной стороны, является показателем готовности общества к развитию и, соответственно, уровня его развития, а с другой стороны, является показателем существования проблемы, то есть наличия нерешенного вопроса или ряда вопросов.

Европа и США, являющиеся инициаторами процессов гендерного улучшения, продолжают активно и плодотворно работать в этом направлении. По мнению Моена (Moен, 1977), уровень жизни в обществе определяется уровнем статуса женщин. Соответственно, чем ниже уровень жизни в том или ином государстве, тем выше вероятность игнорирования гендера. Государства с высокими показателями экономического развития показывают высокие показатели гендерного развития.

Однако, как свидетельствуют результаты нашего исследования, прогрессивно развивающееся или развитое общество не может быть гарантом решения женского вопроса. Такие арабские страны Персидского залива, как Катар, ОАЭ, Кувейт, демонстрирующие высокий уровень жизни и являющиеся примером для многих арабских и неарабских стран, в том числе для развивающихся стран с хорошими запасами полезных ископаемых, сравнительно недавно стали заниматься гендерным вопросом. Республика Корея – успешное государство с развитой экономикой. Несмотря на активную работу, проводимую в рамках гендера, в Корее социальное неравенство мужчин и женщин было и продолжает существовать. Освобождение государств от иностранной экспансии, получение независимости, модернизация и демократизация

общества, интенсивное развитие экономики стран (ОАЭ, Катар, Кувейт, Корея) скорее содействуют расширению прав женщин, но не решают вопроса гендера и гендерного неравенства. В вышеперечисленных арабских государствах подчиненное социальное положение женщин закрепилось еще ранее благодаря господствующей в регионе религии – исламу, а в Корее – неоконфуцианству. Несмотря на то, что, в отличие от неоконфуцианства, ислам дал равные права мужчинам и женщинам, последняя, в соответствии с ее природными физическими способностями, ограничилась ответственностью перед семьей и обществом. В современных – арабском, корейском и в любом другом – обществах по тем или иным причинам неравенство мужчин и женщин очевидно существует и представляет собой очень важную проблему.

Разумеется, политическое неравноправие женщин и мужчин в арабском мусульманском обществе напрямую связано с религиозными нормами. Скудное количество данных по истории арабов в древности не позволяет сделать расширенного анализа по статусу женщины в доисламский период. Однако есть сведения о том, что в зависимости от племени, его традиций и норм в регионе, отношение к женщине было разным: в одном племени рождение девочек не приветствовалось и разрешалось закопать заживо новорожденных девочек, в другом племени женщины сражались наравне с мужчинами, а в третьем – разрешалось иметь до десяти мужей. Барбар Мохаммад Абдел-Рахим в своем диссертационном исследовании «Женщина в арабской культуре» отмечает несколько видов брака в доисламский период:

- никах аль-истиба – временный брак в знак гостеприимства;
- аз-зауаджби-ль-имра – брак между мужчиной и рабыней;
- аз-зауадж ас-садика – брак равных;
- брак «шигаре» («الشغار») – обмен дочерьми без выкупа, по которому отец мог выдать замуж свою дочь за мужчину при условии женитьбы на его дочери;
- аль-зауадж аль-мушрак – брак между одной женщиной и несколькими мужчинами (до десяти мужчин), или так называемое многомужество, а отцовство определялось женщиной – матерью ребенка (Абдел-Рахим, 2006: 10).

Один из перечисленных браков, заключенных в древней Аравии, – никах аль-истиба – заключался внутри племени, у которого не было тесных контактов с другими племенами или бы-

ли, но крайне слабые. Что касается последнего вида – «аль-зауадж аль-мушрак», то с приходом ислама он заключался, но между одним мужчиной и женщинами (до четырех жен).

С приходом ислама в VII веке подобные виды браков, кроме аз-зауадж ас-садика и аз-зауаджби-ль-имра, строго запрещались. Брак между рабыней и ее хозяином заключался еще на протяжении нескольких веков. Так, Шаджарат ад-Дур, о которой пойдет речь в настоящей статье, была привезена рабыней в гарем айюбидского султана ас-Салиха в 1239 году и вскоре стала его второй женой и матерью совместного сына – Халила.

В браке «аз-зауаджби-ль-имра», заключаемом в древней Аравии, разрешалось перепродавать жену – бывшую рабыню. В доисламский период не было единого государства, способного объединить все племена. Народы же, проживавшие на территории современного Арабского мира как представители разных племен, были носителями разных культур, соответственно, разных традиций, законов и этических, моральных норм, в том числе и норм отношения к женщине. Даже при формировании подобного государства, способного объединить все племена и выработать единую культуру, общие традиции и нормы были невозможны. После прихода ислама ситуация сильно изменилась в пользу женщины.

К сожалению, небольшое количество источников по истории древней Аравии не позволяет создать социальный портрет женщины того времени, тем не менее, можно сказать, что статус женщины в доисламский период не ограничивался лишь ведением домашнего хозяйства в роли дочери-жены-матери, а дополнялся отношением как к богине, воину и предводительнице. Известно, что арабы до прихода ислама поклонялись различным божествам и богиням, среди которых были Манат, ал-Лат и аль-Уzza. Отношение к богиням зависело от племени. Первой – богине судьбы, счастья и удачи поклонялись на территории современной Мексики, второй – богине дождя и неба – на территории ат-Тайфы и последней – богине планеты Венера – на территории Центральной Аравии. После прихода ислама все идолы богинь и богов были вытеснены, низвергнуты и уничтожены. В корейской мифологии также были богини, среди которых особо почитались Опщин, Уннё, Кумихо. Опщин – богиня богатства, защищавшая дом, была в основном невидимой, появлялась в образе животных – свиньи, собаки, жабы; Уннё – женщина-медведица, Кумихо – богиня в виде

женщины-оборотня, способная превращаться в лису с девятью хвостами.

Сила – мужская черта, а красота – женская, поэтому власть, а в частности эффективное управление страной, считалась (в некоторых странах продолжается считаться) прерогативой сильной половины человечества. История, однако, полностью опровергла сложившийся стереотип. Еще в древнем Египте в 1479 году до н.э., после смерти фараона Тутмоса II, его супруга Хатшепсут (она же и его сводная сестра) возшла на трон, отправив сына принца-бастарда в храм на воспитание. Женщина-фараон не только одевала мужскую одежду, но и наносила накладную бороду в соответствии с древнеегипетскими верованиями и обычаями. Разоренный прежде, Египет пережил бурный экономический рост во все годы ее правления в течение 22-х лет. Она лично смогла как возглавить поход в Нубию, так и захватить территорию.

Древнеаравийская культура, в отличие от древнеегипетской, не являющейся частью арабской, – это, в первую очередь, поэзия, которая смогла искусно описать женщину того времени, ее внутренний и внешний мир. Женская красота – излюбленная тема многих поэтов во всем мире, которая не раз становилась импульсом для новых сочинений. Красота женщины в доисламской поэзии сравнивалась с солнцем, луной, звездами, небом, верблюдицей или верблюжонком, газелью, лозой, тростником и др. Некоторые женские имена у арабов, в переводе означающие солнце, луну, звезду, верблюжонка, газель или антилопу, возникли в период до прихода ислама. Древнеаравийские поэты искусно могли описать красоту женщины: от сложного – кожи (структура: *атлас, шелк*, цвет: *белый*, запах: *ароматный*), волос (*черные, густые, кучерявые*), губ (*алые, медовые, влажные*), запаха (*мускус, мед, роза*), до мельчайшего – зубов (*жемчуг, лепестки лилии, финики*) и т.д. Структура волос, кожи, запаха женщины определялись и ее социальным статусом, то есть высокий социальный статус мог дополнительно подчеркнуть ее красоту. Так, кожа, запах, лицо и другие черты женщины низких слоев отличались от женщины из высших слоев общества.

Происхождение женщины сказывалось не только на ее красоте, но и на судьбе в целом. Мать Антары была рабыней из Эфиопии, и ее происхождение в дальнейшем негативно отразилось на судьбе будущего поэта, вынужденного терпеть унижения общества. В эпосе (Сират Антара), по наблюдению исследователя

Барбара Мохаммада Абдел-Рахима, говорится о почетном положении нескольких женщин-воительниц, предводительниц племен, которые занимались не только семьей, но и всем племенем, защищали его и при необходимости даже отдавали за него жизнь (Абдел-Рахим, 2006: 35). Скорее всего, статус женщины в доисламский период зависел от нескольких факторов, в том числе: от традиций и нравов, законов племени, к которому она принадлежала; ее роли в семье, обществе; от функций, выполняемых ею и др. Другим примером женщины внесемейного очага является предводительница племени бенурийн по имени Рубаб, которая отличалась невероятной храбростью и воинским искусством, превосходя многих рыцарей своего времени и которая победила царя Джузейму. А воительница из племени бенукудаа, которую звали Гамра, оказалась достойной противницей самого Антары, последняя жена которого тоже была смелой воительницей по имени Хейфа» (Абдел-Рахим, 2006).

Женщина во все времена становилась объектом литературных произведений, и доисламский период не стал исключением, а становилась ли она субъектом, т.е. творцом самих произведений? Среди поэтов доисламского периода сохранилось имя аль-Ханса (полное имя – Умм Амр Тумадыр бин Амр ибн аш-Шарид), прославившееся стихами, а именно элегиями (риса) в память о своих храбрых братьях – Сахра и Муавии. К концу XIX века ее сборник элегий был издан в Ливане, а далее переведен на французский язык. Говоря об элегиях, вспоминается корейская поэтесса XVI века Хо Нансорхан. Она была несчастна в семейной жизни, не было взаимопонимания с супругом, а самым страшным горем для поэтессы стала потеря детей. Поэзия Хо Нансорхан посвящена ее боли от утраты детей и ее страданиям. Ее имя осталось благодаря ее брату, который, по причине запрета на стихотворчество среди женщин в Корее, издал сборник ее стихов в Китае, где творчество Хо Нансорхан высоко оценили.

Формирование Арабского халифата после прихода ислама повлекло за собой объединение территорий ряда современных государств под эгидой ислама. Территории, завоеванные арабским халифатом, приняли мусульманскую веру. Роль женщины и ее статус стали строго определяться Кораном и сунной (мусульманское священное предание, которое излагает жизнь пророка Мухаммада в виде высказываний, действий).

Вопрос статуса арабской женщины как объект исследования впервые был поднят в середи-

не XIX века в Бейруте на заседании I Сирийского научного общества, где ливанский просветитель Бутрус аль-Бустани, выступив, назвал основную причину отсталости арабского народа, заключающуюся, по его мнению, в отсталости женщин, в их необразованности. Общественный деятель Рифааат-Тахтауи (1801-1873) также поддерживал необходимость образования женщин, на что он акцентирует внимание в своей книге под названием «الأمين للبنات والبنين المرشد» («Наставник для девочек и мальчиков»), изданной в Каире в 1872 году. В своем другом труде «تخليص الإبريز في تخليص باريز» («Извлечение чистого золота в описании Парижа») Рифааат-Тахтауи, сопоставляя положение женщин во Франции и Египте, относит последних к «принадлежности дома» и призывает освободиться от затворничества (Абдел-Рахим, 2006: 90). Другими борцами Арабского Востока, проникшимися западными, передовыми идеями и активно выступающими за права женщин, их образование, были: Мухаммед Абдо, Касим Амин, Салама Муса, Мустафа Лутфи и др. В итоге, действия арабских борцов за права женщин на получение образования, модернизация соседней Турции, в частности в гендерном аспекте, некоторые западные идеи, проникшие в страну, подтолкнули трехсот египтянок на демонстрацию в Каире в 1919 году. Среди женщин, проникнутых идеями Запада, была Худа Шаарави (супруга Али Шаарави-паши), основательница школы для девочек в 1910 году и женского союза в 1923 году.

Шаджарат ад-Дур и Сондок – первые женщины-повелительницы

Изучая женщин-повелительниц в Корее, исследователь наталкивается на трех королев, больше известных как «three queens of Silla» (три королевы Силлы) и, соответственно, проводя сопоставительное изучение с повелительницами на Арабском востоке, начинает искать подобную двойку, тройку или более. В истории арабского халифата, в котором власть над государством осуществлялась только мужчиной, аналогичной ситуации не могло и быть. Однако были женщины, которые сыграли огромную роль в жизни самого халифа и государства, и нам удалось ознакомиться с книгой Набии Аббот под названием «Two queens of Baghdad» (дословно «Две королевы Багдада»), изданной в 1946 году в Чикаго (США) на английском языке. В книге подробно описываются две женщины, первая – мать Харун ар-Рашида аль-Хайзуран и вторая – его жена Зубейда. Но все же в ислам-

ской истории отмечается ряд повелительниц, которые, в отличие от аль-Хайзуран и Зубейды, управляли государством во времена Арабского халифата. Султана Шаджарат ад-Дур (в некоторых источниках Шаджар аль-Дур) – первая повелительница средневекового мусульманского Египта. (Матти Муса (Matti Moosa) считает ее первой повелительницей в истории ислама (Moosa, 1997). Однако до Шаджарат ад-Дур в мусульманском мире, кроме Султаны Разии бинт Ильтутмиш (1236-1240 гг.), в Индии были еще аль-Малика аль-Ура Аруа ас-Сулейхи (ум. в 1138), Ситт аль-Мульк и Инандж Хатун. Рабыня Шаджарат ад-Дур тюркского происхождения была доставлена в гарем султана ас-Салиха II из династии Айюбидов, правящего Египтом (1240-1249 гг.), где стала его фавориткой, затем его второй женой и матерью эмира Халила, прожившего совсем недолго. Уже будучи супругой султана, она участвовала в политической жизни государства и порой принимала решения в его отсутствие. Шаджарат ад-Дур с арабского «شجرة الدر» (в переводе на английский «tree of pearls» и на русский «жемчужное дерево») официально пришла к власти как «султана» 2 мая 1250 года – вдовой Султана ас-Салиха II, и сумела править государством лишь 80 дней. Во время крестового похода она сумела скрыть как тяжелое состояние здоровья султана, так и его дальнейшую смерть до приезда эмира Тураншаха – сына покойного ас-Салиха II, опасаясь внутренней смуты и внешнего набега, и продолжала издавать приказы от имени султана. Позволил бы султан, будучи в здравом уме, своей супруге управлять государством, нарушая при этом исламские каноны и традиции, сформировавшиеся веками? Скорее нет, но тем не менее, благодаря ее острому уму и безупречным навыкам в военном деле, она сумела победить французов в крестовом походе, что в дальнейшем повлияло на ее избрание в качестве повелительницы. «Оксфордская энциклопедия женщин в мировой истории» («Oxford Encyclopedia of Women in World History») отметила Шаджарат ад-Дур как «самую знаменитую повелительницу среди мусульманок в средние века» (Ed. Smith, 2008).

Ее трехмесячное правление стало значимым событием для Египта, во-первых, – приход к власти первой женщины-правителя, во-вторых, – победа над королем Франции Людовиком IX в 1249-1250 гг., в-третьих, – окончание правления Айюбидов и начало правления Мамлюков. Таким образом, Шаджарат ад-Дур завершила историю династии Айюбидов. Она славилась не

только красотой, умом и красивым голосом, но и военными, политическими и дипломатическими навыками, присущими сильным правителям государства. Короткий период ее правления – результат не ее неспособности в управлении государством, а ее «женского бытия». После смерти супруга – египетского султана ас-Салиха II – она отправила письмо своему пасынку Туран шаху, которого вскоре и возвела на престол. Султан Тураншах был свергнут мамлюками, и те (мамлюки) избрали Шаджарат ад-Дур султаной (слово «سلطان» султан, с добавлением «ة» окончания женского рода мамлюки образовали «سلطانة» досл. султанша, султана, хотя его нет в арабском языке) мамлюкского государства. Правление женщины не получило поддержки со стороны халифа и айюбидов в Сирии, что послужило причиной ее замужества: в том же 1250 году Шаджарат ад-Дур вышла замуж за главнокомандующего войсками мамлюков Айбека. Однако она продолжала участвовать в политической жизни страны. Желание султана Айбека жениться на другой женщине повлекло за собой последствия, сказавшиеся на дальнейшей судьбе султаны. Султан был убит по поручению ревнивой Шаджарат ад-Дур, которая вскоре была арестована мамлюками. Через несколько дней ее тело было найдено в цитадели Каира, а вскоре султана Шаджарат ад-Дур была похоронена в своем мавзолее. Сохранившаяся в Британском музее монета с ее именем как рабыня халифа аль-Мустасима, рабыня ее супруга султана ас-Салиха, мать эмира аль-Мансура аль-Халила, а также чтение хутбы с упоминанием ее имени во время пятничных молитв указывают на ее официальный статус – правителя государства. Несмотря на ее пол и кратковременную власть, чеканка монет и упоминание имени перед каждой пятничной молитвой являются показателями правителя государства.

Что касается трех правительниц – Сондок, Чиндок и Чинсонг – в средневековой Корее, а именно в Силле, то их назначение стало неким исключением в истории страны, стало тем, чего не было в государствах Когурё и Пэкче. Аристократическая система рангов, глубоко проникшая в систему управления в Силле, отклоняла любую возможность правления кого-либо не из аристократического клана, то есть настолько гендерное различие было важным, насколько важной была принадлежность наследника или наследницы к священной кости. Так первая королева Сондок (Sôndôk, 632-647 гг.) после правления ее отца Чинпхёна (Chinp'yông, 579-

632 гг.) правила государством в течение 15-и лет. По сравнению с правлением Шаджарат ад-Дур, властвовала королева Сондок на шесть веков раньше, и у нее было достаточно времени показать себя в качестве правителя государства. С. Ким (Sueyun Kim) применяет титул «Wang» → «Sôndôk Wang» (в переводе на английский «King Sôndôk» и на русский «король Сондок»), а не «Queen» (королева), так как в период правления использовался именно первый титул, а второй используется для доступности по западной традиции (Kim, 2006: 1). После Сондок на трон села ее двоюродная сестра Чиндок (647-654 гг.), а через два столетия королева Чинсонг (887-897 гг.).

Конфликт между тремя государствами – Силлой, Когурё и Пэкче, а также натянутые отношения Силлы с династией Тан были и до прихода к власти Сондок. Пэкче и Когурё вместе собирались уничтожить Силлу, и первое сражение против Силлы закончилось их поражением. Королева Сондок, с целью укрепить позиции и оборону государства, стала просить поддержку династии Тан. Период Сондок характеризуется, в первую очередь, развитием отношений между Силлой и Китаем. В стране активно стал распространяться буддизм, кроме того, как последовательница буддизма, она построила ряд буддийских храмов, некоторые – Пунхванг (Punhwang-sa) и Хванньонг (Hwangnyong-sa) – существуют и по сей день. В 634 году королева Сондок построила в г. Кёнджу одну из старейших обсерваторий – Чхомсондэ. Сондок уделяла внимание не только внешней политике государства, но и внутренней. Ее сильно волновали уровень жизни населения и его повышение, образование молодежи. В 647 году под руководством Пидамы представители старой аристократии, не поддерживавшие власть женщины, устроили мятеж, пытаясь захватить трон. Мятеж был подавлен, Пидама и его последователей казнили. 8 января 647 года 27-ой правитель Силлы Сондок умерла от болезни, и на престол взошла ее двоюродная сестра Чиндок. Несмотря на тесные отношения с Китаем, а также проникновение буддизма и его распространение по всей территории Силлы, Сондок сумела сохранить идентичность государства, его традиции и обычаи.

Как и Шаджарат ад-Дур, королева Сондок обладала высоким интеллектом. Императором Тайзонг (Taizong, 598-649 гг.) из династии Тан в Силлу была отправлена картина с изображением пионов и семени этого цветка. Сондок (в то время Токман), взглянув на пионы, сказала:

«Цветы красивы, но не пахнут» и объяснила это «отсутствием бабочек или пчел на картине», а интерпретация была следующей: «Если женщина красивая (в данном случае, цветок), то мужчины (в данном случае, пчелы или бабочки) околачиваются вокруг нее. Таким образом китайский император хотел показать одиночество будущей королевы, а умение расшифровать послание императора подтвердило ее острый ум и наблюдательность. Вторым примером интеллекта Сондок стал случай, связанный с поражением армии Пэкче в Онмунджи в 662 году. Участившееся и нескончаемое кваканье лягушек для Сондок предвещало что-то плохое, и она, ссылаясь на свою интуицию, отправила армию в 2000 человек лишь для разведки, в результате отряд противника был полностью поражен и уничтожен. И последним – третьим предсказанием королевы Сондок – стало определение даты ее смерти и места захоронения. В отличие от периода правления Шаджарат ад-Дур, пери-

од правления Сондок зафиксирован в «Самсук саги» (Samguksagi) – исторических записях периода «Трех государств», составленных на китайском языке под руководством придворного историка Ким Бу-Сика (KimPu-sik) в 1145 году, и в «Самгук юса» (Samgukyusa) – хрониках трех государств, собрании преданий, легенд, жизнеописаний, составленных в 1285 году буддийским монахом Ирёном (Iryōnin). Соответственно, строительство буддийских храмов, отправление молодежи в Китай для получения образования, запрос на поддержку со стороны династии Тан и другие факты изложены в «Самгук саги», а вышеуказанные три предсказания королевы Сондок взяты из «Самгук юсы».

Конфликтная ситуация между тремя государствами нашла свое продолжение и при Сондок. Впервые принятый в 535 году буддизм широко распространился в Силле, и Силла стала последним государством, принявшим его официально на государственном уровне.

Мавзолей, построенный Шаджарат ад-Дур

Монета Шаджарат ад-Дур

Обсерватория, построенная Сондок

Храм, построенный Сондок

Заключение

Таким образом, буддизм, представленный в Корее в IV веке, стал первой основной религией – религией государства в VI веке. Более того, именно в Корее он (буддизм) успешно «влился» в местный шаманизм. Буддизм, в отличие от конфуцианства, роль которого и по сей день отражена в культурных традициях корейского общества, не считал правление женщины чем-то неправильным. Однако в отношении женщин буддизм, как и ислам, придерживался определенных принципов. К примеру, она (женщина) не могла быть Брахмой, Индрой и Буддой, то есть обе религии не рассматривали женщину как священнослужителя, так же как в исламе нет пророков или имамов-женщин. Однако статус женщины в буддийской Корее сравнительно был выше, чем в других азиатских государствах, причина чего не совсем ясна. Конфуцианство как религия государства существовало на протяжении шести веков (1336-1910), полностью отличаясь от предыдущей религии – буддизма, плотно

закрепилось в истории, культуре, а его влияние ощущается и по сей день.

Экономическое развитие, географическое расположение, климатические условия, старые традиции, новые культурные тренды и другие факторы повлияли на формирование двух обществ. Однако в формировании и развитии как средневекового Египта, так и Кореи религия сыграла значительную роль.

Статус женщины в средневековье определялся, в первую очередь, политико-религиозным фактором. Ислам в арабском халифате и буддизм в государстве Силла по-разному рассматривали роль женщины в государстве и обществе. Отсутствие наследника стало основной причиной унаследования трона султаной Шаджарат ад-Дур в XIII веке в Египте и королевой Сондок в VII веке в Корее. Обе остались в истории двух стран первыми женщинами-государями, которые успели за свое правление одержать победу в сражении, передать трон, оставить после себя архитектурные памятники, сохранившиеся и по сей день.

Литература

- Imam Ahmed Moxammed Ali. A study on women's status and well-being in Egypt as compared to women in Korea. Dissertation thesis. Seoul: Konkuk university, 2004
- Барбар Мохаммад Абдел-Рахим. Женщина в арабской культуре: Дис. ... канд. на соис. уч.степ. канд. культурологии: 24.00.01. – СПб.: СПбГУ культуры и искусств, 2006.
- Matti Moosa. The origins of Modern Arabic fiction. UK: Lynne Rienner Publishers, 1997.
- Oxford Encyclopedia of Women in World History. T. 1. Editor Bonnie G.Smith. Oxford University Press, 2008
- Sueyun Kim. Tracing the Relationship between Queen Sondok of Silla and Buddhism. Thesis. Korea: the Academy of Korean studies, 2006
- Women of Korea. A history from Ancient Times to 1945. Edited and translated by Yung-Chung Kim. Seoul: Ewha Womens University Press, 1977
- Samguk Yusa. Legends and history of the three Kingdoms of Ancient Korea. Seoul: Yonsei University Press, 1972.

References

- Imam Axmed Moxammed Ali. A study on women's status and well-being in Egypt as compared to women in Korea. Dissertation thesis. Seoul: Konkuk university, 2004
- Barbar Mohammad Abdel-Rahim. Zhenshhina v arabskoy kulture: dis. ... kand. na sois. uch.step. kand. kulturologii: 24.00.01. – spb.: spbgu kultura i iskusstv, 2006
- Matti Moosa. The origins of Modern Arabic fiction. UK: Lynne Rienner Publishers, 1997
- Oxford Encyclopedia of Women in World History. T. 1. Editor Bonnie G.Smith. Oxford University Press, 2008
- Sueyun Kim. Tracing the Relationship between Queen Sondok of Silla and Buddhism. Thesis. Korea: the Academy of Korean studies, 2006
- Women of Korea. A history from Ancient Times to 1945. Edited and translated by Yung-Chung Kim. Seoul: Ewha Womens University Press, 1977
- Samguk Yusa. Legends and history of the three Kingdoms of Ancient Korea. Seoul: Yonsei University Press, 1972.

Әбдіхалық А.Е.

докторант, Нұр-Мұбарак Египет Ислам мәдениеті университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: nur-kazakhstan@mail.ru

**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚАЖЫЛЫҚ РӘСІМІНІҢ ШЫҒЫСТЫҚ-ҰЛТТЫҚ
САНА МЕН РУХАНИЯТ АРАСЫНДАҒЫ ПРАКТИКАЛЫҚ ҚҰНДЫЛЫҒЫ**

Бұл мақалада Қазақстан тарихындағы Ресей патшалығы тұсындағы қажылық мәселесіне қатысты архив деректеріндегі кейбір құжаттар талқыға түседі. XIX-XX ғасырлардағы қажылық мәселесі және оның рухани құндылығы, діни сананы қалыптастырудағы орны туралы баяндалады. Алдағы зерттеулерге бағыт-бағдар сілтейді. Қажылыққа қатысты маңызды мәселелерге тоқталып, оған талдау жасалады.

Түйін сөздер: қажылық, шығыстық, ұлттық сана, руханият, құқықтық мазһабтар.

Abdikhalyk A.E.

Doctoral student, Egyptian University of Islamic Culture "Nur-Mubarak",
Kazakhstan, Almaty, e-mail: nur-kazakhstan@mail.ru

**The practical value of pilgrimage rituals between the eastern national
self-consciousness and spirituality in Kazakhstan**

This article discusses some documents from the sources of the archive relating to the Hajj in the history of Kazakhstan under the rule of Tsarist Russia. The spiritual value of the Hajj and its role in the creation of religious consciousness in the XIX-XX centuries are discussed. In addition, this article can serve as the beginning for the following research. The article focuses on the analysis of important issues about Hajj.

Key words: pilgrimage, Eastern, national consciousness, spirituality, legal madhhabs.

Абдихалық А.Е.

докторант, Египетский университет Исламской культуры «Нур-Мубарак»,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: nur-kazakhstan@mail.ru

**Практическая ценность ритуалов паломничества между восточным
национальным самосознанием и духовностью в Казахстане**

В этой статье рассматриваются некоторые документы из источников архива, касающиеся хаджа в истории Казахстана при власти Царской России. Обсуждается духовная ценность хаджа и его роль в создании религиозного самосознания в XIX-XX веках. Данная статья может служить началом для следующих исследований. В статье делается акцент на анализе важных вопросов о хадже.

Ключевые слова: паломничество, национальное самосознание, духовность, правовые мазһабы.

Кіріспе

Қазақстандағы қажылық мәселесі, оның тарих толқынындағы белестері мен халықтың рухани болмысы, діни дүниетанымы жайында сөз

еткенде бұл тақырыпты ең алдымен жалпылама Орта Азия халықтарымен бірге жағрапиялық тұрғыдан қарастыру маңызды. Себебі, қажылық міндетін өтейтін қасиетті орын – Мекке, Мәдина қалалары Орта Азия елдерінен ұзақ қашық-

тықта орналасқандықтан барар жолы бір болып, Орта Азиядағы түркі халықтарының бір-бірімен тоғысатын, бас қосып бірін-бірі түсіне алатын, ортақ құндылықтардың, діни түсініктің бірігіп, бүтінделіп кететіндігімен ерекшеленеді.

Негізі қажылық міндетін өтеуге дүниенің төрт бұрышынан ислам дінін ұстанатын, түрлі ұлт пен ұлыстардан тұратын мұсылман үмбеті бір жерге белгілі бір уақыт аралығында бас қосатыны белгілі. Түрлі ұзақ-жақын жерлерден алғаш рет қасиетті орындарға аяқ басып тұрған мұсылман үмбетінің көпшілік арасында өзін-өзі қалай ұстау керектігі, тілдік-діни коммуникациялық дискурсы, жеке гигиеналық тазалық мәселесі, қажылық міндеттерін өтеу кезінде талаптарға сай жүріп-тұруы сияқты көптеген өзекті мәселелер күн тәртібіне шығады.

Тақырыпқа сай көп ұзақ тарихи кезеңге кері шегінбесек те, XVIII-XIX ғасырлардағы Орта Азиядағы, оның ішінде Қазақстандағы саяси, діни әлеуметтік мәселелер сан құбылып, қиынқыстау сипаттағы оқиғалармен өріліп жатқандығы белгілі. Бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның тарих толқынындағы осы бір кезең Қазақ хандарының, билеушілерінің басым бөлігі Ресей империясына амалсыз ерік беріп, оған тәуелді бола бастауымен ерекшеленеді. Мұны арнайы сөз етіп отыруымыздың екі себебі бар. Біріншісі Орта Азиядағы барша түркі халықтарының Ресей патшалығының отарлау саясатына қарсы бас көтерулері тікелей болмаса да рухани күш, жігер мен үміт сыйлайтын, табан тірейтін негізгі факторы – діни сенім, мұсылмандық дүниетаным болғаны ақиқат. Осы тұста тағы бір айтатын маңызды мәселе Орта Азия халықтарының арасынан шыққан діни тұлғалар, ел басқарған хандар біртіндеп биліктен шеттетіліп, оқшаулатылса, енді бір тобы тіпті басқа елдерге бас сауғалап жер ауып кетулеріне мәжбір болды. Олар сыртта жүрсе де өз елдеріндегі отарлаудың зардаптарын, жергілікті қарапайым халықтың хал-жағдайларынан аз-көп хабардар болып, мүмкіндігінше діни ұстанымдарды басшылыққа ала отырып түркі халықтарының рухани, діни бірлігін нығайтуға атсалысты. Әртүрлі мазмұндағы шағын еңбектерді жазып, таратуға осы арқылы өздерінің мұсылмандық бірлік идеясын насихаттауға үлес қосуға талпынды. Ресей патшалығы тарапынан бұған тосқауыл қою шаралары да жүріп жатты. Сөзімізге дәйек ретінде Орталық мемлекеттік архивтегі 25 фонд, 2006 дело, 1-2 парақтардағы «1876 жылдың 17 қарашасындағы Орынбор генерал-губернаторы әкімшілігінен Торғай облысы губернаторына Түркиядан алып келінетін

шығыс тілдерінде жазылған кітаптарға қатысты цензураның қажеттігі және оларды сатуды қатаң қадағалауға алу керектігі туралы» деген орыс тіліндегі жазбаның қазақша аудармасын келтіреміз. Құжатта: «Ресей қажылары және бұхаралық қажылар Меккеден қайтып келе жатқан жолда Түркияда басылып шыққан көптеген діни кітаптарды өздерімен ала келіп, Ресей аумағында таратады. Мұндай кітаптардың мазмұны өкіметке беймәлім болды, әрі аталмыш кітаптар Ресей мұсылмандарының көзқарасына кері әсерін тигізіп, өкімет саясатына жат пікір қалыптастыру қаупі болғандықтан ішкі істер министріне, өз пікірім бойынша, шеттен келетін мұсылмандықты дәріптейтін кітаптарға жалпы шетелдік кітаптарға қойылатын цензураның қажеттігін жеткізем. Шығыс тілдеріндегі кітаптардың барлығына қосымша ретінде мазмұнын анықтайтын түсіндірменің болуы шарт, осылайша ғана қандай кітаптың рұқсат етілгенін, қайсысының үзілді-кесілді елге кіргізуге болмайтындығын анықтауға болады...» деп жазылған.

Жалпы, «Иракта пайда болған ханафилік – Аббасилер, Сәлжұқтар, Хорезмшахтар мен Османлы секілді ислам мемлекеттерінің ресми мәзһабы еді» (Әділбаев А, 2014:77). Сондықтан да кең жағрафиялық ортада өмір сүріп жатқан көптеген халықтардың діни дүниетанымы, ұстанымы, ой-санасы бір діни бағытта қалыптасқан болатын. Міне осындай ортадан қажылыққа аттанған мұсылманның әлемнің әр түкпірінен келген басқа мәзһабты ұстанған мұсылмандармен тілдік-діни қарым-қатынасқа түсуіне қарағанда өзіне етене жақын, тілі ұқсас, діни ұстанымы бірдей мұсылмандармен араласуы алыс-берісі оңай болғандығы талас тудырмайды.

Бұл Орта Азиядағы түркі халықтары ислам дінін қабыл еткен сонау IX ғасырдан бастап XVIII ғасырға дейін жалғасса, бұдан кейінгі кезеңде қажылық міндетін атқару біртіндеп Ресей патшалығының тікелей бақылауына өте бастайды. Біз мұны жоғарыда айтылған қажылық тарихының осы бір кезеңін сөз етуіміздің екінші себебі ретінде алға тартамыз. Себебі біз осы мақаланы әзірлеуде қажылыққа барған кісілердің саны, ұлты, жас мөлшері туралы статистикалық мәліметтерді келтіруде Ресей патшалығы кезінде хатқа түскен архив қорларында сақталған жазба деректерге жүгінетін боламыз. Егер біз Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивіндегі құжаттарға қарасақ, қажылық туралы көптеген жазбалар 338-фондта, 1-опись, 651-делода жинақталғандығын аңғарамыз. Біздің қазіргі зерттеуімізше олардың алғашқысы 1827

жылдың 5 ақпанынан бастап тіркелген. Десек те бұл жылдары тіркелген құжаттарда қазақтардың қажылық сапары туралы мәліметтер кездеспейді. Бірақ аталмыш архивтің 64 фондының 5329 делосында 6-8 беттерінде 1901 жылы Ақмола

облысы бойынша қажылық сапарына шығу үшін төлқұжат алған адамдардың саны уездер бойынша аты-жөндері және паспорт нөмерлері көрсетілген құжат тіркелген. Біз олардың уездер бойынша жалпы санын ғана келтірумен шектелеміз.

Болыс атауы	Адам саны	Болыс атауы	Адам саны
Омск уезі		Атбасар уезі	
Николаевский болысы	22	Кеңгір болысы	2
Омск болысы	4	Ұлытау болысы	1
Қорған болысы	11	Терсақан болысы	6
Черчаков болысы	8	Қызыл-көл болысы	7
Покровск болысы	2	Сары су болысы	4
Петропавловск уезі		Құм-қоңыр болысы	1
Полуденск болысы	7	Деңгіз болысы	11
Таинчин болысы	5	Атбасар болысы	15
Петропавловск болысы	4	Кентүбек болысы	5
Становск болысы	2	Көкшетау болысы	6
Пресновская болысы	7	Восточная болысы	9
Средняя болысы	1	Ақыртау болысы	2
Ақмола уезі			
Қоржынкөл болысы	4	Ақмола болысы	7
Сары өзен болысы	12	Қараағаш болысы	5
Қорғалжын болысы	1	Спас болысы	13
Кен-қорғалжын болысы	10	Шерубай-Нұрын болысы	2
Нұрын болысы	15	Жыланды болысы	2
Ишим болысы	6		

Штаб капитаны Давлетшиннің Хижазға жасаған іссапарының есебінде қажылыққа бару үшін алынатын төлқұжат (пасторт) мәселесі жайында арнайы тоқталып: «...Закавказье-ден шыққан қажыға баруға ниетті адамдар көп жағдайда төлқұжатты өзінің тұрғылықты жерінен алуға құқылы. Татарлар Мәскеуден, тек олардың алтауы ғана Петерборда болған, екеуі Симбирскіде, ал үшеуі Варшавада; қырғыздар Мәскеуден және Одессадан алған. Алынған төлқұжаттарға Константинопольде түрік консулдары виза шығарады. Бұл сапар шарттарының бірі болып саналған. Тіпті кейбір қажылар өздерінің ұлттық төлқұжаттарын Түрияда қалдырып кетіп отырған. Мұның басты

себебі – қажылық сапарынан қайтқан кезінде Ресейде қиыншылықтарға ұшырамау. Өзімен бірге алып келген күннің өзінде бұл төлқұжатты ешбір жерде көрсетпеуге тырысқан...» деп жазады (Штаб капитаны Давлетшиннің Хижазға жасаған іссапарының есебінен, 1899. 145). Архив құжаттарына үңіліп, кейбір қажылыққа барған Құнанбай қажы сияқты қажылыққа аман-есен барып қайтқан қазақ зиялыларының төлқұжаттарын қазірше табу мүмкін болмай отыр. Десек те қажылыққа барған алғаш қазақтар туралы М. Көпейұлы «Қазақ шежіресі» кітабында: «Қазақ қазақ болғанда бұл қазақта хажыға ілкі бастан барған уақ Нүркен бай. ... Сол Нүркеннен соң екінші қажыға барушы – Кү-

лік Самай сопы, Баянауылда дуан болып, аузы ашылғанда, указ болған ноғай Байжан хазірет – сол екеуі болған. Екеуі де сол жақта өлген. Солардың кеткен жылы қой жылы еді. Мың сегіз жүз елу сегізінші жыл [1858] болса керек. ... Бұл қазақтан үшінші хажыға барушылар тобықты Құнанбай, Айдабол Қишыл, Қыстаубай, Ақмоладан, Аққұм-Қосқопадан Шекшек хажы, Атбасардан Егізбек, Жанайдар. Есіл бойындағы құлан қыпшақтан Шонты-бай, Батырқожа молда балалары, Сілеті бойындағы қыпшақтан Құрман баласы Қасен хажы, Мәмбет тоқадан Ұзынсазан ұрпағы Мұхамет Салық хажы. Өр Алтайдан Алдажұман немересі Ешмұхамет хажы. Ертіс бойындағы Апайбөріден Құдияр хажы, Көкшетаулық атығайдан Қожахмет хажы. Егізек Жанайдармен бірге барған Сұлтанқожа хажы, Қишыл Қыстаубаймен бірге барған Жәмеқожа, Байзолда ишан, бұларды қалдырмай жазып жатқаным, тірі қайтып келгендерінің бір сыпырасымен ауызбен-ауыз сөйлесіп, мән-жайына әбден анық болғандығымды түсіндіру үшін...» деп жазып қалдырғанын білеміз. (Көпейұлы М.Ж., 2007:5)

Осы жазба мәліметке жүгінсек, архив құжаттарының 1858 жылғы қажылыққа баруға рұқсат етілген кісілердің тізімін асықпай қайта қарауды қажет етеді. Бұл біздің алдағы уақытта нақтылауымыз тиіс міндеттердің бірі болмақ.

Архив құжаттарына жүгінсек, қажылық сапарына барып, елге қайта оралуы кезінде қажыларға қатысты кейбір талаптардың қойылғандығын аңғарамыз. Нақтырақ айтсақ, 64-фондтың 2205-описінде 1902 жылдың 5 қарашасында генерал-губернатордың жазған мәліметтері бар. Құжатқа: «Қажылық сапарын өтегеннен кейін қажылар тек Қара теңіз бен Каспий теңізінің Ішкі істер министрлігі бекіткен порттары арқылы елге қайта оралуға міндеттеледі. Аталмыш порттарда дәрігерлік-бақылаудан өту міндеттеледі. Ішкі істер министрі қажылардың төлқұжат алу үлгілерін бекітуге құзырлы. Осы құзіретке орай министр төмендегі шарттарды бекітеді:

Қажылық сапарынан қайтқан қажылар төмендегі порттар арқылы елге кіруге құқылы:

а) Қара теңіз арқылы – Феодосий карантині және Батум теңіз дәрігерлік-бақылау станциясы;

ә) Каспий теңізі арқылы – Бакин теңіз дәрігерлік-бақылау станциясы;

б) Закавказьенің Персия және Түркия елдері шекарасындағы теңіз дәрігерлік-бақылау станциясы;

2) Жаңа үлгідегі төлқұжат қолданысқа түспестен бұрын қажыларға төмендегі ескертулер тіркелген ескі үлгідегі төлқұжаттар береді.

а) Төлқұжаттың үшінші бетіне Ресейге қайта оралуға рұқсат етілген порттар тізімі жазылған парақшаны тіркеу;

ә) қажылық сапарына қайтып келе жатқан қажылардың теңіз дәрігерлік-бақылау станциясынан тексеруден өткендігі туралы белгі, бұл белгілер төлқұжаттың 12-13 беттерінде қойылады. Сондай-ақ төлқұжаттың соңғы беті кесіліп алынып, жергілікті губернаторға жіберілетін болады» – деген жазба тіркелген (Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік архиві Ф 64.Оп.2205. Б68).

Түйіндеп айтқанда, қажылық сапарына қатысты Ресей патшалығы тұсында жазылған көптеген құжаттар архив қорларында сақталған. Қажылыққа қатысты жазба деректерді саралап, оларды електен өткізіп, дұрыс мәліметке қол жеткізу үшін алдағы уақытта Ыстанбұлдағы, Сауд Арабиясындағы архив қорларынан қажылық өтеу мақсатында шекарадан кірген мұсылмандардың тізімінен өз отандастарымыздың аты-жөндерін, жылдарына қарай санын, жас мөлшерін нақтылау міндеті тұр деп ойлаймыз.

Қасиетті мекенге деген құштарлық, жергілікті мұсылман халықтың басты арман-мұраты болғаны ақиқат. Халық арасында қажылық сапары, қиссалары, діни аңыз-әңгімелердің болашаққа сеніммен қарауға, діни сананы қалыптастыру мен ұлттық руханиятқа қосқан үлесі аз болған жоқ. Қажылық міндетін өтеу кезінде әр түрлі елдерден келген мұсылмандар бірін-бірімен кездесіп, барлығы да бір қажылық жоралғыларын орындайды. Қажылыққа барғандардың барлығы да түр әлпетіне, жас мөлшеріне, қай елден келгендігіне қарамай бірдей ихрам (ақ киім) киіп, баршасы бір құлшылықты орындауы адамға ерекше әсер етіп, өзін жақсы ұстауға ықпал етеді. Мұндай сезім мұсылман баласына ең алдымен исламдағы теңдікті, сондай-ақ махшар күнін еске түсіреді. Бұл дүниенің өткінші екендігін, қиындықтарға төтеп беру арқылы, өмір сүруге талпындырады. Осылайша қажылық сапары адамның білім көгжиегін арттырып, қарым-қатынас кезіндегі көрегендігін, мейірім мен қамқорлық сезімдерін арттыруға көмектеседі деп тұжырымдауға болады. Басқаша айтқанда, қажылық адамзат баласын түр-әлпетіне, тегіне, жынысына қарамай баршаны жақсылыққа шақырып, Жаратқанға салихалы құл болуға үгіттейтін құлшылық түрі. Осы орайда, қажылықтың мұсылмандарға тигізетін әсері жайында Штаб капитаны Давлетшиннің Хижазға жасаған іссапарының есебіндегі жазбалар көңіл аудартады. Оның

пікірінше қажылар екі түрге бөлінеді. Дәлірек айтсақ, Давлетшин: «...Қажылық біздің мұсылмандарға қалай әсер етеді?» дей келе: «Мен өз Отанымда және соңғы іссапарымда қажылық сапарына барып келгендерді екі топқа бөліп қарастыруға болатынын байқадым. Бірінші топқа қажылыққа парызын өтеу үшін барып, рәсімдерін мүлтіксіз орындап еліне оралған қарапайым сана-сезімі жоғары деңгейде дамымаған, өзін қоршағандарға қарым-қатынасы жоғары емес, мақсаты тек сапардың соңына дейін жету болған егде жастағы адамдар. Олар сапар барысында бедуиндердің жасаған ұрлықтарын бір тылсым құпия көріп, қажылық сапарына тигізіп жатқан шайтандардың әрекеті деп түсінеді. Сондай-ақ санитарлық шараларды артық деп санады, өйткені тағдырдың басқа салғанынан ешқайда қашып құтыла алмайсың деген сияқты пікірлерді ұстанды. Ондай қажылардан сапардан алған әсері туралы сұралғанда жолда немесе Меккеде естіген мұғжиза қиссалардың есінде қалғанын айтумен шектеледі. Мұндай қажылар сапардан оралғаннан кейін діндар болып, қалған ғұмырын тыныш құлшылықпен өткізуді қалап, тіпті кейбірі сопы болып та кетеді. Ал екінші топқа келетін болсам, бұл топқа жататын адамдар жылдан жылға артып келеді. Олардың ойлау шеңбері кең, әр нәрсеге қызығушылықпен қарайтын, пікірталасқа түсе алатын, өз көзқарасы бар діни тұлғалар. Мұндай қажылар Ресей шекарасынан шыға салысымен барлық затқа қызыға қарап, салыстырып, алғашқыда түрлі олқылықтарға көңілі қалып, исламның басшысы – Халифтің астанасынан түңіле бастайды. Сондай-ақ мұсылмандардың арасында қандай да бір керемет қала болып саналатын Константинопольдің тар, лас көшелері, жұпыны үйлерді көріп, түрлі тәртіпсіздіктерге кездескен кезде оны Одессамен салыстыра бастайды. Әдетте Одессадан көп адам қажылыққа келетін. Түрік тәртібімен төлқұжат, виза алу кезінде кездесетін парақорлықты көрген кезде біздің қажылар бұл қаладан ол туралы басқа көзқараста шығады. Олар жол қиыншылығын тартып, парақорлықты көріп, мұсылмандар өздерін тонап жатқанын көріп жиіркене қарайды. Өйткені олардың көз алдында Ислам дінінің отаны – саналатын қалалар Мекке мен Мединеде, жалпы Хижазда барлығы ислам шариғатына сай болуы керек еді. Осылайша олардың рухани өмірі өзгереді. Қажылық сапарынан келгеннен кейін дінге берік болуға тырысады, өйткені осыған дейін жасаған күнәларынан арылып келген кезде жаңа күнәға батпау керек деген ұстанымда болады....

Бірақ бұқара халық арасында дінге селкеу түсірмес үшін өздері көрген олқылықтарды айта бермейді» деген пікір білдіреді (Штаб капитаны Давлетшиннің Хижазға жасаған іссапарының есебінен, 1899:145). Шынында да қажылық сапары кезінде жолда көптеген қиындықтар мен ислам дініне тән емес пенделік іс-әрекеттердің орын алатыны жалған емес. Жоғарыда айтылғандай қажылардың мұндай кемшіліктерді халық арасында айтпауының өзі олардың дінді дұрыс бағытта түсіне білгендіктерін, діннен емес, адамдардың өз бойындағы кемшілік деп қарауларының өзі құптарлық пікір.

Осы айтылғандарды қорытындылай келе, қажылықтың мұсылман адамға беретін рухани пайдасы көп екендігін еске сала отырып, қажылық рәсімінің шығыстық-ұлттық діни сана мен руханият арасындағы практикалық құндылығы тоқталу үшін біз жазба жәдігерлерге жүгінеміз. Қазіргі кезде осы мақалаға арқау етіп отырған кезеңдерде, яғни XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында жарық көрген «*Қиссаи Өндірбай қажул харамәин*» (Қазан, 1900ж), «*Хаж сапары*» атты Дүйсебай Шоманакұлының халыққа айтқан өсиеті (Верный, 1911), «*Қиссаи Өсербай*» (Қазан, 1895) сияқты т.б. көптеген араб қарпімен жазылған қисса-өлеңдер жинақтары кітапхана қорларында жақсы сақталған. Бірақ та олардың басым көпшілігі араб қарпімен жазылғандықтан әлі күнге дейін толық зерттеліп, жүйелі түрде реттеліп ғылыми айналымға түсіп үлгерген жоқ. Олардың барлығы да қажылық сапары туралы, қасиетті мекеннің қадір-қасиеті жайында өлең шумақтарымен өріліп, мазмұндық тұрғыдан бірдей болса да өзіндік қайталанбас үлгіде берілгені талас тудырмайды. Бұл еңбектердің әрқайсысы шығыстық сарында, діни түсініктермен араласып, сабақтасып бірігіп кететін діни мазмұнға ие. Тіпті осы тұста пайғамбарлар қиссасынан үзінділер келтіріліп, ескі діни астарлы сөздер жиі келтіріліп қазіргі қазақ тілді оқырмандардың бірден түсініп кетуіне мүмкіндік бере бермейтіндігін де айта кету орынды. Десек те өткен ғасырларды осы тәріздес діни қисса-өлеңдер халықтың өн бойында, санасында, сөйлеу тілінде көрініп, оларды рухани тұрғыдан байытқаны, діни сана түсініктердің бірізділігіне айтарлықтай ықпал еткені ақиқат.

Өткен ғасырларда қажылыққа бару күні бүгінгідей ұшақпен ұшып қана қоятындай оңай бола қойған жоқ. Көптеген кедергілер мен қиындықтар болды. Тіпті қажылық сапарына аттанып, хат-хабарсыз кеткен қаншама тағдыры белгісіз жандар бар. Бұл туралы халық аузында әлі күнге

дейін айтылатын аңыз-әңгімелер аз емес. Қазіргі кезде хатқа түсіп жинақталған «Жеті ғасыр жырлайды» деген сияқты кітаптарда Қазақ даласындағы кейбір ақын-жыраулар қажылық тақырыбын көтеріп, жырлау кезінде қажылық сапарына барудан да адамдарға қайырымды болудың, әсіресе ата-анаға жақсылық жасаудың артық болатындығын насихаттағандығын байқаймыз. Бұл туралы Қазақстандағы ислам діні: қажылық (XIX-XX ғ. басы) атты материалдар жинағын құрастырушы, зерттеуші Г.Р. Мухтарова сөз ете келе: «... ақын-жыраулардың қажылыққа бел байлаған ел билеушілерін қажылық сапарынан бас тартып, ел қамын ойлауға, қажылықтан ата-анаға құрмет көрсету сияқты игі істерді алдыға қойылуы, бір жағынан, орыс отарлау жүйесінің қазақ даласына орнығу үдерісінің күшеюіне байланысты сол кезеңдегі шиеленіскен саяси-әлеуметтік жағдайды көрсетсе, екінші жағынан, көшпелі халықтың мұсылман дініне деген діни дүниетанымының өзіндік күрделі күйін аңғартса керек» деп өзіндік ой түйеді (Г.Р. Мухтарова, 2009:7). Бұл пікірімен толық келісуге болады. Ол кезеңдердегі саяси-әлеуметтік жағдайдың қиындығы, жалпы өмір сүрудің, дін ұстанудың айтарлықтай қиындықтары болғаны түсінікті. Ал енді халықтың діни сауаттылық деңгейінің төмен болуы өз алдына бөлек мәселе.

Халық арасында кең тараған Шал ақынның: *«Мекке мен Мәдине жолдың ұшы, // Иман таба алар ма барған кісі, // Ата-ананы, мейманды құрметтесең, // Меккеңнең де нұрлы гой үйдің іші...»* -деп жырлауы, Ақтамберді жыраудың: *«Ей, азаматтар, шоралар... // Меккені іздеп нетесің, // Меккеге қашан жетесің, // Әзір Мекке алдында - //Пейіліңмен сыйласаң // Атаң менен анаңды!»* деп ата-ананы сыйлай білуге, жасы үлкендерге құрмет, кішіге ізет көрсетуге шақыруы түптің түбінде ислам дінінің негізгі өзегіне шақыру деп түсінген дұрыс. Негізгі діни тақырыпты сөз еткен қазақ ақын-жыраулары қажылықты түбегейлі жоққа шығармайды, керісінше дінді дұрыс түсіне білуге шақырып халықты діни ағартуға тырысады. Құран аяттарында ата-анаға жақсылық жасау мұсылман баласына міндеттелген, орындалуы тиіс амалдарға жатады. Нақтырақ айтар болсақ, «ниса» сүресінің 36-аятында: *«Аллаға құлшылық қылыңдар. Оған еш нәрсені серік қоспаңдар. Және әке-шешеге, жақындарға, ... жақсылық жасаңдар»* деп бұйырылса, **«Ахқаф» сүресінің 15 аятында:** *«Адам баласына, әке-шешесіне жақсылық істеуді нұсқадық»* – делінсе, **«Исра» сүресінің 23-аятында:** *«Раббың, өзіне ғана ғибадат ету-*

леріңді, әке-шешеге жақсылық қылуларыңды әмір етті» – деген мағынадағы аят кездеседі. Мұнан бөлек Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с): *«Алланың разылығы ата-ананың разылығында, Алланың ашуы ата-ананың ашуында»* деген сияқты ата-анаға жақсылық жасауға шақыратын көптеген хадистері бар екендігі белгілі. Сондықтан қажылық өтеу мен ата-анаға жақсылық жасауды бір-бірінен артық қою орынды болмайды. Екеуі де діни жоралғыларда орындалуы талап етілетін, мұсылмандық міндет болып табылады. Десек те қажылықтың парыз болуы үшін ең алдымен мұсылман болу, балиғатқа толуды, ақыл-есінің дұрыс болуы, ерікті (азат) болу, қажылық амалдарын өтеуге денсаулығының жарамды болуы және жол сапар шығындарын өтей алатындай қаражатының болуы сияқты өзіндік шарттары бар. Осы орайда, Ресей патшалығы кезінде де қажылық міндетін өтеуге ниетті адамның жолға қаражатын, қаржының мөлшері белгіленген. Давлетшиннің есебінде: «...тек Мекке қаласына бару карантиндер жоқ жылдары ең кем дегенде 300 рубльді қажет болса, егер қажы Мединеге барып пайғамбардың (с.ғ.с) мешітіне зиярат жасауға ниетті болса, онда 500 рубльге жуық ақшасы болу керек. Жалпы алғанда қажылық сапарына шыққан адам өзімен 1000 рубль алуы керек болды. Бұған қоса отбасының күнкөрісіне де дәл сондай сомадағы қаржы болуы шарифат талап ететіндігін ескерсек, 2000 рубльдей қаржы болуы қажет етілді. Міне сондықтан көп жағдайда біздің мұсылмандар үшін бәдәл қажылық жасау тиімдірек болды. Бәдәл қажылық 500-1000 рубль аралығында болды» – деген мәліметтер кездеседі (Штаб капитаны Давлетшиннің Хижазға жасаған іссапарының есебінен, 1899:145).

Қорытынды

Мақаланы қорыта келе пайғамбарымыздың (с.ғ.с.): «Кімде-кім Алла разылығы үшін қажылық жасап, жаман сөз бен әрекеттерден аулақ болса, анасынан туылғанда қандай күнәсіз болса, сондай болып күнәларынан арылып қайтады» – деген мағынадағы хадисін келтіре отырып, қажылықтың адамның ішкі жан-дүниесін байытуда, таза болуға, күнә істерден бойын аулақ ұстауға бейімдейтін, өмірде практикалық маңыздылығы жоғары ғибадат деп қабылдауға болады. Қажылық адам бойындағы тәкаппарлық, дүниеқорлық, шыдамсыздық сияқты жаман қасиеттерді кішіпейілдікке,

сабырлылыққа, сыйластыққа, қарапайымдылыққа алмастырып, адамның өмір сүру салтын өзгертуге қауқарлы екендігін алға тартамыз. Өткен ғасырларда қажылыққа барып-қайтқан азаматтар халық арасында діни ағартушы, тұлға ретінде танылып, қоғамда өзіндік орны болғаны талас тудырмайды. Олардың әрқайсысы өз алдына жеке зерттеу объектісі болуға лайық. Әсіресе «Қазақ мұсылман қоғамының өзіндік құндылығын, толыққандылығын түсіну үшін оның ішіндегі «теориялық исламның» төл өкілдері, ғұламалары, дінбасылары ортасын зерттеудің маңызы зор...» (Ғылмани С., 2015:8). Сондықтан алдағы уақытта елі-

міздегі қажылық мәселесіне қатысты зерттеу жұмыстарын діни тұлғалардың өмір жолымен байланыстырып бірге қарастыру ұсынылады. Ал архив құжаттары мен діни жазба жәдігерлер өз маңыздылығын жоймайды. Керісінше, бұл айтылғандар бірін-бірі толықтырып, зерттеудің жан-жақтылығына, толыққандылығына жол ашады деп есептейміз. Жалпы Қазақстандағы қажылықтың жергілікті халықтың ынымақ-бірлігіне, рухани мұрасына, сондай-ақ діни сананы қалыптастырудағы орны сонау орта ғасырдан бері қазақстандық халықты бір діни түсініктер аясына біріктіруге негіз болғандығын алға тартамыз.

Әдебиеттер

- Әділбаев А. Ханиф мәзһабы. – Алматы: «Нұр-Мұбарак» университеті, 2014. – 328 б. (77-б.)
- Штаб капитаны Давлетшиннің Хижазға жасаған іссапарының есебінен. – С. Петербург: Әскери баспахана, 1899. –145 б. Сирек қор. ҚР ҰҚО
- Көпейұлы М.Ж. Қазақ шежіресі. 2-бас. Толық. – Астана: Алтын кітап, 2007. (Қазақ этнографиясының кітапханасы, 32 том) (5-б.)
- Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік архиві Ф 64.Оп.2205. Б.68.
- Қазақстандағы ислам діні: қажылық (XIX-XX ғ. басы) атты материалдар жинағын құрастырушы, зерттеуші Г.Р. Мухтарова. – Алматы: «Баспалар үйі», 2009. – 592 б. (7-б.)
- Ғылмани С. Заманамызда болған ғұламалардың ғұмыр тарихтары. I том. Жауапты шығарушылар: Ә.Қ. Муминов, А.Дж. Франк. – Алматы: Дайк-Пресс, 2015. 8 жапсырма.

References

- Adilbayev A. Khanif mazhabi [The Hanafi Madhhab] – Almaty: Nur-Mubarak Universiteti, 2014. 328 pp (77pp)
- Shtab kapitany Davletshinin Hijazga zhasagan is-saparynyn esebinen. S.Peterburg: Askeri baspakhana. [Staff captain at the expense of Davletshin's trip to Hijaz. S.Peterburg: The military printing house.] 1899. 145 pp. Sirek kor. KR UKO.
- Kopeiuly M.Zh. Kazakh shezhiresi. 2-basylym. Tolyk. Astana: Altyn kitap, 2007 (Kazakh etnografiyasynyn kitaphanasy, [The Kazakh Chronicle. Edition 2. Complete. Astana: Golden Book, 2007 (Kazakh Ethnography Library,] 32 tom, 5 bette)
- Kazakhstan Respublikasynyn Ortalyq memlekettik arhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan] F.64. OP.2205. B68.
- Kazakhstanadagy islam dini: kazhylyk (XIX-XX) atty materialdar zhinagyn kurastyrushy, zertteushi G.R. Mukhtarova. [The author of the collection of materials on Islamic religion in Kazakhstan: pilgrimage (XIX-XX BC), researcher GR Muhtarova] Almaty, Baspalar uii, 2009, 592 pp
- Gylmani S. Zamanamyzda bolgan gulamalardyn gumyr tarikhtary I tom. Zhauapty shygarushylar: A.K.Muminov, A.J.Frank. – Almaty: Daik-Press, [Gylmani S. Life stories of the scientists who lived in our time. Tom. Responsible for issue: A.K. Muminov, A.J. Frank -Almaty: Duke Press,] 2015, 8 sticker.

¹Жұмағұлов Қ.Т., ²*Абдукадыров Н.М.

¹т.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²Ph.D., доценті м.а., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: nurjigit.85.kanuni@gmail.com

ОСМАН ИМПЕРИЯСЫ МЕН АЛТЫН ОРДАНЫҢ СЫРТҚЫ САЯСАТЫНДА ҚЫРЫМ ХАНДЫҒЫ (XX ғ. 50-70 жж.)

Орта ғасырларда Еуразия даласында өмір сүрген қуатты мемлекеттер Осман империясы мен Алтын Орда мемлекетінің тарихы әлемдік тарихтың үлкен бөлігі болып саналады. XV ғасырдың екінші жартысында осы аталған екі мемлекеттің сыртқы саясатының кейбір бағыттары бір арнаға тоғысып, ол – Қырым хандығымен байланысты болды. Бұл кезде Қырым хандығы өз бетінше дербес өмір сүруге тырысып, Алтын Ордадан бөлінді. Қырым билеушілері сырттан саяси қолдау іздеп, оны осы кезде күшейіп келе жатқан Осман империясынан тапты. Осман империясы Қырым хандарына саяси қолдау білдіріп, олармен тығыз байланыстар орнатты. Ал, бұл уақытта құлдырай бастаған Алтын Орданың хандары Қырымды ұйысынан шығармай өзіне қайта қосуға тырысты. Осылайша, екі мемлекеттің сыртқы саясатында Қырым хандығына қатысты жаңа саяси факторлар туындады. Ұсынылып отырған ғылыми мақала XV ғасырдың 50-70 жылдарында Қырым хандығына байланысты Осман империясы мен Алтын Орда арасында жүргізілген сыртқы саяси процестерді зерттеуге арналады. Қырым түбегі мен Қара теңіз аймағындағы Осман империясының саяси ұстанымдарын зерттеу ғылыми жұмыстың негізгі міндеттерінің қатарынан орын алады. Ғылыми жұмыста елшілік байланыстар зерттеліп, Осман сұлтандары мен Орда хандары арасындағы саяси ұстанымдарға талдау жасалады.

Түйін сөздер: Осман империясы, Алтын Орда, Қырым хандығы, Қырым түбегі, сыртқы саясат, елшілер.

¹Zhumagulov K.T., ²*Abdukadyrov N.M.

¹Professor, al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty

²Ph.D., al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: nurjigit.85.kanuni@gmail.com

The Crimean Khanate in the Foreign Policy of the Ottoman Empire and the Golden Horde (50-70 years of the 15th century)

In the second half of the XV century, some foreign policy directions of these two countries were tied to a single political factor that was associated with the Crimean Khanate. At this time the Crimean Khanate separated from the Golden Horde, trying to live independently. The Crimean rulers received political support from the Ottoman Empire. The Ottoman Empire rendered political support to the Crimean khans and established close ties with them. At this time, the Golden Horde was on the verge of decline, but the Horde rulers tried to reconnect to the Crimea. Thus, in the foreign policy of the two powers, the Crimean Khanate has become a new political factor. This scientific article is devoted to the study of foreign policy processes in the 50-70-ies of the XV century, between the Ottoman Empire and the Golden Horde in connection with the Crimean Khanate. One of the main objectives of the study is the foreign policy of the Ottoman Empire in the Crimean peninsula and in the Black Sea region. In the scientific work examines diplomatic contacts between countries, as well as analyzes the foreign policy positions and principles of the rulers of the two sides.

Key words: Ottoman Empire, Golden Horde, Crimean Khanate, Crimean Peninsula, Foreign Policy, Ambassadors.

¹Жумагулов К.Т., ^{2*}Абдукадыров Н.М.

¹д.и.н., профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²Ph.D., и.о. доцента, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: nurjigit.85.kanuni@gmail.com

Крымское ханство во внешней политике Османской империи и Золотой Орды (50-70-е гг. XV в.)

История Османской империи и Золотой Орды является важной частью мировой истории. Данные государства существовали в средневековье в евразийских степях. Во второй половине XV века некоторые внешнеполитические направления этих двух государств были привязаны к одному политическому фактору, который был связан с Крымским ханством. В это время Крымское ханство отделилось от Золотой Орды, пытаясь существовать независимо. Крымские правители получали политическую поддержку со стороны Османской империи. Османская империя оказала политическую поддержку крымским ханам и установила тесные связи с ними. В это время Золотая Орда была на грани упадка, но правители Орды пытались снова включить в состав своего государства Крым. Таким образом, Крымское ханство стало новым политическим фактором во внешней политике этих двух держав. Данная научная статья посвящена изучению внешнеполитических процессов в 50-70-х годах XV века между Османской империей и Золотой Ордой в связи с Крымским ханством. Основной задачей научной работы является исследование внешней политики Османской империи на Крымском полуострове и в Черноморском регионе. В научной работе изучаются дипломатические контакты между Османской империей и Золотой Ордой, а также анализируются внешнеполитические позиции и принципы правителей двух стран в отношении Крыма.

Ключевые слова: Османская империя, Золотая Орда, Крымское ханство, Крымский полуостров, внешняя политика, послы.

Кіріспе

Орта ғасырларда Еуразия тарихында түркілер құрған империялардың орны мен рөлі үстем болды. Олардың ең негізгілері Шыңғысхан империясының орнына құрылған империялар Алтын Орда, Темір мемлекеті, Моғолстан, Ұлы Моғолдар мемлекеті және Кіші Азияда құрылып әлемдік империяға айналған Осман империясы болды. Бұл империялар дүниежүзілік тарихи процестің дамуына өзіндік зор үлесін қосты, көптеген саяси өзгерістердің орын алуына себепші болды. Соның ең негізгілері бұл мемлекеттердің бір-бірімен көрші болып саяси байланыстар орнатуымен және кезі келгенде өзара соғыс жағдайында қалуымен сипатталады. Мұның бір бағыты Алтын Орда мен Осман империясының арасындағы саяси байланыстарға негізделеді. Тарихи шегініс жасайтын болсақ, Осман мемлекетінің билеушілері алғашқыда Алтын Орда мемлекетін үлкен құрметпен қараған. Оның басты себептері, алғашқы кезден-ақ осман билеушілерінің санасында бұл мемлекет Ұлы Шыңғысханның ұрпақтары құрған ірі және аса қуатты держава ретінде қалыптасты.

Екі мемлекеттің сыртқы саясатындағы басты түйіскен географиялық ортасы Қырым түбегі, яғни Қырым хандығы болды. XV ғасырдың орта тұсында Алтын Орданың әлсіреуін пайдаланған Қырым хандығы Ордадан бөлініп, дербес мем-

лекет ретінде өмір сүруі мен олардың осман билеушілеріне жақындаса бастауы аймақта саяси жағдайды өзгертіп жіберді. Бұл жағдай бірте-бірте күшейіп келе жатқан Осман империясының қызығушылығын арттырды. Алайда, Алтын Орда билеушілері өз уысынан шыққан ірілұсақты хандықтарды қайта біріктіру жолындағы саясаты Осман империясы мен Алтын Орда (Үлкен Орда) арасында өзара сыртқы саяси процестердің орын алуына себепші болды.

Қырым хандығы үшін Алтын Орда мен Осман мемлекетінің арасындағы саяси процестер бас-аяғы 20-30 жылдай уақытты қамтып, ол халықаралық байланыстардың бір бағытын құрай алды. Әлемдік тарихнамада Осман мемлекеті мен Алтын Орда қатынастарын зерттеу тарихшылар мен шығыстанушы ғалымдардың назарын өзіне ұдайы аударып келген. Бір-бірімен географиялық орналасуы бойынша, діни және тілдік тұрғыда жақын болған бұл елдердің бірнеше факторлар бойынша жақындасуы, көптеген ғылыми тақырыптардың тууына арқау болып, олардың зерттеу қажеттілігі уақыт санап арта түсті. Сондай факторлардың бірі Қырым факторы болып, ол әлемдік тарихшылар, оның ішінде түркиялық, ресейлік, еуропалық ғалымдар арасында ғылыми талқыға түсіп келеді. Өз кезегінде Осман империясының Қырым хандығы мен жалпы Қырым түбегін иелену мен оған Алтын Орданың ұстанымдары жайлы ғы-

лыми және концептуалды мәселелердің туындамауы мүмкін емес. Оның басты мысалдары кейбір ресейлік, еуропалық тарихшылардың ғылыми тұжырымдары Осман империясының Қырымды иеленуінде басқыншылық қимылдардың басым болғаны және Қырым хандығын уысынан шығармауға тырысқан Алтын Орданы елеуі жағдайларына қатысты болды. Мұндай тұжырымдар зерттеу тақырыбының өзектілігін арттыратыны сөзсіз.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысына қатысты деректерді дайындауда тақырыптың көлеміне, өзектілігіне және фактілердің алуандығы есепке алынды. Тақырыптың негізгі факторлары – Алтын Орданың саяси тарихы, оның әлсіреуі, Қырым хандығының құрылуы және сыртқы саясатта қорғансыз қалған Қырымға Осман империясының жақындауы болып, осыларға қатысты ірілі-ұсақты оқиғаларды сипаттайтын деректер тақырыптың маңызын ашуға көмектесті. Тақырыпқа қатысты деректік материалдардың ең негізгілері құжаттар жинақтары болып, зерттеу жұмысын жүргізу барысында оларды барынша ғылыми талдаудан өткізу ғылыми жұмыстың басты міндеттерінің бірі болды. Олардың арасынан ғалымдар А.Н. Курат, В.Г. Тизенгаузен және басқа да авторлар тарапынан жинақталған материалдардың деректің негізі жоғары болып саналады. Атап айтқанда А.Н. Кураттың құжаттар жинағында Алтын Орда, Қырым және Түркістан хандықтарына қатысты құжаттар қамтылып, ол Стамбулдағы Топкапы сарай архивінің материалдары негізінде жинақталған (Kurat A. 1940). Бұл жинақта Алтын Орда хандарының сол тұстағы Осман империясының сұлтаны II Мехметке жазған хаттарының көшірмелері мен транскрипциясы берілген. Сонымен бірге осман сұлтанының атына Қырым хандарының жазған хаттарының көшірмелері көрсетілген. Жинақтың зерттеу тақырыбының мазмұнын ашудағы маңызы өте зор.

Келесі кезекте тақырып бойынша мәліметтер беретін деректер жинағы шығыстанушы ғалым В.Г. Тизенгаузеннің жинақтаған Алтын Орда тарихына қатысты материалдар жинақтары болып табылады. В.Г. Тизенгаузен өзінің жылдар бойына жинақтаған материалдарын екі томға бөліп жариялаған (Тизенгаузен В.Г. 1884, 1941). Бұл екі томдық материалдар жинағы Алтын Орда мемлекетінің тарихына, оның сыртқы саясаты мен Ордадан тараған мемлекеттердің тарихын суреттейтін ауқымды және ең негізгі деректер

базасы болып саналады. Сонымен қатар, Алтын Орда, Қырым хандығы және осы кезеңдегі Шығыс тарихына қатысты материал жинақтау әлі күнге дейін жалғасуда. Осындай материалдар жинағының бірі В.Г. Вовина, А.А. Кожанов, Т.В. Никулинаның жинақтауымен жариялаған Алтын Орда тарихына қатысты материалдар жинақтары болып табылады (Вовина, Кожанов, Никулина. 2003). Авторлардың бірлескен жинағында Алтын Орданың ішкі-сыртқы саясатына қатысты мәліметтер беріледі. Сол сияқты осындай жаңадан жарияланған маңызды материалдар, яғни құжаттардың көшірмелері И. Зайцевтің еңбегінде кездеседі. И. Зайцев А.Н. Кураттың және басқа да жинақ авторларының материалдарына сілтеме бере отырып, деректанулық шолу жасаған. Онда осман сұлтаны II Мехмет пен Алтын Орда хандары арасында жазылған хаттардың көшірмелері берілген (Зайцев И. 2004). Аталған құжаттар жинақтары зерттеу жұмысында қойылған ғылыми міндеттерді орындауға көмектесіп, олар Алтын Орда мен Осман империясы арасындағы Қырым хандығына қатысты жеке фактілер мен оқиғалар бойынша бөлініп талданды. Осы сияқты деректік материалдарды жариялау үшін жазылған жұмыстардың бірі И. Миргалеев пен И. Гибадуллиннің бірлескен авторлық жұмысы (Миргалеев И., Гибадуллин И. 2016) болып табылады. Авторлар бірлесіп, Осман империясының сұлтаны II Мехметтің Алтын Орда ханы Ахмет ханға жазған хатына деректанулық шолу жасаған.

Ғылыми жұмысты жазуда отандық және шетелдік ғалымдардың іргелі теориялық пікірлері мен тұжырымдары қолданыс тапты. Ғылыми-зерттеудегі жалпы тарихи-салыстырмалылық, тарихи жүйелеу әдістері пайдаланылды. Сондай-ақ, теориялық және методологиялық негізі ретінде, тарихи оқиғаларды баяндау кезінде саяси тарихи процестерді қарастыруда тарих ғылымының заманауи және косалқы әдістері қолданылды. Зерттеу жұмысын жазу барысында соңғы жылдары дүниежүзілік тарих ғылымында болып жатқан түбегейлі өзгерістерді негізге алынды. Осман империясы мен Алтын Орданың арасындағы қатынастар мен Қырым хандығы үшін туындаған саяси факторлардың тарихын қарастыруда жершілдік пен діншілдік көзқарастар басты назарда болды. Сондықтан да, зерттеу жұмысын ұйымдастыруда еуроцентристік, ұлтшылдық, түрікшілдік және діншілдік көзқарастардан бас тартып, тақырыптың өзекті мәселелерін объективті түрде шешуге талпыныс жасалды.

Тарихнамалық шолу

Осман империясы мен Алтын Орда арасында саяси қарым-қатынастар тарихы мен оның ішінде Қырым хандығы үшін орын алған саяси процестер бойынша ғылыми зерттеулер әр түрлі тақырыптар бойынша қарастырылған. Зерттеу жұмысының тарихнамасының басты бағыты тақырыпқа қатысты ғылыми мәселелер көтерген тарихшы, ғалымдардың еңбектерін талдаумен сипатталады. Зерттеу тақырыбына қатысты ғылыми мәселелер негізінен шетелдік, оның ішінде түркиялық, ресейлік тарихшылар мен шығыстанушы ғалымдар тарапынан көтерілген. Зерттеу жұмысының тақырыбы қазіргі Түркияның тарихына тікелей қатысты болғандықтан, алдымен түрік тарихнамасына тоқталсақ, онда негізінен А. Курат, Й. Өзтүрк, Х. Иналжык және басқалар болды. Бұл тарихшылар тікелей Қырым хандығының құрылуын зерттеп, оның Осман империясының құрамына кіру тарихына қатысты тұжырымдар ұсынған. А. Кураттың ғылыми еңбегі (Kurat A. 1972) Қырымның Алтын Ордан бөлінуі мен оның Осман империясымен байланыстары зерттелген. Й. Өзтүрк Қырым хандығы мен Кафа қаласының саяси ролін және оның Осман империясы тарапынан басып алыну тарихы мен саяси алғышарттарын қарастырған (Yücel Ö. 2000). Түркияда Қырым хандығы тарихы бойынша ірі мамандардың бірі болып саналатын Халил Иналжықтың еңбектерінде Қырым хандығының құрылуы мен оның Осман империясы құрамына енуі және оған қатысты Алтын Орданың саяси ұстанымдары көрсетіледі (İnalçık H. 2017).

Посткеңестік мемлекеттердің тарих ғылымында кеңестік тарихнама аса маңызды орын иеленетіні сөзсіз. Кеңестік кезеңде Алтын Орда мен Осман империясы арасындағы саяси байланыстар мен оның Қырым хандығына байланысты тұстарына жанама түрде өз зерттеулерінде зерделеген кеңестік тарихшылар мен ғалымдар И.Б. Греков (Греков И.Б. 1975) және Б.Д. Греков пен А.Ю. Якубовский (Греков, Якубовский. 1950) болды. Бұл ғалымдардың зерттеулері кеңестік ғылымның ірі жаңалықтары болды. Кеңестік-коммунистік қатаң цензура мен біржақты методологияға мойынсұнбауға тырысқан бұл зерттеушілердің ғылыми тұжырымдары ғылымда жоғары бағаланды.

Тақырыпқа тікелей және жанама зерттеулер ресейлік тарихнамада да жүргізіліп, ол бойынша көптеген ғылыми нәтижелерге қол жеткізілген. Ресей ғылымында Кеңестік кезеңде зерттеуге ілінбей қалған тақырыптар қайта көтеріле

бастады. Оның ішінде тақырыпқа қатысты мәселелер де назардан тыс қалмады. Ресей ғалымдары көбінесе Осман империясы мен Еуропа мемлекеттері арасындағы геосаяси факторларды зерттеуге мән берді. Ресей ғылымында тақырыпқа қатысты ғылыми ізденістердің басым бөлігі Қырым хандығының саяси жағдайынан басталады. Ол туралы зерттеулерге И. Зайцев, А.Л. Пономарев, И.М. Миргалеев, В.Н. Рудаков сынды ғалымдардың зерттеулері мысал болады. Аталған ғалымдардың зерттеулері арасынан И. Зайцев (Зайцев И. 2010) пен А.Л. Пономаревтің еңбектері (Пonomarev A. 2013). Қырым хандығы мен оның тағдырына бағытталып, ол қырымдық билеушілердің еркін немесе тәуелсіз өмір сүре алуына қатысты болды. Мұнда зерттеушілер Қырымның халықаралық қатынастардағы роліне мән беріп, ол аса жоғары бағаланады. Тақырыпқа қатысты И.М. Миргалеев (Миргалеев И. 2009) пен В.Н. Рудаковтың (Рудаков В. 2014) еңбектерінде тұжырымдар жасалып, олар негізінен Алтын Орда хандарының сыртқы саяси және халықаралық жағдайы туралы зерделеген.

Талқылаулар мен нәтижелер

Осман империясы мен Алтын Орданың Қырымдағы саяси жоспарлары

Фатих II Мехмет сұлтанның Константинопольді басып алуы әлемдік тарихта аса ірі оқиғалардың бірі болды. Ол сан ғасырлар бойына Батыс пен Шығысты бір арнаға тоғыстырған Византия империясының құлауымен сипатталып, сонымен бірге Осман мемлекетінің саяси өміріне де елеулі өзгерістер енгізді. Осман мемлекеті империя дәрежесіне көтеріліп, ішкі саяси құрылымдарда үлкен өзгерістер орын алды. Сонымен қоса, Стамбулдың алынуы мемлекеттің сыртқы саясатына да тікелей әсер етіп, Осман мемлекетімен әлемнің алдыңғы қатарлы мемлекеттері санаса бастады. Оның сыртқы саясаттағы бақталастары Анадолы мен Оңтүстік Еуропадағы ірілі-ұсақты мемлекеттер мен княздіктер және италиян корольдіктері (Венеция, Генуя т.б.) болды. Дегенмен бұл мемлекеттер Осман империясы үшін қауіпті емес еді. Себебі, далалық соғыс тактикалары мен әскери өнерді жетік меңгерген осман әскерлері үшін ешбір мемлекетпен соғысу қиын емес еді.

Сыртқы соғыстардан жігерленген Фатих II Мехмет сұлтанның сыртқы саясаттағы басты геосаяси жоспарларының бірі Қырым хандығы еді. Қырым хандығының территориясы өзінің географиялық орналасуымен, табиғатының көркемдігімен және ең бастысы аймақта

халықаралық сауданы дамытудағы өзіндік орнымен ерекшеленетін еді. Осындай факторлар Осман империясының сұлтаны Фатих II Мехмет сұлтанның қызығушылығын арттырды және оны барынша өзіне тартты. Осман сұлтаны II Мехмет Қырымды неге билікке келген уақыттан бері басып алуға тырыспады немесе қамалын алу қиын болған Стамбулдан бұрын неге Қырымды иеленбеді, ол үшін қандай себептер болуы мүмкін деген сан-салалы сұрақтар туындайды. Сұлтан II Мехметтің Қырымға дейінгі басты мақсаты Анадолы жерін түгелдей өзіне бағындыру және өзге ұсақ мемлекеттерден тазарту болды. Фатих II Мехметке дейінгі сұлтандар да осындай саясатты негізге алған. Тек діні мұсылман болған сұлтандықтарға ғана Анадолы жерін мекендеуге мүмкіндік беріліп, олармен көршілік қатынастар орнатқан. Бұл кезде Анадолы жерінде Осман империясына бағынбайтын ұлты мен діні басқа болған княздіктер көп еді. Солардың ең ірісі Трабзон (Трапезунд) мемлекеті еді. 1462 жылы. Трапезунд мемлекетінің құлатылуы османдардың (Kurat A. 1966: 45) Қырымға қарай жылжуына саяси алғышарт жасады.

Бұл кезеңде Алтын Орда мен оның құрамында болып келген Қырым хандығының саяси тағдыры бір-бірімен тамырлас болды. Қырым хандығы XIII ғасырдан бері Алтын Орданың иелігі болып, XV ғасырдың орталарына дейін мұнда орда хандарының әмірі жүріп келді. Алайда, XV ғасырда Алтын Орданың әлсіреуіне байланысты қырым хандары тәуелсіз қимылдар жүргізе бастады. Бытыраңқы жағдайда өмір сүрген Алтын Орданың ендігі саяси жағдайы ауыр болып, оның құрамында Қырым хандығы сияқты бірнеше дербес хандықтар пайда болды. Орыс деректері бойынша және орыс тарихнамасында Алтын Орда аумағында құрылған Үлкен немесе Ұлы Орда деп аталған мемлекет Алтын Орданың ізбасары саналды (Греков, Якубовский 1950: 421). Ол Қырым хандығы және Алтын Ордадан бөлінген басқа да хандықтарды біріктіріп, бұрынғы қалпына келтіруге тырысқан. Солардың бірі Үлкен Орда ханы Сейіт Ахмет еді. Тоқтамыс ханның немересі болған Сейіт Ахмет хан Қырымды өзіне қаратуға тырысқан негізгі билеуші болды. Ол Қырымдағы әулет өкілдерін қайта бірігуге шақырып, Алтын Орда мемлекетін сақтап қалуға әрекеттенді, тіпті бұл жолда ол соғыс қимылдарына да барып отырды. Осылайша, жаңадан дербестікке ие бола бастаған Қырым хандығына қатысты Осман империясы мен Алтын Орда сияқты өз заманының аса қуатты мемлекеттерінің ұстанған саясаты

екі түрлі болды. Атап отырғанымыздай, Осман империясының саясаты өзінің территориясын кеңейтуге бағытталған болса, Алтын Орданың басты ұстанымы әулеттік басқаруға негізделген, құлдырау жағдайында тұрған Орданы бұрынғы қалпына келтіру болды. Осы жолда бұл мемлекеттердің Қырым хандығына байланысты өзіндік саясаты қалыптасып, ол өз кезегінде екі мемлекет арасында өзара сыртқы саяси факторлардың тууына алып келді.

Қырым хандығы өзін Алтын Ордадан тәуелсіз дербес мемлекет ретінде санап, ол сыртқы сауда мен саяси мәселелерді өз алдына шешіп отыруға тырысты. 1441 жылы Қырым хандығы дербес хандық ретінде жарияланды. Алғашқы хан болып Шыңғыс хан ұрпақтарының бірі болған Қажы Гирей (Хаджи Гирай) хан сайланды. Бірақ, бұл уақытта Қырым хандығының саяси жағдайы толықтай тұрақты деп айту қиын болды. Әлі іштей орталықтанып үлгірмеген хандықты егемен мемлекет ретінде ұстап тұру Қажы Гирей үшін оңай болмады. Себебі, айналадағы көршілер қауіпті болып, олар тіпті хандықтың тәуелсіздігіне нұқсан келтіруі әбден мүмкін болды. Қырым хандығына өзімен іргелес жатқан Генуя республикасы мен бірте-бірте күшейіп келе жатқан орыс княздіктерінің саяси ықпалы күшейіп, ол қырым билеушілерін қатты алаңдатты. Мемлекеттің сыртқы жағдайында туындауы мүмкін болған осындай қауіптің алдын алу мақсатында және тиісті жағдайда тиімді көмек алу үшін Қырым билеушілері Үлкен Орда ұлысының билеушісі Сейіт Ахмет ханмен (1432-1455) жақсы байланыстар орнатуға мәжбүр болды. Өзін Алтын Орданың ханы ретінде көрсетуге тырысқан Сейіт Ахмет хан Қырым хандарына қолдау білдіретінін, алайда жоғарыда аталғандай олардың Ордадан бөлінбей бірге өмір сүргенін қалады. Түрік тарихшысы, Халил Иналжықтың айтуынша Қырым ханы Қажы Гирей сырттан келетін қауіптің алдын алу үшін Алтын Орда ханы Сейіт Ахмет ханмен өзара байланысқанын көрсеткен. Сонымен бірге екі бөлек өмір сүріп жатқан бұл мемлекеттердің саяси бірлігінің екі мемлекет үшін де тиімділігін айтқан. (İnalçık H. 1944: 192-193). Ол үшін Қырым ханы Алтын Орданың Батыста бұрынғы уысынан шыққан жерлерді қайтаруына атсалысты.

Сонымен қатар, Қырым ханы Осман империясына да жақындай түсіп, соның негізінде қырымдықтар мен османдар арасындағы байланыстар жақсара бастады. Қырым ханының османдарға жақындасу саясаты XV ғасырдың 40-50 жылдарында басталып, ол аймақта

Осман империясының күшеюімен байланысты болды. Өз кезегінде Алтын Орданың билеушілері де Қырымға көмек көрсетуге дайын болды. Бірақ, Осман империясының Алтын Ордадан қуаты күшті болғандықтан қырым билеушілері ордалықтарға қарағанда османдармен жақсы байланыста болды. Бұл кезде Қырымда Кафа (Феодосия) қаласы маңызды сауда орталықтарының бірі саналып, ол генуялықтардың, қырымдықтар мен османдардың және орда хандарының сыртқы саясатындағы ірі саяси объект болып саналды. 1454 жылы османдар тарапынан Қырым жағалауларына және осы Кафа қамалына әскер жіберіліп, ол қоршауға алынды. Қырым хандары мен осман әскерлерінің тарапынан жүзеге асырылған мұндай саяси және әскери әрекеттерден генуялықтар шошынып, оларға салық төлеуге мәжбүр болды (Ali S, Yaşar Y. 1991:85).

Бейбіт жағдайда Алтын Орда ханы Сейіт Ахмет ханның Қырым хандарына көмектесу себебі, оларға саяси қолдау көрсете отырып болашақта Қырымды өзіне қайта қосып алу болған еді. Алтын Орда билеушілерінің саясатын түсінген қырым хандары кейіннен оларға жақындасуын азайта бастады. Алайда Қырым ханының осман сұлтанының көмегімен жасалған мұндай әрекеттері Алтын Орда билеушілерінің саяси ұстанымдарын өзгертті. Мұның негізгі себебі Қырым хандарының осман билеушілерімен жақындасуы Сейіт Ахмет ханның Алтын Орданы қайта күшейту жолындағы саясатына мүлде қайшы келді. Соның салдарынан орда билеушісі Сейіт Ахмет хан Қырым жеріне әскер кіргізді. 1455-1456 жылдары тараптар арасында соғыс өрті тұтанып ол Сейіт Ахмет ханның жеңілуімен аяқталды. Қырым ханы Қажы Гирей бұл соғыста жеңгенімен, ол өзін үлкен табысқа қол жеткізгендей сезінген жоқ. Өйткені, орда билеушілері бұл жеңілісімен тоқтамайтыны анық еді. Шыңғыс ұрпақтарының басқаруында болған екі хандықтың бір-бірімен соғысуы тараптар үшін аса маңызды бола қоймады. Екі жақ арасындағы соғыс Қажы Гирей мен оның жақтастары өзінің тәуелсіз өмір сүруге бейім екендігін, ал Үлкен Орда басшыларының әлі де болса күш-қуатының мығым және аймақта геосаяси ықпалының бар екені көрсетті. Сейіт Ахмет ханның жеңілісі оның қырым билеушілеріне дейін көрші княздіктермен соғыстарда әлсіреуімен байланысты (Горский А. 2003: 144) болды.

Бірақ, Сейіт Ахмет ханның жеңілісі Алтын Орданың Қырымға қатысты саясатын тоқтатпады. Алтын Орда хандары Қырымға күш көрсетуге дайын болды. Сейіт Ахмет ханнан ке-

йін Үлкен Орданың маңызды билеушілерінің бірі саналған Махмұт хан Қырым хандығына қарсы саясат жүргізді. Махмұт хан Алтын Орда хандарының жақын туысы болып, ол билеген тұста Үлкен Орда орыс княздіктеріне табысты жорықтар жүргізді. Мұнымен тоқтамаған Махмұд хан Қырымға да жорық ұйымдастырып, бірақ 1465 жылы Қырым ханы Қажы Гирейден жеңіліске ұшырады. Осы тұста Қырым хандығының, ондағы басқарып отырған Қажы Гирей әулетінің Үлкен Орданың алдында әлдеқайда күшейгенін байқау қиын емес.

Орда хандары Қырым хандығының күшеюінің себептерін түбекте халықаралық сауданың қызу дамығандығынан және оған Осман империясының қолдау білдіруінен деп түсінді. Бұл кезде Қырым хандары мен осман сарайы арасында аса тығыз байланыстар орнатылған еді. Осман империясының сұлтаны Фатих II Мехмет сұлтан Қырым хандығына сырттан келетін күштердің алдын алып отырды. Оның басты көріністері Қажы Гирейдің хандықты басқару кезінде және 1466 жылы оның қайтыс (Bedriye S.1934:10). болуынан кейін Қырым тағына өзге ішкі саяси күштердің таласуы кезінде көрінді. Әсіресе, Қажы Гирей қайтыс болған соң бұл әулетке қарсы болған оның бұрынғы ішкі бақталастары оның ұрпақтарының хан тағына отыруына мүлде қарсы болды. Гирейлер әулетіне қарсы болған Шыңғыс тұқымынан тараған өзге әулеттің өкілдері де хандыққа таласып, олар сырттан көмек іздеді. Мұны ұтымды пайдалануға тырысқан орда хандары оларға көмектесуге тырысты.

Осындай саяси жағдайларды басшылыққа алған Махмұт хан Осман империясының сұлтаны II Мехметке арнайы хат жолдауға мәжбүр болды. Махмұт хан 1466 жылы II Мехмет сұлтанға хат жазып, онда Қара теңіз аймағында Осман империясының беделі мен күш-қуатының зор екендігін айтты және оны аймақта тыныштықты сақтауға шақырды. Махмұт ханның жазған хатында: Адам баласы мен бүкіл әлемді жаратушы Алланың құдіретінің шексіз екеніне бас ие отырып, Алланың атымен осы хатымды бастадым. Әлемді жаратушы Алла, Мұхаммед оның елшісі деп мұсылмандық ұстанымдармен бастаған Махмұт ханның сөзінің басты мазмұны бұрыннан жалғасып келе жатқан өзара елшілік, сауда қатынастарын тоқтатпай жалғастырып, оны дамытуға арналды. Бұл істе Махмұт хан өзіне дейінгі билеушілердің Осман империясымен байланыстарын жалғастырушы ретінде ортадағы елшілер мен дипломатиялық қатынастардың

маңыздылығына тоқталады. Бұған дейін сауда-керуен қатынастарының болғаны тілге алынып, ол тараптар үшін аса пайдалы болған деп ой түйінделген. Сонымен бірге арада достық және туыстық жақындықтың ұмытылмағаны айтылады. Осы аталған қатынастарды басшылыққа алған Махмұт ханның негізгі ойы оны жалғастырып, дамытып, соның негізінде екі жақ арасында аса жақын байланыстар орнату болды.

Махмұт хан хатта жазылған өзінің сөзінде бұл туралы ойларын жеткізіп те үлгереді. Ол бұған дейінгі орда билеушілері мен осман сұлтандары арасындағы байланыстарды жалғастыруға үнемі құлықты болғанын айтып, ендігі кезекте оны жалғастырып, дамытудың маңызды екенін көрсетеді. Ол көбінесе арадағы байланыстардың үзіліп қалуына жөнелткен елшілердің уақытында жете алмай қалып, тиісті шаралардың уақытымен атқарылмай қалуымен түсіндіргісі келді. Сауда қатынастарында да осындай жағдайлар орын алып, керуендер уақытымен жете алмай қалып отырды. Әрине, мұндай жағдайлар арадағы байланыстарды салқындатып жібереді. Махмұт хан ендігі мәрте жоғарыдағы жаратушы құдайдың қалауымен тағы да байланыстар орнатылса, оны ұлғайтып, дамытатынын жеткізді. Бұл жағдай болашақта біздің арамыздағы достық қатынастарымызды дамытатын болады деп көрсетті (Kurat A. 1940: 37-43). Осман сұлтанына жазған хаты арқылы Махмұт хан мемлекеттер арасындағы байланыстарды аса бір жоғары белеске шығармаса да мемлекетаралық қарым-қатынастарды аз да болса ретке келтіре алды деп тұжырымдауға болады. Себебі, бұдан кейін біршама уақыт бойына осман билеушілері Қырымның ішкі істеріне араласуын азайтты.

Алтын Орданың Қырыммен байланысты болған сыртқы саясаты Орда ханы, Кіші Мұхаммед ханның баласы Ахмет ханның тұсында да жалғасты. Ахмет хан Орданы өзінің туысы Махмұд ханмен бірге басқарды. Ахмет хан тақта 1460-1481 жылдары отырып, ол хандықтың бұрынғы уысынан шығарып алған территорияларын қайта қосуды, оны қалпына келтіруге тырысты. Осындай саясаттың негізгі бағыттарының бірі Қырым хандығына бағытталды, Ахмет хан өзіне дейінгі билеушілер сияқты Қырым хандарына қатты шүйлікті, олардың тәуелсіз өмір сүруін қаламады. Осы мақсатпен Ахмет хан мен оның жақтастары Қырым хандығының ішкі істеріне араласты. Хандықты өзінің туының аясында ұстау үшін және Алтын Орданы қайта тіктеу мақсатында түрлі әрекеттерге барып отырды. Оның басты мысалы 1466 жылы Қажы Гирейдің

өлімінен кейін билікке келген оның баласы Нұрдәулет (Нур-Девлет) пен кейіннен оған қарсы шығып таққа таласқан Меңді Гирей (Менгли Герай) арасында таққа талас орын алған кезде байқалды. Меңді Гирей Қырымда жақтастары көп болып, ол Нұрдәулет ханды орнына түсіреді. Алайда көп ұзамай, осы 1466 жылдың өзінде-ақ Нұрдәулет оны тақтан тайдырады да билікті қолына алады (İnalçık H. 1944: 200-201). Бірақ, бұл тартыс бірнеше жылдар бойына толастаған жоқ.

Қырым хандығындағы ішкі саяси тұрақсыздық және тараптардың саяси ұстанымдары

Әулеттік басқару бойынша билікке келген Қажы Гирейдің ұлы Нұрдәулет хан сыртқы саясатта барлық мемлекеттермен бейбіт өмір сүруге бел буды. Алғашқы кезде ол Алтын Орда ханы Ахмет ханға өзінің елшісін жіберіп, өз оның сенімді адамы ретінде көретінін айтты. Бұдан алдыңғы жылдары Қырым ханы мен Орда билеушілерінің арасындағы болған соғыстардың болуына қарамастан Нұрдәулет ханның мұндай ұстанымына Ахмет хан таңданыспен қарайды. Дегенмен, ол өзінің Қырымға қатысты өзінің ұстанымдарынан бас тартпайды және оны өзіне қосып алу ниетінде болады. Нұрдәулет ханның Алтын Ордамен жақындасудағы саясаты, ордалықтардың Қажы Гирейдің тұсында орын алған жеңілістерге байланысты Қырым хандығынан кек алуы мүмкін деген күдіктің алдын алу болды.

1468 жылы Нұрдәулет пен Меңді Гирей хандар арасында тартыс тағы да өршіп, бұл жолы Меңді Гирей басқа әрекеттерге көшті. Ол енді тек ішкі жақтастармен шектелмей, Нұрдәулетке қарсы генуялық билеушілерді тартады. Осы жылы Меңді Гирей Кафа қаласына келіп, онда генуялықтармен одақтасты және аймақтағы басқа да халықтардан көмек сұрады. Олар бірлескен қуатты әскер жинап Нұрдәулет ханға қарсы шықты. Меңді Гирейдің әскери қуатының көп екенін түсінген Нұрдәулет хан қиын жағдайда қалды. Ол бұл кезде аймақта үлкен күшке ие болған өзге мемлекеттер Алтын Орда мен Осман империясына сүйенуге талпынды. Қырым хандығының іштей ыдырап, соның негізінде әлсіреуін қалаған Алтын Орда билеушілері Нұрдәулет ханға қолдау көрсетпеді. Осыған байланысты, Нұрдәулет хан Осман империясының сұлтаны II Мехметке хат жолдап, онда Қырымдағы бақталастарын жеңіп билікті қолға алуға көмектесуді және генуялықтарға қарсы бірлесіп соғысуды сұрады. Есесіне осман билеушілеріне генуялықтардың Қырым түбегіндегі және басқа да

аймақтардан қоныс бөліп беру уәде етілді. Бірақ, Нұрдәулет ханның хаты Стамбулға жетіп барған жоқ. Соның салдарынан ол Меңді Гирей мен оның генуялық одақтастарымен соғысуда жеңіліске ұшырады. Бұл жағдай 1469 жылы орын алып, генуялықтармен соғыс кезінде Нұрдәулет хан өзінің үш бауырымен бірге тұтқынға түсті. Енді ол үшін мемлекетті басқару аса ауыр болып, ол тұтқыннан босап шығудың түрлі амалдарын қарастырды. Олар тұтқында болғанымен, хан тұқымынан болғандықтан оларға құрмет көрсетіліп, ешқандай артық қысым жасалмады, мұны Меңді Гирейдің өзі бақылауға (Иналджик Х. 2013а: 122) алды.

Меңді Гирей осы жылы 1469 жылы хан тағын иеленді, ол Қырым түбегінде ірілі-ұсақты мемлекеттер арасында ең қуатты елдердің бірі болды. Меңді Гирей көршілермен жақсы байланыстар орнатты. Бұл уақытта аймақта оның басты қарсыласы Алтын Орда ханы Ахмет хан еді. Сонымен бірге, Осман империясы да оның Қара теңіздегі бақталасы ретінде саналды. Бұлай дей отырып Меңді Гирейдің кезінде хандықтың күшейе бастағанын аңғару қиын емес. Бұл уақытта Осман империясы Балқан мен Кіші Азияда соғыс қимылдарын жалғастырып, ол үшін Қара теңіз жағалауын «игеру» күн тәртібінде тұрды. Саудагерлер мен саяхатшылардың Қырымға әкелген мәліметтері мен түрлі қауесеттері Қырым хандығын мазасыздандырды. Дәлірек айтқанда, Меңді Гирей Анадолы мен Балқандағы сияқты ірілі-ұсақты корольдіктер мен сұлтандықтар сияқты Осман империясының құрамына күшпен қосылып кетуден қауіптенді. Мұның алдын алу мақсатында Меңді Гирей көрші корольдіктермен өзара одақтастық байланыстар орнатып та үлгерді. Егер, Осман империясы тарапынан қандай да бір басқыншылық соғыстар туа қалса бір-біріне қол үшін беру туралы уағдаластықтар да қабылданып жатты.

Арадан көп ұзамай-ақ осы 1469 жылы османдық галиондар Қырым жағалауына келіп, әскер түсірді. Басты мақсат түбекті (Yücel Ö. 2008: 153) жаулап алу болды. Себебі, Қырым түбегінде сауда-саттық аса көлемді түрде жүріп, оның табысы өте жоғары деңгейде еді. Соғыс қимылдары басталып, әп-сәтте Кафа қоршауға алынып, халқы тұтқындалды. Қала билеушілері, яғни генуялықтар Меңді Гирейден көмек сұрады. Өз одақтасына көмек көрсетуге уағдаласқан Меңді Гирей османдарға қарулы қарсылық көрсетуден еш нәтиже шықпайтынын түсініп, олармен тек бейбіт келіссөздер арқылы ғана табысуды басшылыққа алды. Осы

мақсатпен Меңді Гирей осман сұлтаны II Мехметке хат жолдап, онда өзі және одақтастарына осман мемлекеті талаптарын қауіп төндірмеуін сұрады. Қырым билеушісінің бұл өтініші сұлтан II Мехмет тарапынан қабылданды. Дегенмен, ол Қырым хандығы мен оның айналасында өмір сүріп жатқан княздіктерді бақылауында ұстап, оларды болашақта басып алудың келесі (İnalçık H. 1991: 2) бір қолайлы сәтін күтті.

Қырым хандығында Меңді Гирей толық орныққанымен, ендігі кезекте ішкі саясатта үлкен бір мәселе туды. Ол қырымдық рулық әулеттердің ішінде ең ірісі болған Ширын әулеті бейлері (бей-мырза) арасында туған тартыстар мен тіпті олардың Меңді Гирейге қарсы әрекеттерімен сипатталды. Бейлердің ішкі және сыртқы саясатты реттеудегі рөлі зор болды, олар тіпті мемлекетте бас уәзір қызметін атқарды. Олар өздері басқарып отырған рудан және басқа да тайпалардан әскер жинады және соғысқа шықты. Мұндай рулардың ең беделдісі осы аталған Ширын руы болып, оның билеушісі Мамак бей қайтыс болған соң оның орнына рубасы ретінде інілері арасында тартыстар басталады. Мамактың інілері Қара мырза мен Әминек арасында тартыстар болып, ол мемлекеттің берекесін қашырды. Меңді Гирей Қара Мырзаны қолдап, алайда кейіннен Әминек бейдің генуялықтарды ортаға салып, олардың Қырым ханына өтініш білдіруі арқылы ол бейлікке сайланатын болды. Алайда, жағдай толық реттелмеген еді. Себебі, Әминек пен Меңді Гирей арасында тағы да тартыстар туындап, мұны енді Мамак бейдің келесі бір баласы Шейдак бейлікке таласа бастайды. Бірақ, Меңді Гирей қаншалықты өрескел әрекеттерге барғанына қарамастан Әминекті таңдады. Бұған наразы болған Шейдак та Әминек сияқты сырттан қолдау іздей бастады (Гайворонский О. 2007: 45-46).

Осылайша, Қырым хандығын басқаруда үлкен роль ойнаған Ширын әулетінің басына басшы сайлау ішкі саясатпен қатар сыртқы саясатта да тартыстардың тууына алып келді. Бейлікке таласқан Әминек генуялықтарға, Қара мырза Меңді Гирей ханға, ал Шейдак Алтын Орда хандарына сенім артты. Шейдак Алтын Орда жеріне барып, өзінің Қырым хандығына белді билеуші болуды қалайтынын жеткізді. Бұл жағдайды Орда билеушілері ұтымды пайдаланғысы келеді де түбекті түгелдей өздеріне қаратуға тырысады. Орда билеушілері Шейдақты қолдайды. Сонымен бірге генуялық жергілікті консулдар да Шейдақтың мырза болып, Қырым хандығы бойынша ең беделді (бей)

тұлға болып саналуын талап етеді. Осының салдарынан Меңді Гирей лажсыздан бейлікке Шейдақты сайлауға мәжбүр болады. Осыдан соң Эминек генуялықтардың қолдауынан айрылды.

Мұның салдарынан Қырым хандығында Ширин әулетіне бейлік қызметке сайлану сыртқы саяси мәселелердің тууына алып келді. Бұл ең алдымен Осман империясының Қырымға шүйлігіп, оны толықтай басып алуына алғышарт жасады. Мұның барлығы Ширин әулетінің басшылығына үміткер болған Эминектің қимылдарынан туындады. Эминек Меңді Гирей хан мен Шейдаққа өкпелі болып, оның ендігі үміті осман сұлтандарынан болды. Өзіне қолдау білдіру үшін ол осман билеушілеріне хат жолдайды. Оның осман билігімен аса құпия түрде жүргізіліп отырған байланыстары бар еді. Ол осман әмірлеріне жолдаған хатында Кафаны жаулап алуды ұсынады және ол үшін өзінің көмекке дайын екенін жеткізеді. Сонымен, Қырымда ішкі саяси жағдай шиеленісіп, ол Ширин әулетінің өкілдері арасында басталған тартыстардың негізінде туындаған болса, енді сырттан Осман империясынан қауіп төнді. Қырым ханы өзінің одақтасы болған генуялық консулдарды барып паналады. Қырым хандығының тағына Айдар хан отырды (Гайворонский О. 2007: 47).

Аймақта геосаяси жағдайдың шиеленісуі және елшілік қатынастар

Жоғарыда аталғандай, осман сұлтаны II Мехмет Қырымға, соғыс ашудың қолайлы сәтін күтіп, ол үшін ішінара дайындықтар жүргізіп қойған еді. Осман сұлтанының мақсаты әуелде генуялықтарға тиесілі болған сол уақыттағы Қара теңіздегі ең бай қала саналған Кафа қаласын алу болды. Сұлтан II Мехмет сыртқы саясатты Генуя корольдігімен бақталас болғандықтан, бұл жағдай османдардың Қырымға аттануын тездетті. Осман флоты мен әскерін басқарған және сол кезде Осман империясының бас уәзірі болған тәжірибелі Гедик Ахмет пашаға Кафаны және оның айналасындағы қалалар мен бекіністерді алу жүктелді. Жалпы саны қырық мың жауынгермен осман әскері Қырым түбегіне қарай жылжыды. (Hammer. 1997: 253). 1875 жылдың мамыр айының соңында Қырым жағалауына келген осман теңіз әскері генуялықтардың қамалдарына шабуыл жасап, олардың біразын иеленді. Қырымда Гедик Ахмет пашаға көмектесу үшін Эминек басқарған атты әскер келді. 31 мамыр мен 1 маусым күндері Кафа қаласы қоршауға алынды. Османдар қырымдықтардың қолдауымен қалаға жан-жақтан оқ жаудыр-

ды. Кафа қамалын қорғауда Меңді Гирей өзінің одақтасы генуялықтарға көмектесті. Ол османдарға қарсы соғысып, оларға айтарлықтай шығын келтірді. Бірақ, соңына дейін қарсы тұра алмады. Соғыс әдісін жетік меңгерген османдық артиллерия бір апта уақыт өтпей Кафа қаласына өз жалауын тікті. 9 маусым күні Кафа қаласы берілді. Бұл жағдай Қырым түбегінің Осман империясы тарапынан алғаш рет басып алынуы еді. Гедик Ахмет паша мұнымен тоқтамай, Азов, Ки-ли, Ақкерман, Балаклава, Феодора және басқа да бірқатар қамалдарды иеленді.

Османдардың Кафа мен Қырым аймағында жүргізген соғыс барысында Меңді Гирей хан қолға түсіп, ол Гедик Ахмет пашаға жеткізілді. Ешбір амалы қалмаған Меңді Гирей Гедик Ахмет пашаға өзін Осман империясы сұлтанының вассалымын деп мойындады. Бұл жағдай Қырым хандығының Осман билігіне өтуінің алғашқы баспалдағы еді. Сонымен бірге, Шыңғыс әулетінен тараған хандардың Осман империясының билігін алғашқы мойындаушыларының бірі болды. Осыдан соң, Гедик Ахмет паша оған өзінің кешірімін берді (Nur Akbaş. 2017: 21-22). Ендігі кезекте, ол өзінің жеке басының амандығын ойлап осман бас уәзірінен көмек те сұрайды. Себебі, оның Қырымда дұшпаны көп болып, оның ең негізгілері Нұрдәулет хан мен Ширин әулетінің өкілі Эминек бей еді. Гедик Ахмет паша Меңді Ахметтің өтінішін құп көріп, жеке басының қауіпсіздігі үшін оны Стамбулға жібереді. Сұлтан II Мехмет алғашында Меңді Ахмет ханды өлім жазасына бұйырмақшы болып, кейіннен елшілер мен кеңесшілердің араша түсуінің арқасында оны өлтірмей өзінің қырымдық өкілі ретінде ұстады.

Осман империясының Қырымға жасаған кезекті бұл соғысында Нұрдәулет хан да өзінің осман сұлтанының вассалы деп мойындап, ол билікті өз қолына алды. Қырым хандарының мұндай қимылдары Қырымды басқарып отырған Ширин әулеті мен хан әулеті өкілдерінің наразылығын тудырды. Ол әсіресе Ширин әулетінен шыққан Қажыке (Хажике) есімді келесі бір өкілінің түрлі саяси қимылдарға баруына мұрындық болды. Қажыке Алтын Орда (Үлкен Орда) ханы Ахмет ханнан көмек сұрады. Бұл кезде орыс княздіктеріне түрлі жорықтар ұйымдастырып, оларға алым-салықтар салып күшейіп отырған Алтын Орда билеушісі Қырым хандығын да назардан тыс қалдырмаған еді. Орда хандары Қырымдағы саяси жағдайды бақылап, Осман империясымен соғыс жағдайына бармау мақсатында оларға киліккен жоқ.

Осы тұстағы маңызды жәйттердің бірі ол қырым хандарының османдық вассалдықты қабылдауы Шыңғыс ұрпағы болып табылатын Алтын Орда билеушілерінің саяси мүддесіне нұқсан келтірді. Қырым хандарымен қанша соғыстар жүргізсе де оларды өзінің туысы санаған ордалықтардың ендігі ұстанымдары басқа болып, ол іштей бытырап жатқан Қырым хандығын Осман империясының билігіне өтпей тұрғанда өз қолында сақтап қалу болды. Осы мақсатпен Орда ханы Ахмет хан Қажыкениң саяси өтінішін құп көре отырып, Қырым хандығында ұзаққа созылған ішкі жағдайды реттеуге көмектеседі (Гайворонский О. 2007: 54-55).

Қырымда болып жатқан ішкі соғыс жағдайын көрген Ахмет хан оны әскери күшпен басуға шешім қабылдап, өзінің бауыры Жәнібек бастаған әскерді жіберді. Орда әскері ешбір кедергіге мойынсұнбай Қырымға басып кіреді. Ішкі жағдай біртіндеп реттеле бастайды. Бұл кезде Молдовада осман әскеріне көмектесіп жүрген Эминек бей бұл жағдайды біліп, Қырымға жетті. Мұны білген Ахмет хан 1476 жылы Қырымға өзі бастырып кіреді. Эминек бей Алтын Орда әскеріне қарсы соғысып, жеңіліске ұшырайды. Нәтижеде Нұрдәулет хан Қырым хандығының тағынан түсірілді, ішкі соғыс күшпен бастырылды. Ахмет хан Қырым хандығының тағына Жәнібекті хан етіп отырғызды (Иналджик Х. 2013б: 122). Осылайша, ұзақ уақыт бойы іркілістен кейін Қырым ханы аз уақыт болса да Алтын Ордаға қайта бағынды. Бұл жағдай Алтын Орданың тұрақтылығының аз да болса қайта тіктелгенін көрсетті. Енді, Қырым түбегінің солтүстік жағы Алтын Ордаға қараса, оңтүстігі Осман империясына тиесілі болды.

Осылайша, Қырым түбегіндегі саяси жағдай қатты өзгеріп, ол Осман империясы мен Алтын Орда сияқты екі ірі мемлекеттің ашық сыртқы саяси алаңына айналды. Дегенмен, тараптар түбектегі саяси жағдайды толық бақылауға алып, ол артық саяси текетіреске немесе тартыстарға баруды қалаған жоқ. Алайда, өзінің аймақтағы саяси жағдайын қайта тіктеп келе жатқан Алтын Орда үшін Қырымды қолына ұстап қалу маңызды болды. Алтын Орда ханы Осман империясымен бейбіт қатынастарды жалғастыру ниетінде болды. Бұған Ахмет ханның осман сұлтаны II Мехметпен елшілер жөнелту арқылы хат алмасуы дәлел бола алады. Деректерде 1476-1477 жылдары осман сұлтаны II Мехметпен Алтын Орда ханы Ахмет арасында үш негізгі хат алмасу көрсетіледі. Оның Қырымдағы соғыс қимылдарына қатыстысы ең негізгісі екеу

болып, оның біріншісін осман сұлтаны II Мехмет жолдайды. Хаттың жөнелтілу уақыты кішкене қиындық тудырып, алайда оның жазылған уақыты 1475 жылдың мамыры мен 1477 жылғы мамыр айы аралығындағы уақыт кеңістігі болды (Зайцев И. 2004: 92). Бұл хат негізінен 1475 жылы осман әскері Кафа қаласын алғаннан кейін жолданып, хатты Сейіт Мұхаммед есімді елші жеткізді. Жолданған хатта екі мемлекет арасындағы жалғасып келе жатқан байланыстар мен Қырымға қатысты саяси жағдай айтылады. Басты тақырып осман сұлтаны тарапынан Кафа қаласының Осман империясының меншігіне айналдырылғаны жазылды.

Бұл хатта II Мехмет сұлтан: «Менің бұл хатты жолдаудағы басты айтқым келген жағдай, біз доспыз. Бұл достық жалғасады. Біз достықты жаңартып жатырмыз. Бұл жоғары жаратушының қолдауы болып, ол бізге берілген. Кафаны алдық, көрші болдық. Осы орайда, біз сіздің жақсы, әділетті адам екеніңізді және жақсылықтарыңыз жайлы естідік. Осының негізінде сізге жақындау туралы ой туды» – дей отырып, онда өзінің Қырым жеріне басып кіру себептерін түсіндіреді. Оның себебін, Кафа мен оның айналасындағы халықтар көбінесе христиан дініне бет бұрып, олардың тіршілігіне күмән мен таңданыс пайда болғанымен түсіндіріледі. Осыған байланысты сұлтанның бұл аймақтағы өзге діндегі адамдары тұтқынға алып, дінсіздерді дінге тарту жайлы істер айтылады (Bedriye S.1934:17-18). Бұл хаттағы II Мехметтің ойы Алтын Ордамен достық қатынастарды қалай да болмасын жаңартып алу қажет болды. Хатта осман үкіметінің Қырымдағы иеліктеріне ордалық хандардың тиіспеуі алға тартылған. Осыған байланысты Алтын Орда хандары 1476 жылы Қырымға басып кірген кезде олар түбектің оңтүстік бөлігіндегі Осман империясына тиесілі аймақтарға тиіспей, тек солтүстік бөлігін ғана иемденді.

1477 жылы маусым айында Алтын Орда ханы Ахмет хан Осман империясының сұлтаны II Мехметтің атына хат жолдайды. Бейбіт қатынастарға негізделген хатын Ахмет хан өзінің Исхақ атты сенімді көмекшісі арқылы жөнелтеді. Бұл хат Топкапы сарайының мұрағатында сақталып, оны алғаш Акдес нимет Курат аудармасы мен транскрипциясын жасаған (Kurat A. 1940: 46-47). Ахмет хан хатында өзін Шыңғыс ұрпағы екенін ескертіп, ал II Мехметті мемлекет басшысы ретінде көрсетеді. Хатта Ахмет хан: «Біздің достығымыз тек жоғарыда Аллаға аян. Егер сіз қандай жолды таңдасаңыз, біз оны қолдап-қуаттаймыз»

– деп жазады. Ханның бұл сөздері өзінің текті ұрпақтан шыққанын және осман сұлтанының да жай адам емес екенін көрсетіп, онда саяси-әскери күштің басымдылығы II Мехметке берілген. Ахмет ханның жазбасынан Осман империясының Қырымдағы әскери қимылдарына қарсылық білдірмейтіні байқалады. Сонымен бірге, ханның сөзінен Осман империясы мен Алтын Орда арасындағы байланыстарды дамытуға ынталы екендігі анық аңғарылып тұр.

Ахмет хан өз хатында: «Сіздің аталарыңыз бен біздің аталарымыздың арасында достық байланыстар ұзақ жалғасқан. Елшілер арқылы байланыстар үзілмеді, ортада көптеген елшілер қатынады. Сіздің елшіңіз Сейіт Мұхаммед бізге келді, оған жаратушы жар болсын. Мен өзімнің Исхақ есімді елшімді жіберіп отырмын» – деді. Елші Исхақ үшін алдағы міндеттер оңай болмады (Зайцев И. 2004: 90-91). Осман империясы күшті және империяның аймақта беделі жоғары болғандықтан, оның билеушісінің аудиенциясында болу оңайға соқпайтыны анық еді. Бірақ, айтылатын ұсыныстар мен Қырым түбегі және Алтын Ордаға қатысты барлық талаптілектер жазылған хатта анық көрсетілді. Ахмет ханның хатында келтірілген сөздердің барлығы осман сұлтанын өзінен жоғары етіп көрсетіп, алайда мұның бәрі оның саяси амалдарының жүзеге асырылуы үшін жасалғаны көрініп тұрады.

Осман империясы мен Алтын Орда билеушілерінің арасындағы өзара хат алмасудың мемлекетаралық байланыстардың жақсы болуында маңызы өте зор болды. Екі мемлекеттің де көздегені Қырым болып, алайда ол түпкілікті Осман империясының пайдасына шешілді. Оның басты себептері мен нәтижелеріне тоқталсақ, бұған дейін-ақ қырым хандары Меңді Гирей мен Нұрдәулет хандар Осман империясының вассалы екенін мойындап қойған еді, Ширин әулетінің өкілі Әминек бей осман сұлтанымен өте тығыз байланыста болды және ең бастысы аймақта османдардың беделі үстем болды. Осындай факторлар ақыры 1478 жылы Қырым хандығының Осман империясының империялық меншігі етіп бекітілуіне алып келді. Жоғарыдағы саяси ахуалды ескере отырып Ахмет хан және өзге де Алтын Орда билеушілері Осман империясының Қырымдағы саясатын түсіністікпен қабылдады. Ол бұл жайлы өзінің жазған хаттарында да көрсеткен болатын. Демек, Орда билеушілері Қырымның Осман империясына кіретінін ілгері кезден бастап-ақ білген.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, XV ғасырдың 50-70 жылдары Қырым хандығы үшін Осман империясы мен Алтын Орда мемлекеті арасында туындаған геосаяси процестер бейбіт қатынастардың негізінде жүзеге асырылды. Мұсылман халықтарына құрметті аса берік ұстанған осман сұлтаны Фатих II Мехмет Алтын Орда билеушілеріне және Қырым хандарына ұдайы зор құрмет көрсетті. Бұған әрине османдар мен ордалықтар арасында өзара диалогтың берік орнауы және тілі мен діні жақын болған мемлекеттердің бір-біріне құрметі себеп болды. Осман сұлтандары мен Орда хандары Қырым үшін ашық таластартыс алаңына шықпағанымен, екі мемлекеттің де өз саясаты болды. Салыстырмалы түрде қарағанда Алтын Орда (Үлкен Орда) өзінің аймақта әлсіреп отырғанын түсінді, бірақ соған қарамастан бұрынғы мемлекетті қалпына келтіру мақсатында Қырымды өзіне қайта қосу басты стратегиялық жоба болды. Ал, Осман империясы болса, өзінің бұл аймақта күшейіп келе жатқанын біле отырып, Қырым хандығының қашан да болмасын империя құрамына кіретініне анық көз жеткізе алды. Сондықтан да империя Қырымды алуда аса үлкен асығыстық таныта қойған жоқ. Соғыс әрекеттері тек Қырым хандығының айналасындағы христиан мемлекеттеріне бағытталды. Олай деудің себебі бұл кезеңде діни фактор халықаралық қатынастарда зор роль ойнады.

Осман билеушілері өздерінің аймақта аса зор күшке ие болғанына қарамастан, Алтын Орда хандарымен бейбіт саяси қатынастар жүргізді. Оның басты мысалдарының бірі османдық және ордалық билеушілер арасындағы елшілік қарым-қатынастардың бейбіт түрде жүзеге асырылуы болды. Дегенмен, екі мемлекет арасындағы Қырым үшін жүргізілген саяси процестер өзінің нәтижесін Осман империясының пайдасына шешті. Осман империясы мен Алтын Орда арасындағы геосаяси процестің бейбіт түрде жүзеге асырылуы тарихта сирек кездесетін факторлардың қатарына жатады. Мұнда діни бір болған мемлекет басшыларының сабырлығы мен бір-бірінің ісіне орынсыз қол сұқпай құрметпен қарауын аңғару қиын емес. Қырым факторы Осман империясы мен Алтын Орда арасында аса үлкен халықаралық мәселе болмағанымен, аз уақытқа созылған өзара геосаяси процестің бірі болып тарихта қалды.

Әдебиеттер

- Ali Sevim, Yaşar Yücel. (1991). *Klasik Dönemin Üç Hükümdarı Fatih, Yavuz, Kanuni*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Bedriye Sabit. (1934). *Kırımın Osmanlı İmparatorluğuna Eklenmesi Meselesi*. Ankara: Arkadaş Matbaası.
- Joseph von Hammer. (1997). *Osmanlı tarihi (Ata bey tercümesi) II cilt* İstanbul: MİLLÎ EĞİTİM BASIMEVİ.
- İnalcık Halil, (1944). “Yeni Vesikalara göre Kırım Hanlığı’nın Osmanlı Tabiliğine Girmesi ve Ahidname Meselesi,” // *Belleten* № 8, S. 186-229
- İnalcık, Halil. (1998). “The Question of the Closing of the Black Sea under the Ottomans.” *Essays in Ottoman History*, 415-45. İstanbul,
- İnalcık, Halil. (2017). *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700*. Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kurat Akdes Nimet, (1940). *Topkapı Sarayı Müzeyi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler*, İstanbul: Burhaneddin Matbaası,
- Kurat Akdes Nimet, (1966). *Türkiye ve İdil boyu*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Kurat Akdes Nimet, (1972). *IV-XVIII. yüzyıllarda Karadeniz’in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara: TTK Basımevi,
- Nur Akbaş. (2017). *Osmanlı Kaynaklarına Göre Gedik Ahmed Paşa’nın Kırım Seferi*. // *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* №2, Kafkasya Özel Sayısı. S. 14-26
- Yücel Öztürk. (2000). *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe (1475-1600)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları
- Yücel Öztürk. (2008). *Fatih Zamanında Osmanlı Karadeniz Politikasının Olumasi ve Sonlari*. // *Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu*. Cilt I. S. 138-164
- İnalcık, Halil. (1991). “Struggle for East-European Empire: 1400-1700 – the Crimean Khanate, Ottomans and the Rise of the Russian Empire.” // *The Turkish Yearbook*. №21, 1-16.
- Вовина В.Г., Кожанов А.А., Никулина Т.В. (2003). *История Золотой Орды* // *Сборник материалов*. – СПб.: Европейский Дом.
- Гайворонский О. (2007). *Повелители двух материков, том 1*. – Киев-Бахчисарай: Оранта.
- Греков И.Б. (1975). *Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV-XV вв.)*. – М.: Наука.
- Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. (1950). *Золотая Орда и её падение*. – М.-Л.: Изд-во АН СССР
- Горский А.А. (2003). *Москва и Орда*. – М.: Наука.
- Зайцев И. (2004). *Между Москвой и Стамбулом: Джучидские государства, Москва и Османская империя (начало XV – первая половина XVI вв.)*. – М.: «Рудомино».
- Зайцев И. (2010). *Крымское ханство: вассалитет или независимость?* // *Османский мир и османистика* // *Сборник статей к 100-летию со дня рождения А.С. Тверитиновой (1910-1973)*. – С. 288-298.
- Иналджик Халил. (2013). *Крым под властью Осман и спор о заключении соглашения: По материалам новых документов*. // *Золотоордынское обозрение*. – № 1. – С. 147-163.
- Иналджик Халил. (2013). *Крым под властью Осман и спор о заключении соглашения: По материалам новых документов*. // *Золотоордынское обозрение*. – № 2. – С. 117-127.
- Миргалеев И.М. (2009). *Золотоордынское государство в системе международных отношений*. // *Вестник Челябинского государственного университета*. № 12. История. Вып. 31. – С. 94-98.
- Миргалеев И.М., Гибадуллин И.Р. (2016). *Письмо хану Ахмаду* // *Золотоордынское обозрение*. № 4. – С. 894-898.
- Пономарев А.Л. (2013). *Первые ханы Крыма: хронология смуты 1420-х годов в счетах Генуэзского казначейства Каффы*. // *Золотоордынское обозрение*. – № 2. – С. 158-190
- Рудаков В.Н. (2014). *Монголо-татары глазами древнерусских книжников середины XIII-XV вв.* – М.: Квадрига
- Тизенгаузен В.Г. (1884). *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Том I. Извлечения из сочинений арабских*. – СПб.: Типография Императорской Академии наук.
- Тизенгаузен В.Г. (1941). *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Том II. Извлечения из персидских сочинений*. – М.-Л.: Изд-во Академии наук СССР.

References

- Vovina V.G. Kozhanov A.A. Nikulina T.V. (2003). *Istoriya Zolotoy Ordy*. [History of the Golden Horde]. *Sbornik materialov*. Sankt-Peterburg: Yevropeyskiy Dom
- Gayvoronskiy O. (2007). *Poveliteli dvukh materikov, tom 1*, [The overlords of the two continents]. Kiyev-Bakhchisaray: Oranta.
- Grekov I.B. (1975). *Vostochnaya Yevropa i upadok Zolotoy Ordy (na rubezhe XIV-XV vv.)*. [Eastern Europe and the decline of the Golden Horde (at the turn of the 14th-15th centuries)]. Moskva: Nauka.
- Grekov B.D., Yakubovskiy A.YU. (1950). *Zolotaya Orda i yeyo padeniye*. [The Golden Horde and its fall]. Moskva-Leningrad: Izd-vo AN SSSR
- Gorskiy A.A. (2003). *Moskva i Orda*. [Moscow and the Horde]. Moskva: Nauka.
- Zaytsev I. (2004). *Mezhdu Moskvoy i Stambulom: Dzhuchidskiye gosudarstva, Moskva i Osmanskaya imperiya (nachalo XV – pervaya polovina XVI vv.)*. [Between Moscow and Istanbul: the Juchid states, Moscow and the Ottoman Empire (beginning of the XV - first half of the XVI century)]. Moskva: «Rudomino».

Zaytsev I. (2010). Krymskoye khanstvo: vassalitet ili nezavisimost'? [Crimean Khanate: vassalage or independence?]. // *Os-manskiy mir i osmanistika. Sbornik statey k 100-letiyu so dnya rozhdeniya A.S. Tveritinovoy (1910-1973)*. S. 288-298.

Inalzhik Khalil. (2013). Krym pod vlast'yu Osman i spor o zaklyuchenii soglasheniya: Po materialam novykh dokumentov. [Crimea under the rule of Osman and the dispute about the conclusion of the agreement: Based on the materials of the new documents, the Golden Horde review]. // *Zolotoordynskoye obozreniye*. №1. S. 147-163.

Inalzhik Khalil. (2013). Krym pod vlast'yu Osman i spor o zaklyuchenii soglasheniya: Po materialam novykh dokumentov. [Crimea under the rule of Osman and the dispute about the conclusion of the agreement: Based on the materials of the new documents, the Golden Horde review]. // *Zolotoordynskoye obozreniye*. №2. S. 117-127.

Mirgaleyev I.M. (2009). Zolotoordynskoye gosudarstvo v sisteme mezhdunarodnykh otnosheniy. [The Golden Horde state in the system of international relations]. // *Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta*. № 12. Istoriya. Vyp. 31. S. 94-98.

Mirgaleyev I.M., Gibadullin I.R. (2016). Pis'mo khanu Akhmadu. [Letter to Khan Ahmad]. // *Zolotoordynskoye obozreniye*. № 4. S. 894-898.

Ponomarev A.L. (2013). Pervyye khany Kryma: khronologiya smuty 1420-kh godov v schetakh Genuezskogo kaznacheystva Kaffy. [The first khans of the Crimea: the chronology of the troubles of the 1420s in the accounts of the Genoa Treasury of Kaffa]. // *Zolotoordynskoye obozreniye*. № 2. S. 158-190

Rudakov V.N. (2014). Mongolo-tatary glazami drevnerusskikh knizhnikov serediny XIII-XV v. [Mongol-Tatars through the eyes of Old Russian scribes in the mid-13th-15th centuries]. Moskva: Kvadriga

Tizengauzen V.G. (1884). Sbornik materialov, otnosyashchikhsya k istorii Zolotoy Ordy. Tom I. Izvlecheniya iz sochineniy arabskikh. [Collection of materials relating to the history of the Golden Horde. Volume I. Extracts from the works of Arabic]. Sankt-Peterburg Tipografiya Imperatorskoy Akademii nauk.

Tizengauzen V.G. (1941). Sbornik materialov, otnosyashchikhsya k istorii Zolotoy Ordy. Tom II. Izvlecheniya iz persidskikh sochineniy. [Collection of materials relating to the history of the Golden Horde. Volume II. Extracts from Persian works]. Moskva-Leningrad: Izd-vo Akademii nauk SSSR.

¹Ем Н., ²Тономура Масару

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: Natalya.Yem@kaznu.kz

²Токийский университет, Япония, г. Токио, e-mail: tonomura@ask.c.u-tokyo.ac.jp

ОТ ТЕОРИИ АНКЛАВА К ТЕОРИИ СОЦИАЛЬНОГО КАПИТАЛА: ОПЫТ НОВОГО ПОКОЛЕНИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЕЙ-КОРЕЙЦЕВ СНГ

В странах постсоветского пространства проживает полумиллионная корейская диаспора, которая в силу исторических событий в конце XX века оказалась в пределах различных территориально-государственных границ. Если первому и второму поколениям корейцев приходилось выстраивать этническую экономику на основе теории недостатков и теории анклава, то представители третьего и четвертого поколений этнических корейцев формируют этническое предпринимательство согласно теории социального капитала этнической экономики.

На основе данных академических исследований, а также качественного анализа материалов веб-сайтов аргументируется, что для нового поколения бизнесменов коре сарам этническое предпринимательство основано на «разработке нового продукта или услуги через инновации и интернационализацию этнического бизнеса». Также предполагается, что в условиях отсутствия этнической дислокации и с учетом глобализации и интернационализации новое поколение корейцев, сохраняя традиции этнической экономики, демонстрирует модель этнического бизнеса путем построения социальных сетей, основанных на характеристиках человеческого капитала. Кроме того, данная форма предпринимательского поведения позволяет поддерживать этническую солидарность и сохранять традиционную культуру корейцев. Данная работа выполнена при поддержке Japan Foundation Fellowship 30RE003 Ref.No.: 10114610 Japan Foundation Short-Term Fellowship Program for 2018-2019.

Ключевые слова: корейцы СНГ, этническое предпринимательство, социальные сети, деловой клуб.

¹Yem N., ²Tonomura Masaru

¹al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: Natalya.Yem@kaznu.kz

²The University of Tokyo, Japan, Tokyo, e-mail: tonomura@ask.c.u-tokyo.ac.jp

From the Enclave Theory to the Theory of Social Capital: Experience the Next Generation of Entrepreneurs-Koreans Cis

In the post-Soviet countries is half a million Korean diaspora, which due to historical events in the late 20th century proved within various territorially-State boundaries. If the first and second generation Koreans had to build ethnic economy theory based flaws and the theory of the enclave, the third and fourth generation ethnic Koreans form the ethnic entrepreneurship according to the theory of social capital to ethnic economy.

Based on academic studies data, as well as qualitative analysis of Web sites, the author argues that for a new generation of businessmen KoreSaram ethnic entrepreneurship is based on “the development of a new product or services through innovation and internationalization of ethnic business”. The author suggests that in the absence of ethnic dislocation, as well as in the context of globalization and internationalization, a new generation of Koreans, keeping the traditions of the ethnic economy demonstrates the pattern of ethnic business by building social networks, based on the characteristics of human capital. In addition, this form of business conduct helps maintain ethnic solidarity and preserve the traditional culture of Koreans.

Key words: koreans CIS, ethnic entrepreneurship, social networking, Business Club.

¹Ем Наталья, ²Тономура Масару

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: Natalya.Yem@kaznu.kz

²Токио университеті, Жапония, Токио қ., e-mail: tonomura@ask.c.u-tokyo.ac.jp

**Анклав теориясынан әлеуметтік капиталға: кәсіпкерлердің
жаңа ұрпағы – ТМД кәрістерінің тәжірибесі**

XX ғасырдың соңындағы тарихи оқиғалардың салдарынан түрлі аумақтық және мемлекеттік шекаралардың маңында орналасқан посткеңестік кеңістіктегі елдерде жарты миллионға жуық корей диаспорасы өмір сүреді. Егер корейлердің бірінші және екінші буынына кемшіліктер теориясына және анклав теориясына негізделген этникалық экономиканы құруға тура келсе, этникалық корейлердің үшінші және төртінші буын өкілдері этникалық экономиканың әлеуметтік капиталының теориясы бойынша этникалық кәсіпкерлік қалыптастырады.

Академиялық ғылыми-зерттеу деректері, сондай-ақ веб-саттар материалдарын сапалы талдау негізінде, автор коре сарам кәсіпкерлерінің жаңа буыны үшін этникалық кәсіпкерлік «этникалық бизнестің инновациясы және интернационалдандырылуы арқылы жаңа өнім немесе қызмет дайындауға» негізделгенін дәйектейді. Автор этникалық қоныстану болмаған жағдайды, сондай-ақ жаһандану және интернационалдандыруды есепке алып кәрістердің жаңа буыны этникалық экономиканың дәстүрін сақтай отырып, адам капиталының сипаттамаларына негізделген әлеуметтік желілерді құрастыру жолы арқылы ұлттық кәсіпкерліктің моделін көрсетеді деп болжайды. Сонымен қатар, кәсіпкерлік тәртібінің бұл нысаны этникалық ынтымақтастықты қолдап және кәрістердің дәстүрлі мәдениетін сақтауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: ТМД кәрістері, ұлттық кәсіпкерлік, әлеуметтік желілер, іскерлік клуб.

Введение

Терминология этнического предпринимательства и ее основные теории были рассмотрены многими авторами (Volery, T., 2007). Изучение этнического предпринимательства было основано на классических произведениях Вебера М. (Weber, M., 1930), Сомбарта В. (Sombart, W., 1914), Симмеля Г. (Simmel, G., 1950). Концепция этих ученых о «торговце незнакомым» повлияла на всю последующую литературу этнического предпринимательства. Наиболее популярной является «теория анклава». Этнический бизнес появляется, когда предприниматель начинает обслуживание других членов этнической общины и удовлетворяет их конкретные этнические потребности. Этот процесс облегчается, когда более крупные этнические группы живут в географически сконцентрированных районах (Greene, P., Owen, M., 2004). Теория анклава объясняет предпринимательство как результат проблем на рынке труда (Nee, V., Nee, B., 1986).

В академической литературе выделяется также социологическая «теория недостатков». «Недостатки человеческого капитала», такие как языковые компетенции, профессиональные навыки, образование, затрудняют пребывание на новом месте мигрантов, лишая ожидаемых рабочих мест (Fregetto, E., 2004). «Теория посредников» объясняла этническое предпринимательство как деятельность этнических меньшинств в качестве посредников во время торговли и пере-

говоров (Zenner, W., 1991). Теория иммиграции объясняет модель этнического бизнеса как результат выстраивания мигрантами сетей с целью экономической выгоды (Muller, T., 1993).

Теория социального капитала рассматривалась как «значительная важность ресурсов членов группы в этническом предпринимательстве» Butler, J.S., Greene, P.G., 1997). Для успеха бизнеса меньшинств важными являются особенности этнических предпринимателей, как например, тех, кто хочет вывести этнический бизнес в «общее русло» (Deakins, D., 1999). Концепция социального капитала и роль социальных сетей для понимания этнического бизнеса рассматриваются на уровне международной экономики миграции (Bankston, C.L., 2014). Личные и деловые характеристики этнических предпринимателей были проанализированы согласно теории социального капитала для этнических групп в Канаде. Результаты показали, что «индекс этнического участия» в бизнесе связан с образованием, профессиональным опытом, статусом этнического меньшинства и статусом родителей, владеющих бизнесом (Menzies, T.V., Filion, L.J., Brenner, G.A., Elgie, S., 2003).

Автор считает, что для этнических корейцев СНГ дееспособной является теория социального капитала в вопросах жизнеспособности этнического предпринимательства. Образование, опыт работы, личные и деловые качества имеют значение движущей силы в условиях нового инновационного подхода к предпринимательст-

ву для корейцев постсоветского пространства. Теоретически в русскоязычной литературе было определено, что этническое предпринимательство находится в тесной связи с особенностями социально-экономической ситуации в окружении. По мнению Радаева В.В., этнические предприниматели-мигранты обычно на рынке находят четыре ниши. Первая ниша – поставка, производство и реализация этнических потребительских товаров для внутренних нужд общин этнических мигрантов на основе эпизодических миграций, которые носят нерегулярный и часто случайный характер. Вторая ниша связана с поставкой этнических товаров для коренного населения – предложение «экзотики» на местном рынке, в основе которой лежит челночная, или маятниковая, миграция некоторых других стран и регионов. Третья ниша – удовлетворение местных потребностей в разного рода услугах, необходимых потребителю в условиях переселения на постоянное место жительства. Четвертая ниша – заполнение слабозащищенных и неустойчивых рынков, а также занятость в непрестижных сферах экономики, оставляемых коренными жителями. В данном случае среди мигрантов-предпринимателей преобладают сезонные и вынужденные мигранты (Радаев В.В., 1995).

Институт философии и политологии Министерства образования и науки Республики Казахстан в 2011 году провел исследование о состоянии этнического предпринимательства в Казахстане на примере бизнес-сообщества г. Алматы. Анализируются состояние, проблемы и тенденции развития малого и среднего предпринимательства в Казахстане. Выявляются факторы становления казахстанского бизнес-сообщества в качестве полноправного субъекта решения стратегических задач экономической и социально-политической модернизации Казахстана (Нысанбаев А. Н., Курганская В.Д., 2011).

В поддержку «культурной теории предпринимательства» были найдены некоторые работы. Этническое предпринимательство изучается Украинским В.Н., Чимитдоржиевым Ж.Ж. в работе «Этнизированное» предпринимательство: предпринимательские практики дальневосточных корейцев на основе практики предпринимательства дальневосточных корейцев, владеющих «этническими» предприятиями общественного питания и розничной торговли. Выдвигается предположение о специфическом, «этнизированном» характере предпринимательства. Этнический бизнес корейцев

оказался не связан с сообществом российских корейцев. Предприятия общественного питания (кафе корейской кухни, розничные торговцы корейских продуктов питания) ориентируются на массового потребителя, включая корейцев. В случае поиска источников капитала и партнёров, найма сотрудников также отсутствует жёсткая ориентация на «свой» этнос. Авторы дали определение этническому предпринимательству корейцев, как «этнизированную», сопоставляемую с проявлением «низкоинтенсивной этничности». При этом, «семейственность» корейских предпринимателей в наибольшей мере проявляет себя в управлении персоналом (Украинский В.Н., Чимитдоржиев Ж.Ж., 2016).

Исследование бизнес-элиты корейской диаспоры г. Новосибирска на предмет этносоциальных установок в выборе стратегий поведения в полиэтническом пространстве было проведено Садаевой О.А. в работе «Феномен этнического предпринимательства как следствие миграционных процессов и адаптации национальных меньшинств в иноэтнической среде: на примере корейской диаспоры г. Новосибирска». Полученные результаты раскрывали тезис о том, что этническое предпринимательство – это только способ выживания отдельной социальной (этнической) группы в некоторых экстремальных для нее условиях, а с изменением ситуации в лучшую сторону, явление этнического бизнеса исчезает как таковое. Этническая самоидентификация является очень важным элементом в жизни новосибирских корейцев-бизнесменов, однако не играет ключевой роли в развитии и продвижении бизнеса. В силу того, что миграции корейцев в Новосибирск носят преимущественно социально-экономический характер, то и степень сплоченности является на порядок ниже по сравнению с ранними стадиями адаптации. Респонденты отмечают, что, прибыв в Новосибирск, они полагались, прежде всего, на себя, а не на этнические ресурсы. Кризисные времена переживались в общегосударственном масштабе, а не на уровне одной нации, поэтому методы выхода из сложившейся ситуации были примерно схожи с методами всей страны. Однако применительно к корейцам-новосибирцам правомерно использовать определение «феномен большого скачка». То есть российские корейцы представляют собой яркий пример того, как в силу своей высокой адаптивной способности и трудолюбия нация с традиционно сельскохозяйственным складом ума смогла за предельно короткий срок превратиться в нацию,

представители которой сейчас являются главами банков, крупных фирм, представителями властных структур, видными деятелями науки и спорта (Садаева О.А., 2007).

Этническое предпринимательство на примере армянской диаспоры изучалось Рязанцевым С.В. в работе «Этническое предпринимательство как форма адаптации мигрантов», в результате чего получил ряд результатов. Для этнического предпринимательства характерна «этническая сплоченность»: этническая миграция армян происходит под опекой диаспоры и выражается в финансовой иморальной поддержке мигрантов. Основными источниками помощи мигрантам армянам в обустройстве и развитии предпринимательства на новом месте жительства являются средства родственников и друзей, а отнюдь не государства. При этом предпринимательская деятельность армян на Северном Кавказе не ограничивается мелким бизнесом. Диаспора контролирует многие крупные магазины и крупнейшие рынки в городах Северного Кавказа. Бурное развитие этнического предпринимательства усиливает дифференциацию в уровне доходов по этническому принципу. Представители армянской диаспоры гораздо богаче и сплоченнее русских. Этническое предпринимательство – результат сочетания предрасположенности отдельных этнических меньшинств к разнообразным видам деятельности и успешной адаптации мигрантов к условиям проживания в иной социокультурной среде (Рязанцев С.В., 2000).

Российский исследователь Пешкова В.М. в работе «Предпринимательство мигрантов в России: структурные возможности» рассматривает ключевые структурные факторы, определяющие предпринимательскую активность мигрантов в России. Анализируются данные российской статистики, результаты международных исследований в области состояния предпринимательства в России в целом, а также место и роль в нем предпринимателей-мигрантов, представляющих страны бывшего Советского Союза (на примере Азербайджана и Кыргызстана). Мониторинг подтвердил наличие гендерной диспропорции в предпринимательской активности: в исследуемых странах мужчины больше вовлечены в предпринимательство. Среди бизнесменов преобладают люди с незаконченным высшим или высшим образованием. По секторальному распределению новых предприятий в России преобладает потребительский сектор. Поддержка со стороны родственников, земляков, друзей и знакомых является одним из принци-

пов ведения предпринимательской деятельности (Пешкова В.М., 2018).

Попытка изучения диаспорного предпринимательства в Центральной Азии совершалась на примере этнических групп Узбекистана. Авторы на основе сбора качественной информации в регионе провели анализ данных интервью. Пример страны постсоветской экономики с ограниченными возможностями в сфере частного предпринимательства был изучен с позиций мотивации этнического бизнеса. Мотивацией могут быть различные факторы от безработицы и «принудительного предпринимательства» до развития возможностей, роста и успеха, которые ведут к повышению качества жизни. Для Узбекистана как страны с переходной экономикой и наличием этнических групп предпринимательские возможности лежат в таких областях, как этническая пища и одежда. В результате разрабатывается уникальная субкультура, которая может «поощрять и поддерживать самостоятельную занятость». Jenssen J., Kristiansen S. (2004) Sub-cultures and entrepreneurship: the value of social capital in Tanzanian business. *Journal Entrep* 13(1):1–27. Такая субкультура вдохновляет некоторые этнические группы быть более предприимчивыми, создавая таким образом стереотипы, как «иметь в крови предпринимательскую жилку» (Elo, V., 2016).

Методология

Изучение предпринимательства является молодой научной дисциплиной, которая характеризуется слабостью одновременного применения теоретических и методологических основ междисциплинарного подхода (Ireland R. D., Webb, J.W., Joseph E. Coombs, J.E., 2005).

Широта исследований этнического предпринимательства демонстрирует в основном преимущество количественных доказательств, основанных на эпистемологических методах (Waldinger R., Aldrich H., Ward R. (eds), 1990; Jones, T., Ram M., 1998; Light, I. and Gold S., 2000; Schaper, M. and Volery T., 2004).

Важность альтернативных исследовательских стратегий указывали ученые, уделив внимание качественному методу анализа. Накопление, систематизация и интерпретация качественного материала могут вносить существенный вклад в изучение предпринимательства, который не всегда может предоставить количественный анализ. Использование этнографических, феноменологических методов исследования. Тематические исследования представляют собой тип

исследований, который описывает одно событие или единицу анализа, определяемую исследователем. Синтез тематических исследований может предусматривать «описание одной единицы наблюдения, может быть частью публикации, может состоять из данных нескольких публикаций. Аналогичным образом тематические исследования могут сосредотачиваться на индивидуальных предпринимателях, фирмах и организациях или некоторых областях предпринимательской деятельности (например, кластеры, инкубаторы или регионы) (Rauch A., Doorn R.V., Hulsink W., 2014).

Качественный подход, сочетающий тематическое исследование и этнографические методы, будет применяться в данной работе потому, что исследование рассматривает текущее явление в реальном контексте. Продуктивность этого метода была подтверждена (Re S., 1995). Всего на территории бывшего СССР проживает примерно 500 тысяч корейцев. Из них: в Узбекистане – 176 000; в России – 148 556; в Казахстане – 100 000; в Киргизии – 19 000; на Украине – 13 000; в Таджикистане – 6000; в Туркменистане – 3000. По принципу наибольшей активности в этническом предпринимательстве корейцев в данной работе будут сделаны выводы по странам, участвующим в социальной этнической сети бизнес-кругов корейцев, выводы по корейской диаспоре в других странах могут быть применены с особой долей осторожности.

Важность этого исследования состоит в том, что результаты позволят концептуализировать термин «этническое предпринимательство» в контексте корейской диаспоры СНГ, что расширит понимание вопросов политики и практики в широком спектре жизнедеятельности этнических групп.

Этнический бизнес корейцев советского периода как ответ на теорию анклава

В академической литературе этническое предпринимательство, социально-экономические позиции корейцев СССР имели недостаточное рассмотрение. Данные сводились к описательным характеристикам согласно сведениям Всесоюзной переписи населения 1989 года. Причиной такой ситуации ведущие ученые-корееведы обосновывали отсутствием данных: «Анализ социальной структуры корейского населения Казахстана имеет объективные трудности, заключающиеся в отсутствии какой-либо репрезентативного, систематизированного эмпирического материала, так как в государствен-

ных формах статистической отчетности корейцы подпадали под графу «и другие», а специальных этносоциологических исследований на этот счет еще не проводилось» (Ким Г.Н., 2004а). Тенденция описывать социальное положение характерна для многих ученых. В основном авторы используют сведения о представительстве корейцев в органах политических структур, научно-образовательной интеллигенции, деятелях культуры и спорта. Широкомасштабно представлены данные о наградах, полученных корейцами от советского правительства за заслуги в развитии советского общества.

Описывая корейцев в советский период, Ким Г.Н. отмечал: «Коресарам долгое время оставались верны идеям социальной иерархии, на вершине которых были представители правительства. Более 70 лет иерархия коммунистической партии была важнее иерархии государственной власти. Ученые и работники культуры и образования заняли третье место, поэтому среди корейской диаспоры много ученых с ученой степенью. Переход к рыночной экономике привел к резким изменениям как ценностей, культивируемых традиционным корейским обществом, так и культивируемых в советский период. Определяющий вектор в социальной стратификации стал капиталом, и, следовательно, социальный статус оценивается за счет успеха в адаптации к новым экономическим условиям. Корейцы традиционно занимались сельским хозяйством, и, следовательно, с момента их переселения в Российскую империю в 1970-е годы они были заняты преимущественно сельским хозяйством. Тем не менее, многие корейцы, особенно с высшим образованием, стали главами крупных промышленных предприятий. В советский период значительная корейская интеллигенция участвовала в сферах науки, образования, культуры и искусства. С распадом Советского Союза и переходом к рыночной экономике многие корейцы добились успеха в бизнесе. Среди корейцев Казахстана, Узбекистана и России есть люди, которые сумели выйти за рамки малого и среднего бизнеса. Сотрудничество с южнокорейскими компаниями в определенной степени способствовало их успеху. Ряд корейских компаний на основе принципа семейно-клановой к примеру, корпорация Lindex в нижнем Новгороде под руководством Любомиром Тянь или на корпоративном принципе, например, Достар группа в Казахстане во главе с Юрием Цхаем, в которой принимали участие несколько корейских деловых людей, объединив свой капитал и активы,

чтобы создать одну мощную компанию. Однако большинство корейцев занимались малым бизнесом, главным образом в торговле, с рабочей силой от 2 до 5, до 10-15 человек» (Kim G., 2004b).

На динамику численности корейского населения оказала влияние межреспубликанская миграция, а именно отток в другие союзные республики, о чем свидетельствуют сравнительные данные переписи населения. В межпереписной период 1959-70 гг. прирост корейского населения Казахстана был ниже среднесоюзного. В то же время численность корейцев в Киргизской ССР возросла в 2,5 раза, в Таджикской – в 3,5, в Туркменской – почти в 2 раза, что объясняется интенсивным притоком мигрантов-корейцев из Казахской и Узбекской ССР. В этот период началось оседание сезонников-мигрантов в других союзных республиках: Украине, Молдавии и др. В Украинской ССР по переписи населения 1979 г. проживало постоянно свыше 6 тыс. корейцев. Характеризуя социально-экономическую ситуацию корейцев в постсоветский период, Ким Г.Н. представил следующие тенденции изменения. Среди них: высокая доля учащейся молодежи; широкий социальный слой людей интеллектуального труда; малая доля квалифицированных работников промышленности и сельского хозяйства; корейцы и в городской, и в сельской местности представляли слои служащих, работников культуры, просвещения, здравоохранения, специалистов агрохозяйств, занимались сезонной сельскохозяйственной деятельностью (кобонджи). Важным результатом был тот факт, что ученый отмечал «ускоренную социальную динамику корейского населения в период перехода от планового социалистического хозяйства к рыночной экономике». Количественный и качественный рост слоя мелких и средних предпринимателей. Одновременно отмечалась устойчивость тенденции уменьшения численности государственных служащих, сотрудников бюджетных учреждений среди корейцев (Ким Г.Н., 2004а).

С начала 2000-х годов актуализируется вопрос о достижениях советских корейцев и их вкладе в развитие страны. Так, Ким Г.Н. анализирует демографическую ситуацию и отмечает, что на каждую тысячу корейцев трудоспособного возраста в Казахстане 252 человека имеют высшее образование. К слову сказать, сегодня корейцы имеют самый высокий уровень образования среди всех этносов Казахстана. Корейцы заняты в политических, научных, образовательных и медицинских профессиях, число инже-

неров, экономистов, юристов, работников культуры и других профессиональных специалистов выросло. Создаются первые справочники «Корейцы Казахстана», где перечисляются корейцы, занимавшие высокие позиции в Верховном Совете республики, министерствах и ведомствах, аппарате Президента Республики Казахстан, органах власти. В работах авторов поименно перечисляются яркие личности среди научной и творческой интеллигенции. Только в Казахстане около 400 корейских кандидатов и докторов наук работали в республиканских университетах, институтах и других высших учебных заведениях и научных учреждениях. При этом, большие успехи корейской диаспоры отнесены к «генетическому и культурному наследию корейцев, что способствовало развитию таких качеств, как любовь к работе, настойчивость и стремление к знаниям» (Kim G., 2003).

Информации о предпринимательстве корейцев практически не было, существовало разочарование ученых о новых изменениях в социально-экономической и политической ситуациях новообразованных стран и сокращении численности корейской интеллигенции. Первая информация о представителях малого и среднего бизнеса появляется в связи с актуализацией вопроса оттока корейцев из сферы государственной экономики в сферу частного бизнеса после введения либерализации экономики и введения государственных языков в странах СНГ. Среди основных сфер нового бизнеса стали появляться торговля, ресторанный бизнес, строительство и ремонтные работы, компьютерный бизнес, медицинские клиники, банковское дело и многие другие. По данным исследователей наиболее популярным видом частного бизнеса для корейцев остается торговля. В связи с облегчением визового режима в постсоветских странах развитие получила «челночная» торговля, мелкооптовый бизнес, который не требовал специальной квалификации и опыта. Исследователи отмечали и два других вида корейского бизнеса, которые требовали определенную квалификацию, как в случаях с ресторанным бизнесом, строительством, ремонтными работами, автосервисом, а также несложного типа различного мелкого производства. В 1990-х годах наибольшее развитие получил третий тип бизнеса, основанный на высокой квалификации, программисты, врачи и другие. Им удалось занять лидирующие позиции в профессиональном бизнесе на трудовом рынке своих стран (HanV. S., 2014).

Описывая феномен мелкой торговли в Узбекистане, исследователи показали этническую структуру мелкого бизнеса корейцев. В Ташкенте существуют два рынка импортных товаров под открытым небом, которые называются «Ипподром» и «Соцгород» – они возникли в 90-е годы и создают доступ к свободной «массовой торговле». Рынок «Ипподром» является оптовым рынком, через который проходит большое количество товаров и на котором заключаются сделки на значительные суммы. Среди жителей Ташкента широко распространено мнение о том, что этот рынок – очаг преступности и лагерь мафиозного рэкета, но несмотря на это большинство жителей со средним и небольшим доходом пользуются этим рынком, чтобы приобрести товары дешевле, чем в городских магазинах. Рынок делится на корейский и китайский, на корейском рынке продаются товары относительно высокого качества из Европы, Южной Кореи и Японии, а называется он так потому, что здесь сосредоточены корейские мелкие торговцы, 22% которых подтвердили свое корейское происхождение, т.е. наличие хотя бы одного родителя-корейца (для сравнения: в общем населении Ташкента корейцы составляют всего 4-5%). Все мелкие торговцы говорили о том, что первым препятствием, которое им нужно было преодолеть, было получение начального капитала и доступа к торговле (Kayzer M., 2000). Они использовали этнические сети. Усиливающийся экономический спад способствовал укреплению связей внутри сообществ. Таким образом, этнические ресурсы определяются как социальные и культурные характеристики в рамках этнической группы, которые основаны на этнической общности. Корейцы были названы группой с высокой предрасположенностью к этническому предпринимательству.

В работе по предпринимательству корейцев Ким Г.Н. «Formation and Development of Ethnic entrepreneurship of Koryosaram in Kazakhstan», основываясь на теории «этнической экономики», объясняет понимание «этнического предпринимательства» как «экономики с участием лиц, которые субъективно осознают свое экономическое поведение на основе своей этнической принадлежности, а также этнической принадлежности тех, с кем они сотрудничают». Автор дискутирует по современной литературе предпринимательства, обсуждая теоретические вопросы, результаты исследований зарубежных ученых, а также обосновывает специфику этнического предпринимательства

корейцев в Казахстане и их социальные позиции в казахстанском обществе.

Автор описывает этапы реформ экономической системы и формирования нового класса предпринимателей и бизнесменов в Казахстане. Несмотря на то, что в первое десятилетие в Казахстане, как и во всех бывших советских республиках начался период экономического кризиса, а также изменились социально-политические условия диаспор в постсоветский период, корейцы Казахстана выбрали путь «прорастания» на казахстанской земле. Несмотря на отсутствие систематизированных статистических материалов по изучению социально-профессионального, экономического статуса корейцев, автор обосновывает данными переписей КазССР 1989 года, а также, Первой национальной переписи Казахстана 1999 года. Характеризуя социально-экономические данные по корейцам, описывая их профессиональные характеристики, социальные позиции наиболее успешных корейцев почти во всех областях жизнедеятельности, автор дает высокую оценку социальному статусу корейской диаспоры Казахстана.

Среди причин значительного успеха корейцев Казахстана в бизнесе Ким Г.Н. определил образование и профессиональный опыт; наличие стартового капитала, созданного на основе сельскохозяйственной деятельности в советское время; возможность участия в процессе приватизации предприятий, находясь на государственных позициях; роль Южной Кореи в создании совместных предприятий; урбанизированный образ жизни как основа для предпринимательства.

Количество компаний, созданных представителями Корейской диаспоры в бывшей столице в начале 1990-х, было около одной тысячи. В 2000-е годы из 1178 предприятий и учреждений государственного сектора и частного предпринимательства корейцы были собственниками частных компаний – 940, или 78,8%, от всех ведущих позиций. Корейские женщины широко представлены в качестве топ-менеджеров – 272 женщины, что составляет 23% от общего числа в целом по Казахстану. Общее число активного населения в возрасте от 16-60 доходит до 60 тысяч человек, или около 60% от общего числа населения. Предпринимательская деятельность корейцев охватывает следующие сферы бизнеса: финансы и банковское дело, строительство, оптовая и розничная торговля, производство и продажа бытовой техники, электроники, оказание медицинских, юридических, консалтинго-

вых услуг, услуги населению и отдых. Малый бизнес является мощным сектором в развитии экономики современного Казахстана, и корейцы занимают одно из лидирующих мест среди нетитульных этносов. Автор делает вывод, что в Казахстане корейцы смогли принять специфику предпринимательской деятельности в переходный период от плановой экономики к рынку. Корейским бизнесменам удалось определить экономические ниши для себя и добиться стабильной конкурентоспособности (Kim G.N., 2009). В период после распада СССР в литературе по корейцам Ким Г.Н. упоминал об «уникальной форме аграрного предпринимательства корейцев», что «сезонная сельскохозяйственная деятельность по выращиванию овощей и бахчевых культур, получила название кобонджи» (Kim G.N., 2010). Корейская трудовая ниша в советское время не знала конкуренции. Организованные по семейно-клановому принципу, корейцы выращивали сельхозкультуры в Поволжье, Украине, Молдавии, Сибири, на Кавказе и Урале.

В современной литературе деятельность «кобонджи» стала объектом одной из плодотворных работ по этническому предпринимательству корейцев Центральной Азии. Ким Г.Н. совместно с южнокорейским профессором опубликовали статью German N. KIM and Young Jin KIM. *Gobonji as a Phenomenon of Ethnic Entrepreneurship among the Koryo-saram in the Soviet Second Economy*. Авторы определили понятие Gobonji как «своего рода этническое предпринимательство, первоначально практикуемое советскими корейцами, относительно полулегальное выращивание овощей (лук) и фрукты (арбузы) на основе коллективной аренды земли, во главе с руководителем бригады, которое связано с сезонной территориальной миграцией». Так как этот вид деятельности относился к теневой экономике и являлся нелегальной деятельностью, в советской литературе не было исследований, посвященных кобонджи, которая появляется с 1960-х годов. Считается, что зародился этот тип предпринимательства еще в Корее и на Дальнем Востоке, но применяться впервые стал корейцами Центральной Азии. Авторы получили выводы: корейцы приобрели первые навыки в области предпринимательства через кобонджи, которые «создали исходную материальную и финансовую основу для активной интеграции в рыночную экономику постсоветского периода»; кобонджи также сыграл определенную роль в сохранении этнической специфики корёсарам, включая элементы их традиционной культу-

ры и родного языка (Kim G.N., Kim Y.J., 2016). Подробно описав организационную структуру и принципы деятельности кобонджи, авторы продемонстрировали условия, в которых корейцы получили значительный опыт организационной и предпринимательской деятельности в условиях переходного периода экономики. Деятельность основывалась на этнической солидарности, этнические сети играли первостепенную роль в формировании рабочей бригады. Именно в таких временных сезонных анклавах деятельность кобонджи во многом способствовала сохранению традиционной корейской культуры и языка. Добившись успеха в изначально нелегальной деятельности, корейцы смогли обеспечить себе финансовое состояние, способствующее повышению экономического статуса среди населения. Однако, этим типом предпринимательской деятельности, как правило, занимались представители корейской диаспоры, которые выросли в сельской местности, предпочли заниматься сезонной полевой работой и не имели высшего образования. Эта работа могла бы подтвердить «культурную теорию предпринимательства». При этом социальная мобильность для корейцев «работала вверх» только на условиях временного успеха, как и характер временного сезонного типа этого предпринимательства.

Исследователи характеризовали изменения в социальной и профессиональной структурах корейского населения. К концу 1990-х годов многие руководители из числа корейцев были владельцами малых и средних частных предприятий, компаний и фирм либо возглавляли какие-либо государственные ведомства и учреждения, не имеющие приоритетного значения. «В целом если суммировать доли руководителей и главных специалистов, получается, что свыше двух третей трудозанятых занимают ведущие позиции по месту своей работы. Если распределить занятое население корейской национальности по роду занятий, то наибольшее их число занято в сфере обслуживания, жилищно-коммунального хозяйства, торговли – 17,5% и сельского хозяйства – 12,2%, а в промышленности, строительстве и транспорте и связи занято 7,6%», – рассуждал Ким Г.Н.

В результате, переход от плановой экономики к рыночным отношениям создал новые возможности для частного предпринимательства в постсоветский период. Стал складываться слой бизнесменов, который приобрел за короткий срок «опыт ведения своего дела от так называемых коммерческих киосков и мелкой розничной тор-

говли до крупных корпораций, финансово-промышленных групп» (Kim G.N., 2010).

После распада Советского Союза в новых государствах стали создаваться рыночные отношения, которые создавали новые условия для этнического бизнеса корейцев в том числе. Постепенно этническая экономика выходила за рамки теории анклава и была ориентирована на широкие слои потребления товаров и услуг корейских предпринимателей. Так, изучая этническое предпринимательство на Дальнем Востоке, исследователи сообщили, что «создание закрытых этнических товаров или услуг на Дальнем Востоке осложняется узким рынком сбыта такой продукции». Корейцы на Дальнем Востоке проживают достаточно разрозненно, что также не дает возможности ориентироваться только на данный «этнический спрос». При этом финансовая поддержка при организации бизнеса касалась социального капитала (трудовые этнические ресурсы), помощи в решении организационных вопросов (Мищук С.Н., 2013).

Портрет предпринимателя нового поколения: случай корейских бизнесменов СНГ

На примере одной из стран проследим уровень участия в предпринимательстве и мотивацию к открытию бизнеса. В Казахстане в 2017 году по данным Глобального мониторинга предпринимательства около 75% респондентов подтвердили, что предпринимательство является хорошим карьерным выбором в Казахстане. Примечательно, что гораздо больше людей (82%) считают, что предпринимательство имеет высокий статус в обществе. Этническое предпринимательство в разрезе этнических групп не подвергается статистике и не имеет отдельных научных исследований с использованием репрезентативных данных. Тем не менее, наличие этнического предпринимательства среди корейцев однозначно имеется, при той ситуации, что индекс предпринимателей в последнее время значительно сокращается. Индекс мотивации предпринимательской деятельности в Казахстане достаточно низок; он также снизился, к примеру, за три года с 1,2 (2014 год) до 0,8 в 2016 году. Это означает, что в Казахстане больше предпринимателей, движимых необходимостью, нежели предпринимателей, движимых возможностью улучшения положения. Мотивационный индекс Казахстана ниже, чем у России (1,3), Бразилии (1,0), Индии (1,2) и Китая (1,5).

Современный портрет предпринимателя выглядит следующим образом. В Казахстане

в возрастной структуре предпринимателей преобладают люди в возрасте от 25 до 34 лет (16.5%). Примечательно, что людей в возрасте 45-54 лет, желающих начать свое дело, больше (9.6%). Исследование показало, что в Казахстане среди потенциальных предпринимателей количество мужчин и женщин приблизительно одинаково, что можно объяснить достаточно высокой долей женщин в рабочей силе страны (Globalniy monitoring, 2017).

В современной академической литературе среди основных характеристик предпринимателя отмечаются как специальные компетенции, связанные с профессиональной деятельностью, так и личностные качества, определяемые как воля, умение сосредоточиться, умение принимать решения, ответственность, способность к оправданному риску, коммуникабельность, развитая сила убеждения и многие другие. Поколение корейских бизнесменов 2000-х годов – это поколение этнического предпринимательства нового формата. Следующим объектом рассмотрения в данной работе станет Объединение корейских Бизнес клубов (ОКБК) как пример инновационного подхода в управление бизнес-процессами на всей территории СНГ.

Разрозненные по территории постсоветского пространства деловые круги корейских предпринимателей стали объединяться в единое общественное пространство для поддержания деятельности бизнес-предпринимателей корейского происхождения. История этого объединения началась в 2016 году, его инициатором был назван Деловой клуб Ассоциации корейцев Казахстана. На очередном заседании республиканского общественного объединения Ассоциации корейцев Казахстана 17 июня 2016 года прозвучала идея о создании единой площадки для коммуникации бизнес-кругов корейцев Казахстана и Южной Кореи. Данная инициатива была поддержана старшим поколением представителей Ассоциации корейцев Казахстана, его руководством, а также представителями южнокорейской дипломатической миссии в Казахстане (Ким К., 2016).

В результате 8 июля 2016 года состоялся Первый Казахстанско-Корейский форум сотрудничества. Организатором выступил Деловой клуб Казахстана, форум собрал более 100 бизнесменов Казахстана, Южной Кореи, а также стран ближнего и дальнего зарубежья. Исторический момент данного форума заключался в отдельной встрече представителей корейского бизнеса в странах СНГ, где впервые была «оз-

вучена идея создания площадки для сотрудничества». Было принято решение о создании Координационного совета, уже первое заседание которого состоялось 17 сентября 2016 года на территории Кыргызстана (г. Бишкек). Так, был подписан Меморандум о создании Объединения корейских Бизнес-клубов, представителями деловых кругов из Кыргызстана, Казахстана, Узбекистана и Российской Федерации (Sin G., 2016a). Уже через два месяца в Узбекистане (г. Ташкент) состоялось Второе собрание Координационного совета ОКБК, где были утверждены название, цели и задачи, а также другие организационные вопросы. Официально Совет был представлен бизнес-клубами стран-участниц: Казахстан (Деловой клуб Ассоциации корейцев Казахстана); Узбекистан (Клуб предпринимателей корейцев Узбекистана «Koryoin.uz»). Кыргызстан был представлен двумя организациями: Бизнес-клуб «Бишкек Форум» и Союз предпринимателей «Прогресс». Новым участником стали бизнесмены России Кимчи-Клуб СПб.

События развивались стремительно, вдохновленные единой идеей, корейские предприниматели собрались 21-23 апреля 2017 года в Санкт-Петербурге, где прошел Бизнес-форум нового поколения корейцев СНГ. Форум собрал более 200 представителей бизнес-сообществ, предпринимателей, топ-менеджеров из России, Казахстан, Кыргызстана, Узбекистана.

Новым членом присоединился бизнес-клуб Украины уже на Третьем собрании Объединения корейских Бизнес-клубов – Деловой клуб Всеукраинской ассоциации корейцев, который в декабре 2016 года в г. Киеве провел Форум предпринимателей Украины, собрав всех членов ОКБК (Sin G., 2016b).

Следующая встреча корейских предпринимателей состоялась в Казахстане (г. Астана) 20 июля 2017 года, где прошел Казахстанско-корейский форум сотрудничества, посвященный 80-летию проживания корейцев в Казахстане и 25-летию установления дипломатических отношений между Республикой Казахстан и Республикой Корея. Так, в рамках проходившей в эти дни Международной выставки «ЭКСПО-2017» форум объединил как казахстанских и зарубежных корейских предпринимателей (Сеть зарубежных корейских бизнесменов Young Business Leaders Network «YBLN»), так и одновременно сплотил более 200 предпринимателей из Казахстана, Кыргызстана, России, Узбекистана и Украины.

Подводя итоги деятельности организации за первый год существования, корейские бизнес-

мены 6-8 октября 2017 года вновь собрались, теперь уже в Кыргызстане (озеро Иссык-Куль), где состоялся Региональный Форум Объединения корейских Бизнес-клубов СНГ. Состав объединения пополнялся новыми членами, собрав уже восемь клубов в количестве более 70 человек. Новыми членами ОКБК были приняты Бизнес-клуб «Сонбон» (Москва) и Бизнес-клуб «Вондон» (Приморский Край). Избранный первый президент ОКБК Говард Син, представитель Кыргызстана, официально передал кубок и флаг ОКБК президенту следующего периода, представителю Узбекистана – Константину Тю. Церемония инаугурации президента ОКБК заключалась в принятии присяги и гимна ОКБК.

В мае 2018 года Ассоциация корейцев Казахстана провела Форум III поколения корейцев Казахстана, где на примере Делового клуба при АКК, по результатам проведения форума участникам была предложена идея консолидации в различные профессиональные сообщества для дальнейшей коммуникации и сотрудничества.

Это была история создания ежегодной диалоговой площадки между казахстанскими, южно-корейскими бизнесменами и партнерами из других стран в целях эффективного сотрудничества, которая продолжается и сегодня.

Общее и особенное этнического бизнеса корейцев СНГ: инновации, интернационализация, сохранение этнической культуры

Таким образом, на сегодняшний день этническое предпринимательство в СНГ представлено организационной структурой, которая объединяет корейских предпринимателей восьми стран и видит перспективу расширения сотрудничества со всеми странами СНГ, где проживают представители корейской диаспоры.

Потомки первых депортированных переселенцев, волею исторических событий оказавшиеся в разных постсоветских государствах, преследуют единые цели. Автор считает, что в отличие от первых двух поколений корейцев, представители нового третьего поколения выстроили этническое предпринимательство с учетом двух основных преимуществ: внедрение инновационных подходов в предпринимательство, привлечение иностранного капитала как элемент интернационализации бизнеса. Эта линия предпринимательского поведения предусматривает выстраивание этнических социальных сетей корейских лидеров на основе теории социального капитала. Человеческий капитал лег в основу как высокий уровень

образования, профессиональная квалификация и опыт деятельности, высоконравственные позиции лидерских качеств, стремление к единению предпринимателей на этнической основе, сотрудничество и коммуникация видятся с учетом поддержания традиционной культуры, этнической идентификации, а также передачи созданных стандартов коммуникации в предпринимательстве последующим поколениям корейцев в СНГ.

Основная миссия Объединение корейских Бизнес-клубов (ОКБК) видит в «улучшении качества жизни корейской диаспоры путем личностного роста членов клубов». Корейские предприниматели стремятся создать «единую площадку высокопрофессиональных и высоконравственных бизнес-лидеров СНГ для осуществления коммуникаций, дружеского общения, обмена деловой информацией, опытом работы, совместного сотрудничества, развития бизнеса и организации новых проектов». Одной из приоритетных задач ставится «инициирование и реализация перспективных проектов с международными фондами» (Mission of ОКБК).

Таким образом, через «равноправие, доверие, толерантность, социальную ответственность, непрерывное развитие и обучение» новое поколение корейских предпринимателей выстраивает отношения с международными организациями и структурами, одними из главных среди них являются бизнес структуры Южной Кореи. Правительственные и неправительственные организации Республики Корея всячески поддерживают корейских предпринимателей СНГ. Идея «живого моста» между странами с помощью этнических корейцев расширяет границы экономического взаимодействия между странами. И главными действующими лицами становятся новые лидеры третьего поколения. Это молодые люди, которые в подростковом периоде прошли путь «этнического возрождения» после распада СССР и установления дипломатических отношений с Южной Кореей. Это молодежь, которая была свидетелем становления новых независимых государств на постсоветском пространстве, новой национальной политики, новых рыночных отношений. Корейцы третьего поколения почти не владеют корейским языком, но соблюдают и чтят традиции своего этноса. Они имеют превосходное профессиональное образование, опыт работы в государственных и частных структурах своих стран. Третье поколение корейцев во многом переняло опыт старшего поколения в открытии частного предпринимательства и системе

поддержания бизнеса с учетом социально-экономической и политической ситуации в своих странах. Они ведут переговоры с южнокорейскими предпринимателями, открывают совместный бизнес, стремятся к инновациям. Одним из основных ответов на вопрос «По какой причине был начат частный бизнес?» был – «мотивация совершенствованием». Так, в критериях отбора участников Форума третьего поколения корейцев были отмечены: «корейцы в возрасте от 30 лет, которые добились общественного признания, уважения в своей профессиональной деятельности: государственная служба, медицина, образование, наука, спорт, сельское хозяйство и т.д.» (Kim K., 2018).

Идея этнической солидарности проходит через призму всей деятельности этнических бизнесменов. Так, заместитель председателя Делового клуба при Ассоциации корейцев Казахстана, член президиума АКК Виктор Ким в своем интервью отметил: «Из числа представителей первого и второго поколений казахстанских корейцев вышло немало выдающихся ученых, аграриев, производственников, спортсменов и т.д. Они внесли большой вклад в развитие страны, создали корейское общественное движение, что позволило нам не только сохранить, но и развивать родную культуру, традиции и обычаи. И сегодня тоже есть немало наших соплеменников, людей молодого и среднего возрастов, достойно представляющих себя в самых различных сферах, которые добились профессионального успеха, уважения и признания, стремятся быть полезными обществу и своей стране. Поэтому мы и решили выявлять таких людей во всех регионах нашей страны, познакомить их друг с другом, разработать механизмы взаимодействия и в дальнейшем оказывать им поддержку и объединять наши усилия для достижения общих целей» (Kim K., 2018).

Координатор бизнес-клуба «Kimchi Business Club» Вера Хван: «Не секрет, что в последнее время в России взаимодействие корейских бизнес-сообществ и корейских бизнесменов в целом оценивается очень слабым, а в некоторых регионах отсутствует вовсе. Воспользовавшись шансом организации 3-го собрания ОКБК СНГ, достаточно сильной и развитой площадки по объединению корейских бизнесменов и бизнес-сообществ, во главе с ОКБК СНГ, мы решили донести идею объединения корейским бизнесменам из других регионов России» (Kim A., 2017).

Дмитрий Ким, управляющий партнер Группы Компаний «Лидер Консалт», выступил

пил с докладом «Наша миссия в современной макроэкономической реальности» на Бизнес-форуме нового поколения корейцев СНГ 2017. Он отметил следующие первостепенные задачи: сохранение корейской культуры, традиций и языка в условиях культурных ценностей стран, в которых проживают современные корейцы; получение актуального образования, которое будет востребовано завтра; формирование сильного лидерского движения среди молодых корейцев; создание возможностей и коммуникаций для следующего поколения корейцев; идентификаций корейского сообщества, как «соль и свет» современной макроэкономической реальности посредством лидирующих позиции на рынке; привлечение партнеров со всех стран участников Форума. «Единство нации – залог процветания каждого», – такими словами закончил свое выступление Дмитрий Ким (Edinstvo natsii, 2017).

Привлечение иностранных партнеров расширило масштаб деятельности этнического предпринимательства корейцев СНГ. Например, в списках участников Форума в Санкт-Петербурге были отмечены 250 делегатов, успешных предпринимателей из России, Казахстана, Узбекистана, Киргизии, Украины, Южной Кореи, Китая, Европы. В форуме приняли участие представители правительств, инвестиционных, внешнеэкономических организаций России, Южной Кореи и стран-участниц форума. Кроме того, участниками диалоговой площадки стали руководители представительств крупнейших корейских компаний (Hyundai, Samsung, LG, Korean Air, Lotte, CJ, и др.); представители корейских инвестиционных фондов (Fidelis Asset Management, Samsung C&T Trading and

Investment Group, Korea Investment & Securities, NH Investment & Securities, Mirae Asset Global Investments и др.); представители корейских банков (KEB Hana, KB Kookmin, Woori, Shinhan и др.) (Biznes-forum, 2018).

Инновационные направления развития деятельности реализовываются в таких областях, как инвестиционная привлекательность, стратегия устойчивого развития бизнеса, современные информационные технологии, банковские продукты, возможности корейского рынка и особенности экспортной деятельности, а также личностный рост каждого предпринимателя. Наиболее привлекательными для корейских предпринимателей в развитии инноваций являются направления: туризм, ресторанный бизнес, консалтинг, сельхозпроизводство, машиностроение, недвижимость, IT-сфера, пищевое производство и финансовая сфера.

Таким образом, для нового поколения бизнесменов коре сарам этническое предпринимательство основано на «разработке нового продукта или услуги через инновации и интернационализацию этнического бизнеса». Автор предполагает, что в условиях отсутствия этнической дислокации, а также глобализации и интернационализации новое поколение корейцев, сохраняя традиции этнической экономики, демонстрирует модель этнического бизнеса путем построения социальных сетей, основанных на характеристиках человеческого капитала (личные, бизнес-характеристики и другие). Кроме того, данная форма предпринимательского поведения позволяет поддерживать этническую солидарность и сохранять традиционную культуру корейцев.

Литература

- Bankston, C. L. (2014). *Immigrant Networks and Social Capital*. Cambridge: Polity Press.
- Butler, J.S., Greene, P.G. (1997). *Ethnic entrepreneurship: the continuous rebirth of American enterprise*. In D.L. Sexton & R.W. Smilor (Eds.), *Entrepreneurship 2000*, 267-289. Chicago: Upstart.
- Бизнес-форум нового поколения корейцев СНГ (2018) // <https://www.kimchiclub.ru/> Дата обращения: 18.07.2018
- Deakins, D. (1999). *Ethnic minority entrepreneurship*. In A. Lindsay (Ed.), *Entrepreneurship and Small Firms*, (Second ed.), 80-100. Toronto: McGraw-HillPublishingCompany.
- Глобальный мониторинг предпринимательства. Национальный доклад: Казахстан 2016/2017. – Астана, 2017. – 76 с.
- Единство нации – залог процветания каждого (2017) // <http://lc-rus.com/en/news/sobytiya/27> Дата обращения: 18.07.2018
- Elo M. (2016). *Typology of diaspora entrepreneurship: Case studies in Uzbekistan*. *Journal of International Entrepreneurship*. 14(1), 121–155.
- Fregetto, E. (2004), 'Immigrant and ethnic entrepreneurship: a U.S. perspective', in H.P. Welsch (ed.), 253–268. *Entrepreneurship: The Way Ahead*, New York: Routledge.
- Greene, P., Owen, V. (2004), 'Race and ethnicity', in W.B. Gartner, K.G. Shaver, N.M. Carter and P.D. Reynolds (eds), *Handbook of Entrepreneurial Dynamics: The Process of Business Creation*, Thousand Oaks, 26–38. CA: Sage Publications.

- Ireland R. D., Webb, J.W., Joseph E. Coombs, J.E. (2005). Theory and Methodology in Entrepreneurship Research, in David J. Ketchen, Donald D. Bergh (ed.) Research Methodology in Strategy and Management (Research Methodology in Strategy and Management, Volume 2) Emerald Group Publishing Limited, 111 - 141
- Jones, T., Ram M. (1998). Ethnic Minorities in Business, London: Small Business Research Trust
- Кайзер М. Неформальный сектор торговли в Узбекистане // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2000. № 3(2). – С. 109-138.
- Ким А. (2017). Бизнес-форум нового поколения корейцев СНГ 2017 / 3-е Собрание Объединения Корейских Бизнес-Клубов // <https://koryo-saram.ru/biznes-forum-novogo-pokoleniya-korejtsev-sng-2017-3-e-sobranie-obedineniya-korejskih-biznes-klubov/> Дата обращения: 18.07.2018
- Kim G. (2003). The Labor activities of Koreans in Kazakhstan. http://world.lib.ru/k/kim_o_i/thr6rtf.shtml.
- Ким Г.Н. (2004а). Численность корёсарам. Современная демографическая характеристика и социально-экономический облик корейцев Казахстана // http://world.lib.ru/k/kim_o_i/thy1rtf.shtml
- Kim G. (2004b) Koreans in Kazakhstan, Uzbekistan and Russia. World Diasporas Encyclopedia. Kluwer, 985-993
- Kim G.N. (2009). Formation and Development of Ethnic entrepreneurship of Koryosaram in Kazakhstan. International Area Review. 12(1), 127-162.
- Ким Г.Н. (2010). Распад СССР и постсоветские корейцы // http://world.lib.ru/k/kim_o_i/aws.shtml Дата обращения: 18.07.2018
- Kim G.N., Kim Y.J. (2016). Gobonji as a Phenomenon of Ethnic Entrepreneurship among the Koryo-saram in the Soviet Second Economy. Korea Journal, 56 (4), 92-119.
- Ким К. (2016). Большой старт // <https://koryo-saram.ru/bolshoj-start/> Дата обращения: 18.07.2018
- Ким К. (2018). Форум III поколения корейцев Казахстана // <http://koreilbo.com/index.php/news-social-ru/1816-forum-iii-pokoleniya-korejtsev-kazakhstana> Дата обращения: 18.07.2018
- Ким К. Форум III поколения корейцев Казахстана // <https://koryo-saram.ru/forum-iii-pokoleniya-korejtsev-kazakhstana/> Дата обращения: 18.07.2018
- Light, I. and Gold S. (2000). Ethnic Economies, San Diego: Academic Press
- Menzies, T.V., Filion, L.J., Brenner, G.A., Elgie, S. (2003). A Study of Entrepreneurs' Ethnic Involvement Utilizing Personal and Business Characteristics. Paper Presented and Published in the Proceedings of the 20th Annual CCSBE Conference November 6th to 8th 2003, Victoria, British Columbia, Canada
- Миссия ОКБК // <https://okbk.club/mission/> Дата обращения: 18.07.2018
- Мишук С.Н. (2013) Миграция и этническое предпринимательство на Дальнем Востоке России <https://cyberleninka.ru/article/v/migratsiya-i-etnicheskoe-predprinimatelstvo-na-dalнем-vostoke-rossii>
- Muller, T. (1993). Immigrants and the American City. New York: New York University Press.
- Nee, V., Nee, B. (1986). Longtime Californ': A Study of American China Town. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Нысанбаев А. Н., Курганская В. Д. (2011). Бизнес-сообщество Казахстана: тенденции развития / Институт философии и политологии. Сборник, 41- 48 <http://iph.kz/doc/ru/862.pdf>
- Пешкова В.М. (2016). Предпринимательство мигрантов в России: структурные возможности // Власть, 1, 107-115.
- Радаев В.В. Этническое предпринимательство: мировой опыт и Россия // Полис. Политические исследования. – 1995. – № 5. – С. 79-87.
- Rauch A., Doorn R.V., Hulsink W. (2014). A Qualitative Approach to Evidence-Based Entrepreneurship: Theoretical Considerations and an Example Involving Business Clusters. Entrepreneurship Theory and Practice, 38(2), 333-368.
- Razin, E. (2002). The economic context, embeddedness and immigrant entrepreneurs (Conclusion), International Journal of Entrepreneurial Behaviour & Research, 8(1/2), 162-167
- Re S. (1995) The art of case study research. Sage Publications, Thousand Oaks; Yin R (1984) Case study research. Sage, Beverly Hills
- Рязанцев С.В. Этническое предпринимательство как форма адаптации мигрантов // Общественные науки и современность. – 2000. – №5. – С. 73-86.
- Садаева О.А. (2007). Феномен этнического предпринимательства как следствие миграционных процессов и адаптации национальных меньшинств в иноэтничной среде: на примере корейской диаспоры г. Новосибирска // Известия корееведения в Центральной Азии, 14 http://world.lib.ru/k/kim_o_i/s5s5.shtml
- Schaper, M. and Volery T. (2004). Entrepreneurship and Small Business: A Pacific Rim Perspective, Milton: John Wiley & Sons Australia
- Simmel, G. (1950). 'The stranger', in K. Wolf (ed.), The Sociology of Georg Simmel, Glencoe IL: Free Press
- Син Г. (2016). Совет корейских деловых клубов СНГ // <https://koryo-saram.ru/soviet-korejskih-delovyh-klubov-sng/> Дата обращения: 18.07.2018
- Син Г. Форум предпринимателей-корейцев Украины // <https://koryo-saram.ru/forum-predprinimatelej-korejtsev-ukrainy/> Дата обращения: 18.07.2018
- Sombart, W. (1914). The Jews and Modern Capitalism, New Brunswick NJ: Transaction
- Украинский В.Н., Чимитдоржиев Ж.Ж. «Этнизированное» предпринимательство: предпринимательские практики дальневосточных корейцев // Регионалистика. – 2016. – № 3(1). – С.43–54.
- Хан В. С. (2014) Социальный статус и вклад корейцев в развитие Центральной Азии // <https://koryo-saram.ru/han-v-s-sotsialnyj-status-i-vklad-korejtsev-v-razvitie-tsentralnoj-azii/>

- Volery, T. (2007). Ethnic entrepreneurship: A theoretical framework. In Dana, Léo-Paul (ed.): Handbook of Research on Ethnic Minority Entrepreneurship: a Co-evolutionary View on Resource Management. 30-41. Cheltenham : Edward Elgar
- Waldinger R., Aldrich H., Ward R. (eds), (1990). Ethnic Entrepreneurs: Immigrant Business in Industrial Societies, London: Sage
- Weber, M. (1930). The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism, New York: Scribner.
- Zenner, W. (1991). Minorities in the Middle: A Cross Cultural Analysis. Albany: StateUniversityofNewYorkPress.

References

- Bankston, C. L. (2014). Immigrant Networks and Social Capital. Cambridge: Polity Press.
- Butler, J.S., Greene, P.G. (1997). Ethnic entrepreneurship: the continuous rebirth of American enterprise. In D.L. Sexton & R.W. Smilor (Eds.), Entrepreneurship 2000, 267-289. Chicago: Upstart.
- Biznes-forum novogopokoleniyakoreytsev SNG (2018) [Business forum of the new generation of Koreans of the CIS] <https://www.kimchiclub.ru/>
- Deakins, D. (1999). Ethnic minority entrepreneurship. In A. Lindsay (Ed.), Entrepreneurship and Small Firms, (Second ed.), 80-100. Toronto: McGraw-Hill Publishing Company.
- Edinstvonatsii – zalogprotsvetaniyakazhdogo (2017) [Unity of the nation is the guarantee of prosperity for everyone] <http://lc-rus.com/en/news/sobytiya/27>
- Elo M. (2016). Typology of diaspora entrepreneurship: Case studies in Uzbekistan. Journal of International Entrepreneurship. 14(1), 121–155.
- Fregetto, E. (2004), 'Immigrant and ethnic entrepreneurship: a U.S. perspective', in H.P. Welsch (ed.), 253–268. Entrepreneurship: The Way Ahead, New York: Routledge.
- Globalnyiy monitoring predprinimatelstva. Natsionalnyiy doklad: Kazahstan 2016/2017. [Global monitoring of entrepreneurship. National report: Kazakhstan 2016/2017.] – Astana. – 2017 – 76p.
- Greene, P., Owen, V. (2004), 'Race and ethnicity', in W.B. Gartner, K.G. Shaver, N.M. Carter and P.D. Reynolds (eds), Handbook of Entrepreneurial Dynamics: The Process of Business Creation, Thousand Oaks, 26–38. CA: Sage Publications.
- Ireland, R.D., Webb, J.W., Joseph E. Coombs, J.E. (2005). Theory and Methodology in Entrepreneurship Research, in David J. Ketchen, Donald D. Bergh (ed.) Research Methodology in Strategy and Management (Research Methodology in Strategy and Management, Vol.2) Emerald Group Publishing Limited, 111 - 141
- Jones, T., Ram M. (1998). Ethnic Minorities in Business, London: Small Business Research Trust
- Kayzer, M. (2000). Neformalnyi sektor torgovli v Uzbekistane. [Informal trade sector in Uzbekistan]. Zhurnalsotsiologii i sotsialnoy antropologii. [Journal of Sociology and Social Anthropology] 3(2), 109-138.
- Kim, A. (2017). Biznes-forum novogopokoleniyakoreytsev SNG 2017 / 3-e Sobranie Ob'edineniya Koreyskikh Biznes-Klubov. [Business Forum of the New Generation of Koreans of the CIS 2017 / 3rd Meeting of the Association of Korean Business Clubs]. // <https://koryo-saram.ru/biznes-forum-novogo-pokoleniya-korejtsev-sng-2017-3-e-sobranie-obedineniya-korejskikh-biznes-klubov/>
- Kim, G. (2003). The Labor activities of Koreans in Kazakhstan. http://world.lib.ru/k/kim_o_i/thr6rtf.shtml.
- Kim, G.N. (2004). Chislennost korYosaram. Sovremennaya demograficheskaya charakteristika i sotsialno-ekonomicheskoy oblik koreytsev Kazakhstana. [Number of koryosaram. Modern demographic characteristics and socio-economic shape of Koreans in Kazakhstan] // http://world.lib.ru/k/kim_o_i/thy1rtf.shtml
- Kim, G. (2004) Koreans in Kazakhstan, Uzbekistan and Russia. World Diasporas Encyclopedia. Kluwer, 985-993
- Kim, G.N. (2009). Formation and Development of Ethnic entrepreneurship of Koryosaram in Kazakhstan. International Area Review. 12(1), 127-162.
- Kim, G.N. (2010). Raspad SSSR ipostovetskikh koreytsey. [The collapse of the USSR and the post-Soviet Koreans]. // http://world.lib.ru/k/kim_o_i/aws.shtml
- Kim, G.N., Kim, Y.J. (2016). Gobonji as a Phenomenon of Ethnic Entrepreneurship among the Koryo-saram in the Soviet Second Economy. Korea Journal, 56 (4), 92-119.
- Kim, K. (2016.) Bolshoy start. [Great start] // <https://koryo-saram.ru/bolshoj-start/>
- Kim, K. (2018). Forum III pokoleniyakoreytsev Kazakhstana. [Forum of the third generation of Koreans of Kazakhstan]. // <http://koreilbo.com/index.php/news-social-ru/1816-forum-iii-pokoleniya-korejtsev-kazakhstana>
- Light, I. and Gold S. (2000). Ethnic Economies, San Diego: Academic Press
- Menzies, T.V., Filion, L.J., Brenner, G.A., Elgie, S. (2003). A Study of Entrepreneurs' Ethnic Involvement Utilizing Personal and Business Characteristics. Paper Presented and Published in the Proceedings of the 20th Annual CCSBE Conference November 6th to 8th 2003, Victoria, British Columbia, Canada
- Missiya OKBK [Mission of OKBK]. // <https://okbk.club/mission/>
- Mischuk, S.N. (2013) Migratsiya i etnicheskoe predprinimatelstvo na Dalnem Vostoke Rossii. [Migration and ethnic entrepreneurship in the Russian Far East]. <https://cyberleninka.ru/article/v/migratsiya-i-etnicheskoe-predprinimatelstvo-na-dalнем-vostoke-rossii>
- Muller, T. (1993). Immigrants and the American City. New York: New York University Press.
- Nee, V., Nee, B. (1986). Longtime Californ': A Study of American China Town. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Nyisanbaev, A. N., Kurganskaya, V. D. (2011). Biznes-soobschestvo Kazakhstana: tendentsii razvitiya. Institut filosofii i politologii. Sbornik, 41- 48. [Business community of Kazakhstan: development trends. Institute of Philosophy and Political Science. Collection]. <http://iph.kz/doc/ru/862.pdf>

- Peshkova, V.M. (2016). Predprinimatelstvomigrantov v Rossii: strukturnyievozmozhnosti. [Entrepreneurship of migrants in Russia: structural capabilities.]. Vlast. [Power], 1, 107-115.
- Radaev, V.V. (1995). Etnicheskoe predprinimatelstvo: mirovoy opyt i Rossiya. [Ethnic entrepreneurship: world experience and Russia.]. Polis. Politicheskieissledovaniya. [Policy. Political Studies], 5, 79-87.
- Rauch, A., Doorn, R.V., Hulsink, W. (2014). A Qualitative Approach to Evidence-Based Entrepreneurship: Theoretical Considerations and an Example Involving Business Clusters. Entrepreneurship Theory and Practice, 38(2), 333-368.
- Razin, E. (2002). The economic context, embeddedness and immigrant entrepreneurs (Conclusion), International Journal of Entrepreneurial Behaviour & Research, 8(1/2), 162-167
- Re, S. (1995) The art of case study research. Sage Publications, Thousand Oaks; Yin R (1984) Case study research. Sage, BeverlyHills
- Ryazantsev, C.B. (2000). Etnicheskoe predprinimatelstvo kak forma adaptatsii migrantov. [Ethnic entrepreneurship as a form of adaptation of migrants.]. Obschestvennyie nauki i sovremennost. [Social sciences and modernity], 5, 73-86.
- Sadaeva, O.A. (2007). Fenomen etnicheskogo predprinimatelstva kak sledstvie migratsionnyih protsessov i adaptatsii natsionalnyih menshinstv v inoetnichnoysrede: na primere koreyskoy diasporyi g. Novosibirska. [The phenomenon of ethnic entrepreneurship as a consequence of migration processes and the adaptation of national minorities in an ethnic environment: the example of the Korean diaspora in Novosibirsk.]. Izvestiyakoreevedeniya v TsentralnoyAzii. [News of Korean Studies in Central Asia], 14 http://world.lib.ru/k/kim_o_i/s5s5.shtml
- Schaper, M. and Volery T. (2004). Entrepreneurship and Small Business: A Pacific Rim Perspective, Milton: John Wiley & Sons Australia
- Simmel, G. (1950). 'The stranger', in K. Wolf (ed.), The Sociology of Georg Simmel, Glencoe IL: Free Press
- Sin, G. (2016a). Sovet koreyskih delovyyh klubov SNG. [Council of Korean Business Clubs of the CIS]. // <https://koryo-saram.ru/sovet-korejskih-delovyh-klubov-sng/>
- Sin, G. (2016b). Forum predprinimateley-koreytsevUkrainyi. [Forum of Ukrainian entrepreneurs-Koreans.]. // <https://koryo-saram.ru/forum-predprinimatelej-korejtsev-ukrainyi/>
- Sombart, W. (1914). The Jews and Modern Capitalism, New Brunswick NJ: Transaction
- Ukrainskiy, V.N., ChimitdorzhievZh.Zh. (2016). «Etnizirovannoe» predprinimatelstvo: predprinimatelskiepraktikidalnevostochnyihkoreytsev. [“Ethnicized” entrepreneurship: entrepreneurial practices of the Far Eastern Koreans.]. Regionalistika. [Regionalistics], 3(1), 43-54.
- Han, V. S. (2014). Sotsialnyiy status ivkladkoreytsev v razvitieTsentralnoyAzii. [The social status and contribution of the Koreans to the development of Central Asia.].// <https://koryo-saram.ru/han-v-s-sotsialnyj-status-i-vklad-korejtsev-v-razvitie-tsentralnoj-azii/>
- Volery, T. (2007). Ethnic entrepreneurship: A theoretical framework. In Dana, Léo-Paul (ed.): Handbook of Research on Ethnic Minority Entrepreneurship: a Co-evolutionary View on Resource Management. 30-41. Cheltenham : Edward Elgar
- Waldinger, R., Aldrich H., Ward R. (eds), (1990). Ethnic Entrepreneurs: Immigrant Business in Industrial Societies, London: Sage
- Weber, M. (1930). The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism, New York: Scribner.
- Zenner, W. (1991). Minorities in the Middle: A Cross Cultural Analysis. Albany: StateUniversityofNewYorkPress.

Lee Byong Jo

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: beong.lee@kaznu.kz

**PROSPECTS AND TASKS OF KOREAN STUDIES IN KAZAKHSTAN
THROUGH ANALYSIS OF COLLABORATIVE AND SUPPORT
CASE OF KOREA-KAZAKHSTAN: FOCUSED ON
AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY CASE**

The purpose of this paper is to propose Korean Studies in Kazakhstan through the case of the Al-Farabi KazNU and to suggest some solutions of problems, which are obstacles to the development of Korean Studies in Kazakhstan. For this, the author searched the current state of cooperation within financial and material support, academic cooperation, education and cultural activities between Al-Farabi KazNU (Department of the Far East-Korean Studies) and Korea (government, non-governmental organizations and organizations). Specifically, for the purpose of this case analysis, the author provided evidences that demonstrate the supports and cooperation between Al-Farabi KazNU and Korea during the last three and a half years (2015-18). Through this case analysis, the author confirmed that continuous financial and material supports from the Korean side and cooperation in various fields have been contributing to the development of Korean Studies in Kazakhstan.

Key words: collaboration and support, Korean Studies in Kazakhstan, Al-Farabi KazNU.

Ли Бёнг Джо

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: beong.lee@kaznu.kz

**Қазақстандағы Корей тілінің болашағы мен мақсаттары
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің мысалында**

«Бұл жұмыс Қазақстан Республикасының Білім министрлігінің тарапынан корейтану бойынша іргелі зерттеулер жобасы және Корейтану академиясының корейтану жобаларын жетілдіру департаментінің қолдауымен орындалды (AKS-2017-INC-2230007).»

Осы мақалада әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің мысалында корей тілінің Қазақстандағы болашағы қарастырылып, корейтануды дамыту мәселелері ұсынылады. Осы мақсатта автор әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың Қиыр Шығыс кафедрасы (корей тілі бөлімінің) және корейлік үкіметтік және үкіметтік емес мекемелер мен ұйымдардың арасындағы ынтымақтастығының арқасында тек материалдық жағынан көмек көрсетіліп қана қоймай, ғылым, білім беру, мәдени іс-шараларды дамыту және т.б. серіктестіктің нәтижесін қарастырады. Мысал ретінде автор соңғы 3,5 жылда (2015 жылдан бастап 2018 жылға дейінгі) ҚазҰУ-дың түрлі Оңтүстік Корея мекемелері және ұйымдарымен ынтымақтастық іс-шаралар мен қолдауын растайтын көптеген дәлелдерді келтірген. Жоғарыда келтірілген мысалдарға сүйене отырып, автор түрлі салалардағы ынтымақтастық және оңтүстік корейлық тараптан қолдаудың жалғасуы қазақстандық корейтанудың дамуына маңызды фактор болып табылатынын көрсетеді.

Түйін сөздер: ынтымақтастық және қолдау, Қазақстандағы корейтану, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті.

Ли Бёнг Джо

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: beong.lee@kaznu.kz**Анализ перспектив и задач корееведения в Казахстане на примере Университета имени аль-Фараби в рамках корейско-казахстанского сотрудничества**

В данной работе на примере Казахского национального университета им. аль-Фараби рассматриваются перспективы корееведения в Казахстане, а также предлагаются варианты решения проблем развития корееведения. Для этого автор рассматривает результат сотрудничества кафедры Дальнего Востока (отделение корееведения) КазНУ им. аль-Фараби и корейских правительственных и неправительственных учреждений и организаций, которые оказывают материальную поддержку и помогают развитию науки, образования и расширению культурных мероприятий и т.д. В качестве примера автор использовал многочисленные материалы за последние 3,5 года (с 2015 по 2018 гг.), подтверждающие сотрудничество и поддержку КазНУ различными южнокорейскими учреждениями и организациями. На приведенном примере автор подтверждает, что сотрудничество в различных областях и постоянная поддержка с южнокорейской стороны являются важным фактором для развития казахстанского корееведения. Данная работа выполнена при поддержке специальной программы Министерства образования РК и Департамента по продвижению проектов по корееведению Академии корееведения (AKS-2017-INC-2230007).

Ключевые слова: сотрудничество и поддержка, корееведение в Казахстане, КазНУ им. аль-Фараби.

Introduction

The year 2018 marks the 26th anniversary of the establishment of diplomatic relations between Korea and Kazakhstan. It is also the year of the leap to celebrate the 27th anniversary of independence in Kazakhstan itself. Since independence in 1991, Kazakhstan has pursued national development in the Nazarbayev presidential system, and its fruits are visible. Kazakhstan is currently undergoing IFM regime since the second half of 2015 due to a fall in crude oil prices and a fall in Tenge value. However, it seems that time will solve this economic crisis in the end. The rising dragon of Central Asia, Kazakhstan is emerging as a strong player in Central Asia with its stable politics and fast-growing economy. 2011 Asian Winter Games Astana-Almaty, 2017 Almaty Winter Universiade, and the Astana World Expo are showing unflinching moves of Kazakhstan. President Nazarbayev, once again in power in the spring of 2015, has launched 2030 and 2050 national power projects and has been making efforts in all parts of the country for the development of Kazakhstan that is the multi-ethnic country having more than 120 ethnic groups (population as of 2017 - 18 million). The main seats such as ministers, mayors and bankers are filled with young people in their thirties and forties, and are seeking strong reforms in every aspect, including politics, economy, culture and education, with the aim of building a competitive nation.

The national struggle to escape from developing countries is felt throughout the educational scene, especially with emphasis on education, as South

Korea did. The statement of President Nazarbayev about educational value, who says, 'To become a competitive citizen, you must be a talented person,' is filling the walls of the headquarters of Kazakh National University. Al-Farabi Kazakh National University, which has a history of more than 80 years since its establishment in 1934, is Kazakhstan's best ivory tower and cradle of knowledge. Since the advent of the current President **Mutanov Galimkair Mutanovich** in 2011, Al-Farabi Kazakh National University has been pursuing internationalization. The colleges include departments of natural sciences such as chemistry, physics, geography, and biology, faculty of humanities such as history, philosophy, journalism and politics, and oriental faculty to which Korean departments belong. There are total of 15 faculties in university and they are working to train young talents in Kazakhstan. The new department of medicine also has a blueprint to ultimately lead to the establishment of the best university hospital in Kazakhstan. The Korean Studies in Kazakhstan has grown up in several universities in Kazakhstan, including Al-Farabi Kazakh National University, Gorye Pedagogical university, which was established in Kyzylorda after the forced relocation in 1937, Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages etc (Gorye Pedagogical University, which had been moved from Vladivostok due to forced migration, was renamed in time (Gorye Pedagogical university – Kyzylorda Pedagogical University – Kyzylorda Corkot-atta National University).

According to the student of Kye Hak-Lim who entered into the Gorye Pedagogical university at that time (the fourth son of Kye Bong-Woo), who entered the Kyzylorda Pedagogical University (formerly Gorye Pedagogical university) in the 1947-48 school year, there were about 500 students at the time, and it was located in the building where is current teacher department (building 6). At present, there are physics-mathematics, information science, and professional training. Actually, Korean Studies has been born and grown within the departments of like these universities, and that is why I focus on University.

Today, more than 10 educational institutions in Kazakhstan, including Al-Farabi Kazakh National University and Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages are teaching Korean language and Korean studies. Since the collapse of the Soviet Union in early 1990s and the independence of Kazakhstan, exchanges and cooperation with CIS countries including Kazakhstan with Korea have increased explosively in many fields, both at the government and the private level. One of them is education. The Overseas Koreans Foundation, the National Institute for International Education (NIED) and the first-aid universities support dozens of students from Kazakhstan to study in Korea each year. On the contrary, university in Kazakhstan where Korean Studies were established are pursuing the development of Korean Studies in Kazakhstan through various forms of support and cooperation from the Korean side. I am paying attention to the second situation, exchanges and cooperation (through material and nonmaterial forms) from Korean side in the field of Korean Studies in Kazakhstan. The Korean side's material and non-material support is not an absolute condition for the development of Korean Studies in Kazakhstan. However, in fact, the impact of support from the Korean side, which can be seen in the field of Korean Studies in Kazakhstan, is 'not small at all given the current situation in Kazakhstan.

Methods

In order to discuss the support and cooperation situation in the educational field (Korean Studies) between the Korean side and Kazakhstan side, I made Al-Farabi Kazakh National University a case study. This is because Al-Farabi Kazakh National University has played a leading role as a base and a leader of Korean Studies in Kazakhstan. In addition, it is enough to have representation in all aspects such as the scale and the phase of the actual study, and it is considered that there is no shortage in the case analysis.

The situation of materials support between Al-Farabi Kazakh National University (Department of the Far East-Korean Studies) - Korea (government, non-governmental organizations and organizations) and cooperation status through academic, education and cultural activities are subject to case analysis. The reason why these contents can be analyzed is that, as mentioned above, support or cooperation with the Korean side or from the Korean side in the field of Korean studies in Kazakhstan has a considerable influence on the development of Korean Studies. For the purpose of the case study, I have provided evidence (support documents, photographs and certificates) in the last three and a half years (2015-18) that demonstrates the support and cooperation between Al-Farabi Kazakh National University and other Korean institutions and organizations. Based on this, I looked at the prospects for future development of Korean Studies in Kazakhstan, and wondered about the challenges to be solved (I have been working in Department of the Far East since 2015. In the process, I was able to handle important internal and external affairs related to the Korean side because of being a positional person at the center of the administration). Although the cases during the set period cannot be representative of the whole, in the past three and a half years, the pattern of support and exchange has been drawn, so the timing for the future prospect analysis seems reasonable.

This research can be helpful in the practical aspect of seeking the development of Korean Studies in the field of Korean Studies rather than academic aspect. I analyze the cooperation situation and case analysis through the support of materials (money) between Al-Farabi Kazakh National University and Korea. First, I would like to try to analyze the cooperation status and case analysis through academic, educational, cultural activities between Korea and Al-Farabi Kazakh National University. Finally, I carefully look at the future of Korean Studies in Kazakhstan based on the results of the previous studies. At the same time, I would like to reflect on the tasks of the Korean Studies in Kazakhstan.

Cooperation Status and Case Analysis through Material (Money) Support

Since the establishment of the Department of Korean Studies (Department of the Far East-Korean Studies) at Al-Farabi Kazakh National University in 1994, the Department has been developing well. The Department has achieved great growth both quantitatively and qualitatively, ranging from faculty members (22 teachers in the 2018-19 year), number

of students enrolled, curriculum scholarships, grants, manpower support to lectures, and academic projects (as of the 2017-18 year, there are 22 lecturers in Department, and the number of students enrolled is about 120, including the master and doctor degrees). The growth indicators for the recent three and a half years (as of June 2015-2018) are very prominent compared to the previous periods and give a positive signal to the development of Department and the Korean Studies in Kazakhstan in the long term.

The table below shows the current state of material support of Al-Farabi Kazakh National University by Korea (government, non-governmental organizations and institutions) for the past three and a half years. The indicators for the last three and a half years are very similar to each other, and it can be seen that the financial support such as scholarship, event grant / prize money has been greatly supported. Let us look at some more specific cases by grade.

[Status of material support between Al-Farabi KazNU and Korea]

Item Period	Scholarship (number/ amount)	External event grant / prize money	Grant	Department Development Funds / Supplying goods	Project (Scientific research project)
2015-16 year	6 cases 41,600 \$	7 cases 3,625 \$	4 cases	1 case 2,500 \$	
	22,200 \$-Graduate student scholarship	Grants and prizes such as Olympiad and contest	-Contest Prize (Visit Korea), Summer camp participation -Korean Studies Visiting Professor (The Academy of Korean Studies)	Development fund	
2016-17 year	7 cases 44,800 \$	6 cases 4,000 \$	6 cases	4 cases 4,000 \$ + α	
	22,200\$-Graduate student scholarship	Grants and prizes such as Olympiad and contest	- Korean Language Teacher Training /Free tuition for master's course in Sungkyunkwan University (2 people), Korean language camp, Korean Language training, etc. -Korean Studies Visiting Professor (KF)	Development fund/ Computer support (2 computers)/ Support for Korean textbooks etc.	
2017-18 year	5 cases 41,200 \$	5 cases 2,550 \$	1 case	4 cases 11,000 \$	4 cases
	26,000 \$- Graduate student scholarship	Grants and prizes such as Olympiad and contest	Contest Prize (Korean language training for one year)	Galaxy Tab (20)/	Doing projects of The Academy of Korean Studies (2 cases), Independence Hall (1 case), Overseas Koreans Foundation (1 case)

– Classification period: 2015.2-2016.5/2016.6-2017.5/2017.6-2018.5

Supporting materials through scholarships

Scholarships have increased in number of times before the period. In particular, the same amount of funding has not been available in the past, and Korean companies or organizations in Korea or Kazakhstan are providing scholarships annually. Scholarships are usually paid for about 4-7 people per one-time payment of about \$ 500 (per person).

(In some cases, \$ 800 or \$ 1000 per person is paid.). It is noteworthy that about half of the total amount offered is for graduate students (Master's students). The Korean government institution (Korea Foundation) is leading this as part of the project to support overseas graduate students, and systematic support has been extended to undergraduates as well as graduate students - master and doctoral

students (for master student-\$4000, and doctoral student-\$7000). If we consider that the graduate course is given the benefit of national scholarship, but the non-scholarship student has a considerable financial burden and this scale of support is a process of cultivating a genuine Korean Studies researcher - expert, this scale of support is of great importance. In other words, given today's economic and material circumstances in Kazakhstan, especially in universities, this kind of direct material supports like scholarship provide enhances the morale of Korean Studies to students and the interest and enthusiasm for Korean studies, and it is the biggest motivation in practice (Documents related to scholarship delivering ceremony supporting by Korean Industry-Cooperation Foundation, 2015-17; Documents related to scholarships delivering ceremony supporting by Almaty Shinhan Bank, 2015-18; Documents related to scholarships delivering ceremony supporting by POSCO, 2016-17; Documents related to scholarships delivering ceremony supporting by Foundation of Gorein Dream, 2015-17; Documents related to Korean Foundation scholarships (Official letter)), 2016-18).

Material support through external event grant/prize money

This field is also directly related to the financial sector, which is a very important direct factor for the development of Korean Studies. Within the Department of the Far East (Korean Studies), there are a number of contest and Olympiad events held every semester in various forms (Korean Writing Contest, Korean Speech Contest, Korean Studies Specific Presentation Contest (PPT Presentation), Republic Korean Studies Olympiad, etc.). At this time, the prize money or the material support from Korean partner universities, organizations and institutions from Korea or Korean companies in Almaty is giving a decisive power to the Korean Studies event. In addition, I cannot even mention the prize money or the prize from other contests such as Korean Studies Quiz Contest (Golden Bell), Korean Writing Contest, Korean Speech Contest, etc. held by Korean Consulate General, Korea Educational Center and Korean Tourism Organization and Korean Studies contest and Olympiad held by another universities. These kinds of prizes money and prizes eventually become a form of financial 'support' through the event, which in turn results in a great deal of support for the Korean Studies event, and it also gives great motivation and stimulation to the participants - Korean Studies students(Traffic support fund/reimbursement certificate, 2015-18).

Material support through the grant

As mentioned above, various forms of contests related to Korean Studies are held in and out of Department of the Far East (Korean Studies). At this time, the prizes are given such as trips to Korea, participation in summer camps, and language training. Some of them are very big prizes such as exemption from tuition fees for master's degree programs in Korea. In addition, there were cases where the professors were received by Korean institutions twice during the period. Kazakhstan is still in the ranks of developing countries therefore it is relatively rare to study abroad or study at a master's degree abroad at one's own expense comparing with developed countries. Therefore, this field is as important as the preceding fields. As such, this field also plays a significant role in the development of Korean Studies, the promotion of morale of students who are studying Korean Studies, and the increase in enthusiasm and interest in the Korean Studies field (Grant certificates, 2015-18).

Substance support through the Department Development Fund (including goods)

In 2008, KOICA (Korea International Cooperation Agency) was officially withdrawn from Kazakhstan. At this time, Korean studies organizations and institutions in Kazakhstan expressed a regret that it was premature to withdraw from KOICA in Kazakhstan. The activities of KOICA (such as lecture human resources, teaching human resources of culture - tradition, contents provision, and product support) had played an important role in shaping the foundations of early Korean studies in Kazakhstan. Even 10 years later, the situation in Kazakhstan (such as lecture human power, teaching human resources of culture – tradition, regular supply of goods, etc.) has not improved significantly. However, the financial support for the development of Korean studies at university level cannot yet be expected. In other words, this means that Korean Studies in Kazakhstan are pursuing development through the support of the Korean side. In this regard, I would like to acknowledge that during the past three and a half years department development fund, equipment, goods, etc. from especially Korea Education Center and Korean companies like KOTRA (Korea Trade-Investment Promotion Agency) in Almaty have contributed a lot to the development of Korean Studies and the Korean Studies at the Al-Farabi Kazakh National University (Certificate about Department of the Far East(Korean Studies) developing fund and supporting good, 2015-18).

Material support through project (academic project)

Material support through project (academic project) is one of the most important factors for the development of Korean Studies, which can provide strong power and momentum in the development of Korean studies among the above-mentioned fields. During the period presented, the research team of Department of the Far East (Korean Studies) of Al-Farabi Kazakh National University succeeded in obtaining an academic project from a representative academic institution in Korea, and the second year project is in progress from June 2018 (This project is to be carried out as part of the “Overseas Korean studies Seed project” and the theme is “Fostering professionals in literature field and producing integrated textbooks of Korean literature (including Gorye Literature) in Kazakhstan”. The total duration of the project is 3 years (2017.6.9-2020.6.8), and the project subject is Department of the Far East (Korean Studies) at Al-Farabi KazNU). A large-scale business expense is steadily devoted to the development of Korean Studies in Department of the Far East (Korean Studies) for a fixed period. Seven Korean literature textbooks will be produced for three years. In addition, three related field experts will be trained through studying the master's course in Korea. In addition, we received additional orders for hosting large-scale international seminar events in connection with this, and this adds a lot of strength to the Department, which has been “in trouble”. The above-mentioned academic projects provide decisive power and momentum

to establish the foundation of Korean Studies and contribute greatly to establishing the new status of Department of the Far East (Korean Studies) (Korean Studies and Korean Studies Seed-type business documents (official letter) (The Academy of Korean Studies), 2017-20; Document related to CIS Korea Diaspora special lecture project (Overseas Korea Foundation), 2017-18; Document related to project about Investigation and management of overseas independence movement historical sites (official letter) (Independence hall), 2017-18).

Cooperation status and case analysis through academic, educational, and cultural activities

This part shows the current situation and cases of cooperation between Department of the Far East (Korean Studies) at Al-Farabi Kazakh National University and Korean academic and institution in educational, cultural and other fields during the set period. Each semester, each year, the Department conducts various types of events with ‘support’ by Korean institutions and organizations, which are located in and out of Kazakhstan in the fields of academic, education, and culture. As a result, the bilateral industry-academia cooperation relationship has been established and it has become more and more intense. In addition, this has contributed to strengthening the competitiveness of Department and increasing the interest and enthusiasm of students toward Korean studies. Let us look specifically at the various forms of cooperation and cases that have been underway during the period from February 2015 to June 2015 through the table below.

[Cooperation between Al-Farabi KazNU and Koreathrough academic, educational and cultural activities]

Time Item	2015-16 year	2016-17 year	2017-18 year
Special Lecture on Korean Studies	2 cases	7 cases	23 cases
	-Special Lecture on Korean Teacher Training Project of Overseas Koreans Foundation (Korean Education Center) (2015.7) - Special Lecture on Korean Studies of Korea Foundation (2016.4)	-Special Lecture invitation to Korean Consulate General (2016.9) -Oriental medicine special lecture and Oriental medicine translation meeting (2016.9) -4 special lectures invited overseas scholars (Professor Ahn Sang-Kyoung -2016.12 / Prof. An Mi Young -2016.12 / Prof. Lee Jong-oh -2016.12 / Prof. Youngsik Kim -2017.4) -Oriental medicine special lecture and Oriental medicine translation meeting (2017.4)	-Overseas Koreans Foundation Special Lecture on Overseas Diaspora (2017.9~12) -Special Lecture on Diaspora External Invitation (2017.1) -Special Lecture on Korean Studies and Korean Language of Hanyang University (2017.10) -On-line special lecture of Hanyang University (2017.9~12) -Special Lecture of Korean Ambassador (2017.12)
Joint international conferences	10 cases	6 cases	7 cases
	- Korean forums and festivals (2015.5)	- Participated in international symposium (Chonbuk National University) (2016.7)	- Supporting The Academy of Korean Studies (Seminar 2 / Workshop 2)

/ seminars / workshops, etc.	- Participated in symposium of Korean Studies conference in Central Asia (2015.6) - Holding university student symposium «Farabialremy» (2015.4/2016.4) - Participated in symposium (Almaty) (2015.10) - Participated in international symposium (Korea University) (2016.4) - 1,2,3th Korea-Kazakhstan Silk Road Open Forum (2015.6/11/2016.5) - Participated in Korea-Russia Knowledge Forum (Vladivostok, Russia) (2015.9)	- Participated in university student symposium (2016.11) - International Conference (Hankuk University of Foreign Studies) (2016.12) - Diaspora Conference (2016.12) - University student symposium «Farabialremy» (2017.4) - Korean forums and festivals (2017.5)	- Participated in 2017 the World Korean Conference (2017.6) - International Conference (jointly with Konkuk University) (2017.10) - The World Korean Forum (jointly with the World Korean Foundation) (2017.8) - University student symposium «Farabialremy» (2018.4) - Korean forums and festivals (2018.5)
Activities in the summer and winter camp	2 cases	2 cases	1 case
	-Inje University professor / student team visitation meeting (2015.4) -Kookmin Univ. Student Team Visit and Winter Camp (2016.1)	-Kookmin University Student Team Summer Camp (2016.7) -Catholic University Student Team Visit Meeting (2016.12) -Dongshin University student team visiting meeting (2017.1)	-Sangmyung University Korean Language Literature department Students' Team Visit Conferences (2018.2)
Interpreter volunteer activity	1 case	5 cases	4 cases
	-Gangnam Severance medical volunteer team; 2 cases (2015.6)	-Busan Sajik Global Medical Service Group (2016.6) -Gangnam Severance Medical Volunteer Team (2016.7/11/2017.4) -Almaty Winter Universiade (2017.2)	-Gangnam / Shinchon Severance Medical Volunteer Team (2017.10) -Daegu University Medical Volunteer Team (2011.11) -“Sportsdocnors” Medical volunteer (2018.5)
Olympiad / Contest, etc.	7cases	7cases	6cases
	-Participated in Korean Studies Olympiad (Linguistics, Translator) (2015.2/2016.2) -Hosting Korean Studies Olympiad (Oriental Studies) (2015.3/2016.2) -Speech Contests supporting by International Foundation - Kookmin Bank (2015.5) -Participated in 7th Central Asia Sungkyun Hangul Gallery (Tashkent) (2015.11) -Hanyang University Support Speech Contest, etc. (2016.6)	-Choi Jae-hyung's Korean Competition (2016.11) -Participated in the 8th Central Asia Sungkyun Hangul Gallery writing contest (2016.12) -Participated in Korean Studies Olympiad (Linguistics, Translator) (2017.2) -Hosting Korean Studies Olympiad (Oriental Studies) (2017.3) -Participated in the 9th Central Asia Sungkyun Hangul Gallery writing contest (2017.4) -Hanyang University Support Speech Contest (2017.4) -Korean Writing Competition (2017.5)	-Korean Consulate General Support Korean Studies Quiz (Golden Bell) (2017.11) -Participated in Korean Studies Olympiad (Linguistics, Translator) (2018.2) -Holding Korean Studies Olympiad (Oriental Studies) (2018.3) -Contest hosted by the Korea Tourism Organization (2018.4) -Hanyang University Support Speech Contest, etc. (2018.4)
Scholarship and product delivery activities	6cases	7cases	6cases
	3 Organizations including Korea Foundation (2015.10/11-2 cases/2016.1/3/4)	3 Organizations including Korea Foundation and Busan Foreign Language University (2016.8/10/11/12/2017.1/3/5)	3 Organizations including Korea Foundation and POSCO Association (2017.10/12-2 cases/2018.1-2 cases/3)
Other Korean Studies-related cooperation activities	6cases	11cases	8cases
	-Weekly Korean Studies Cultural event (2015.3.16-3.21) -Visiting meeting with President of SNU / Director of Hospital (2015.9) -Weekly Korean Studies Cultural event (2015.11.16-11.20)	- Korea Foundation Visiting group and meeting (2016.6) -Blue Child and Youth Literature Association visit meeting (2016.7) -Unification Ministerial meeting (2016.8) -Thanks giving day festival (2016.9)	-Thanks giving Day Big Festival -1 case (2017.9) -Weekly Korean Studies Cultural event (2017.10.30-11.3) -Korean Culture Festival hosted by the Korean Consulate General (2017.11)

		-Conversation with Consul General - Residence Luncheon (2016.11) -Weekly Korean Studies Cultural event (2017.3.13-3.17) -Korean company visit meeting (2017.3) -Participation in Shinhan Bank charity event (Korean food trail performance and provision) (2017.5)	-Phil-bong nongak band musical lesson (2017.11) -KOTRA, Donation of goods ceremony(2017.12) -Korea Education Studying abroad exposition(2018.4)

– Classification period: 2015.2-2016.5/2016.6-2017.5/2017.6-2018.5

Cooperation through special lectures on Korean studies/joint international conferences/seminars/workshops

Cooperation through special lectures on Korean Studies, joint international conferences, seminars and workshop activities are also essential elements for the development of Korean studies. In the case of special lectures on Korean Studies, the number of lectures is increasing as the year passes. For example, there are special lectures by Korean universities, and lectures by invited foreign scholars on the support of the Kazakh National University. Examples include special lectures by Korean government agencies, visiting lectures by Korean universities, and special lectures by foreign scholars who are invited by the support of the Al-Farabi Kazakh National University. These kinds of lectures, which have a certain periodic character, are a form of useful cooperation that is very beneficial in that they act as a direct window of information transmission of Korean studies. Joint international conferences, seminars, and workshops are often held jointly with overseas partner universities, or there are many cases where the implementation of Korean studies projects is part of the process. In these events, lecturers of the department participate in the presentations and events as a large number of presenters, and in the process, academic information is communicated and discussed. As a result, cooperation in this area is very meaningful because it plays an important role in improving the interest and atmosphere of Korean Studies and further improving the level and quality of Korean Studies and Korean Studies in Kazakhstan (Document related to Korea Foundation special lecture on Korean Studies, 2015-16; Document related to special lecture invited by overseas scholars, 2016-17; Document related to oriental medical lectures, 1st, 2nd and 3th Korea-Kazakhstan Silk Road Open Forum Documents, 2016-17; Document related to Korean forums and festivals, 2015-18; Document related to university student symposium “Farabi alremy”, 2015-18; Document related to academic symposium of Korean Studies conference in Central Asia, 2015-17;

Document related to joint international conferences (Hankuk University of Foreign Studies, Dongguk University), 2016-18).

Cooperation through winter camp activities / interpreter volunteer activities

This part is particularly the case for the collaboration between students. During the summer and winter vacation in Department of the Far East (Korean Studies), camping activities with visiting Korean university students are carried out. Camp activities are usually held for a period of one to two weeks, during which Korean participants are exposed to information about Kazakhstan (regional studies, Kazakh leisure and culture in, language), students studying Korean Studies in Kazakhstan exchange information on Korean studies and have chance to develop new relationships with visiting Korean students. One of the things that provide direct benefits to students is that we must mention interpreter volunteer activities. At Al-Farabi Kazakh National University, free medical volunteer services are conducted with medical service organization consisting of Korean medical staff (medical, surgical, ophthalmologic, dental, orthopedic, and cardiologists) at least 3-4 times each semester. At this time, an interpreter volunteer group composed of excellent students from the Department is formed and serves as an interpreter for Korean medical staffs. It is a very valuable and meaningful opportunity for Korean Studies students because it gives students the chance to gain experience of the interpreter itself and, above all, opportunities to get the medical terminology and words on the field. Other opportunities are also offered to students studying Korean Studies, such as translation of visiting foreign groups. Cooperation and exchanges in this area are increasing, and it is considered very positive in that the subject of cooperation and exchanges is diversified (Document related to winter and summer University meeting, 2016-18; Document related to Gangnam/Shinchon Severance / Daegu University / “Sportsdoctors” medical voluntary service, 2015-18).

Collaboration through Olympiad/Contest/Scholarship and product delivery activities

The Korean Studies Olympiad, the contest, and the scholarship transfer ceremony itself can be included as a form of cooperation that is essential for the development of Korean studies at Al-Farabi Kazakh National University. In the Korean department, there are 6-7 big Olympiads and contests every year. Through these activities, students are interested in Korean Studies, and on the other hand, they are working to develop Department of the Far East (Korean Studies) and Korean Studies by establishing cooperation with the outside world. These events include regularly held Korean Studies Olympiad (2 times) in the Republic of Kazakhstan, Korean Speech Contest supporting by Hanyang University, Choi Jae-hyung's Korean Language Contest, Central Asia Sungkyun Hangeul Contest, Korean Studies Quiz Contest (Golden Bell) supporting by South Korean Consulate, contest hosting by Korea Tourism Organization, etc. The prizewinners are usually provided with financial support such as prize money and commodities. This part is entirely supported by Korean organizations, institutions, and companies, which is one of the most significant areas of industry-academia cooperation (In this sphere like prize and material support, it is difficult to expect internal support yet). Here you can include 4-5 external scholarship delivery ceremony each year. Scholarships are also regularly supported by the Korean side. Olympiad, contest, and scholarship delivery ceremony are already manifestations of direct mutual cooperation, and one of the factors contributing to the most visible and realistic development of Korean Studies in the field of Korean studies (Document related to Korean Studies Olympiad, 2015-18; Certificate about Central Asia Sungkyun Hangul essay contest, 2015-17; Certificate about speech contest supporting by Hanyang University, 2015-18; Certificate about contest issued by the Korea Tourism Organization, 2017-18, Certificate about Korean Consulate General Supporting Korean Studies Quiz (Golden Bell), 2017-18).

Other Korean Studies-related cooperation activities

In addition to the above-mentioned contents, various kinds of events are being conducted centered on Korean departments, and cooperation and exchange activities are underway. Frequent visiting and meeting with Korean partner organizations, universities and Korean private organizations, lectures on playing traditional musical instruments,

meetings and cultural events with businessmen in Almaty, and Weekly Korean Studies cultural events under the support of Korean companies are examples. Especially, in the case of businessmen meetings, it is also an important place for wider conversations about the graduation of Korean studies and employment, department of development. In addition, the 'Meeting with Ambassador' and 'Meeting with Consul General', which are held every semester, are also very meaningful events that provide practical cooperation and exchange with the Korean side. I also have to mention the Weekly Korean Studies cultural events held every semester. A variety of events will be held throughout the week to promote Korea's history, culture, traditions, food, K-POP, and movies. In this process, cooperation with the Consulate-General and Korean companies is being carried out, and in this cooperation, the interest in Korean studies and the morale of the students majoring in Korean Studies are being greatly improved (Documents related to business meetings, 2015-16; Document related to President of Seoul National University and Director of Seoul National University Hospital, Korean Ambassador, Korean Consul General, Korean Businessmen of Almaty, Phil-bong nongak band, Shinhan Bank Charity Event, donation of KOTRA commodity, 2015-18; Documents related to Weekly Korean Studies cultural event, 2015-18).

In place of the conclusion: Prospects and development plans

The Korean Studies of Kazakhstan began to develop in earnest as the Soviet Union collapsed in the early 1990s and Kazakhstan began to take the path of an independent state. Since 1994, the Department of Korean Studies has been established at Al-Farabi Kazakh National University of in Kazakhstan, and efforts have been made to develop Korean Studies for about 25 years. Al-Farabi Kazakh National University has achieved no little remarkable achievements and developments in the field of Korean Studies. It cannot be said to be very gorgeous achievements or humble achievements. As a result, Korean Studies or Korean language courses are open to more than 10 educational institutions, including Al-Farabi Kazakh National University, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages and L.N.Gumilyov Eurasian National University (As of 2014, Korean Studies or Korean language education institutions in Kazakhstan are as follows: Al-Farabi Kazakh National University, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages,

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Zhetysay State University after Ilyas Zhansugurov, Taraz State Pedagogical University, Taraz university of human studies and innovations, D.Serikbayev East Kazakhstan state technical university, Kyzylorda state university, Kazakh economic university, Aktope Kazakh-Russian International University, Management and International Services College, International Tourism College, Gwangseong College, Alatau College, Kazakhstan national Academy of Arts, Tchaikovsky Music College). Considering that the history of Korean studies in Kazakhstan is extremely short, it can be regarded as an achievement that should never be overlooked.

Focusing on these circumstances, I focus on specific cases at Al-Farabi Kazakh National University and cooperation status through the support of materials (money) between Al-Farabi Kazakh National University -Korea and through analysis about these; I looked at the future of Korean Studies in Kazakhstan. I have been working not only in the field of Korean studies education in Kazakhstan but also in the position to deal with administration for three and a half years I have been able to see Korean Studies in Kazakhstan a little closer together.

The future of Korean Studies in Kazakhstan, which I will see in the future, is presupposed to be more 'sunny' although there is a premise that more efforts and investment should be made. Why the prospects for Korean Studies in Kazakhstan could be positive as in the following;

Enhance and improve the international and economic status of Korea

Kazakhstan is a newly independent and developing country that has been 26 years since independence. With the ruins of the Korean War in 1950, South Korea was poorer than Vietnam in the 1950s and 1960s, but in just a few decades, it achieved a remarkable economic growth that could go into the 29th OECD country. This national growth of Korea is not only surprising for all countries of the CIS, including Kazakhstan, which is spurring economic development and development, but also for the Western developed countries. As such, neighboring countries including Kazakhstan are trying to model and benchmark Korean economic growth. As a result, this phenomenon leads not only to economic aspects but also to cooperation and exchanges in various fields such as culture and education, resulting in the interest of Kazakh people in Korea and Korean studies. This is actually a part of the Korean Studies field where everyone can feel it.

Strengthening the relationship between Korea and Kazakhstan and effect of increasing exchange and cooperation

Korea is one of the partner countries, which has always been close to the journey of the newly independent Kazakhstan over the past 20 years. South Korea is the most preferred benchmarking target in the economic sector of Central Asian countries and a role model for economic development. For 25 years, strategic partnerships have been firmly established at the national government level between Kazakhstan and Korea, and the private sector has been actively exchanging and cooperating in economic, educational and cultural fields. Kazakhstan President Nazarbayev has maintained a favorable attitude towards Kazakhstan's ethnic groups, especially Gorein and Korea. This is because of the diligence and sincerity that is unique to the Korean people. This is because Kazakhstan is an essential virtue required for constructing a competitive future country. In addition, Kazakhstan is the ninth largest country in the world in terms of land area and above all, a resource-rich country such as oil, natural gas, and coal. It is also a resource diplomatic center where the Korean government focuses attention (Kazakhstan's resources include the United States, Russia; Countries are competing for each other). Unless something comes up, these exchanges and cooperation are expected to continue in the future, which in turn will lead to support and cooperation of Korean Studies in Kazakhstan, and will have a positive impact on building and strengthening the foundation of Korean Studies.

The effect of Korean companies in Kazakhstan and contribution to the community

Currently, there are 30 SMEs in Kazakhstan (based on the number of registered members of the Korean SME Association in Kazakhstan as of 2016) and 40 major companies including KOTRA, Samsung, LG, Hyundai and Hanhwa (as of 2016, based on the number of registered members of Korean Company Association in Almaty). It is said that at least about 100 Korean companies are active in Kazakhstan if they include unregistered members. They are active in various fields such as machinery, steel, automobiles, construction, transportation, travel, food and catering, and are leading economic exchanges and cooperation between Korea and Kazakhstan. On the other hand, based on the spirit of 'Noblesse Oblige', they have practiced a banner of friendship and co-prosperity through 'sharing' for schools, educational facilities, orphanages, daycare centers and nursing homes. This is why the activities

of Korean companies in Kazakhstan have a direct bearing on the development of Korean Studies. It is worth noting that the size of Japanese companies and organizations in Almaty is absolutely smaller than that of Korean companies. In the situation where the internal support is still insignificant, the presence of a large number of Korean companies is a great comfort to the students majoring Korean Studies. Various events, scholarship support from Korean companies have a little effect on the career problems.

Diversification of Korean Wave content and sustainable effect

In Kazakhstan, the influence of “Korean Wave” is still strong. Since the MBC drama “Ju-mong” which was broadcast on the Kazakhstan national broadcaster ‘Kazakhstan TV’ in 2009, the Korean Wave in Kazakhstan has been transformed into various forms. The content of drama, movie, and music has flowed into the Korean Wave with the architectural and medical Korean Wave. Thanks to it, there is always a glimpse of the sights within the Oriental School. Students use the Korean greeting as a basic language and see the drama and broadcasting of Korea in almost real time on the Internet and talk about these even if who are not from Department of the Far East (Korean Studies). Korea’s medical technology has also had a considerable impact on Kazakhstan’s medical industry, and medical tourism companies have been bustling around here and there are not many ways to find Korea for treatment. In the case of Al-Farabi KazNU, medical cooperation has been continued with Gangnam Severance Hospital and Seoul National University Hospital since the establishment of the medical department in 2016 with the final goal of establishing a university hospital. And Korean medical institutions are continuing to enter Kazakhstan as a result of the medical Korean wave. In addition to the existing Seoul dentistry, pine oriental medicine, and Hansol medical center, the Chung Yeon Medical Foundation (Dongbang Medical Center) in Daegu has recently been active. In the year 2017, Chung Yeon Medical Foundation has been conducting short-term medical care at the Nova Hospital in Almaty city. In the second half of 2017, it has signed an MOU with the Nova Medical Center in Kazakhstan. Although the Korean Wave cannot be a direct factor in the development of Korean Studies, it is obvious that it has at least contributed a considerable role and contribution to attracting the Korean Studies boom and leading the atmosphere. This is a part that can be directly experienced in Korean Studies field.

The Korean Wave in Kazakhstan is not likely to be easily dismissed as long as the conditions set above are maintained. As a result, it will lead to positive developments in the Department.

However, in spite of these favorable circumstances, there are a few challenges that Korean Studies in Kazakhstan needs to address and resolve in order for the development of genuine progress:

Expanding the field of Korean studies and cultivating human resources

Currently, Korean Studies or Korean language courses are open to more than 10 educational institutions, including Al-Farabi Kazakh National University, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages and L.N.Gumilyov Eurasian National University. However although the Korean Studies field has passed through a not short period, there is still a problem that the field is not balanced in terms of education. In addition, lectures are currently being conducted at various universities in Kazakhstan focusing on the field of language (Korean). Even though Korean literature and Korean history are important areas of Korean Studies, they are still out of the center. At present, these fields are found to be relatively inferior to the language (Korean) field in all aspects such as lecture manpower, teaching materials, lecture time and quality. In addition to this problem, there is also a shortage of specialists who can handle Korean literature and Korean history. Although there are instructors who majored similar majors, it is not a major subject of Korean literature or Korean history, so there is a limit to transfer quality knowledge. The enlargement of the research field and the expansion of the professional manpower are considered to be one of the urgent problems to be resolved in the field of Korean Studies in Kazakhstan (Department of the Far East(Korean Studies) is carrying out a master’s program in Korean literature through a Seed project of Korean studies (through studying in a graduate school in Korea) and plan to cover the shortage of Korean literature professionals).

Training and expansion of master-doctoral level professional manpower

Throughout the early 2000s, changes have taken place in the graduate program and degree system in Kazakhstan. Existing five-year university course (undergraduate-3 years, master’s course-2 years), three-year Candidate course (semi-doctor) and the doctoral course

you will receive after a certain period went out of force and degree is granted under the new interdisciplinary system (Currently, educational system was reorganized into a Western-style undergraduate course (4 years), a master's course (2 years), and a PhD course (3 years)). Under the Soviet-style system, lectures were possible to teach at universities with a five-year course, and academic activities were carried out. Currently many instructors have lectures at universities with a five-year undergraduate-master's degree in CIS academia or researchers who hold only master's degrees and lectures under the changed system since the early 2000s are in the majority of the department. Whether under an existing system or under a new system, the problem is that there is a shortage of doctoral staff. This is the reality that Kazakh academics are facing today, and this is also the same difficulty in Korean Studies. In reality, the lack of a doctoral level of staff makes up for the difficulty in carrying out quality education for graduate and postgraduate students. The training of doctoral level personnel in graduate schools is an urgent issue, and it seems that quicker realistic alternatives and countermeasures are needed.

Improving the qualification of teachers (master degree) through customized support

After graduating from undergraduate studies, it is practically impossible to study at one's own expense in a master's or doctoral program in Korea and it is hard to find. As mentioned above, there are more masters-level instructors in Department of the Far East (Korean Studies) than in the doctoral level. Some of them hope to continue their Ph.D. in Kazakhstan or in Korea, but this is also not realistic. Therefore, in order to develop the Korean Studies in Kazakhstan, there is a need to regularly provide or introduce a practical qualification improvement program (training format) targeting these master-level lecturers (including the field of Korean history and literature). Through this, it is necessary to maintain and improve the quality and quantity of master-level instructors, and ultimately to empower and motivate them to lead to the advancement of doctoral programs.

Acknowledgment

This work was supported by Seed Program for Korean Studies through the Ministry of Education of Republic of Korea and Korean Studies Promotion Service of the Academy of Korean Studies (AKS-2017-INC-2230007).

References

- 2015-17 Documents related to scholarship delivering ceremony supporting by Korean Industry-Cooperation Foundation
- 2015-18 Documents related to scholarships delivering ceremony supporting by Almaty Shinhan Bank
- 2016-17 Documents related to scholarships delivering ceremony supporting by POSCO
- 2015-17 Documents related to scholarships delivering ceremony supporting by Foundation of Gorein Dream
- 2016-18 Documents related to Korean Foundation scholarships (Official letter)
- 2015-18 Traffic support fund/reimbursement certificate
- 2015-18 Grant certificates
- 2015-18 Certificate about Department of the Far East (Korean Studies) developing fund and supporting good
- 2017-2020 Korean Studies and Korean Studies Seed-type business documents (official letter) (The Academy of Korean Studies)
- 2017-18 Document related to CIS Korea Diaspora special lecture project (Overseas Korea Foundation)
- 2017-18 Document related to project about Investigation and management of overseas independence movement historical sites (official letter) (Independence hall).
- 2015-16 Document related to Korea Foundation special lecture on Korean Studies
- 2016-17 Document related to special lecture invited by overseas scholars
- 2016-17 Document related to oriental medical lectures, 1st, 2nd and 3th Korea-Kazakhstan Silk Road Open Forum Documents
- 2015-18 Document related to Korean forums and festivals
- 2015-18 Document related to university student symposium "Farabi alremy"
- 2015-17 Document related to academic symposium of Korean Studies conference in Central Asia
- 2016-18 Document related to joint international conferences (Hankuk University of Foreign Studies, Dongguk University)
- 2016-18 Document related to winter and summer University meeting
- 2015-18 Document related to Gangnam/Shinchon Severance/Daegu University/"Sportsdocnors" medical voluntary service
- 2015-18 Document related to Korean Studies Olympiad
- 2015-17 Certificate about Central Asia Sungkyun Hangul essay contest
- 2015-18 Certificate about speech contest supporting by Hanyang University
- 2017-18 Certificate about contest issued by the Korea Tourism Organization
- 2017-18 Certificate about Korean Consulate General Supporting Korean Studies Quiz (Golden Bell)
- 2015-16 Documents related to business meetings
- 2015-18 Document related to President of Seoul National University and Director of Seoul National University Hospital, Korean Ambassador, Korean Consul General, Korean Businessmen of Almaty, Phil-bong nongak band, Shinhan Bank Charity Event, donation of KOTRA commodity
- 2015-18 Documents related to Weekly Korean Studies cultural event

¹Karabassova A.B., ²Aldabek N.A.

¹doctoral student, al-Farabi Kazakh national university,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: tolkimiss@mail.ru

²doctor of historical sciences, professor, al-Farabi Kazakh national university,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: Nurzhamal25@mail.ru

CONTINUITY OF GENERATIONS AS A FACTOR IN THE FORMATION OF THE INTERNAL POLICY OF THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA

Nowadays, the People's Republic of China is one of the most dynamically developing countries and the second largest economy in the world. For this reason, the success of the "policy of reform and openness" that began in 1978 of the last centuries under the auspices of Deng Xiaoping and continued by subsequent generations of Chinese leaders in China still arouses the interest of the world community. The article attempts to analyze the role of the continuity of generations in China's politics as one of the most important factors in the construction of socialism with "Chinese characteristics", examines the relationship between the main concepts of China's development. Some of the results of the 19th Congress of the CPC are also analyzed.

Key words: Chinese leaders, Deng Xiaoping, Xi Jinping, "Socialism with Chinese characteristics", "Chinese dream", Chinese Communist Party.

¹Карабасова А.Б., ²Алдабек Н.А.

¹PhD докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: tolkimiss@mail.ru

²т.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: Nurzhamal25@mail.ru

Буындар сабақтастығы Қытай Халық Республикасының ішкі саясатының қалыптасу факторы ретінде

Қазіргі уақытта Қытай Халық Республикасы қарқынды дамып келе жатқан елдердің бірі және әлемдегі екінші ірі экономика болып табылады. Осыған байланысты, өткен ғасырдың 1978 жылы Дэн Сяопиннің бастамасымен және Қытай көшбасшыларының кейінгі ұрпақтарымен жалғасқан «реформалар мен ашықтық саясатының» табысы әлемдік қоғамдастықтың қызығушылығын осы күнге дейін тудыруда. Берілген мақалада «қытайлық ерекшелігі бар» социализмді құру жолында ең маңызды факторлардың бірі ретінде Қытай саясатындағы ұрпақтар сабақтастығының рөлін талдауға талпыныс жасалған. Сонымен қатар, КҚК-нің 19-шы Құрылтайының кейбір қорытындылары талданды.

Түйін сөздер: Қытай көшбасшылары, Дэн Сяопин, Си Цзиньпин, «Қытайлық ерекшелігі бар социализм», «Қытай арманы», Қытай Коммунистік партиясы.

¹Карабасова А.Б., ²Алдабек Н.А.

¹PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: tolkimiss@mail.ru

²д.и.н., профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: Nurzhamal25@mail.ru

Преемственность поколений как фактор формирования внутренней политики Китайской Народной Республики

В настоящее время Китайская Народная Республика является одной из самых динамично развивающихся стран и второй экономикой мира. По этой причине успех «политики реформ

и открытости», начавшийся с 1978 года прошлого века под предводительством Дэн Сяопина и продолжившийся дальнейшими поколениями китайских руководителей Китая, все еще вызывает интерес мирового сообщества. В статье делается попытка проанализировать роль преемственности поколений в политике Китая как одного из важнейших факторов в построении социализма с «китайской спецификой», исследуется взаимосвязь между основными концептами развития Китая. Также анализируются некоторые итоги 19-го съезда КПК.

Ключевые слова: лидеры КНР, Дэн Сяопин, Си Цзиньпин, «Социализм с китайской спецификой», «китайская мечта», Коммунистическая партия Китая.

Introduction

Since 1978, China has experienced an extraordinary institutional change which has proven to be effective in promoting its economic growth and advancing its international status. It has achieved institutional change in a steady systematic and staged manner. This has altered its economic system substantially. Simultaneously, the structure of its political system has hardly altered. It remains a one-party state which relies heavily on the guidance of the leadership of the Communist Party for its direction. Institutional economists contend that the development of nations can only be well understood by considering the way their institutions change and evolve or fail to do so. This requires a concurrent account to be taken of their political, social and economic settings. The importance of doing this is apparent in China's case, where the government has played a very active role in the reform of China's institutions since 1978. Therefore, considerable attention in this article is given to political events that have influenced the development of China in the last 40 years.

A feature of the leadership of the PRC is the continuity of the transfer of power. During speeches and reports, as well as the adoption of important state decisions, special attention is paid to the accumulated experience of previous generations. This trend plays an extremely important role in public administration, thereby demonstrating the stability of the state and the credibility of the future government. Chinese leaders considered the lessons of history and are inclined to believe that "development with Chinese characteristics" will bring results only in the process of gradual development.

Research Purposes and Objectives

The purpose of the study is to show the continuity of power in the political life of China, to identify the relationship between the concepts of the leaders of the PRC. The object of the research is the policy pursued by the leaders of the PRC for 40 years since the start of the Chinese economic reform (改革开放).

Research Methodology

In this study, the method of qualitative analysis was used, drawing on the work of Western re-

searchers of China's domestic policy over the past 40 years.

Literature Review

In this research, there were considered the works of Western and Chinese researchers on the continuity of power in the political life of China. Among them, the works of the following authors were analyzed: Sulmaan Wasif Khan "Haunted by Chaos: China's Grand Strategy from Mao Zedong to Xi Jinping", D. M. Lampton "Following the Leader: Ruling China, from Deng Xiaoping to Xi Jinping", Angang Hu, Yilong Yan, Xiao Tang "Xi Jinping's New Development Philosophy", Angang Hu "Economic and Social Transformation in China: Challenges and Opportunities", E. Economy "The Third Revolution: XI Jinping and the New Chinese State", Shao Binhong "China Under Xi Jinping: Its Economic Challenges and Foreign Policy Initiatives", K. Brown "CEO, China: The Rise of Xi Jinping", S. Tsang, H. Men "China's Strategy in the Coming Decade", Willy Wo-Lap Lam "Chinese Politics in the Hu Jintao Era: New Leaders, New Challenges", Ch. Li "Chinese Politics in the Xi Jinping Era Reassessing Collective Leadership", B. Gilley "Tiger on the Brink: Jiang Zemin and China's New Elite".

Results and discussion

The idea of the correct selection of candidates for public office has developed in China in the system of examination tests. This system has undergone a long evolution and still exists, contributing to the formation of the management elite in modern China. The first Europeans (missionaries, travelers, traders) who visited China from the sixteenth century, first paid attention to the exam system as an essential part of China's political and public life. For example, Jesuit Mateo Ricci wrote about China: "A remarkable fact that is worth noting as being different from the West is that the whole kingdom is ruled by an order of the enlightened, known among the people as philosophers. Responsibility for the orderly management of the whole country rests entirely with them and is entrusted to their care. It seemed that a state was finally found in which

Plato's dream of philosopher-rulers was realized, moreover, a comparison of Western and Eastern ideal states was evident in favor of the latter (Ch. Li, 2016: 289-290)

F. Fukuyama in his work "Confucianism and democracy", examining areas where Confucianism does not contradict democracy, singled out the traditional Confucian system of examinations for the selection of candidates for positions in the state apparatus. Even though in ancient China, this system was not truly open, in its current form, as Fukuyama notes, the examination system becomes a pass for entering higher education and state bureaucracy, thus becoming an important tool for social mobility. In other areas where Confucian and democratic principles do not contradict each other, he calls attention to education, the high level of which is an important pillar of democratic development, as well as the relative tolerance of Confucianism, which allows society to be receptive to innovations (Fukuyama F., 1995: 20-33).

The mechanism of successive transfer of power is a political institution. Institutionalized processes of continuity and the transfer of power in the PRC were the results of the development of norms and practices in the past and present.

A person who plans to become the head of China goes through a long process of informal preparation. Leaders who, in the future, want to be appointed to the highest posts in the country, must first become delegates to the CCP Congress. The preparation of candidates for leadership takes decades. In order to increase their knowledge and give deep managerial experience; they are appointed to various administrative posts throughout the country. The most promising applicants serve in several provincial offices before being promoted to the Central Government in Beijing. In addition, the advancement of a candidate on the authority line depends on his ability to make the necessary connections, in addition to creating an impressive portfolio.

During training, the candidate must not only develop his administrative skills but also create a support group within the party that will help him realize yourself as a future leader.

The last step before entering the highest position is serving in the Standing Committee of the Politburo – the most powerful power structure in PRC. To govern a big country like China, a national leader must have local and central government experience. While serving in the Politburo, the future leader is trained under the current chairman.

Also, an important point in the preparatory process is the coverage of the future leader in the

media, in order to strengthen his legitimacy in public eyes both inside the country and outside of it, which quite fits into the PRC foreign policy strategy (S. Tsang, H. Men, 2015: 120-121).

The principles of collective leadership were invented by Deng Xiaoping, when the Chinese Communist Party, barely recovering from the upheavals of Maoism and the cultural revolution, decided to prevent the possibility of the emergence of a strong leader who alone could bring another disaster to the country. Then Dan decided to concentrate the levers of governing China within the framework of the Standing Committee of the Politburo of the CPC Central Committee (PSC of the CPC Central Committee), dividing power between its members.

Institutionalized transfer of power, collective decision-making, separation of duties and authority both at the PSC level and along the entire vertical of Chinese power are the three pillars of collective leadership. As a result, during the life of Deng Xiaoping, Jiang Zemin was appointed his successor, and Hu Jintao became the next in line to the chair of the PRC Chairman. This is how the case law emerged to appoint leaders of the next generation of leaders (隔代 指定 人) and train them in the Politburo before taking up an official position.

Over time, a set of rules governing the transfer and division of power, supplemented with new instructions. For example, the rule "seven – for the post, eight – from the post" (七上八下) appeared, which did not allow members of the PSC to sit in the post after 68 years.

Since the mid-1990s, China's authorities have embraced the notion of collective leadership, a term that can be traced back to the early years of the Chinese Communist revolution. (Yang L., Yuan J., 1991: 77–88.) Deng Xiaoping, however, made the greatest contributions to the development of collective leadership in both theory and practice. (Wang Ch., 2008: 54–58) Deng was also the first to explicitly tie the concept to the role and function of the PSC. (Hu Angang, 2013: 21–24.) On December 24, 1990, Deng said to then CCP general secretary Jiang Zemin and then premier Li Peng that "the key to China's stability lies in the collective leadership of the Politburo, especially its Standing Committee." (Deng Xiaoping, 1993: 365.) According to Deng, it would be unhealthy and dangerous if a country's fate were to depend on one or two individual leaders. (Deng Xiaoping, 1993: 310-311.)

As the history of socialism with "Chinese characteristics" has brought the results of interpretation in the process of gradual development.

As can be seen from the history of socialist modernization since the founding of new China, we have experienced at least five generations of development concepts: Mao Zedong, Deng Xiaoping and Jiang Zemin and then Hu Jintao and later. As can be seen from the strategy and development of the five generations of development concepts, each generation represents a connecting link between the preceding and the following, advancing with the times and continuously innovating and reflecting on the characteristics of China's conditions in different periods. It also reflects the different responses of leaders in different periods to the challenges of modernization and globalization. Each generation of development idea has not only experienced historical advancement and rationality, but also historical stages and limitations. (Hu Angang, Wang Ya Hua, 2005: 164-167.)

By the end of 1976, China was in a state of deep economic and socio-political crisis. The crisis was caused by Mao Zedong's great-power militarist course, the "great leap" voluntarist policy and the Maoist "cultural revolution". In recognition of the Chinese press, 1966-1976. became a "lost decade", which threw the country back, putting the national economy on the verge of collapse. (Wasif Khan S., 2018: 45-46.)

The country's economy was almost destroyed, hundreds of thousands of people were below the poverty line. The class struggle proclaimed in the days of the "cultural revolution" further aggravated the accumulated socio-political and economic contradictions. The social policy of Mao Zedong led to a split of society — a phenomenon directly opposed to the strengthening of the political and moral unity characteristic of socialist society.

The leadership that came after the death of Mao Zedong (September 9, 1976) led by the Chairman of the CPC Central Committee and the Premier of the PRC State Council Hua Guofeng, a supporter of the "cultural revolution", announced the continuation of Mao Zedong's course. The process of reshaping the Maoist leadership, which became necessary, was accompanied by a struggle of groups for dominance in the party and state apparatus. The leading position was gradually taken by the Maoist-pragmatic group headed by Deng Xiaoping, whose rehabilitation took place in June 1977 at the III plenum of the tenth convocation of the CPC Central Committee. Deng Xiaoping was reinstated in all posts – Vice-Chairman of the Central Committee CPC, Deputy Chairman of the Military Council and the Chief of General Staff of the PLA, Deputy Premier of the State Council of China. The post of Chairman of the

CPC Central Committee was taken by Hua Guofeng. However, in the late 70s, Deng Xiaoping became the leader of the party and the country.

The basis for the practical development of the reform ideas of Deng Xiaoping was approved in the mid-70s, the course of the "four modernization", which was aimed at transforming in four areas – agriculture, industry, the army, science and technology. The policy of the "four modernizations" reflected the material content of the reform. The essence of the ideological and political line was represented by "four basic principles": the socialist path of development, the democratic dictatorship of the people, the leadership of the Communist Party, Marxism-Leninism, and the ideas of Mao Zedong.

At the III plenum of the CPC Central Committee of the eleventh convocation, held from December 18 to 22, 1978, on the initiative of Deng Xiaoping and his associates, a historic decision was made to abandon the theory of "continuing the revolution under the dictatorship of the proletariat" and the political goal of conducting the "class struggle", and the center of gravity of party work to transfer to the implementation of modernization. According to this, a new policy of "reforms and openness" of the PRC was announced and approved. (D. M. Lampton, 2014: 18-19.)

Thus, the main tools for the implementation of modernization were declared reforms and the policy of "openness". The reforms were aimed at bringing production relations in line with the objectives of the development of productive forces so that production relations did not become an inhibiting factor for the development of the country. And the policy of "openness" was intended to include China in the process of globalization of the economy and other spheres of life of the human community, to actively attract foreign capital, use the achievements of science and technology, management experience, in order, ultimately, to increase China's global competitiveness. "The present world is a world of broad intercourse," said Deng Xiaoping in 1984, "China was backward in the past precisely because of its isolation. After the formation of the People's Republic of China, we were blocked, but to a certain extent we kept ourselves closed ... The experience gained in more than 30 years shows that it is impossible to conduct construction behind closed doors – you cannot achieve development." Along with developing market relations, the "openness" of the country is the most important component of the new economic policy of the leaders of the CPC. Understanding the solid connection of China's modernization opportunities with its "discovery",

with its inclusion in the global processes of material and spiritual development of the whole world is a huge merit of the CCP leadership and personally Deng Xiaoping, who opposed one of the most enduring Chinese traditions (Deng Xiaoping, 1993: 259-260.) The general purpose of Deng's reforms was simply to offer the Chinese population an exit from the Maoist extra-economic control over land, capital and labour which ended in a deadlock and hence to free them from hunger and poverty by restoring individual incentives and personal wealth, known as "socialism with Chinese characteristics" and "socialist market economy."

It is an open secret that these "Chinese characteristics" were a capitalist market economy under the political rule of a communist party. In 1980 he announced that 'Modernisation is the key to all our solutions to internal and external problems [associated with Maoism]. By the end of this century, we must try our best to reach a GDP at 1,000 American Dollars per head and live a reasonably comfortable life (xiaokang – 小康).

Deng Xiaoping, using the concept of "xiaokang" – small prosperity ("小康 水平"), began to modernize the country, which implies the achievement of "a moderately prosperous level" and the construction of a "powerful state" (Hu Angang, 2006: 96). It means that first need to provide people with vital needs: work, food, shelter, the opportunity to learn, heal, etc., and then make plans for a "brighter future". Given that in overcrowded China, there has traditionally been a sea of poverty and misery, and in lean years millions of people died from hunger, xiaokang is a very desirable goal for most Chinese, and it should be implemented according to the decision of the 17th CPC Congress (October 2007), by 2020. In Chinese history, it was traditionally believed that the "xiaokang" period preceded the creation of the "Da Tung" society – a great unity ("大同"). Society "Da Tong" by Confucius involves the achievement of political ideals, in which "Celestial belonged to all."

Deng Xiaoping's follower was Jiang Zemin, he put forward the idea of a "comprehensive building a moderately affluent society and acceleration of socialist modernization in the interests of transforming socialist China into a developed and powerful country." (E. Economy, 2018: 89 – 90.)

Summing up the search for a way to bring China out of underdevelopment and poverty, Jiang Zemin, taking the baton of reform after Deng Xiaoping's death, in a report at the Fifteenth Congress of the CCP, he noted that one of the root causes of failures in the construction of socialism in the PRC until

the 3rd plenum of the CPC Central Committee of the 11th convocation in 1978 consisted in the fact that the often set tasks and political attitudes "went beyond the initial stage of socialism", which is still China. At the same time, one of the root causes of the success of the reform lies in "overcoming the erroneous views and policies that overtook the initial stage", and at the same time "stopping erroneous speeches that rejected the socialist system". (Willy Wo-Lap Lam, 1999: 50-51)

"The continuation and development of Marxism-Leninism, the ideas of Mao Zedong and the theory of Deng Xiaoping" The concept of "triple representation" put forward by Jiang Zemin in 2001 was named, according to which the CPC must constantly represent:

- 1) the requirements for the development of advanced productive forces;
- 2) the progressive direction of advanced Chinese culture;
- 3) the fundamental interests of the widest sections of the Chinese people.

It significantly expanded the ideological and theoretical basis of the CPC, and already at the 16th CPC Congress in November 2002, it was officially announced that individuals from private entrepreneurship could be admitted to the party, since the latter, "along with other workers, are also builders of socialism with Chinese characteristics". (Jiang Zemin, 2006: 94-96.)

The leaders of the fourth generation in the face of Hu Jintao in 2002 put forward the concept "Harmonic society". A harmonious society is a society that provides equality and justice in the future, as well as opportunities for general access to benefits and development outcomes that stimulate maximum disclosure of abilities, ensuring decent returns and ensuring harmonious the coexistence of each of its members, the harmony in which lies in the distribution of wealth and the harmonization of interests. Same ideas Hu Jintao repeated already in 2007 at the XVII Congress of the CPC, speaking of the notion of "small society wealth." "This is a pivotal moment in economic thought Hu Jintao. Thus, if earlier, in economic construction, the development of the economy was considered an axiom, now the people and the development of a harmonious society are in the center of views on development.

In 2013, changes took place in the top leadership of the People's Republic of China: Li Keqiang took the place of State Council Premier, and Xi Jinping replaced Hu Jintao as Chairman of the People's Republic of China. Shortly thereafter, the concept of the "Chinese dream" was officially introduced into

the country's political lexicon, which was gradually incorporated as an element of the national idea of China. "The great revival of the great Chinese people is the main dream of the Chinese, we call it the Chinese dream" (A. Hu et al., 2018: 25–26) – the head of the PRC himself summed up the basic idea of this concept when he first publicly voiced it at such a high level during his visit to the Path to Revival exhibition in the November 2012 year, less than 4 months before his election to the post of Chairman. Then, this concept was actively promoted along the party line after the 18th CPC Congress, and after Xi Jinping took office, the need for "rebirth", "national renewal", "individual self-improvement", as well as achievements on time have been promised to Chinese citizens "Society of the average prosperity" repeatedly emphasized in his speeches. In addition to high-profile political slogans and promises, the "Chinese dream" simultaneously serves both as a general concept pointing to the main priorities of Xi Jinping's leadership, and includes plans for the development of the PRC for the medium and long term. At the same time, this concept has taken a key place in ideological and propaganda work both inside China and abroad, acting as an element uniting the entire nation. Such complexity and multitasking, but at the same time the space and friability of the "Chinese dream", give reason to consider it on a wider scale than the concepts put forward by Xi Jinping's predecessors Jiang Zemin and Hu Jintao.

Conclusion

The 19th CPC Congress, which took place from October 18 to October 24, 2017, opened another page in modern Chinese history, the main content of which was defined as the need to solve the tasks scheduled for the country's two hundredth anniversary: the CPC centenary in 2021 and the CPR century in 2049.

The 19th CPC Congress adopted several strategic decisions, the main of which was the renewal of ideological doctrine. All the predecessors of Xi Jinping as party leader contributed to the ideological and theoretical platform of the CCP. But if the "ideas of Mao Zedong" and "Deng Xiaoping's theory" symbolized turning points in the development of the theory, therefore they were defined as the result of combining the basic tenets of Marxism-Leninism "with the concrete practice of the Chinese revolution" or "with the practice of modern China and features of the era", respectively. That is the idea of the "triple representation" of the 3rd generation of leaders led by Jiang Zemin

and the "scientific concept of development" of the 4th generations led by Hu Jintao were only a "continuation and development of Marxism-Leninism, the ideas of Mao Zedong and the theory of Deng Xiaoping," but not a new page. As the peculiarity of the 19th congress of the Communist Party of China, it can be said that he was not named as successor after Xi Jinping.

The congress was a remarkable event not only for China. The central point of the PRC's development strategy announced at the congress is the concept of "socialism with Chinese characteristics in the new era". It is recognized that the "new era" will come from 2020 and will last 30 years – until 2050. The content of the "new era" of the CCP defines as the construction of a fully modernized socialist society of general welfare (total prosperity) with a high level of material, political and spiritual culture by world standards for the 100th anniversary of the founding of the PRC (1949). Due to the aggregate "national power and international influence", the People's Republic of China by this time should become one of the world leaders.

This goal is scheduled to be achieved in two stages. The first stage is from 2020 to 2035, when it is planned to complete the construction of a society of moderate means and basically implement socialist modernization. China will achieve technological independence and will be able to become a donor of world-class innovative technologies. On this basis, it is planned to ensure a significant increase in the proportion of the population with an average income level, sharply reduce the gap in the level of development of the city, village and regions, ensure equal access to basic public services (universal pension coverage and medical care), as well as significantly reduce property separation. The Chinese "soft power" will increase in these years.

The second stage (2035–2050) should complete the socialist modernization of China, turning it, as stated in party documents, into a society of total universal prosperity, with the property stratification of the population and the gap in the level of regional development overcome.

As indicated above, institutionalized transfer of power, collective decision-making, separation of duties and authority both at the level of the Politburo Standing Committee and throughout the vertical of Chinese power are the three pillars of collective leadership.

During the reign of Xi Jinping, the collective leadership system has undergone radical changes. Officially, they did not refuse it: the latest documents issued by the Communist Party contain

an unprecedented number of references to this principle. But if earlier collective leadership was intended to institutionalize relations among elites, today the whole system of collective leadership is tied to the interests of Xi Jinping, his political capital, connections and personal charism. (K. Brown, 2016: 126.)

As a result, the CCP has a new theoretical platform, which means that the old era, the era of Deng Xiaoping, is passing away. It is this theoretical innovation that opens broad opportunities for making changes in the economy, domestic and foreign policy, the specific content of which has yet to be determined.

One of the main features, as well as a distinctive feature of Chinese political culture, is undoubtedly the continuity of power. In order to fully understand

the modern concept of the “Chinese dream”, it is necessary to consider the experience of the past. The current Chinese government already has at its disposal a certain base of state regulation based on which the modern concept is being implemented. The evolution of state regulation in the most vital areas of the PRC is creating mobile and streamlined management system that is updated with current ideas and keeps pace with modern world challenges.

In the course of the implementation of the “Chinese-specific socialism” model, much is changed and corrected, but still, several key internal components remain unchanged. Namely: a strong state; leadership and systemic role of the CPC; continuity between generations of leaders in the implementation of the strategy of reform and development.

References

- Cheng Li. (2016). Chinese Politics in the Xi Jinping Era Reassessing Collective Leadership. – Washington, D.C: Brookings institution press, pp. 289-290.
- David M. Lampton (2014). Following the Leader Ruling China, from Deng Xiaoping to Xi Jinping. – Berkeley: University of California Press, pp. 18-19.
- Deng Xiaoping (1993). Deng Xiaoping wenxuan [Selected works of Deng Xiaoping], vol. 3 – Beijing: Renmin chubanshe, pp. 365.
- Deng Xiaoping (1993). Deng Xiaoping wenxuan [Selected works of Deng Xiaoping], vol. 3 – Beijing: Renmin chubanshe, pp.310–11.
- Deng Xiaoping (1993). Deng Xiaoping wenxuan [Selected works of Deng Xiaoping], vol. 3 – Beijing: Renmin chubanshe, pp.259–260.
- Elizabeth Economy (2018). The Third Revolution: Xi Jinping and the New Chinese State. – New York: Oxford University Press, pp. 89-90.
- Francis Fukuyama (1995). Confucianism and democracy. Journal of Democracy, vol. 6, No 2, pp. 20-33.
- Hu Angang, Wang YaHua (2005). National Conditions and Development – Beijing: Tsinghua University Press, pp. 163–167.
- Hu Angang, Zhongguo (2013). Jiti lingdao tizhi [The system of collective leadership in China] – Beijing: Zhongguo renmin daxue chubanshe, pp. 21–24.
- Hu Angang, Yilong Yan, Xiao Tang. (2018). Xi Jinping’s New Development Philosophy. – Singapore: Springer press, pp. 25-26.
- Jiang Zemin (2006). Jiang Zemin Wenxuan[Selected works of Jiang Zemin], vol 3 – Beijing: Renmin chubanshe, pp. 94–96.
- Steve Tsang, Honghua Men (eds.) (2015). China’s Strategy in the Coming Decade. – Beijing: China Economics Publishers, pp. 120-121.
- Sulmaan Wasif Khan (2018). Haunted by Chaos: China’s Grand Strategy from Mao Zedong to Xi Jinping. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, pp. 45-46.
- Wang Chunxi, (2008). Deng Xiaoping dui jianli zhongyang jitilingdao tizhi kuangjia de gongxian. [Deng Xiaoping’s contribution to the system of collective leadership of the Central Committee of the Chinese Communist Party], Dang de wenxian [Literature of the Chinese Communist Party], no. 5, pp. 54–58.
- Willy Wo-Lap Lam (1999). The Era of Jiang Zemin. – New York: Prentice Hall, pp. 50-51.
- Yang Liuji, Yuan Junhong (1991). Dang de jitilingdao zhidu de xingcheng yu fazhan [The formation and development of collective leadership in the Chinese Communist Party], Zhonggong dangshi yanjiu [Party History Research Center of the Central Committee of the Chinese Communist Party], No. 4, pp.77–88.

¹Мадиев Д.А., ²Чжао Цюаньшэн

¹3 курс PhD докторанты, шығыстану факультеті,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан,
Алматы қ., e-mail: daniyar.madiyev@gmail.com
²PhD., профессор, Америка Университеті, АҚШ, Вашингтон қ.

ҚЫТАЙДЫҢ БАТЫСТЫ ИГЕРУ СТРАТЕГИЯСЫ АЯСЫНДАҒЫ ШЫҢЖАҢНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫ

Аталған мақалада ҚХР құрылған уақыттан бері Шыңжаң Ұйғыр автономиялық ауданы мен оның солтүстік-батыс шекара аймағында орын алған әлеуметтік-экономикалық даму үдерісі қарастырылады. Мемлекет құрылған алғашқы жылдары халық шаруашылығын қалпына келтіріп, одан әрі дамыту мақсатында партия басшылығы тарапынан қолға алынған реформалардың Шыңжаң жерінде жүзеге асыру тұрғысынан атқарылған жұмыстар қалыптасқан қағидаға сәйкес үш кезеңге бөлініп, әр кезеңдегі қол жеткізілген нәтиже мен жіберілген кемшіліктерге сараптама жасалады. Қытай үкіметінің «Батысты қауырт игеру» стратегиялық жоспарының аясында қолға алынған Шыңжаңды қауырт игеру науқаны, ауданның жаңа халықаралық байланыстарды дамытудағы және экономикалық өсімді қамтамасыз етудегі стратегиялық маңызының арта түскенін көрсетеді. Осы кезеңде әлеуметтік-экономикалық тұрғыда орын алған өзгерістер жеке-жеке қарастырылып, жергілікті халықтың әл-ауқатының артуы, әлеуметтік нысандардың құрылысы мен инфрақұрылымдық жобалардың жүзеге асуы, ауыр және жеңіл өнеркәсіп сияқты салалардағы қол жеткен көрсеткіштерге талдау жасалады.

Түйін сөздер: ҚХР, Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданы (ШҰАА), «Батысты игеру», экономикалық даму, инфрақұрылым.

¹Madiyev D.A., ²Zhao Quansheng

¹3rd year PhD student, Oriental Studies Faculty, Al-Farabi Kazakh national university,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: daniyar.madiyev@gmail.com
² PhD, Professor of American University, USA, Washington

Socio-Economic Development of Xinjiang Within the Framework of the Western Development Strategy of China

This article discusses the process of socio-economic development of the Xinjiang Uygur Autonomous Region since the formation of the People's Republic of China. The Xinjiang Development Program, conducted within the framework of the PRC Government's Strategic Plan for the Development of the West, shows the growing strategic importance of the region in promoting new international relations and ensuring the economic growth of this region. The socio-economic changes achieved in such areas as welfare of the population, construction of social facilities and implementation of infrastructure projects, heavy and light industry are reviewed and analyzed separately.

Key words: China, Xinjiang Uygur Autonomous Region (XUAR), "Western Development", economic development, infrastructure.

¹Мадиев Д.А., ²Чжао Цюаньшэн

¹PhD докторант 3-го года обучения, факультет востоковедения,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: daniyar.madiyev@gmail.com

²PhD, профессор, Американский университет, США, г. Вашингтон

Социально-экономическое развитие Синьцзяна в рамках стратегии освоения запада Китая

В данной статье рассматривается процесс социально-экономического развития Синьцзян-Уйгурского автономного района с момента образования Китайской Народной Республики. Проведенные реформы в Синьцзяне под руководством партии по восстановлению и дальнейшему развитию народного хозяйства в первые годы образования КНР рассматриваются в три этапа, анализируются достигнутые результаты и допущенные недостатки на каждом этапе. Программа по развитию Синьцзяна, проводимая в рамках стратегического плана правительства КНР «Освоение Запада», показывает возрастающую стратегическую важность района в продвижении новых международных связей и обеспечении экономического роста данного региона. Рассматриваются и анализируются по отдельности достигнутые социально-экономические изменения в таких сферах, как благосостояние населения, строительство социальных объектов и реализация инфраструктурных проектов, тяжелая и легкая промышленность.

Ключевые слова: КНР, Синьцзян-Уйгурский автономный район (СУАР), «Освоение Запада», экономическое развитие, инфраструктура.

Кіріспе

Қытайдың Шыңжаңды игеру стратегиясы – Қытайдың жалпы әлеуметтік-экономикалық даму стратегиясының маңызды құрамдас бөлігі. Сондай-ақ, ол геосаяси, геоэкономикалық, әлеуметтік және қауіпсіздік маңызы зор, ұзақ мерзімдік стратегия болып табылады. Шыңжаңның географиялық орналасуы мен тұрғындарының ұлттық құрамының күрделілігіне және әлеуметтік экономикалық дамуының баяу жүруіне байланысты Қытай үкіметі 2000 жылдан бастап бұл аймақты қауырт игеру стратегиялық саясатын жүргізіп келеді.

Шыңжаң Қытайдың батысында орналасқан, жер көлемі Қытайдың алтыдан бір бөлігін құрайтын үлкен өлке. Қытайды Орта Азия, Таяу Шығыс, Еуропа елдерімен байланыстырып тұрған халықаралық сауда-экономикалық, логистикалық тасымалдардың шығар жолы. Шыңжаң жері сегіз мемлекетпен шекараласады және шекара бойының жалпы ұзындығы 5600 км құрайды.

Шыңжаңда жер асты қазба байлығы мен стратегиялық шикізат көздері өте мол шоғырланған. Олардың ішінде мұнай мен табиғи газ қоры жағынан ел бойынша алдыңғы қатарда.

Шыңжаң Қытайдағы көп ұлтты өлкелердің бірі. Мұнда қазір 47 ұлт өкілдері өмір сүреді. Халықтың жалпы саны 22 млн адам, оның 46% ұйғырлар, 40% ханьзулар құрайды, қалған 14%-ды 45 ұлт өкілдері құрайды.

Шыңжаңның әлеуметтік дамуы 1949 жылы ҚХР құрылғаннан кейін жаңа тарихи кезеңге көтерілді. Содан бері ҚКП жүргізген социалистік қайта құрулар мен әлеуметтік реформа науқандары Шыңжаңның дамуын ілгерілетіп келеді.

Шыңжаңның географиялық және ұлттық құрам ерекшеліктеріне байланысты, ҚКП бұл өлкеде ұлттық өңірлік автономия саясатын жүргізді, оның айтарлықтай оң нәтижесі де болды: Шыңжаңның әлеуметтік экономикасы біршама дамыды, жергілікті халықтардың өмір сүру деңгейі айтарлықтай көтерілді, әлеуметтік экономикалық жағдайы жақсара түсті, тұрғындардың салауаттық сапасы мен білім алу деңгейі едәуір өсті. Бірақ Шыңжаңның әлеуметтік экономикалық жағдайының жақсаруына қарамастан, ондағы ұлтаралық қатынастар оған сәйкес түбегейлі жақсара қоймағаны шындық. Бұл арнайы зерттеуді қажет ететін күрделі тақырып.

Ал Шыңжаңның әлеуметтік дамуы қазірге дейін үш даму кезеңін бастан кешті деп санаймыз. 1949-1978 жылдардағы социалистік қайта құрулар мен жоспарлы экономикалық кезең; 1978-2000 жылдардағы әлеуметтік реформа, ашық есік, нарықтық экономикалық қарқынды даму кезеңі; 2000 жылдан қазірге дейінгі ҚХР-дың «Батыс бөлікті қауырт игеру» стратегиясы аясында Шыңжаңды қауырт игеру дәуірі.

XXI ғасырдан бастап Шыңжаңды қауырт игеру стратегиялық саясатының жүзеге асырылуы, өлкенің жалпы беттік дамуына, әсіресе,

шекара өңірлерінің әлеуметтік экономикасының дамуына зор серпін берді. Шекара өңірлерінің дамуы шекара бойындағы халықаралық сауда байланыстарының дамуын айтарлықтай ілгерілетте түсті. Сондықтан, біздің бұл мақаламыздың басты міндеті – Қытайдың Шыңжаңды игеру стратегиялық саясаты аясында шекара өңірінің әлеуметтік-экономикалық дамуын зерттеу болмақ.

Бұл тақырып төңірегінде қазірге дейін бірқатар зерттеулер жарық көрді. Қытайдың батыс бөлікті игеру стратегиясын, әсіресе Шыңжаңды қауырт игеру саясаты жөнінде отандық ғалымдар, қытайлық зерттеушілер мен шетелдік қытайтанушылардың зерттеу еңбектері жарияланды. Аталған отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеу еңбектері, көбінесе Қытайдың батыс бөлігін игеру стратегиясын, оның аясында Шыңжаңды игеру саясатын, оның жүзеге асырылуын зерттеуге көп көңіл бөлген. Бірақ Шыңжаңды игеру стратегиясы аясында, шекара өңірінің әлеуметтік экономикасының дамуын арнайы зерттемеген. Сондықтан, біз бұл тақырыпты зерттеу барысында жалпы Шыңжаң Ұйғыр автономиялық ауданы бойынша және Қазақстанмен шекаралас аймақта орналасқан Іле-Қазақ автономиялық облысына қарасты Іле, Алтай, Тарбағатай өлкелеріндегі, сондай-ақ, Боратала-Моңғол автономиялық облысы бойынша жыл сайын жарияланып отыратын статистикалық мәліметтер мен жергілікті атқарушы органдардың мемлекеттік бағдарламалардың орындалуы мен үкіметтің қабылдаған қаулыларын жүзеге асыру жөніндегі есебі сияқты мемлекеттік маңызы бар құжаттар мен деректерді пайдаландық.

Қытайдың Шыңжаңды игеру үдерісі

Қытайдың Шыңжаңды игеруі ҚХР құрылған алғашқы жылдардан басталды. ҚКП мемлекет көлемінде социалистік саяси экономикалық құрылым орнатумен қатар, әлеуметтік экономикаға социалистік жүйе қалыптастыру мен дамыту бағдарламаларын кезең-кезеңімен жүзеге асырды. Соның алғашқы кезеңі 1949 жылдан 1978 жыл аралығында болды.

1949 жылы 1 қазанда құрылған ҚХР, өзінің алғашқы саяси бағдарламасын 1949 жылы қыркүйек айында өткізген Бүкіл мемлекеттік Саяси Кеңес жиналысында қабылдаған «Жалпы бағдарламасында» («Zong gang – 总纲») белгілеген. Бұл Конституциялық күші бар бағдарламада: «Қытай Халық Республикасы жеріндегі барлық ұлттардың терезесі тең», «Әрбір аз санды ұлт

тығыз қоныстанған өңірлерде ұлттық өңірлік автономия саясаты жүзеге асырылады» деп белгіленген. Бұл тұжырымдамалар Қытай Коммунистік партиясының аз санды ұлттарға қолданатын саясатының алғашқы заңдық негізі болып табылады.

1952 жылы қыркүйек айында Шыңжаңда социалистік аграрлық реформа науқаны басталды. Реформа бірінші кезекте егін шаруашылығымен айналысатын өңірлерде жүргізілді. Аграрлық реформаның нәтижесінде ауыл-қыстақтарда сақталған феодалдық қатынастағы тәртіп жойылып, шаруалар жер иемденді (Li Li-an, 2003, 79).

Аграрлық реформаның екінші кезеңі мал шаруашылық аудандарда жалғасын тапты. Шыңжаңның мал шаруашылығы негізінен солтүстік-батыс шекара өңіріндегі таулы аймақтарда және оған іргелес жайылымдық далада шоғырланған-ды. Бұл аудандарға алдымен алынатын салықты жеңілдету және көмек беру саясатын жүргізіп, олардың сауда-саттық жасауына жол ашты. Соның нәтижесінде 1953 жылдың соңында мал басы 980 мыңға көбейіп, 7.7%-ға артты (Li Li-an, 2003, 83-87).

1953 жылы ҚКП Орталық комитетінің ел экономикасын қалпына келтіру және дамыту саясатын іске асыру бағдарламасына сәйкес, Бірінші бесжылдық жоспар жарияланды. Жоспарлы экономика жүйесі Шыңжаңда да кеңінен іске асырыла бастайды.

1957 жылға дейін өндірілген өнімнің құнын 850 млн юаньға жеткізіп, 1952 жылмен салыстырғанда 35.58%-ға арттыру, оның ішінде өндіріс өнімін 293 млн юаньға өндіріп, 70.35%-ға арттыру, ал ауыл шаруашылығы өнімін 587 млн юаньға жеткізіп, 26.7%-ға арттыру көзделген. Нәтижесінде, 1957 жылы 1 млрд 80 млн юаньның өнімін өндіріп, өнім көлемін 1952 жылмен салыстырғанда 58.35%-ға жеткізген (Li Li-an, 2003, 168-170) екен.

Алғашқы Бесжылдық кезінде Шыңжаңның инфрақұрылымын жақсарту жұмысына көп көңіл бөлінді. Ең алдымен темір жол құрылысы қолға алынып, Ланьчжоу-Шыңжаң бағыты бойынша жол құрылысы жасалды. Авто жолдар бойынша бес жыл ішінде 12 бағыттағы жол құрылысы қолға алынған. 1957 жылғы есеп бойынша, Шыңжаңдағы авто жолдардың жалпы ұзындығы 12039 км-ге жетті, бұл көрсеткіш 1952 жылмен салыстырғанда 5974 км көбейген.

Азаматтық авиация тасымалы жолға қойылды. Әуе қатынасы ел астанасы Пекин мен Үрімжі, Ақсу, Хами қалаларын жалғады. Өңірдің артта

қалған инфрақұрылымы алғашқы Бесжылдық кезінде біршама жақсарды. Шыңжаңның елдің ішкі өңірлерімен және көрші Кеңес Одағы республикаларымен байланысы дамыды. 1958 жылы Қытайда «Үлкен секіріс» қозғалысы басталды. ҚКП Орталық комитеті «Ауыл-қыстақтарда Халық коммунасын құру туралы қарар» қабылдады. Халықтың қарсылығына қарамастан, коммуналандыру қозғалысы қарқынды түрде күштеп жүргізілді де, халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайын қатты қиындатып жіберді.

1961 жылдың наурыз айында ҚКП Орталық комитеті «Ауыл-қыстақ Халық коммунасының Қызмет ережесін» қабылдады. Осы ережеге сәйкес коммуна мүшелері аз мөлшерде жер иеленуге, мал-мүлік, үй құстарын ұстауға мүмкіндік алып, халық қатты ашаршылықтан арылуға мүмкіндік алды (Мұқаметханұлы Н., 2006, 41).

ҚКП Орталық комитеті 1962 жылы қаңтар айында «Аграрлық саланы қолдауды күшейтіп, зор күшпен ауыл шаруашылығын дамыту» бағдарламасын қабылдайды. Содан соң қытайлықтардың тұрмыс деңгейі 1963 жылы сәл де болса көтерілді. Бірақ 1964-1965 жылдары бүкіл мемлекет көлемінде «Социалистік тәрбие қозғалысы» жүргізілді. Оның соңы «Мәдени революцияға» (1966-1976 жж.) жалғасып, бүкіл Қытайды, әсіресе, Шыңжаңды терең дағдарысқа кіріптар етті (Мұқаметханұлы Н., 2006, 42).

Қытайдың Шыңжаңды игеруінде, әсіресе шекара аудандардың қауіпсіздігін нығайту мен әлеуметтік-экономикалық әл-ауқатын көтеру барысында «Шыңжаң өндірістік-құрылыс корпусының» («Xinjinag shengchan jianshe bing tuan – 新疆生产建设兵团») атқарған рөлі ерекше. Бұл жартылай әскери жартылай өндіріс құрылымы 1954 жылы 7 қазанда, бұрынғы Қытай Халық Азаттық Армиясы мен Гоминьдан қарулы күштерін біріктіру арқылы құрылған. Олардың басты міндеті шекара өңіріндегі қоғамдық саяси тұрақтылықты, қауіпсіздікті сақтау және тың игеріп, өндірісті дамыту болды. Сондықтан олар шекара аудандарында, шөлейт тың далаларға орналастырылды. Оның бас штабы Үрімжіге орналасқан, Орталық үкіметке тікелей қарайтын Шыңжаңдағы дербес ұйым. Бүгінгі таңда «Корпус» құрамында 14 дивизия, 174 шаруашылық жүргізу бірлестіктері, 4391 өндірістік, құрылыс, транспорт, коммерциялық мекемелер бар, сондай-ақ, ғылыми зерттеу, білім беру, мәдениет, денсаулық сақтау, спорт, қаржы, сақтандыру және заң секілді әлеуметтік салалары толыққанды жұмыс істейді. «Корпус» құрамында 2 млн-нан астам адам бар.

«Өндіріс-құрылыс корпустары» өздеріне жүктелген өндіріс пен әскери қызметті қатар жүргізіп, шекара маңындағы тың жерлерді игеру және мемлекеттік шекараны қорғау миссиясын атқарып келеді. Атап айтқанда, Тяньшань тауының оңтүстігі мен солтүстігіндегі Такла-Макан және Кұрбан-Тұңғұт шөлін игерді, шекара бойындағы аудандардағы тың жерлерді ашты, автожолдарын салып, шекара өңірлерінің әлеуметтік инфрақұрылымдары мен шаруашылық жағдайының өзгеруіне үлкен үлес қосты. Сондай-ақ, олар ауыл шаруашылығы, мал шаруашылығы өнімдерін дамытумен қатар, жеңіл өнеркәсіп пен тоқыма өндірісін дамытуды да басты орынға қойған, сонымен бірге, металлургия, көмір өндірісі, құрылыс материалдары, энергетика, химия және машина жасау өндірістері жүйесін қалыптастырып, Шыңжаңда аса зор экономикалық және саяси тұлғаға айналып отыр.

Дегенмен, «өндірістік-құрылыс корпусының» басты міндеттерінің бірі шекара қауіпсіздігін сақтау мен шекара өңіріндегі қоғамдық тұрақтылықты сақтау болып табылады. Шыңжаңның 5 мың шақырымнан аса шекарасының 2109 шақырымы тікелей корпусқа қарасты бөлімшелердің бақылауында. Әсіресе Шыңжаңның солтүстік-батыс шекара өңіріндегі стратегиялық маңызды аймақтарда орналасқан бөлімшелер, осы өңірдегі тұрақтылықты сақтауға және экономикалық әлеуетінің артуына кепіл бола алады. Корпусқа қарасты 14 дивизияның кем дегенде алтауы солтүстік Шыңжаңның шекара өңірінде орналасқан, атап айтқанда, Алтай өңірінде 10-шы дивизия, 7, 8, 9 дивизиялар Тарбағатай өңірінде, Қарамай қаласы, Іле өңіріне қоныс тепкен. Сондай-ақ, Қазақстанның Алакөл ауданымен шекаралас аудан Боратала-Моңғол автономиялық облысының территориясында 5-ші дивизияға қарасты бөлімшелер орналасса, Алматы облысына шекаралас Іле өңірінде, орталығы Көкдала қаласында 4-ші дивизия орналасқан. Сонымен қатар, солтүстік-батыс шекара өңірінде жүргізіліп жатқан инфрақұрылымдық жобаларды 11-ші инженерлік-құрылыс дивизиясы жүзеге асыруда.

Шыңжаңды игерудің екінші кезеңі 1979-1999 жылдар болып табылады. 1978 жылы желтоқсандағы ҚКП Орталық комитетінің 11 шақырылымының 3-Пленумының шешімдері, Қытайда реформа және даму дәуірін бастады. Сонымен Шыңжаңды игеру үдерісі жаңа бағытта қарқын ала түсті.

Қытайдағы Дэн Сяопин реформасы алдымен аграрлық саладан басталып, одан қала сауда-өнеркәсібі мен қоғамның барлық саласына қанат

жайды, жоспарлы экономиканы нарықтық экономикаға айналдыру бағытында жүргізілді. Сондай-ақ шығыс-оңтүстік теңіз жағаларынан еркін экономикалық аудандар құру арқылы экономиканы қарқынды дамыту саясатының табысты болуына байланысты, оны орталық және батыс өлкелерге қолданды.

1982 жылы қыркүйек айында өткен ҚКП-ның XII съезінде аймақтарды дамытудың стратегиялық жоспары қабылданды. Соған негізделіп Шыңжаң Партия комитеті мен үкіметі Шыңжаңды дамытудың негізгі стратегиялық жоспарын қабылдады. Онда дамудың стратегиялық басымдылықтары ауыл шаруашылығы, мұнай және мұнай өңдеу, энергетика, транспорт және құрылыс материалдарын өндіру салаларына берілді.

Осы жылдардан бастап Шыңжаңды индустрияландыру жобасына шетелдік және мемлекеттік инвестициялар тартуға көңіл бөлінді.

1994 жылға дейін жалпы сомасы 225 млн АҚШ доллары болатын шетелдік инвестицияларға жалпы саны 725 кәсіпорын ашылды. 1995 жылы жалпы сомасы 315 млн доллар болатын 132 келісім-шартқа қол қойылды, ал нақты инвестициялар көлемі 347 млн долларды құрады. Осылайша, инвестициялар көлемі 1994 жылғы 67 млн АҚШ долларымен салыстырғанда 150% өсім көрсетті. Шетелдік инвестициялар негізінен мұнай-газ өндіру, минералды ресурстарды өндіру, ауыл шаруашылығы саласына тартылды, сондай-ақ, жаңа инфрақұрылым құрылысына жұмсалды.

1994 жылы Үрімші қаласында ҚХР-дың солтүстік-батысындағы алғашқы еркін экономикалық аймақ құрылды. Оған Қытайдың оңтүстігіндегі еркін экономикалық аудандардың моделі үлгі болды. Сонымен мұндай еркін экономикалық аудандар Шыңжаңның басқа өңірлерінде жүзеге аса бастады. Сондай-ақ оның Шыңжаңның әлеуметтік-экономикасын дамытудағы үлесі көрнекті болды.

1955 жылдан 2000 жылға дейінгі статистикалық мәліметтерде, Шыңжаңға шетелдік инвестициялармен қатар, ішкі инвестициялар және Орталық үкімет тарапынан зор көлемде қаржылық көмек көрсетілген. Мемлекет қазынасынан тек дотация ретінде берілген қаржының көлемі 87, 741 млрд юань-ға жеткен. Әсіресе 1996 жылдан бастап, Орталық үкіметтің қаржылық мүмкіншілігінің артуы мен батыс аймақты игеру стратегиялық бағдарламасының іске асырыла бастауына байланысты, Шыңжаңға үкімет тарапынан бөлінетін қаржылық көмектің көлемі

де артып отырған. Мысалы, 1996 жылы бөлінген қаржының көлемі 5,907 млрд юань болса, 1997 жылы – 6,838 млрд юань, 1998 жылы – 8,012 млрд юань, 1999 жылы – 9,4 млрд юань, 2000 жылы – 11,902 млрд юань, ал 2001 жылы тартылған қаржының көлемі 18,382 млрд юаньді құраған.

Демек, мемлекеттің іші-сыртынан құйылған қыруар қаржының арқасында Шыңжаңның әлеуметтік-экономикалық даму деңгейі XX ғасырдың соңына дейін біршама жоғары деңгейге көтерілді. 1982 жылы қабылданған Шыңжаңды дамытудың негізгі стратегиялық жоспарына сәйкес, халық шаруашылығының басқа да салаларын жетілдіру жұмыстары үлкен қарқынмен жүрді. 1988 жылы Шыңжаңда ауыл шаруашылығын дамытудың кең көлемді бағдарламасы қабылданды. Осының арқасында 2001 жылы 7,96 млн тонна астық жиналды, бұл 1955 жылы жиналған астықтың көлемінен 5,4 есе артық болды. Басқа да ауыл шаруашылығы өнімдерінің түрлерінен айтарлықтай ілгерілеу байқалды. Сондай-ақ, осы жылы 1,57 млн тонна мақта, 4,55 млн тонна қант қызылшасы жиналды. Өнім көлемі 1955 жылғы көрсеткіштен бірнеше есе артық болды. Мал шаруашылығында да үлкен жетістіктерге қол жеткізілді. 2001 жылы Шыңжаңдағы мал басының жалпы саны 46,0378 млн басты құрап, 1955 жылмен салыстырғанда 2,8 есе артқан.

Аталған жылдары өндірістік саладағы өндірілген өнімнің көлемі айтарлықтай артқан, мысалы, 19,762 млн тонна мұнай, 28,1961 млн тонна көмір, 9,8129 млн тонна цемент, 729 мың тонна тыңайтқыш өндірілген. Сонымен қатар, металлургия, мұнай-химия, электр энергиясын өндіру, тоқыма, құрылыс материалдары, дәрі-дәрмек, жеңіл және тамақ өндірісі салалары да қарыштап дамыды.

Жалпы алғанда, халық шаруашылығының барлық саласында үлкен ілгерілеушілік байқалады. 2001 жылы Шыңжаңның ішкі өнімі 148,548 млрд юаньға жетіп, 1952 жылғы көрсеткіштен 42,9 есе артық өсім көрсеткен. Жылдық орташа өсім 8% құраған. Тұрғындардың жан басына шаққандағы кірісі 1952 жылғы 166 юаньнан 2001 жылғы 7913 юаньға дейін көтерілген.

XXI ғасырдың басынан бастап Шыңжаңның әлеуметтік-экономикалық дамуы ҚХР-дың батыс бөлікті игеру стратегиясы аясындағы Шыңжаңды қауырт игеру саясатының жүзеге асуы барысында іске асып келеді. ҚХР-дың «Батысты игерудегі» басты мақсаты – батыс бөліктегі өлкелердің әлеуметтік-экономикалық даму деңгейін Қытайдың оңтүстік-шығыс аймағының әлеуметтік-экономикалық деңгейіне жеткізу көздел-

ген. Соның ішінде Шыңжаңды қауырт игеруге басымдылық берілген. Бұл іс жүзінде Шыңжаң дамуының үшінші кезеңі болып табылады.

ҚХР үкіметінің батыс бөлікті игеру стратегиясы 1999 жылы Бейжиңде өткен Бүкіл мемлекеттік Халық құрылтайының (Бүкілқытайлық халық өкілдері жиналысы кеңесінің) IX кезекті II пленумында сөйлеген сөзінде ҚХР төрағасы Цзян Цзымин: «Орталық Комитет Орталық-батыс бөлікті игеруді тездету бағдарламасын анықтады. Сондай-ақ оған ел ішіндегі қажетсіз нуді – сұранысты экономикалық дамудың басты шарты ретінде қабылдап, белсенді түрде қаржы саясатын қолданады. Бұл біздің дамуымыздың ұлы стратегиялық идеясы болып табылады» – деген еді (Мұқаметханұлы Н., 2010,60). Содан кейін Қытай мемлекеттік жоспарлау комитеті Батыс бөлікті игерудің нақты жоспарын жасауды қолға алды.

1999 жылы маусым айында Шиань (Сиань) қаласында Қытайдың Батысындағы бес провинция мен автономиялы аудандарының басшылары қатысқан үлкен конференция өтті. Оған Қытай басшысы Цзян Цзымин арнайы келіп қатысып сөз сөйлейді. Ол өз сөзінде: «Батыс бөлікті игерудің экономикалық, мәдени, саяси, әскери және әлеуметтік ерекше маңызын айтып тауыса алмаймыз. Батыс бөлікті игеруді тездету – ұлы жүйелі құрылыс, сондай-ақ, ол бұрын-соңды болмаған машақатты тарихи міндет. Белді бекем байлап, бірнеше он жылда, тіпті, толық ХХІ ғасыр бойы күрес жүргізу арқылы, шаруашылығы шалқыған, қоғамы дамыған, тұрмысы орныққан, ұлттары ынтымақтасқан, тау-өзендері жайнаған Батыс аймақ құрамыз», – деп атап көрсеткен болатын (Мұқаметханұлы Н., 2010,60). Бұдан Қытай басшысының Батыс бөліктің маңыздылығына зор мән беретінін көруге болады.

1999 жылы қыркүйек айында өткен ҚКП XV кезекті төртінші пленумда «Батыс бөлікті игеру стратегиясы» қабылданып, 2000 жылдан бастап оны жүзеге асыру көзделді. Осы 2000 жылы Шыңжаң үкіметінің жанынан «Шыңжаң Батыс бөлікті қауырт игеру кеңесі» құрылды. Кеңес «Шыңжаңды қауырт игерудің» жоспарын жасап, мақсаттарын анықтады. Қытайдың батыс бөлікті игеру стратегиясы аясындағы Шыңжаңды қауырт игеру жобасы ұзақ мерзімге жобаланған кешенді құрылыс болып табылады. Оның алғашқы жарты ғасырдағы жобасы үш кезеңнен тұрады. Оның бірінші кезеңі 2000-2010 жылдар аралығында іске асырылды. Осы мезгілде Шыңжаңның жалпы ішкі өнімінің өсуі 10 жыл бойы 10%-дан жоғары болды.

Жалпы, Шыңжаңды қауырт игеру жоспары жүзеге асырыла бастаған алғашқы жылдардан бастап экономикалық даму үрдісі байқалды. Мысалы, 2000, 2001, 2002 жылдары ішкі өнімнің жалпы құны артып, сәйкесінше 136,5 млрд юань, 148,5 млрд юань және 159,8 млрд юань болған. Сондай-ақ, тұрғындардың адам басына шаққандағы жылдық табысы айтарлықтай артқан. Мысалы, қала халқының жылдық табысы 2002 жылы 14,4%-ға артып 6941 юаньға жетсе, ауыл тұрғындарының табысы 8,9% өсіп, 1863 юаньды құраған.

Қазір Шыңжаңды қауырт игерудің екінші кезеңі (2011-2030 жылдар) жүріп жатыр. Бұл кезеңнің басты ерекшелігі – бүкіл Қытай бойынша Шыңжаңды қауырт игеруге жұмылдырылды. ҚХР үкіметі 2010 жылы Шыңжаңға «шефтік экономикалық көмек көрсету» бағдарламасының басталғаны туралы шешім қабылдап, ішкі өлкелердегі дамыған 19 провинция мен қаланы Шыңжаңды игеруге көмек көрсетуге көндірді.

2010 жылға дейін Шыңжаңды қауырт игеруге Орталық үкіметтен қаржы бөлініп, ішкі өлкелерден білікті мамандар жіберіліп отырса, ендігі кезекте қаржылық, техникалық және еңбек күш ресурстары көптеп жіберілді. Содан бері аталған қалалар мен провинциялар Шыңжаңда денсаулық сақтау, білім беру, тұрғын үй, ауыл шаруашылығы мен информатизация салаларында эксперименталды жобаларды жүзеге асырып келеді. Соңғы 3 жылда олар бұл аймаққа 24,8 млрд юань инвестиция салды, 2378 жобаны жүзеге асырды, оның 75% жергілікті халықтың әл-ауқатын арттыруға бағытталған.

Он екінші бесжылдық (2011-2015) кезеңіндегі Шыңжаңды дамытудың басты міндеті ретінде жоспарланған жан басына шаққандағы ішкі өнім көлемін бүкілқытайлық орташа көрсеткіш деңгейіне жеткізу, Шыңжаңның оңтүстігі мен солтүстігінің даму деңгейіндегі айырмашылықты азайту, қала мен ауыл тұрғындарының кірісін арттыру, инфрақұрылымды жетілдіру жұмыстары толығымен орындалды. Келесі кезеңде, яғни, 2020 жылға дейін, атқарылған істің жалғасы ретінде, Шыңжаңда орта дәулетті қоғам құру міндеті жүктелді. Транспорттық инфрақұрылымды жетілдіру Шыңжаңның тұрақты экономикалық дамуын қамтамасыз ететін маңызды алғышарт ретінде қарастырылды. Соған байланысты Шыңжаңның инфрақұрылымдарын кеңейту мен жаңғырту жұмыстарына көп көңіл бөлінуде.

Қытай басшылығының концепциясы бойынша, Шыңжаңның географиялық орналасуын-

дағы артықшылықтарды тиімді пайдалану үшін, бірінші кезекте өлкенің тұрақты даму жағдайын қамтамасыз ету керек. Соған орай кең көлемді қаржыландырудың арқасында Шыңжаңның экономикасы бірқатар жоғары көрсеткіштерге қол жеткізді. Мысалы, 2012 жылы Шыңжаңның жалпы ішкі өнімі 120 млрд долларды құрады. Бұл көрсеткіш 2011 жылмен салыстырғанда 12% артық болды. Шыңжаңның сыртқы сауда айналымы 12% өсіп 25 млрд долларға жетті. Ауданда қомақты өндірістік-құрылыс базасы құрылды, оның қызметі негізінен экспорттық мақсатқа бағытталған.

2013 жылы Шыңжаң үкіметінің ресми сайтында соңғы жылы халық шаруашылығы мен әлеуметтік салада қол жеткізген нәтижелер және алдағы жылдарға арналған жоспарлар жарияланған:

– ауыл шаруашылығы мен мал шаруашылығын жаңғырту. Ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру және ішкі нарыққа, оның ішінде Шанхай, Пекин, Гуаньчжоу, Ухань, Хайнань нарығында шығару. Осы міндетті жүзеге асыру барысында Шыңжаңның батыс аймағында қосымша 146 мың гектар егіс алқабын игерді. Қазіргі кезде Шыңжаңдағы тамшылатып суғарылатын жер көлемі 2 млн гектарға жетті;

– әлеуметтік қолдау жүйесін енгізу. 2012 жылы Шыңжаң халқының әл-ауқатын жақсарту үшін бюджеттен 197 млрд юань бөлінді, бұл бюджеттен қоғамдық қаржыландыруға бөлінген қаржының 72% құрады;

– инфрақұрылымдық желі құрылысы. Негізгі инфрақұрылымдық жобаларға 226 млрд юань, суландыру жобасына 15,16 млрд юань, жол құрылысына 37,6 млрд юань шамасында инвестиция кұйылды. Соңғы кезде Шыңжаң басшылығы арнайы экономикалық аймақтардағы инфрақұрылымдық жобаларды кеңейтуге басымдық беруде, бірінші кезекте Қорғас еркін экономикалық аймағындағы жобалар;

– урбанизацияға қолдау көрсету. 2012-2030 жылдарға белгіленген жоспарға сәйкес, жақын жылдары қала халқы санын арттыру қолға алынады. Күтілгендей, 2020 жылға қарай қала халқының саны – 58%, ал 2030 жылы қала халқы ел халқының 66-68% құрауы тиіс. Осыған байланысты автономиялық ауданда 2020 жылға дейін 17 қалалық агломерация құрылысын аяқтау көзделген.

Шыңжаң басшылығының мәлімдеуінше, жұмыспен қамтамасыз ету мәселесіне ерекше көңіл бөлінуде, әсіресе жоғары оқу орындарының түлектерінің жұмысқа орналасуы, әлеуметтік

қорғалуы және зейнетақымен қамтамасыз етілуі басты назарда. 2013 жылғы мәлімет бойынша Шыңжаң халқын еңбекпен қамту мақсатында жаңадан 430 мың жұмыс орны ашылды.

Шыңжаңға серіктестік көмек бағдарламасы жалғасып келеді. Бұл Шыңжаңның орталықтан және басқа да дамыған аймақтардан бөлінген қаржылық және несиелік қаражаттың есебінен дамып жатқанын көрсетеді. Тек 2012 жылдың өзінде Шыңжаңды дамытуға орталық бюджеттен 11,42 млрд юань бөлінді. Ел үкіметінің Қытайдың батыс аймағын барлық көрсеткіштер бойынша оңтүстік-шығыс провинциялардың деңгейіне дейін көтереміз деген мақсатта аймақты дамытуға жұмсалатын қаржыны мемлекеттік бюджет есебінен қамтамасыз етілуде.

Қытай үкіметінің жоспарына сәйкес, 2030 жылға қарай Шыңжаң экономикалық даму деңгейі елдің оңтүстік-шығыс провинцияларымен теңесуі тиіс.

Екінші жағынан, Пекин Шыңжаңды Орталық Азиямен, одан әрі Еуропа мен Парсы шығанағын Қытаймен жалғастыратын кешенді орталыққа айналдыруды көздейді. Оған Пекиннің «Жаңа Жібек жолы» жобасын ұсынуы дәлел бола алады. Бұл мақсатта Қытай басшылығы Шыңжаңның шекара бойында жиырма шақты еркін экономикалық аймақ ашуға ниетті.

Орталық Азия аймағындағы елдердің негізгі сауда серіктесіне айналған Шыңжаң, бүгінгі таңда өзін осы елдермен байланыстыратын транспорттық-инфрақұрылымдық желіні кеңейтуде. Осының нәтижесінде, Орталық Азия мен Қытай арасындағы байланыстар даму үстінде. Шыңжаң барлығы 167 мемлекет және жекелеген аймақтармен сауда-экономикалық байланыс орнатқан. 2009 жылы Шыңжаңның сыртқы саудасының жалпы көлемі 13,8 млрд АҚШ долларына жетіп, 1999 жылғыдан 6,8 есе артқан, жылдық орта есеппен өсуі 22,8% болған, оның ішінде шекара бойындағы сыртқы сауда, жалпы сыртқы сауданың 54,5% құраған (Мұқаметханұлы Н., 2010, 83).

Соңғы жылдары Шыңжаңда жаңа типтегі индустрияландыру қарқынды жүруде. 2012 жылы қалалық өндіріс ошақтарына инвестиция тарту жұмыстары аяқталды, жалпы сомасы 298,8 млрд юань қаржы кұйылып, 33% өсім көрсетті. Индустрияландыру барысында бірқатар нысандардың өндірістік күштері жетілдіріліп, қайта жасақтаудан өтті. Олардың қатарына Үрімжідегі Мұнай-химия өндірісі компаниясын, Шыңжаң электр компаниясын жатқызуға болады. Сонымен қатар тау-кен өндірісі, құрал-

жабдық жасау, құрылыс материалдарын шығару, ауыл шаруашылығы өнімдерін өңдеу және тоқыма өндірісі салаларында да индустрияландыру жұмыстары жүргізілді.

Жергілікті халықтың тұрмыс-тіршілігін жақсарту шаралары да үкімет тарапының назарынан тыс қалмаған. Соңғы жылдары жағдайы нашар отбасыларына деп 315 мың пәтер, малшыларға арналған 12,5 мың пәтердің құрылысы аяқталып, қолданысқа берілген. 295 мың пәтерден тұратын қол жетімді баспана құрылысы жүргізілуде. 208 алғашқы медициналық көмек көрсету орталықтары ашылып, халық игілігіне жұмыс жасауда. Жоғары оқу орны түлектерін жұмыспен қамту деңгейі артып, 88,6%-ға жеткен. Ауыл тұрғындарының әлеуметтік қамтамасыз етілу деңгейі 99,7% құрайды.

Батыс аудандарды игеру бағдарламасының жүзеге асырыла бастауынан Шыңжаңның экономикалық даму моделі өзгеріске ұшырап, ауданның даму қарқынының жеделдей түсу тенденциясы мен ҚХР экономикасындағы маңызының артқаны айқын көрінеді. 2010 және 2014 жылдары Пекинде ҚКП Орталық комитеті мен ҚХР Мемлекеттік кеңесінің шақыруымен Шыңжаңды дамыту жөніндегі орталық жұмыс кеңесі өтеді. Кеңес кезінде Қытай басшылығы Шыңжаңды ары қарай дамытудың жаңа жоспарын жариялады, алдағы жылдары туындайтын жаңа талаптарға сәйкес аймақты дамытудың стратегиясын айқындады.

Шыңжаңды қауырт игеру кезеңінде ауданның экономикалық дамуын қарқынды жүргізудің құралы ретінде көлік инфрақұрылымын жетілдіру мәселесіне ерекше көңіл бөлінді. Шыңжаңды Орталық Азиядағы көлік-логистикалық орталыққа айналдыру мақсатында ел басшылығы әуе байланысын қалыптастыру, авто және теміржол жүйесінің құрылысы саласында ірі көлемдегі жобаларды жүзеге асыруға күш салды. Әсіресе теміржол құрылысында үлкен жетістіктерге қол жеткізді. Бұрындары ешқашан теміржол қатынасы болмаған аймақтарда жол тартылып, жекелей сол аймақтың және жалпы Шыңжаңның әлеуметтік-экономикалық даму қарқынын үдете түсуге өз септігін тигізді. Атап айтқанда, 2009 жылы Шыңжаңның солтүстігінде Боратала-Моңғол автономиялық облысын Қытайдың Қазақстанмен шекарасындағы ең ірі бақылау-өткізу пункттерінің бірімен жалғастыратын Цзинхэ – Инин – Қорғас электрлендірілген теміржол желісі пайдалануға берілді. 2010 жылдың соңында Шыңжаңның оңтүстік өңірлерімен байланыстыратын Қашқар-Хотан

теміржол желісі ашылады. Сондай-ақ, 2011 жылы Шыңжаңның орталығы Үрімші қаласы мен елдің солтүстік-батыс шекарасындағы Алашанькоу арасын жалғайтын теміржол бағытын электрлендіру жұмыстары толық аяқталады. Жаңа бағыттардың ашылуы мен бұрыннан қолданыстағы бірқатар бағыттардың электрлендірілуі Шыңжаңдағы теміржол қызметінің маңызын арттыра түседі. Нәтижесінде, 2011 жылы жолаушы тасымалы бойынша 40 млн адамдық межеге жетіп, бұрын болмаған рекордтық көрсеткішке қол жеткізді. Ал жүк тасымалы бойынша 2010 жылмен салыстырғанда жүк көлемі 7 %-ға артқан.

Шыңжаңның автожолдар қатынасына да ерекше көңіл бөлінуде. Автомобиль көлігі саласындағы басым жобалар қатарында 12 жоғары жылдамдықты жол салу, сондай-ақ аймақтық маңызы бар сегіз автожолды қайта жасау жұмыстары бар. Мәселен, 2012 жылдың қыркүйек айында Ганьсу провинциясының Гуачжоу өлкесінен Синсиня (ШҰАА) қаласына дейінгі жоғары жылдамдықты трасса қолданысқа берілді. Аталмыш трасса қытайдың шығысындағы Цзянсу провинциясының Ляньюньган порты мен солтүстік-батыс шекара аймағындағы Қорғас шекара бекетін жалғайтын мемлекеттік маңызы бар магистральдың бір бөлігі болып табылады. Ляньюньган-Қорғас автожолы елдің шығысынан батысына дейін (Цзянсу, Аньхой, Хэнань, Шэньси, Ганьсу провинциялары арқылы) кесіп өтіп, Шыңжаңды Қытайдың басқа аудандарымен байланыстыратын бірден-бір жол.

2011-2015 жылдары барлығы 120-140 млрд юань (19-22 млрд доллар) қаржы Шыңжаңның автожолдарының құрылысы мен қайта өңдеуіне жұмсалған. Қытай басшылығының жоспарына сәйкес, 12-ші бесжылдықтың соңына қарай осы өңірдегі автомобиль жолдарының жалпы ұзындығы үштен бірге артып, 175 мың км-ге жеткен болса, ал 2020 жылға қарай елдің батыс өңірлерінде магистральдар желісі құрылатын болады.

Ал Шыңжаңның соңғы жылдардағы даму көрсеткіштеріне келетін болсақ, Шыңжаңның аймақтық үкіметінің төрағасы Шохрат Закирдің парламент сессиясының кезекті отырысында берген есебіне сәйкес, 2017 жылы ауданның Жалпы ішкі өнімі 1,09 трлн юаньді (171 млрд доллар) құраған. 2017 жылы жан басына шаққандағы таза кіріс көлемінің өсу қарқыны сақталған. Қала және ауыл-қыстақ тұрғындарының жан басына шаққандағы кірісі, тиісінше 30775 юань және 11045 юаньды құраған, бұл 10,1% және 9,9% артқандығының көрсеткіші.

Шохрат Закирдің айтуынша, 2018 жылдың соңында Шыңжаң экономикасы 7% өсіп, жан басына шаққандағы кіріс көлемі 8,5% артады. Бір айта кетерлігі, 2017 жылы аудан орталығы Үрімші қаласы тұрғындарының жан басына шаққандағы Жалпы ішкі өнім 77958 юань немесе 11549 долларды құраған.

Бүгінгі таңда, Қытайдың Шыңжаңды басты сауда-экономикалық және транзиттік-логистикалық орталыққа айналдыру жоспары біршама іске асырылды. Қытай басшылығының жоспарына сәйкес, 2030 жылға қарай Шыңжаң экономикалық даму деңгейі бойынша елдің оңтүстік-шығыс провинцияларымен теңесуі тиіс. Бұл жоспарды жүзеге асыру мақсатында Қытай үкіметі Шыңжаң экономикасын құрылымдық жаңғыртуға қажетті қаржыны бөлуге дайын. Қытай сарапшыларының болжамы бойынша, бұл мақсатқа жетуге толық мүмкіншілік бар, оған мемлекеттің қаржылық жағдайы жеткілікті және шетелден тартылған инвестицияларды пайдалануға болады.

Қорыта айтқанда, Шыңжаңның әлеуметтік дамуы 1949 жылы ҚХР құрылғаннан кейін жаңа тарихи дәуірге аяқ басты. Содан бері Шыңжаң үш үлкен әлеуметтік экономикалық даму кезеңін басып өтті. Оның алғашқы кезеңі 1949-1978 жылдардағы социалистік қайта құрулар мен жоспарлы экономикалық даму кезеңін қамтиды. Бұл тұста Шыңжаңның дәстүрлі қоғамдық құрылым жүйесі түбегейлі өзгеріп, ауыл шаруашылығы, мал шаруашылығы, өндірістік жүйелерінің базасы қаланды, соған сәйкес шекара өңірлерінің де қоғамдық жағдайы өзгеріп, дами түсті. Ал Шыңжаң дамуының екінші кезеңі – 1978-2000 жылдар аралы болып табылады. Бұл кезеңде Қытай жалпы реформа және даму дәуіріне қадам басты. Соған сәйкес Шыңжаңның әлеуметтік-экономикасы да қарқынды дамы-

ды, шекара өңірлерінің әлеуметтік инфрақұрылымдары айтарлықтай жақсарды, жалпы нарықтық экономиканың жүйесі қалыптасып, сыртқы сауда-экономикалық байланыстары дами түсті. Шыңжаңның әлеуметтік дамуының үшінші кезеңі – 2000 жылдан қазірге дейінгі мезгіл. Бұл кезеңнің басты ерекшелігі ҚХР үкіметінің «Батыс бөлікті қауырт игеру» стратегиясы аясындағы Шыңжаңды қауырт игеру науқанымен сипатталады. Шыңжаңды қауырт игеруге бүкіл Қытай бойынша 19 қала мен провинция қаржы, техника және еңбеккүш ресурстарымен атсалысып, Шыңжаңның әлеуметтік-экономикасын айтарлықтай дамытты, әсіресе, Шыңжаңның Қазақстанмен шектесетін шекара өңірлерінің инфрақұрылымдары заманауи талаптарға сай қалыптасты.

Соның негізінде Шыңжаңның әлеуметтік-экономикалық дамуы Шыңжаңның саяси экономикалық және стратегиялық маңызын арттыра түсті. Шыңжаң арқылы Қытайдың сыртқы байланыстары мен сауда-экономикалық байланыстары кең қанат жайды.

Ал Шыңжаңды қауырт игеру саясатының жүзеге асуы, шекара өңірлеріндегі тұрғындардың әл-ауқатын жақсартып, шекара қауіпсіздігін күшейте түсті. Қазақстан мен Қытай арасындағы шекара маңы сауда-экономикалық байланыстары мен мәдени алмасулар айтарлықтай дамып келеді.

Жалпы айтқанда, ҚХР-дың Шыңжаңды дамытуының, әсіресе, шекара өңірлерінің әлеуметтік-экономикасы мен инфрақұрылымдарын заманауи талаптарға сай құруының саяси экономикалық та, стратегиялық қауіпсіздік маңызы да зор. Сондықтан Қытайдың шекара өңірлеріне қолданып отырған стратегиялық саясаты мен әлеуметтік тәжірибесінен Қазақстан үлгі алуы керек, үйренуі қажет деп санаймыз.

Әдебиеттер

- Мұқаметханұлы Н. XX ғасырдағы Қытайдың тарихи үрдісіндегі қазақтардың әлеуметтік дамуы: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 168 бет.
- Мұқаметханұлы Н. Дипломатиялық қатынастар және қытайтану мәселелері. – Алматы: «Тарих тағлымы», 2010. – 204 б.
- Баженова Е.С. Синьцзян и новые горизонты Великого Шелкового пути// Пространственная Экономика. – 2011. – №2. – С. 137-145.
- <https://cyberleninka.ru/article/n/sintzyan-i-novye-gorizonty-velikogo-shelkovogo-puti>
- Бондаренко А.В. Проблемы и перспективы развития Синьцзян-Уйгурского автономного района КНР в начале XXI в.: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата политических наук. – М., 2007. <http://www.ifes-ras.ru/old/aspirant/Bondarenko-avtoref.pdf>
- Всемерная помощь государства в развитии Синьцзяна. /2003/09/22 <http://uz.chineseembassy.org/rus/sgxx/sgsd/t130478.htm>
- Изимов Р.Ю. Военизированные структуры Китая – кто контролирует границы СУАР. Восточное бюро ИА REGNUM. 2014г. <https://regnum.ru/news/1807314.html>

- За 10 лет по части экономики Синьцзян догнал и перегнал Казахстан <https://zonakz.net/2018/11/01/za-10-let-po-chasti-ekonomiki-sinczyan-dognal-i-peregnal-kazakhstan/>
- Зона государственного приграничного экономичного сотрудничества Инин <http://russian.cri.cn/881/2010/01/06/1s320771.htm>
- О развитии пограничной торговли в Синьцзяне. <http://russian.china.org.cn/russian/153393.htm>
- Отношения Казахстана и Китая выходят на новый уровень. <https://kapital.kz/economic/69671/otnosheniya-kazahstana-i-kitaya-vyhodyat-na-novyy-uroven.html>
- Помощь государства в развитии Синьцзяна. <http://russian.china.org.cn/russian/72393.htm>
- Фролова Ю.В. Экономическая политика КНР в Синьцзян-Уйгурском автономном районе в контексте интересов стран Центральной Азии // Проблемы национальной стратегии. – №4 (25), 2014. – С. 65-85.
- Экономические и политические реформы в Синьцзяне после прихода к власти Коммунистической партии Китая. Создание Синьцзян-Уйгурского автономного района. <https://studopedia.org/2-14857.html>
- Stanley Toops. Demographics and Development in Xinjiang after 1949. East-West Center Washington Working Papers, No. 1 <https://www.eastwestcenter.org/publications/demographics-and-development-xinjiang-after-1949>
- Statistical Communiqué of the Xingjiang Uygur Autonomous Region Statistical Bureau on 1995 Economic and Social Development. Xingjiang Daily, 27 January 1996. p. 2
- 李力安, 有林. 当代新疆简史. —北京: 当代中国出版社, 2003. —406页. (Шыңжаңның жаңа заман тарихы).
- 岳廷俊. 新疆生产建设兵团简史. —乌鲁木齐: 新疆大学出版社, 2007. —327页. (Шыңжаң өндіріс-құрылыс корпсының қысқаша тарихы).

References

- Muhamethanuly N. XX gasyrdagy Qytaidyn tarihi urdisindegi qazaqtardyn aleumettik damuy: Oqu quraly.— Almaty: Qazaq universitety, 2006. — 168 bet.
- Muhamethanuly N. Diplomatyalyq qatynastar zhane qytaitanu maseleleri. —Almaty: «Taryh tagylymy», 2010. -204b.
- Bajenova E.S. Sintsyan I novye gorizonty Velikogo shelkovogo puti// Prostranstvennaya ekonomika. -2011. №2. S. 137-145 <https://cyberleninka.ru/article/n/sintszyan-i-novye-gorizonty-velikogo-shelkovogo-puti>
- Bondarenko A.V. Problemy I perspektivy razvitiya Sintsyan-Uigurskogo avtonomnogo raiona KNR v nachale XXI v. Avtoreferat dissertatsiyi na soiskanie uchenoi stepeni kandidata politicheskikh nauk. Moskva, 2007g. <http://www.ifes-ras.ru/old/aspirant/Bondarenko-avtoref.pdf>
- Vsemernaiya pomosh gosudarstva v razvitiyi Sintsyana. /2003/09/22 <http://uz.chineseembassy.org/rus/sgxx/sgsd/t130478.htm>
- Izimov R.Yu. Voenizirovannyye struktury Kitaya — kto kontroliruet graitsy SUAR. Vostochnoe byuro IA REGNUM. 2014g. <https://regnum.ru/news/1807314.html>
- Za 10 let po chasti ekonomiki Sintsyan dognal I peregnal Kazakhstan. <https://zonakz.net/2018/11/01/za-10-let-po-chasti-ekonomiki-sinczyan-dognal-i-peregnal-kazakhstan/>
- Zona gosudarstvennogo prigranichnogo ekonomicheskogo sotrudnichestva Inin. <http://russian.cri.cn/881/2010/01/06/1s320771.htm>
- O razvitiyi pograničnoi trgovli v Sintsyane. <http://russian.china.org.cn/russian/153393.htm>
- Otnosheniya Kazakhstana I Kitaya vyhodyat na novyi uroven. <https://kapital.kz/economic/69671/otnosheniya-kazahstana-i-kitaya-vyhodyat-na-novyy-uroven.html>
- Pomosh gosudarstva v razvitiyi Sintsyana. <http://russian.china.org.cn/russian/72393.htm>
- Frolova Yu.V. Ekonomicheskaya politika KNR v Sintsyan-Uigurskom avtonomnom raione v kontekste interesov stran Tsentralnoi Aziyi// Problemy nasionalnoi strategiyi №4 (25) 2014g. 65-85 str.
- Ekonomicheskie i politicheskie reform v Sintsyane posle prihoda k vlasty Kom. Partiyi Kitaya. <https://studopedia.org/2-14857.html>
- Stanley Toops. Demographics and Development in Xinjiang after 1949. East-West Center Washington Working Papers, No. 1 <https://www.eastwestcenter.org/publications/demographics-and-development-xinjiang-after-1949>
- Statistical Communiqué of the Xingjiang Uygur Autonomous Region Statistical Bureau on 1995 Economic and Social Development. Xingjiang Daily, 27 January 1996. p. 2
- Li Lian, You Lin. Dangdai Xinjiang jianshe. -Beijing □ Dangdai Zhongguochubanshi, 2003. -406s □ (Istoriya Sintsyana novogo perioda).
- Yue Tingjun. Xinjiang shengchan jianshe bingtuanjianshi. —Wulumuqi: Xinjiang daxue chubanshi, 2007. -327s. (Istoriya proizvodstvenno stroitel'nogo korpusa Sintsyana).

¹Оразақынқызы Ф., ²Нұрмырза М.

¹PhD, қауымд. профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: madinka_13_94@mail.ru

²2-курс магистранты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: faridak09@mail.ru

ҚЫТАЙ ҚОҒАМЫНДА ӘЙЕЛДЕРДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ РӨЛІ

Ұлт болашағы ел егемендігімен тығыз байланысты шешуі күрделі, өзекті мәселе екені белгілі. Ал ұлт болашағы – жас ұрпақты дүниеге әкелу, оларға ұлттық тәрбие беру міндеті жүктелген әйел-аналардың бүгінгі қоғамдағы әлеуметтік хал-ахуалына тікелей байланысты. Әр елдің мәдениетінде, әдебиетінде, дінінде, ділінде әйел затының рөлі мен орны белгіленген. Ғалымдардың пайымдауынша, шығыс елдерінде әйел адамның міндеттері, дәрежесі ерте кезеңнен бастап қатал тәртіппен, ережелермен, дана сөздермен бекітіліп отырған. Қарастырып отырған мақаламызда, аспан асты елі Қытайдағы әйел адамдардың қоғамдағы әлеуметтік-мәдени рөлі баяндалған.

Түйін сөздер: әйел, қытай, гендерлік теңдік, әлеуметтік-мәдени рөл, феминология.

¹Orazakynkyzy F., ²Nurmyrza M.

¹PhD, associate professor, Al-Farabi Kazakh national university,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: madinka_13_94@mail.ru

²2 course master student, Abai Kazakh national pedagogical university,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: faridak09@mail.ru,

Socio-cultural role of women in Chinese society

It is known that the future of the nation is closely linked with the sovereignty of the country. The future of the nation is the birth of the young generation, directly related to the social status of women in modern society, who are entrusted with national education. The role and place of women in the literature, culture, religion and mentality of each country is determined. Scientists believe that women in eastern countries have a strong commitment from an early age, with strict rules and wise words. In this article, we describe the socio-cultural role of women in Chinese society.

Key words: female, Chinese, gender equality, socio-cultural role, feminist.

¹Оразақынқызы Ф., ²Нұрмырза М.

¹PhD, ассоц. профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: madinka_13_94@mail.ru

²магистрант 2 курса, Казахский национальный университет имени Абая,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: faridak09@mail.ru, madinka_13_94@mail.ru

Социально-культурная роль женщин в китайском обществе

Известно, что будущее нации тесно связано с суверенитетом страны. Будущее нации – молодое поколение, рождение и развитие которого непосредственно связано с социальным статусом женщин в современном обществе, которым поручено национальное образование. Определяются роль и место женщины в культуре, литературе, религии и менталитете каждой страны. Ученые считают, что женщины в восточных странах имеют твердую приверженность с ранних лет к строгим правилам и мудрым словам. В статье описывается социально-культурная роль женщин в обществе Китая.

Ключевые слова: женщина, китайцы, гендерное равенство, социально-культурная роль, феминистка.

Кіріспе

Қазіргі кезде қоғамдағы әйелдің рөлі мен орны туралы ұғымдар, көзқарастар, таным-түсініктер, сонымен тығыз байланыстағы әйел бейнесі жөніндегі қалыптасқан стереотиптер мен әлеуметтік үрдістер ерекше өзекті мәселеге айналып отыр. Бүгінде бүкіл дүниежүзінде тарихи қалыптасқан ерлердің әйелдерден басым тұру құқығы біршама өзгерістерге ұшырады. Эмансипация мен феминизм идеологиясының кең етек алуына байланысты, батысеуропалық философиядағы патриархаттық дәстүрдің әсері басылғандай болды. Патриархаттық құрылымы басым келетін философиялық ойлаудың дәстүрлі бинарлық (еркек / әйел) практикасынан бас тартып, қазіргі көпмәдениеттілік жағдайында жыныстың әлеуметтік теориясы – гендерлік ілім дүниеге келді. Өткен ғасырдың ортасынан бастап өнеркәсібі дамыған және әлеуметтік бағдар алған шет елдерде әйелдер өз құқықтары мен мүмкіндіктерінің ерлермен тең болуына іс жүзінде қол жеткізді (Леви Строс К. 1983:215).

Қоғам мен мәдениеттегі әйелдің бейнесі, әйел мен гендерлік мәселесі, жыныстың теңдігі мен арақатынасы мәселесі, әлемдік философияның тарихында ежелден бері көтеріліп келе жатқан үлкен тақырып. Бірақ, бұл мәселе өткен тарихи кезеңдердің сипатына қарай, өзінің әлеуметтік қырынан гөрі, дүниенің жаратылысын ұғындырумен байланысты болмыс туралы ілім тұрғысынан және биологиялық қырынан қарастырылып келді. Дүниенің қарама-қарсы екі жыныстық бастауы туралы пікірлер, ойлар ежелгі шығыс ойшылдарының, әсіресе қытайлық дао ілімінде, сондай-ақ антик ойшылдары шығармаларында кездеседі.

Ортағасырлық философияда бұл екі бастау діни дүниетаныммен тығыз байланыста түсіндірілді, әйел тақырыбы діни тұжырымдамалар негізінде қарастырылды. Батыстың христиандық әлемінде күнә мен әйелдің аты қатар жүретінін атап кету керек. Христиан дінтанушыларының тіпті «әйел адам ба, адам емес пе» деген мәселе көтеріп, орта ғасырларда Батыста әйелдердің «мыстан», «азғырушы», «арбаушы», «сиқыршы» деген жаламен шіркеу тарапынан тірідей отқа жағылғанын, өртелгенін тарихтан білеміз. Католик шіркеуі мен протестанттық сенім арасындағы қақтығыс кезінде ең көп зардап шеккендер қатары тағы да әйелдер болды. Ал ата-бабамыз ақылмен және еркімен қабылдаған ислам діни анаға, әйел қауымына ерекше мәртебе берді. Исламдық түсінік бойынша, адам, әсіресе

әйел дүниеге күнәһар не кесірлі болып келмейді. Керісінше, нәресте бұл дүниеге періштедей таза әрі дінге бейім болып келеді, оның жарық дүниеге келуіне себепкер ретінде ананы көреміз. Жаратушы баланы бұл дүниеге әкелу үшін оны әуелі ананың рахымында тәрбиелейді, өзінің пендесіне деген мейірімін ана арқылы береді, көрсетеді. Сондықтан Шығыста «әйел бір қолымен бесікті, бір қолымен әлемді тербетеді» деген сөз бекер айтылмаса керек.

Әйел мен еркектің қоғамда алатын орнын анықтайтын, олардың әлеуметтік және мәдени құрылым ретіндегі ұғымы XIX ғасырдан бастап, батыстық елдердің жаңа капиталистік нарықтық қатынастарға тартылуымен қалыптаса бастады. Капитализмге өту сатысында Батыста әйел мен баланың еңбегіне қол сұғылды, қанау жұмыстары да жүргізілді. Олардың құқықтары аяққа тапталды, еткен еңбегіне болмашы ақы төленді. Осыған орай, әйелдердің өз құқықтары үшін күресі басталып, феминизм идеологиясы мен эмансипация түсінігі өмірге енді.

Алайда, шіркеуді былай қойғанның өзінде, зиялылар, білім адамдары мен оқымыстылардың өзінде де әйелді кемсітушілік, дәрежесін төмендету ескі патриархаттық дәстүр сақталып қалды. Мәселен, философтардың бірі әйел затына «табиғаттың қателігі» деп қараған болса, Ф. Ницше «әйелмен тілдескен кезде, қолыңда қамшың болсын» деген көзқарастарын білдірген (ницше Ф. 1990:320).

Сондай-ақ әйел тақырыбы, жаңа заман философтары: И. Канттың, Г.В.Ф. Гегельдің, А. Шопенгауэрдің, З. Фрейдтің және т.б. шығармаларында сөз болды. Осы өзекті тақырып, қытай ойшылдарының да қызығушылықтарын тудырды. Шығыс елдерінің ішінде, мыңжылдық тарихы бар аспан асты елінде әйел адамның орны, рөлі әр философтың, жазушының, қаламгердің қаламына арқау бола білген тақырып болған.

Бас ию, бас ию және тағы да бас ию – әйелдің ең басты игі ісі еді. Конфуцийшілдік пікір бойынша, жер бетінде бәрінің үстінен еркектер үстемдік етіп, ал әйелдер болса, оларға бағынады, сол себепті олар үш ережені ұстануы керек: қыз күнінде әкесі мен ағаларына бойұсыну, тұрмыс құрғанда – жарына, ал жары қайтыс болғасын – үлкен ұлына бағынуы керек деп саналды (Түргенбай А.Ә., Тастанбекова С.С.2011:44). «Егер мен бір құсқа тұрмысқа шықсам, мен оның артынан ұшуым керек; егер бір итке күйеуге шықсам, ол жүрген жермен жүріп, ізін қуалауым керек; егер иесіз бір кесек жерге шықсам, мен

оның жанында отырып күзетуге міндеттімін», – деген түсінік, ата-бабаларынан қалған өнеге сөздер қытай әйелдерінің санасына сіңіріліп қалған. Міне, дәстүрлі қытай отбасындағы әйелдің орнын дәл осылай белгіленген. XX ғ. басында П. Лоуэль дәстүрлі қытайлық отбасы жайында «Өз тағындағы император үшін және өз лашығындағы қарапайым жұмысшы үшін де барлық нәрсе отбасылық жақындық идеясында болады. Империя өз кезегінде үлкен отбасын құраса, ал отбасы кішкентай мемлекет болып табылды» – деп жазған болатын (П. Лоуэль 1904:19). Мұнда да конфуцийлік отбасы қағидасының басымдылығын көруге болады. Бәріміз білетін аспанастаны елінің дәл қазіргі даму барысын ескеретін болсақ, қазіргі қытайлық отбасы және ондағы әйел адамының рөлі, орны мен қоғамдағы әлеуметтік мәртебесін анықтауда дәстүрлі көзқарастарды білу өте маңызды. Осы себептер, біздің бұл тақырыпты таңдауымыздың негізгі себебі болып отыр.

Негізгі бөлім

Көптеген жылдар бойы аспанастаны елінде әйел адамның қоғамдағы орны ер адамдарға қарағанда анағұрлым төмен болды. Тіпті, әйелдермен мүлдем санаспады. Әйел затын, адам санатына жатқызбады. Бірақ, қазіргі қытай қоғамындағы әйел жағдайын түбегейлі өзгерткен жаңа заң қабылданды. Қытайда әйелдердің мәртебесі, әйелдер мен ерлердің теңдігі заманауи жағдайда маңызды мәселе болып табылады. 1995 жылы Пекинде өткен конференцияда әлеуметтік сала бойынша міндеттерді шешу үшін қоғамдық процестің барлық қатысушыларының күш-жігерін біріктіретін – мемлекеттік органдар, қоғамдық бірлестіктер және коммерциялық емес ұйымдар ең өткір әлеуметтік мәселелерді шешуі тиіс деп қарастырылды. Тек қана, әйелдерге әлеуметтік қорғау көрсету ғана емес, сонымен қатар оларды жаңа әлеуметтік-экономикалық шарттарға жауап бере алатындай жағдай тудырып, отбасына, әйелге, балаларға қолдау көрсету бағытында жаңа механизмдерді, әлеуметтік технологияларды жоспарлау керек екендігі айтылған.

1995 жылғы конференцияда қабылданған «Іс-әрекет платформасы» атты бастама гендерлік теңдікті алға жылжыту және әйелдердің құқықтары мен мүмкіндіктерін кеңейтуде жаһандық қауымдастық үшін іргелі және жетекші құжат ретінде қабылданды (China Statistical Yearbook 2012). Сонымен қатар, бүкіләлемдік әйелдер федерациясы және тиісті мемлекеттік

органдар әйелдердің құқықтары туралы ұлттық бағдарламаны әзірлеп оны жүзеге асыруда. 1980 жылы Қытайда қабылданған әйелдерге қатысты кемсітудің барлық нысандарын жою туралы конвенцияда бекітілген халықаралық міндеттемелерді де айта кету керек, онда әйелдердің жағдайын жақсартудың ұлттық тетіктері тек орталықта ғана емес, облыстық және аудандық деңгейде де жұмыс істейді. Әр облыста және ауданда Қытай Халық Федерациясы филиалдары құрылды және жұмыс істейді, олар үкіметтің және басқа да қоғамдық жұмысқа, сыйақыға, білім алуға құқықты жүзеге асыруға, елдің саяси өміріне қатысуына және т.б. мәселелер бойынша әйелдерге қатысты кемсіту жағдайларын болдырмау мақсатында мемлекеттік саясатты іске асырады.

Заманауи әлемдегі елеулі өзгерістер әйелдердің өмірінің барлық салаларындағы рөлін өзгертуге ықпал етті, оның қоғамның әлеуметтік құрылымына қатысуын тездетті. Бұл отбасында да, қоғамда да әйелдердің рөліне жаңа көзқараспен қарау қажеттігін тудырды.

Әйел адамның қоғамдағы орны қандай екенін анықтауға көмектесетін біршама терминдерге тоқталар болсақ, әлеуметтік-мәдени рөл сөзінің мәнін ашып алу керек сияқты. Әлеуметтік-мәдени рөл (әлеуметтік рөл) – қоғамдағы белгілі бір мінез-құлық, белгілі бір мәртебеге ие адам жүзеге асыратын сол немесе басқа әрекеттер жиынтығы.

Қазіргі әлемде қоғам адам мінез-құлқының өзгеруін және оның қоғамдағы рөлін өзгертуді талап етеді. Өмірде, адамдар арасындағы қарым-қатынастарда, әр адам өзгелерге таныс жеке имиджде басым әлеуметтік рөл атқарады. Адамның өзі үшін де, оның айналасындағы адамдар үшін де әдеттен тыс мінез-құлықты өзгерту өте қиын. Топ барған сайын ұзағырақ болса, оның мүшелерінің әрқайсысының қоршаған айналасындағы әлеуметтік рөлдері таныс бола түседі және басқалар үшін стереотиптің үлгісін өзгерту қиынырақ болады. Кез келген қоғамның өмір салты жүйесінің әлеуметтік-мәдени эволюциясын талдау оның ішкі және сыртқы даму динамикасын ескеруді білдіреді. Соңғы жылдары әйелдердің жеке және қоғамдық өміріне деген қызығушылығы және қоғамдағы өз ұстанымдары әлемде өсті. Әйелдер пәндері феминология деп аталатын жеке ғылымды зерттеу тақырыбы пайда болды. Ол әйелдердің қоғамдағы саяси, әлеуметтік және экономикалық қатынастарының жиынтығын зерттейді.

«Феминология» (латын тілінен аударғанда фемин – әйелдер және грек тілінен «логос» –

«сөз», «оқыту») – қоғамдағы әйелдердің мәртебесі мен рөлі туралы, олардың өмірінің объективті заңдарын бейнелейтін және ерлер арасындағы теңдік қағидатын жүзеге асыру болып табылатын адамгершілік қызметтің негізі туралы ғылым. Бұл ғылым бір жыныстылар арасындағы қатынастарды ғылыми зерттеу және олардың арасындағы қайшылықтардың себептерін талдау міндетін де қарастырады. Феминология ерлер мен әйелдердің толық теңдігін зерттеп, қоғамның барлық салаларында өмір сүру мәртебесін өзгертеді.

Г.И. Осадчейдің көзқарасы бойынша әлеуметтік қатынастар әлеуметтік өмірдің барлық салаларында көрініс табады (Осадчая Г.И. 1996:32). Жеке тұлғаны қалыптастырып, жақсартатын және оның өскелең қажеттіліктерін қанағаттандыратын барлық процестерді қамтиды. Әлеуметтік қатынастар адам өмірінің барлық салаларында: жұмыс, білім, бос уақыт, саясат және экономикада да көрініс береді.

Әлеуметтік қатынастарды дамытудағы маңызды фактор – мемлекет. Ол қоғамның барлық салаларын реттейді және адам құқықтарын қорғайды. Сол мемлекет ұсынып отырған саясаттың бір түрі гендерлік теңдік идеясы.

Гендерлік теңдік идеясы қоғамның тұрақты дамуының шарты болып табылады. Ғасырлар бойы екінші орында тұрған әлеуметтік, экономикалық және саяси өмірге еш қатысы жоқ әлсіз жыныстылар өз әлеуетін пайдаланып жатыр. Қоғамды әйелдердің қатысуынсыз демократиялық деп санауға болмайды. Өмірдің барлық деңгейлерінде шешімдер қабылдау әйелдердің көзқарастарынсыз мүмкін емес. Гендерлік теңдік қоғамның тұрақты дамуына ықпал етеді. Ағылшын тілінен алғанда *gender* сөзі жыныс дегенді білдіреді десек, шын мәнінде гендерлік ұғымы грамматикалық санатта қолданылатын термин болып шықты.

Гендерлік зерттеулер – қоғамның қоғамдық сана мен адамның санасында әйелдердің және ер адамдардың әлеуметтік рөлдерін қалай қалыптастырып, таратып жатқаны зерттелетін білім саласы, сонымен қатар оның салдарын қарастырады. Гендерлік талдау осы кезеңде өз мемлекеттерінің тұрғысынан қазіргі заманғы қоғамды зерттеуге мүмкіндік береді. Бұл талдау қоғамға заманауи әлеуметтік процестер мен шарттардың түсіндірмелі модельдерін қалыптастыруға, болашақтағы дамудың дұрыс болашағын болжауға мүмкіндік береді. Гендерлік теңдікте де кемшіліктер бар. Жалғызбасты аналардың өсуі артып келеді. Бұл ерлердің эко-

номикалық тәуелсіздігі, мемлекеттік қолдау, әйелдерге арналған қолдау орталықтарының пайда болуы, ажырасулар санының өсуінің салдарынан болуы мүмкін. Осылайша, гендерлік теңдік отбасыдағы патриархалдық қатынастарды бұзады. Бір жағынан, қоғам дамуында әйел қажет, ал екінші жағынан, толыққанды отбасылар аз және бұл елдегі демографиялық саясатқа әсер етеді.

Ең ежелгі дәуірден бастап қытайлық отбасылар Орта Патшалықтың бүкіл мемлекеттік құрылысының үлгісін көрсететін. Отбасы бүкіл мемлекеттің негізін қалаған қағидаттар мен ұғымдардың шағын көрінісі болды. Әкесі мен ұлы арасындағы дұрыс қарым-қатынас билеуші мен бағынушы арасындағы қарым-қатынаста дұрыстығын қамтамасыз етті.

Қоғамның әрбір мүшесіне өз рөлі мен орны тағайындалды. Өзінің жоғары басшылығына мойынсұнуға мәжбүрлеп, тәжірибе мен білімді жинақтауға мәжбүр болған кіші лауазымды адам, ақырында, әлеуметтік баспалдаққа шығатын болған. Отбасы және бүкіл ел осындай ұғымдарға негізделген.

Дәстүрлі қытай қоғамы құқық мәселелерінде моральдық нормаларға көп көңіл бөлді. Отбасы құрылымның негізі болатын қоғамда адамдар арасындағы қарым-қатынас сезім мен жеке көңіл-күйлер тізбегі арқылы мөрленіп, мұндай жағдайда моральдық-адамгершілік критерийлер қоғамның мүшелерін моральдық нормаларды құрметтеуге үйрететін.

Егер дәстүрлі қытай қоғамы заң мәселелерінде мораль нормаларына неге көп көңіл бөлетінін түсінгіміз келсе, онда бұл сұраққа жауапты екі тараптан іздеген жөн. Біріншісі қытайлық отбасының отағасы тұрғысынан, екінші шаруа адамның көзімен. Қоғамда отбасы негізгі құрылым ретінде қарастырылады. Мұнда заңнамалық шарттар емес, отбасылық заңдар көбірек рөл атқарған. Отбасы мүшелері арасында моральдық құндылықтар критерийлері маңыздырақ болған.

Қытай қоғамында әлеуметтік қоғам мүшелерінің қарым-қатынасын анықтайтын қытайлықтардың көзқарастары бойынша концепциялар тобы бар.

Дао (道) (іс-әрекеттердің рационалдылығы, рационалдылық) барлық істерді жүзеге асыратын ұтымды негіз ретінде және күнделікті өмірде болған оқиғалар ретінде анықталуы мүмкін.

Ли (礼) – дао және фа (法) ретінде де қолданылады және заң мағынасын білдіреді. Ли, дао секілді дұрыс пен бұрысты, шындық пен жалғандықты бөліп көрсете білетін критерий.

Ли (禮) – екінші жағынан алғанда салт-жоралғы рәсімдер дегенді де білдіреді. Негізгі рөлі адамның өмір сүретін шеңберін анықтау болып табылады.

Фа (法) – бұл заң. Мемлекеттегі адамдардың қарым-қатынастарының нормаларын анықтайды. Бұл ережелер моральдық-этикалық критерийлер негізінде жасалады. Заң Ли мен тығыз байланысты. Заң шешуші рөлін атқарады. Демек, алғашқы екі – дао және ли – көк тәңірі, екінші – ли және фа – адамдарды өзара қарым-қатынасқа бейімдейтін олардың туындылары. Қытайлық қоғамда әртүрлі мүшелері арасында, соның ішінде еркек пен әйел арасындағы қарым-қатынастың қалай қалыптасқанын дәлірек түсіну үшін жоғарыда айтылған әлеуметтік заңдардың мазмұнын егжей-тегжейлі қарастырған жөн.

Үш басым қағида бойынша қоғам мүшелерінің қарым-қатынасы белгіленген моральдық-этикалық нормалар негізінде жүзеге асырылды, Конфуцийшілдік ғалымдар қоғамда үйлесімділік қажет деп санайтын бес қасиетті анықтады. Бұл бес қасиет «бес тұрақты» деп аталды: қайырымдылық, әділет, салт-жоралғы рәсім, даналық және сенім. Бұл нормалар қоғамның әртүрлі мүшелері: әкесі мен лауазымды адамы, әкесі мен ұлы, үлкен және кіші ағалары, күйеуі және әйелі, достары және т.б. арасындағы қарым-қатынаста критерий болып табылады. «Үш қолбасшы, бес тұрақты» сөзі Батыс Ханның 15-ші жылдарындағы «Шындар мен құстардың көптеген көріністері» («Chun-qu Фьюн Лью») атты дискте Дун Чун-Шудың жазбаларынан алынған (Дун Чжун-Шу 1937:115)

Дегенмен, қытай қоғамындағы адамдар арасындағы қарым-қатынаста бағыну және бағындыру моделінің тұжырымдамасы Цинь-Суньцы әулетінің танымал ғалымына тиесілі.

Дун Чуншу «Мэнцзыдың» құнды (кұрметті) ян және шамалы инь (яғни ерлер элементінің әйелге қатысты таралуы) туралы концепциясының негізінде өзінің қоғамдағы қарым-қатынас теориясын ұсынып, «үш басымдық және бес тұрақтылық» теориясын алмастырды (Дун Чжун-Шу.1937:117)

Дун Чуншу бағыныстылық принципіне негізделген, бұл аспан мен өзгерістерге ұшырамайтын адамдар арасындағы қарым-қатынастың үш маңызды түрі бар деп санайды: билеуші бастысы, лауазымды адам бағынышты; әкесі – бастығы, ұлы мойынсұнады, күйеуі – бастығы, әйелі барлығына бағынады». Бұл қарым-қатынаста билеуші, әкесі мен күйеуі Янның күші, ал ұлы мен әйелі – бұл Инь. Сунн әулеті кезінде «үш

басымдық» және «бес тұрақты» ұғымдарын Чжу Си біріктіріп, содан бері бірге қолданыла бастаған. Табиғи түрде бұл ұғым бүкіл қытайлық қоғамның негізіне – ата-аналар мен балалардың, күйеу мен әйелдің қарым-қатынасын реттейтін отбасына құрал ретінде әсерін тигізе білген.

Уақыт өте келе, бұл тұжырымдама өзінің тікелей мағынасында қолданыла бастады және «ер адам құрметтелді, әйелді жек көрді» деп айтылды. Бұл ерлі-зайыптылар арасындағы қарым-қатынаста шешім Янның элементтеріне тиесілі болғандықтан, Иннің күшімен жүретін әйел заты бағынуға міндетті болды. «Әйелдерге отбасында және қоғамда кішігірім рөл тағайындалды, олар ерлерге (әке, күйеуі, ұлы) мойынсұнушылыққа негізделген өзіндік мінез-құлық кодексі, қарапайымдылық, сыпайылық және еңбекқорлық. Отбасылық жүйе қатаң тәртіппен сипатталды – әйелдердің отбасылық мәселелерді шешуде дауыс беру құқығы жоқ, олардың ісі ас үйі немесе үйдің әйелге тиесілі бөлігіндегі шаруалармен айналысу болды.

Орта Патшалықтың ең беделді классикалық шығармаларынан дәйексөздерді сіңіріп алған «Пациенттің канонында»-да әйелдің күйеуіне бағынуы туралы айтылды: «Отбасылық өмірде күйеуі мен әйелінің өзара қарым-қатынасы дұрыс тәртіппен жүруі керек. Күйеуі мен әйелі ата-бабаларына, әйелі күйеуінің ата-анасына құрметпен қарайды. Күйеу адамгершілікпен әділ шешімдер қабылдауы керек, ал әйелі оған мойынсұнуы тиіс. Осы ереже сақталғанда ғана отбасылар өркендеп көркейеді.

«Шу Цзине» де күйеуі әділетсіздікпен тастап кеткен әйел туралы айтылады. Онда ерлі-зайыптылар арасындағы қарым-қатынасты дұрыс ұстанбағандар, бір-біріне жауға айналатындығы туралы айтылған. Сондай-ақ, ері мен әйелі ата-аналар мен балалар, бауырлар мен әпкелер сияқты қанмен байланыспағанымен, өмір байлаған жандар болып табылады. Олар жақсы күнде де, жаман күнде де, қуанышта да, қайғыда да бірге болса ғана, онда олар жақсы ерлі-зайыптылар болады. Тек олардың арасында өзара сыйластық пен сенім болған кезде, әдемі үйлесімді жұпты көруге болады, – деп көрсетілген (Электронный ресурс. // URL: russian.china.or.cn (дата обращения: 10.05.2016)

Осы дәйектемелерден байқалғандай, Қытайдағы «отбасы» ұғымының маңызды ерекшелігі: ер мен әйел арасындағы неке одағы өздерінің сүйіспеншілік пен сезімталдықтың жемісі ретінде емес, сонымен бірге «бес тұрақты» сапаға негізделген қоғамда белгіленген функ-

цияларды жүзеге асыру үшін екі түрдің қажетті тіркесімі ретінде қабылданады.

Лю Нидің ең танымал «Подстилка из плоти» романындағы кейіпкерлердің бірінің сөзімен айтсақ: «Жақсы ердің әйелі, балалары болуы керек! .. Егер сіз жақсы отбасын құрмаған болсаңыз, онда, сіз өзіңізге лайықты әйелді табуыңыз, балалар тәрбиелеуіңіз керек (Лю Ни. 2009:119).

Бұл тұжырымдардан көргеніміздей, дәстүрлі қытай қоғамында әйелдердің әлеуметтік-саяси рөлі болған жоқ. Олардың мүдделері мен міндеттерінің бүкіл ауқымы отбасылық салада шоғырланған, онда қытайлық әйел әлсіз және үнсіз отбасы мүшесі болып қалған.

Ер мен әйелдің қарым-қатынасын анықтайтын тағы бір конфуцийлік тұжырымдама бар. Ол «Ішкі және сыртқы» түсінігі. Бұл дегеніміз, әйелдің ісі үйдің ішінде, ердікі сыртында болуы керек дегенді білдірген.

Осындай ер адамның дәрежесін көтерген тұжырымдармен қатар бірнеше ғасырлар бойы Қытайда ерді көкке көтеріп, ал әйелді кемсіткен қомақты шығармалар да жарық көрген.

Әйелдің әлемі оның үйі мен отбасынан тұрады. Осындай көзқарастың кең таралуы, Сұң дәуірінде Қытай үшін жатжерлік буддизмнің кеңінен дамуы және таза қытайлық даосизмнің халық арасында танымалдығын арттыра түсті. Соның әсерінен классикалық конфуцийшілдік дағдарысқа ұшырап, ежелгі данышпандық ілім жаңаша түсіндіріп, жаңаша қабылдануының негізінде дүниеге неоконфуцийшілдіктің келгенін көре аламыз.

Бұл кезде әйелдер ешқандай жалпы отбасылық жеке меншік құқығына ие бола алмады. Ал, егер де белгілі бір себептермен, жағдайлармен жылжымайтын мүлікті бөлісу ісі жүретін болса, онда ол тек ерлер қауымы арасында жүргізілетін. Жанұяда әке ісін жалғастыратын ер азамат болмаған жағдайда ғана, қыз баласына әке мұрасы берілетін. Алайда, бұл өте сирек кездесетін жағдай. Тіпті бай-ауқатты отбасыларда да әйелдің мұрагерлік құқыққа ие болуы екіталай еді. Әйелдің көріктілігін (әсіресе, қоғамның дәулетті ортасында) оның кішкентай аяғы мен тақтайдай жалпақ көкірегімен бейнелеген. Қытайлық салт бойынша, әйелдің аяғы жаңа туған айдың немесе лалагүлдің пішініндей кішкентай доға тәріздес болуы керек. Ал егер, жасөспірім қыздың бойында осы тәрізді сұлулық белгілері болмаса, оның отбасын құруы, тұрмысқа шығуы біршама қиындықтар, келеңсіздіктер әкелетін. Сол үшін де,

аяғы доға тәріздес болуы үшін қыз баласының аяғын арнайы бинттермен байлау әдісі қолданылды. Қыздардың 6-7 жастан бастап, аяқ саусақтарын (үлкен саусағынан басқа) бүктеп, аяқ саусақтарын табанға қарай майыстырып, табан мөлшері 8-12 см болатындай бинтпен қысып орап, байлап тастайтын болған. Уақыт өткен сайын, әр аптада қыздардың аяқтары одан сайын тығыздалып байланып отыратын және бұл әдісті қолдану табанның доға пішініне айналғанға дейін жалғасатын. Қыздардың бинтпен байланған аяқтары үнемі ауыратын, тіпті бұл кейде олардың аяғының жұмыс істемей қалуына алып келетін. Осыған қарағанда, қытай халқында «Сұлулық құрбандықты талап етеді», «Бинтпен байланған әрбір жұп аяқ былау толған жаспен тең» деген мақалдар берер айтылмаған сияқты.

Қытайлық ұлы революционер-демократ Сунь Ятсеннің замандастарының сөздеріне сүйенсек, Сунь жастық шағында аяғы бинтпен байланған қарындасының қиналып, азап шеккендерін көріп өскен екен. Жандары қиналған жас қыздар түні бойы көз ілмей, байланған аяқтары ауырғаннан ыңырсып, төсекте тынымсыз қимылдап, түсініксіз сөздер сөйлеп шығатын болған. Олардың жандарына жылу сыйлайтын, ағарған танды асыға күтетін. Бірақ, бұл ауру дәл осылай күннен күнге жалғаса беретін. Қарт анасының өзі де қызының қиналғанына әрең шыдайтын, алайда, әдеттен озбау үшін, қызы бойжеткенде аяқтары доға тәрізді болу үшін, тұрмыс құрғанда аяқтары кедергі келтірмесін, қандайда бір келеңсіздік орын алмасын, үлкендер қауымы тарапынан әдеттен аттады деген сөзді естімес үшін бәріне шыдайтын. (Чжан Цзыцин. 2003:217). Әріне «бұған ешнәрсе де істей алмайсың, дәстүр солай, Аспан ұлының заңы осылай». Кішкентай күнінен, тоқтаусыз бейнет шеккен кішкентай қыз бойжеткеннен кейін де барлық үй шаруасын жалғыз өзі орындайтын болған. Тамақ жасап, үй тазалап, жібек құрттарына қарап, кесте тігіп, өрнек тоқыған. Оған артық академиялық білімнің қажеті шамалы жоқ, өйткені «неғұрлым әйел аз білсе, соғұрлым ол мейірімді, жақсылыққа жаны құмар болады» деп есептелді. Ата дәстүр бойынша, әйел мүсіні «түп-түзу мінсіз лалагүлдің үндесуі секілді жарқырап тұруы керек», және бұл үшін қыздың 10-14 жасында кеудесін арнайы көкірекше немесе ерекше желеткемен қысып бүтетін болған. Көкірек бездерінің дамуы кешейілдеп, көкірек жасушаларының жылжуы мен организмнің оттегімен қоректенуі бірден тоқтап қалатын. Бұл қыз организмнің жалпы

дамуына кері әсерін тигізгенімен оның мүсінінің «көрікті» болуына оң септігін тигізді. Ал некеге деген қатынасқа келсек, ол өз кезегінде екі жақтың қалыңдық пен күйеу жігіттің әлі кішкентай бала кезінде немесе сәби кезінде-ақ тойдың алдын ала келісуінен көрінді. Ең төменгі некелік жас дәстүр бойынша, қыздарға 15, ал ұлдарға 13 жастан қойылды (Чжэн Юнфу, Лу Мэйи. 2010:4). Ескіше қытайлық мораль жастар арасындағы нәзік, әрі сүйіспеншілік сезімдерді қолдамады; бұл керексіз, орынсыз, әдепсіз деп саналған. Жігіт пен қыздың арасында қандай да бір терең сезім болғанымен бұл ата-ана тарапынан көзге ілінбеді. Жастардың құдаласуға дейін бір-бірімен кездесуіне тыйым салынатын. Олардың жеке сезімдері ешкімді де қызықтырмады. Жарының ата-анасына қызмет етуі – жас келіншектің ең негізгі міндеті болып саналды. «Егер де әйелі еріне ұнап, бірақ оның ата-анасы тарапынан жылы көзқарасқа иеленбесе, онда ол әйелімен ажырасуға міндетті – деп пайымдалған. Ал керісінше, егер әйелі ұлының көңілінен шықпай, бірақ ата-анасының жүрегі жылыса, ондай жағдайда ері онымен ажырасуға дәті бармайтын» (Чжэн Чжилян. 2005:7). Келін отағасы немесе ұлдарының жанында емес, үнемі енесінің «қол астында» болуы керек деп есептелді. Енесінің қалыңдыққа қатыгез мінез танытуы – феодалдық қытайлық отбасының қараңғы-қапас әдеттерінің бірі. Тіпті, себепсіз өз ұлын қызғанған енесі кейде жас жұптардың бөлме есігін түнде кеңінен ашып қоюын да талап еткен және әрбір нәзік мейірімді көрген сайын ол күндіз келінін қатты сөгетін жағдайлар да орын алып отырған. Бұл тіпті қалыңдықтың өз-өзіне қол жұмсауына итермелеп, кейде оның өз енесі қолынан мерт болған жайдайларда болған (Янь Цзюньлин. 2001:3). Ерінің өз әйеліне қаншама аяусыздық танытып араласса да, әйел оның «отымен кіріп, күлімен шығуы» тиіс болды. Басқаша айтсақ, еш қарсылықсыз тағдырға бағынып, ерінің алдында бойсұнды. Ол өз ата-анасынан да, соттан да қамқорлық күте алмайтын. Ол тек қана храмға барып, күйеуі бейнеленген қағаз мүсінді іліп, құдайдан жарының оған рақым, мейірім-шапағат танытуын тілеп, оның жүрегін жұмсартуын сұрай алды. Халық арасында әйел «ерінің кіршіксіз көлеңкесі» болуы тиіс деген түсінік қалыптасты.

Күйеуі өз әйелдерін немесе күндерін сата алатын және оларды уақытша немесе мәңгілікке бере алатын. Бұған сырт көзге заңмен тыйым салынғанымен, мұндай тәжірибе кең таралды. Егер күйеуі әйеліне дөрекілік танытса, бұл үшін

ол жеңіл жаза тартумен құтылды, ал әйелі еріне дөрекі мінез көрсете қалса, ол бұл үшін қатаң жазаланды. Егер күйеуі әйеліне опасыздық жасаса, бұл тіпті де қылмыс болып саналмады. Алайда егер оның әйелі дәл осыған ұқсас әрекетке барса күйеуі оны жазасыз-ақ өлтіре салатын. Күйеуінің өз әйелімен мынадай жағдайларда өз еркімен, яғни, ешбір заңға негізделмей-ақ ажырасу құқығы болды: – егер әйелі бедеу болса; – егер ол ата-енесімен ортақ тіл табыса алмаса; – егер ол күйеуіне опасыздық жасады деген күдік болса немесе осы жағдай шынымен де орын алса; – егер өсек айтып немесе отбасында ұрыс-керіс туғызса; – егер жұрттың мазасын алатындай белгілі бір аурумен ауыратын болса; – егер ол күйеуінің рұқсатынсыз үй мал-мүлкін, дүниесін иемденсе; – егер әйелі үздіксіз дүниеге қыз баланы әкеле беретін болса, онда ол күйеуінің алдында кінәлі саналатын. Бұл кезде күйеуі «заңға негізделе отырып» өзіне ұл бала тууы үшін күн сатып алатын.

Бай-бакуатты қытайлықтар әдетте арнайы өзінің күні ету үшін сұлу қыздарды сатып алатын. Мұндай жағдайда рәсімдеу өте қарапайым жүргізілді: қыз өз қожайынының заңды әйелінің алдында үш рет жерге иіліп сәлем берген – мұндай бас июшілік ол қыздың үй бикесіне, яғни заңды әйеліне қызмет етуге дайын екенін білдірді. Сатып алынған үй қызметіндегі бұл әйел өз жанұясында артық сөз айтпай дәл сол баяғыдай үй шаруасымен айналысып жүре берді. Бірақ ол еріне ұл бала сыйласа, оның жағдайы бірден өзгерді. Егер «тікелей» әйелі дүниеден озса, онда оның орнын «жанама әйелдердің» ең үлкені басты. Күйеуінің көзі тірісінде әйелге өз жарына деген сезімдерін білдіруіне тыйым салынды. Ол тек қайтыс болған соң ғана айту құқығы берілді. Әйелдің екінші реттік күйеуге шығуы о дүниелік күйеуінің алдында ауыр күнә болып саналды. Егер жесір әйел қайта тұрмыс құруға бел буған жағдайда, ол өз ортасынан қуғындалған, марқұм болған күйеуінің ата-анасы немесе туыстары оны өлтіретін, тіпті бұдан былай заңды түрде өзгенің әйелі емес, тек күні ғана бола алды. Бұрынғы дәстүр әйелге өз жарымен о дүниелік өмірде бірге болуы үшін күйеуінің моласының басында өлуге бұйырған. Әйел мұндай шешім жайында алдын ала туыстары мен жақындарына хабарлайтын және оның бұл әрекеті өз күйеуіне деген адалдығы мен шын берілгендігінің белгісі деп қабылданды. Күйеуіне адал болған жесір дәл үйінің алдына қойылатын мақтау тақтайшасымен марапатталатын. Бұдан да артық құрмет

мадақтамасы – ағаштан жасалған салтанатты дарбаза (пайлоу) – күйеуінсіз өмір сүргісі келмеген жесірдің ерлігін білдірді. Жесір өзінің өлген адамның соңынан кететінін жариялаған кезде оны салтанатты түрде паланкинге отырғызып, туыстары, таныстары және жәй ғана қызығушылар жесір әйелді өзін-өзін өлтіретін жерге шығарып салып барады. Жесірді алдын ала арнайы дайындалған алаңға апарды, сонан соң келгендер оған бас иді. Кейін бақытсыз әйелдің мойнына ілгекті береді, оның көмегімен әйелдің жақын туыстарының бірі оны қылқындырады. Провинция губернаторлары өздерінің ресми баяндамасында императорға бұл жақсы жесірлердің өзін-өзі өлтіргендігі жайлы айтып, олардың күйеуіне деген адалдығына байланысты мадақ сұрап, салтанатты дарбаза салуды өтінген.

Бүгінде осы сынды Конфуцийлік құндылықтар негізінде құрылған отбасылар жоқтың қасы. Қазіргі Қытай қоғамы дінге көп көңіл бөлмейді. Олардың көпшілігі коммунизм идеалдарына сенбейді. Дегенмен, көп жағдайда бұл тек қалалық тұрғындарға қатысты. Ал аудандар мен ауылдарда ежелгі дәстүрлерді қолдаушылар да бар.

Қорытынды

Қорытындылай келе, жаңа мемлекеттің пайда болуымен, Конституцияның енгізілуімен, Неке туралы заңның және басқа да заң нормаларының қабылдануымен, феодалдық қалдықтар ресми түрде аяқталғанын, әйелдер ерлермен тең құқықтармен қамтамасыз етілді, бұл гендерлік теңдік тұрғысынан үлкен қадам болып табылады.

Соңғы онжылдықта гендерлік мәселелерді шешуде маңызды қадамдар жасалды. Қытайдағы әйелдердің теңдігі бәріне көрінді. Бірақ, экономикалық, саяси және әлеуметтік факторларды ескере отырып, гендерлік теңдікті дұрыс жүргізу үшін ондаған жылдар қажет болады.

Қытай гендерлік теңдікті дамыту, халықтың әртүрлі сегменттерін қолдау үшін БҰҰ-мен ынтымақтастықты нығайтуға ниетті. Мемлекет әйелдердің құқықтары мен мүдделерін құқықтық практикада қорғау туралы заңдарды қайта қарауға және енгізуге ерекше назар аударады, оларды жүзеге асыру механизмдерін бақылайды. Бұл дегеніміз әйелдердің құқығы, гендерлік теңдік шешімі бәрімізге ортақ жақсы нәтиже бере алатын үлкен мәселе дегенді білдіреді.

Әдебиеттер

- Дун Чжун-Шу (1937) (Собрание литературных творений мудреца Дуна) // ЦШЦЧ. Шанхай, 348 с.
 Дун Чжун-Шу (1937) (Собрание литературных творений мудреца Дуна) // ЦШЦЧ. Шанхай, 348 с.
 Леви Строс К. (1983) Структурная антропология. – М.: Наука, 375 с.
 Лю Ни (2009) Зарубежные исследования китайских женщин. Анализ документов и цифровых данных / Лю Ни, Хуан Юфу. – Пекин, 352 с.
 Ницше Ф. (1990) Генеалогия морали // Соч. в 2-х т. – М.: Мысль, Т. 2. – 421 с.
 Осадчая Г.И. (1996) Социальная сфера общества: теория и методология социологического анализа. – М., 94 с.
 Лоуэлл П. (1904) Душа Дальнего Востока / Пер. с англ. Кн. А.О. – СПб.: Тип. Товарищества М.О. Вольф, 171 с.
 Ситуация в области человеческих ресурсов в Китае (Белая книга) [Электронный ресурс]. // URL: russian.china.or.cn (дата обращения: 10.05.2016)
 China Statistical Yearbook (2012) [Электронный ресурс]. // URL: <http://www.stats.gov.cn/tjsj/ndsj/indexeh.htm> (дата обращения 17.04.2016)
 Түргенбай А.Ә., Тастанбекова С.С. (2011) Дәстүрлі Қытай қоғамындағы әйелдің орны // ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы. №4 (57)
 Чжан Цзыпин (2003) Во дэ цзыцзы Чжан Айлин (Моя сестра Чжан Айлин). Шанхай, 300 с.
 Чжэн Юнфу, Лу Мэйи (2010) Чжунго фунной тунши, миньгоцзюань (История женщин Китая, период миньго). Ханчжоу
 Чжэн Чжилян (2005) Китай и Запад: специфика и единство типов культур. // Россия и АТР. – № 185.
 Янь Цзюньлин. (2001) Ло е гуэй гэн (Опавшие листья возвращаются к корням). – Пекин.

References

- Dong Jung-Shu (1937) (Sobranie literaturnyx tvoreny mudreca Dona) // TSSHTSC. Shanghai, 348 s
 Dong Jung-Shu (1937) (Sobranie literaturnyx tvoreny mudreca Dona) // TSSHTSC. Shanghai, 348 s
 Levi Stros K. (1983) Strukturalnaya antropologiya. – M.: Nauka, 375 s.
 Lyu Ni (2009) Zarubejnye issledovaniye kitayskikh zhenshin. Analiz dokumentov i tsifrovyyh dannyyh/ Lyu Ni, Huan Yufu. Pekin, 352 s
 Nitsche F. (1990) Geneologiya morally // Soch. v 2-h t. – M.: Misl, T2. – 421 s.

- Osadchaya G.I. (1996) Socialnaya sfera obshchestva: teoriya i metodologiya socialogicheskogo analiza. M., 94 s.
- P.Louel. (1904) Dusha Dalnego Vostoka. Per. s angl. Kn. A.O. – SPб: TIP. Tovarishstva M.O. Volf, 171 s.
- Situasia v oblasti chelovecheskyx resursov v Kitae (Belaya Kniga) [Elektronnyi resurs]. // URL: russian.china.or.cn (data obrasheniya: 10.05.2016)
- China Statistical Yearbook (2012) [Elektronnyi resurs]. // URL: <http://www.stats.gov.cn/tjsj/ndsj/indexeh.htm> (data obrasheniya 17.04.2016)
- Turgenbay A.A., Tastanbekova S.S. Тастанбекова (2011) Dasturli Kytai kogamindagy ayeldin ornı KazUU khabarshy. Shygystanu seriyası. №4 (57)
- Zhang Ziqing (2003) Vo Te Zichi Zhang Ailing (Moya sestra Zhang Ailing). Shanhai, 300 s
- Zheng Yongfu, Lou Mei (2010) Zhongguo Funyu Tongshi, Mingo Juan (Istoriya zhenshin Kitaya, period mingo). Hangzhou
- Zheng Zhilyan (2005) Kitai I Zapad: spetsifika i edinstva tipov kultur// Rossiya i ATP. № 185.
- Yan Junlin. (2001) Lo e guei gen (Opavshye listya vozvrashayutsya k kornyam) Pekin.

¹Раев Д.С., ²Токмұрзаева А.Ж.

¹филос. ғ.д., профессор, e-mail: Raev_53@mail.ru,

²3-курс докторанты, e-mail: aqbota_zh@mail.ru

Абылай хан атындағы халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Қазақстан, Алматы қ.

ҚАЗАҚ БИ-ШЕШЕНДЕРІНІҢ САЯСИ КӨРЕГЕНДІК ПАРАДИГМАСЫ

Бұл мақалада біз ХҮІІ-ХҮІІІ ғасырлардағы Қазақ хандығы билерінің халықаралық қатынастағы дипломатиялық жүйеге қатысты саяси көреген парадигмасы ғылыми-теориялық тұрғыдан сарапқа салуға қадам жасаймыз. Бұл мәселені ғылыми теориялық әрі әдіснамалық тұрғыда қарастыру барысында, ең алдымен, қазақ билері қай заманда да өздерінің елден ерек озық ақыл-парасаты, біліктілігімен қабырғалы қалың елге көсемдік әрі көрегендік қасиеттерімен де тұлғалық болмысқа ие болғанын ескереміз. Қазақ би-шешендерінің келешекті болжайтын саяси көрегендік қызметі жөнінде айтылады. Келешекті болжау шешендік сөз өнерінің басты қызметтерінің бірі ретінде қарауға болады.

Түйін сөздер: дипломатия, би-шешендер, саяси көрегендік, халықаралық қатынас.

¹Raev D.S., ²Tokmurzayeva A.Zh.

¹doctor of Philosophical Sciences, professor, e-mail: Raev_53@mail.ru

²PhD student, e-mail: aqbota_zh@mail.ru

Ablai Khan Kazakh University of International Relations and World languages, Kazakhstan, Almaty

The paradigm of the political farsightedness of the Kazakh bi-speakers

In this article we make an approach to the scientific and theoretical analysis of the paradigm of political foresight of biys of the Kazakh khanate of the XYII-XYIII centuries in relation to the diplomatic system of international relations. In the scientific-theoretical and methodological approach to this issue, first of all, it should be taken into account that the Kazakh Biy at any time have personal qualities, having knowledge and skills. It is also said about the political foresight of the Kazakh biys-speakers, predicting the future.

Key words: diplomacy, biy-speakers, political foresight, international relations.

¹Раев Д.С., ²Токмұрзаева А.Ж.

¹доктор филос. наук, профессор, e-mail: Raev_53@mail.ru

²докторант 3 курса, e-mail: aqbota_zh@mail.ru

Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана,
Казахстан, г. Алматы

Парадигма политической дальновидности казахских биев-ораторов

В этой статье мы делаем подход на научно-теоретический анализ парадигмы политической дальновидности биев Казахского ханства XVII-XVIII веков в отношении дипломатической системы международных отношений. При научно-теоретическом и методологическом подходах к данному вопросу, прежде всего, следует учитывать, что казахские биы в любой момент имеют личностные качества, обладая знаниями, умениями. Также говорится о политической дальновидности казахских биев-ораторов, прогнозирующих будущее. Прогнозирование будущего можно рассматривать как одну из главных функций ораторского искусства.

Ключевые слова: дипломатия, биы-ораторы, политическая дальновидность, международные отношения.

Кіріспе

Бұл мәселені ғылыми теориялық әрі әдіснамалық тұрғыда қарастыру барысында, ең алдымен, қазақ билері қай заманда да өздерінің елден ерек озық ақыл-парасаты, біліктілігімен қабырғалы қалың елге көсемдік әрі көрегендік қасиеттерімен де тұлғалық болмысқа ие болғанын ескерген жөн деп есептейміз. Толыбайұлы Қожаберген жырау (1663-1762) Елім-ай дастанында Әйтеке бидің өсиетіне сілтеме жасай келіп: «Сайлаған көсемдерің кемеңгер боп, халықтың болашағын шолсын деді.» (О. Әбділдаұлы, 304), – десе, С. Сейфуллин: «Ондай билер, шешендер ...топта жыр жырлап, жұртты аузына қаратқан сыншы, болжаушы, шежіре жыраулар – ...руға қасиетті, өнерлі деп саналатын» – деп жазады (Сейфуллин С., 1964, 456). Міне, бұлар жалпы адамзат тарихында елдің болашағын саралай білудегі ықтималды-болжалдық феноменнің болу заңдылығын көрсетеді. Бұл ықтималдық теорияның өмір сүру кеңістігін айқындайтын, «Біз кеше кім едік, бүгін кіміз? Ертең қай жерде боламыз?» (Ұлы Дала ұлағаттары//Егемен Қазақстан, 2016), – деген сияқты мәңгілік сұрақтарға жауап іздеген халықтың саяси стратегиялық болжалдары өрісі болмақ. Сол көрегендік пен болжалдық парадигманы тұғыр тұтқан халық даналығының асыл қоры Қазақ хандығы билерінің ақылман сөздерінде жатыр деп есептейміз. Н.Ә. Назарбаев: «Халқымыздың қадірлі қасиеттері ұшан-теңіз. Олар ата-баба дәстүрінен бастау алады» (Ұлы Дала ұлағаттары//Егемен Қазақстан, 2016), – деп жазса, енді бірде «Дана халқымыздың ұлы қасиеттері көп. Ол қасиеттер – біздің өмірлік мектептеріміз» (Ұлы Дала ұлағаттары//Егемен Қазақстан, 2016: 48), – деп жазады. Тағы бірде оның рухани кеңістігін «телегей теңіз ауыз әдебиетінің қайнарынан сусындаған ұлтымыздың ұлы тарихындағы ұлағатты белестерден» (Ұлы Дала ұлағаттары//Егемен Қазақстан, 2016:3) көреді және «біз тарихымызды тілмен де, ділмен де жазған халықпыз», – деп атап көрсетеді.

Соның бірі – ХҮІІ-ХҮІІІ ғасырлардағы Қазақ хандығы билерінің халықаралық қатынастағы дипломатиялық жүйеге қатысты саяси көреген парадигмасы десек артық айтпағандық. Мәселен, «Шешеннің міндеті – уақиғаны әуел бастан көре білу, оның ағысын аңғару және ол туралы басқаларға ескерту. Сонан соң әрбір істе бейқамдық, кертартпалық, түсінбестік, бақкүндестік сияқты барлық ерікті мемлекеттерге тән кемшіліктер болады. Осылардың барлығын

мүмкіндігіне қарай мейлінше азайту ... болып табылады» (Демосфен., 1954) деп көрсетеді.

Бұл қай заманда да саяси прагматикалық болжамның тұғырнамалық заңдылығын тарих дәлелдеп келеді. М. Мағауиннің: «Ғылым – болған іске ғана төреші. Алайда, ықтимал іс туралы толғам – өткенді тануға ғана емес, келешекті айқындауға да қызмет етсе керек. Ордасы қайта жаңғырып, Қазақстан Республикасы атанып, өзгеше бір өріске бет қойған шақта ұлттық тарихтың көлеңке көріністерін байыптаудың өзі игі жолға бастамақ» (Мағауин М., 1995: 51-52), – деп айтқаны соның дәлелі. Сатоу: «Дипломатияға берілген анықтамалар көп» – дей отырып, «Олардың басым бөлігі жеке тұлғаның мемлекет атынан өкілдік етуімен байланысты» деген. Өзінің әйгілі дипломатиялық тәжірибе туралы зерттеуінде дипломатияға «тәуелсіз мемлекеттердің үкіметтері арасындағы ресми қарым-қатынастарды жүзеге асыруда ақылға салып, көрегендік таныта білу» деген анықтама берген» (Р.Трагер, 2018: 36) – дейді. Оның анық сұлбасын болашақты болжай білген би бабалар Ұлы далада салтанат құрған айбынды мемлекеттердің мемлекеттік түзімі, келешегі мен әділет қағидасының тұтқасы болған. Мұның жарқын айғағын халықтың тарихи жадында сақталған көреген, болжампаз билеріміз туралы сақталған көптеген тарихи жырлар мен аңыздардан көруге болады.

Қазақ би-шешендерінің келешекті болжайтын саяси көрегендік қызметі жөнінде де көп айтуға болады. Келешекті болжау шешендік сөз өнерінің басты қызметтерінің бірі ретінде қарауға болады. Міне, осы жоғарыда келтірілген үзік ой-тұжырымдардан – Қазақ хандығы билері шешендігін қазақ даласындағы дәстүрлі қоғамның, қазақ мемлекетінің саяси тыныс-тіршілігін жан-жақты сипаттай алған ерекше саяси феномен деген ой қорытуға болады. Дала қоғамындағы мемлекеттік билік жүйесін сипаттау тәсілінің бірі деп айтар едік. Себебі шешендіктің өзі ең алдымен бүкіл елдік, халықтық мән-мағынаға ие болған үлкен саяси уақиғалар мен факторлардан туындағанын байқаймыз. Осыған байланысты, дала қазағы айнала қоршаған ортамен есептесіп, одан туындайтын оқиғалардың алдын алуға мәжбүр болды. Ол мәжбүрлік қазақ халқына тарихи оқиғаларға баға беріп, оған ықпал етуді үйретті. Соларға тікелей ықпал ете алатын қасиетке ие адамдардың ықпалы арта түсті. Мәселен, қазақ елі үшін ХҮІІ-ХҮІІІ ғасыр өте ауыр кезең болғаны тарихтан белгілі. Жеке-жеке хандық басшылыққа бөлінген елді шығыстан

Жоңғар, батыстан Қалмақ, түстіктен Қоқан хандары қазақтың мал-мүлкін, жаз жайлау, қыс қыстау болған ата қонысын басып алып халықты жаппай жұтқа ұшыратып, ауыр халге душар етеді. Міне осындай “қайың сауып, ши сорған”, “Ақ табан шұбырынды” заманда өз руының, ұлысының, елінің тағдырын, болашағын ойлап, оны дағдарыстан, соншама үлкен әлеуметтік-саяси апаттан алып шығудың әдіс-тәсілі мен жолын іздегендердің қатарында би-шешендер болды. Осыларды ескере келіп, осындай тұста “қара” халықтан шыққан халыққа бір саты жақын тұрған билер мен батырлар болғанын, оны аңыз-әңгімелер мен өлең-жырлар ғана емес, тарихи деректер де растайтынын айтып кеткен жөн. Демек, қазақтың шешен-билері – тап осындай қажеттілік қалыптастырған ұлан-ғайыр әлеуметтік-саяси құбылыс деп атауға болады. Қай тұста да ұлт тағдырын әріден таныған ұлы би-шешендер жан-жақтан келе жатқан қатерді қапысыз таныды. Дер кезінде жеткізе білді. Олар тығырыққа тіреліп, қатты дағдарған жалпақ қауымның өзін-өзі тауқыметтен алып шығып, құтқарып қалуға деген құлшыныс-ұмтылысынан жаралғандар.

Сондықтан, қазақ билері шешендігіндегі «көрегендік пен көсемдік» дейтін ұстаным бүкіл көшпенділер әлемінің өзін қоршаған әлеуметтік ортамен қарым-қатынасында ұстанатын бірден-бір саяси-әлеуметтік аксиомасы іспеттес болған. Қазақ даласындағы саяси тұрақтылық пен орнықтылықты немесе саяси-әлеуметтік бірқалыптылықты бұзатын да сол болған. Міне осы мәжбүрлік адамзатты өз тәжірибесіне сүйене отырып әрекет жасауға, сондай-ақ бастан кешкенге баға беруге үйретеді. Үнемі қандайда бір саяси іске дайын тұрып, сақ тұруға, бекем жүруге машықтандырады. Дүниенің қыры мен сырына бойлау барысында адамзат баласы білікпен де, білекпен де, дәлел-дәйекпен де, түсінік-түйсікпен де әрекет жасаған. Қ. Омархановтың айтуынша, қалай алып қарасаңыз да, көшпелілердің ...мыңдаған жылдық тәжірибесінен екшеліп шыққан қоғамдық ой-қисын, өмір ағысын терең болжай алатын көрегендік ...парасат-пайымын айқындап береді (Омарханов Қ., 2008: 320).

Енді осы мәселеге жалпы саяси универсум тұрғыдан қарайтын болсақ, келешекте болатын өзгерістерді болжап бағамдау және соған сай өз өмірін ыңғайлап бағыттау адам болмысына тән құбылыс. Бұл адамның өз болашағын алдын ала болжау үрдісін білдіреді. Белгілі бір қоғамдық-тарихи кезеңде (сәтте) олар толық мойындалмауы да мүмкін, бірақ олардың адам санасында өмір сүруі әртүрлі формаларда кө-

рініс тауып, өзі туралы мәлімет беріп тұрады: кейде ойлау қағидасы түрінде, кейде көркемдік образдар түрінде болып отырады. Осылар арқылы ол құбылыстар әртүрлі идеяларға бастап, адам санасын үздіксіз жұмысқа қосып отырады. Міне бұл жалпы көркем мәдениетінің, оның ішінде шешендік сөз өнерінің “профетикалық қызметінің” болатындығына негіз болса керек. Келешекті болжау сөзі күнделікті тұрмыстық сана деңгейіндегі мағынасы жағынан, сонымен бірге, белгілі бір ғылыми анықталу статусына ие болу тұрғысынан да қазіргі кезде тілдің сөздік қорының белсенді бөлігі ретінде орнығуда және қоғамдық сананы іске асыруда рухани күш ретінде қатысуда. Осыған орай адамзат тіршілігінің дамуындағы көптеген негізгі мәселелерді конструктивті, іргелі және жүйелі түрде талдау жасау, қоғам дамуының жаңа сапалы кезеңдеріне қол жеткізу сияқты жұмыстар ғалымдардың айтуынша, осындай істің болашағын алдын ала болжай білу қасиеттер мен мүмкіндіктерге, сол арқылы алда күтіп тұрған өзгерістердің бейнесін алдын ала жасау немесе болашақ қоғамдық-саяси шаралар сценарийін құрып, алдағы әлеуметтік-саяси стратогемдерді түзу сияқты істерге тікелей байланысты болатындығын айтқанымыз жөн. Бұдан бір жағынан, алдын ала көре білу, озық ойлау, болжап білу, күні бұрын болжап айту сияқты ұғымдар, екінші жағынан, академик П.К. Анохиннің өмірді алдын ала озық бейнелеу жөніндегі ғылыми теориясы арасында тікелей байланыстардың бар екенін аңғару қиын емес. Ол жануарлардың жоғары нерв жүйесі қызметін физиологиялық зерттеулерге негізделі отырып биологиялық деңгейде шындықтың алдын ала бейнесін жасау концепциясын ұсынған болатын. Бұл теорияның мәні таным процесі барысында шынайы болмыс заттары мен құбылыстарының бүгінгі күні адам санасында өткінші өмірдің жай бір елеусіз жағдайы ғана болып бейнеленетін, бірақ келешек қоғамдық-тарихи даму барысында ол өзінше бір шындыққа айналып, тәжірибеде өз бекінісін тауып жататын қырлары мен қасиеттері өзінен белгі беріп, анықталып тұрады дейтін көзқарасқа саяды. Оның пікірі бойынша, «...сыртқы әлемнің кейбір факторлары белгілі бір уақыттар аралығында қайтып оралуы және өз әрекетін жаңартып отыруы мүмкін...», яғни “...организмге сол сыртқы әлемнің қайталанып отыратын ықпалы өмірдің даму және оның сыртқы бейорганикалық әлемге қатынасына негіз болып табылады». Тірі организмнің сыртқы табиғи жағдайларға бейімделу заңдылығын айта келіп, П.К. Анохин бүкіл жан-жануарлар тари-

хы ежелден келе жатқан шындықты озық бейнелеу деген сияқты заңдылықты жандандыра түсетіндігін мойындайды. Келтірілген ғылыми тұжырымда көңіл аударатын мәселе, ол – автордың өзі ұсынып отырған тірі жаратылыстың сыртқы ортаға икемделушілік реакциясының болу принципін жасаудағы бейнелеу теориясының методологиялық маңызын арнайы көрсетуі. Бұл ғылымның саяси теорияға жәй қызығушылығын емес, автордың ғылыми бақылаулар мен тұжырымдардан кейінгі бейнелеу теориясына деген шынайы сенімін білдірсе керек. «Алдын ала көре білу» және «озық ойлау» ішкі мазмұны мен мәні тұрғысынан алғанда синоним ұғымдар болып табылады. Бұл терминдердің бүгін де ғылыми шығармашылық пен саяси эпистемалық ізденістер шындығының бір қырын анықтайтыны анық.

Билердің шешендік сөз өнеріне байланысты біздің пікірімізше, бұған образдық санаға, шындықты әлеуметтік-саяси тұрғыдан бағалау, саяси әдептану, билік философиясына, елдің келешек саяси болмысына байланысты мәселелер мен ағымдар тізбегін қосуға болады. Адам затының образды ойлау мүмкіндігі сыртқы әлемді игеруде өзіне тән ерекшелікті сақтай отырып және өзіне ыңғайлы ортада өзін-өзі көрсете отырып, адамның жеке тұлғалық, қоғамының рухани болмысының жетілуіне белсенді қатыса отырып таным процесіне араласқан деуге болады. Бұл – әр уақытта кез келген халықтың озық ойшылдарына тән болған құбылыс. Олар өз заманынан озық ойлау мүмкіндіктерімен, шешен сөйлеу және ұтымды идея айту потенциалдарымен адам санасына ықпал етуді өздерінің парызы деп санаған.

Осыған байланысты би-шешендердің болжағыштығы мен көрегендігі қауып-қатердің алдын алғызып, қазақ жұртына төне бастаған зобалаңның бұлтын бұрып жіберіп отырғандары да тарихта мәлім. Саяси-әлеуметтік контекстегі қоғамның болашағын бағдарлап, келешегін болжауға ұмтылған бұл көрегендік құбылыс Қазақ хандығы мемлекетінің ішкі және сыртқы жағдайын алдын ала сезе білумен астарласып жатты. Ол қазақтың тарихи жырлары мен тарихи аңыздарында айтылса, одан кейінгі әдеби ғылыми зерттеулерде де тілге тиек етілді. Осындай болашағын болжап, көре білген қасиет-дәстүр билердің түп атасы Майқы би Мәнұлынан басталғаны тарихтан белгілі (Төреқұл Н., 2006:12). Бұл билер біздің зерттеу нысанымыздың аясына дейінгі болғанымен көрегендік саяси-мәдени дәстүрдің бастау тарихына шолу

жасауды жөн көрдік. Өйткені мұндай саяси феноменнің қазақ даласында ертеден басталатын этноментальдық тарихи-сабақтастық тізбегі мен логикасын білу ғылыми-теориялық әрі әдіснамалық жүйенің тұтастығы заңдылығына сәйкес келеді деп есептейміз.

Біздің дәуірімізге дейінгі Майқы бидің кезінде көреген, алдын күні бұрын болжай білетін кісі болғаны тарихи аңыздардан белгілі. Сондай аңыздардың бірі бойынша, Майқы би келешек ұрпағының көзі қысық, тісі қысық жаудан гөрі, көзі шегір, өзі жемір жаудан көп қорлық көретінін болжаған. Ол: «Ұрпағымның керегесі сөгіліп, уығы сынып, шаңырағы шайқалатын кез болады екен» (Төреқұлов Н., Қазбеков М., 1993: 10), – деген болжам жасайды. Мұндағы Майқы бидің саяси көрегендігі елдің алдағы уақыттағы саяси тағдырын айқын көрсетуінде, оның саяси стратегию жүйесінің сұлбасын жасай білу қабілетінде деп айтуға болады. Енді бірде «Көрдім талай қытайды, көңілім одан жұтайды... Іші-тысы қараңғы, жымып тұрып тұтайды. ...Тағы бір жағым тор болар, көргені одан сор болар. Үндемей үңгір ішінде, көз жасың сонда сорғалар. ...Жылмандап бәрі жүргенмен, ертеңгі күні Үйсінге осының бәрі жау болар» (Төреқұлов Н., Қазбеков М., 1993: 14), – дей келіп, халықаралық саясаттың кеңістігіндегі қара бұлттың төну қаупін болжайды. Нақтырақ айтар болсақ, Майқы би сол өз дәуіріндегі сыртқы саяси саханың биполярлық кеңістігінен хабар беріп, қазақ жұртының қандайда бір күшті саяси әлемге бағыну тенденциясын анықтай түседі. Сонымен бірге, Майқы баба: «Әлі заман өзгерер, өзгергенін көз көрер. ...Жансыз арба ат болар, өз балаң өзіңе жат болар. Темірден құс болады, ұрпағымның көргені сұс болады» (Төреқұлов Н., Қазбеков М., 1993: 15), – деп дала өркениетіндегі базистік әрі конструктивті, әрі деструктивті өзгерістердің жобасын болжайды да қазақ қоғамындағы саяси-әлеуметтік прогрестік әрі регрестік қозғалыс траекториясын анықтағандай болады. Бұдан біз қазақ би-шешендерінің шындықты озық бейнелеудегі ішкі интенциялық потенциалының қорын аңғарамыз. Мұндай келешекті алдын ала болжау әрекетінің қаншама дәл болу немесе дәл болмау дәрежесі әртүрлі болуы мүмкін. Алайда, мұндай құбылыстар келешек оқиғалар мен фактілердің адам санасында алдын ала бейнелену заңдылығынан хабар береді.

Ал енді біздің зерттеу нысанымыздың тарихи кезеңі – ХҮІІ-ХҮІІІ ғасырлардағы билерге келетін болсақ, сол келешекті болжай білген

саяси-мәдени дәстүрдің жалғасып отырғанына куә боламыз.

Осы ғасырлар аралығында ғұмыр кешкен және болашаққа болжау салған көреген саяси-әлеуметтік тұлғаның ерен өкілі – Бұхар би Қалқаманұлы (1668-1781 жж. – бұл дерек 2008 жылы жарық көрген: «Жеті ғасыр жырлайды: екі томдық» еңбек бойынша алынды) болған. Бұл туралы ойды ХҮІІ ғ. Үмбетей жыраудың: «Өткіздің тоғыз ханды толғауменен, шештің талай түйін болжауменен» (Төрекұл Н., 2006:162), – деп айтқан жыр жолдарынан көреміз. Осы ойды растайтын көзқарас: «Бұхар жыраудың данышпандығын көрсететін жыр толғаулары, оның қоғамдық, саяси-әлеуметтік жағдайларға биік тұрғыдан қарап, көзін қырандай алысқа жіберіп, өз дәуірін ғана емес, болашақты да кең шолып толғай, болжай білгендігін байқаймыз» (Қуанғанов Ш.Т., 1992: 48), – деген тұжырымға келеді. Н. Төрекұлұлы да Бұхар биді халық көріпкел әулие, алдағыны болжап айта білетін сәуегей абыз деп жүгініп отырғанын атап өтеді (Төрекұлұлы Н., 1995: 384).

Ол Абылай ханның ақылман биі бола бастаған тұстың алғашқы күндерінің өзінде-ақ Батыстан орыстардың, Шығыстан шүршіттердің көз тігіп отырғанын сезген.

Сол Бұхар бидің көреген болжамдарына келер болсақ, осындай болжампаздықпен айтылған көрегендік идеогем жүйесінің бір парасын Асан бидің: «Мұнан соң қилы-қилы заман болар, заман азып, заң тозып жаман болар. Қарағайдың басына шортан шығып, бабалардың дәурені тәмам болар» (Мағауин М., Байділдаев М., 1991:384), – деген шешендік шиырын қостағандай болған Бұхар бидің кейбір саяси-философиялық шешендік нақыл толғамдарынан байқаймыз. Мәселен, елдің ертеңін ойлаған Бұхар би: «Ай заман-ай, заман-ай, түсті мынау тұман-ай, істің бәрі күмән-ай. Баспақ-тана жиылып, фәни болған заман-ай, арғымағын жоғалтып, тай жүгірген заман-ай» (Мағауин М., Байділдаев М., 1984:285), – деп өз заманын сипаттай келіп келешектің бұлыңғыр болып, өзгеруі ықтимал кейпін аңғарады. Көреген бидің бұл толғауы хандық қоғамның саяси өмірінің әлсіз, осал тұстарын байқап, бағамдап отырғанның қорытындысы деп айта аламыз. Бұл әрине, қоғамның ішкі жағдайынан өрбіген замани-дәуірлік болмыстың құбылу мүмкіндігінен хабар беретін саяси стратегиялық тұжырым болуы керек. Міне бұл Төле бидің: «Менен кейін бұзылып, хандық мирас болмайды, тұғырға қайтып қонбайды... Енді басқа әңгіме дей алмаймын, түрлі-түрлі бізден соң күн

болады» (Бабалар сөзі: Жүзтомдық. «Фолиант», 2010:408), – деген болжамдық тұжырымымен астарласып жатыр. Бұл орайда қазақ би-шешендерінің келер «кер заманның» хандық мемлекет іші саяси билік болмысының бұзылуы мен әлеуметтік бітімнің жарылуы арасындағы тура ықпалды дәл суреттейді. Осыны ескере отырып, бұл өмірдегі ақтық сәтінің алдында халқы Төле биден өзіңізден кейін хан мен халыққа ықпал жасай алатын өзіңіздей лайықты адамды айтуын өтінеді. Сонда Төле би жоғарыда айтылғандай хандық жүйенің мирас болмайтынын ескерте келіп: «Көңілің, жұртым, қалмасын... айтайын бір балларды. Біраз күннің ішінде болады Байтек салдарлы, састыратын хандарды. Өткір болар өзімнен, әттең ұзақ бармайды. ...Ақпейіл Жолан, Қожабек, елдің парқын айырып, айырмас жақсы-жаманын. Түп негізін білмеймін, Қожамжарды ұнаттым» (Бабалар сөзі: Жүзтомдық. «Фолиант», 2010:129), – деп толғайды. Бұл ең алдымен, би мен халықтың арасындағы саяси-әлеуметтік мүдделер үйлесім мен келісім грамматикасын білдіреді. Екіншіден, бұл Төле бидің қазақ халқының келер шақтағы елдің жөнін жөңдейтін рухани ұстазын болжауындағы тұлғасына сіңген көрегендік тұрғыдағы интеллектуалдық күш-қуаты деуге болады. Үшіншіден, бидің ішкі сезімдік детерминаттарына негізделген трансценденттік саяси проекциялаудың ұлттық мораль генологиясын көрсетеді. Төртіншіден, бұл – бидің саяси тұлғатанудағы халқына деген априорлық сүйіспеншілігінің көріну формасы. Бесіншіден, бұл саяси билік жүйесін жоспарлаудағы іріктеме қисыны және моральдық қоғамның әлеуетті ғылыми болжамының биік тұғырнамасы іспеттес. Сондықтан екі бидің болжап айтқандары ел жағдайын ойлауға ханды бет бұрдыруға бағытталған саяси идеологемі деуге болады.

Төле бидің саяси-әлеуметтік болжамдарын әрі қарай сабақтайтын болсақ, ол: «Мен қазақ, қырғыздың бір туғандай кезінде туылып, арасы ыдырап, бөліне бастаған тұсында дүниеден кетіп барамын, осы менің жаныма батады: алдағы күндері халқымның күні қандай болмақ деп армандаймын!» – дей келіп, дүниенің келер баянын: «Әрнәрсе енді түсіме осы биыл ағанның. Құдайберді, Әлібек, аталарым келіп жүр. Сеземін өлім хабарын, дәулет деген бір сөзді екі мән деп айтады. Әуелінде дау болып, бір басқа жетер шатағы. Төзу керек бәріне – біліктілер айтқаны» –деп болжайды. Мұнда Төле би өзінің іштейгі интеллектуалдық текетіресін білдіріп, келешек өмір өрбуіндегі Қазақ хандығының халықаралық

қатынас жүйесіндегі ментал оқиғаларға деген моральдық күмәнін жасыра алмайды. Ендігі бірде: « – Жақсылар әлі түрлі заман болар, қарағай қартаң басын шортан шалар. Тау мен тас, адыр мен шөл, сай мен дала, бұл жүрген жердің бәрін кәпір алар» деген шешендік толғау арқылы осы бір сыртқы саясаттағы өзгерісті болжаудағы өзінің моральдық наразылығын нақтылай түседі. Мұның өзін адами тұрғыдан келгенде тым саяси тұлғалық әрі тарихи ақиқаттардың мифтік «жамылғысы» іспеттес болып көрінгенімен, ғылыми контексте геосаяси үлгілік-теориялық тұғыр деп айтуға негіз бар. (Бабалар сөзі: Жүзтомдық. «Фолиант», 2010:408)

Ал осы қоғамы әлеуеттің себеп-салдарын Бұхар би халықаралық деңгейдегі саяси кеңістікке қатысты өзгерістермен байланыстыра болжауларының орны ерекше. Мысалы, оның: «Күн батыстан бір дұшпан ақырда шығар сол тұстан. Күншығысқа қарайды, шашын алмай тарады. Құдайды білмес, діні жоқ, жамандықта міні жоқ, өзі сынды бір кәпір жаяулап келер жұртыңа! Жағалы шекпен кигізіп, балды май жағар мұртыңа. Жебірлерге жем беріп, ел қамын айтқан жақсыны сөйлетпей, ұрар ұртына. Бауыздамай ішер қаныңды, өлтірмей алар жаныңды, қағазға жазар малыңды, есепке салар барыңды, еліңді алар қолыңнан, әскер қылар ұлыңнан! Бұл айтқаным, Абылай, болмай қоймас артыңнан. Есті мұны қартыңнан» (Жеті ғасыр жырлайды: екі томдық, 2008: 49) – деген шешендік толғауларының көрегендік екеніне кешегі қазақстандықтардың өмір шындығы куә. Келтірген мәтіннен бидің сол замандағы ірі мемлекеттердің қол астында қалған ұсақ елдердің тәжірибе-тағдырына ойталдау жасап, бағдарлай байқап болжағанын әрі еліне тиімді ойлар айтып, кеңес бергенін аңғарамыз. Бұхар бидің зерттеуші ғалымдардың айтуынша, оның жоғарыдағы болжамы дәл келген. Яғни, сол жылдары орыстың ғылыми зерттеу жұмысы деп сылтауратып, әскери экспедициясын қазақ даласына қапнатқаны белгілі (С.З. Зиманов, 2004: 616).

Осыған байланысты Бұхар бидің Абылай хандығының саяси институтын нығайту жолындағы идеясы орын алғанын да аңғару қиын емес. Оны Бұхар би өзінің «Тілек» деген жырында: «Алтынша тілек тілеңіз: Алпыс қанат ақ орда, ардақтаған аяулың күнінде ертең біреуге тегіннен-тегін олжа болмасқа. Жетінші тілек тілеңіз: Желкілдеген ту келіп, жер қайысқан қол келіп, сонан сасып тұрмасқа. Сегізінші тілек тілеңіз: Сегіз қиыр шартарап, жер тұлданып тұрмасқа. Тоғызыншы тілек тілеңіз: Төреңіз

тақтан таймасқа... Төрт құбыланды түгел қып, төрінде жатып салмақтан» (Жеті ғасыр жырлайды: екі томдық, 2008), – деген шешендік ақыл-кеңесімен бекітеді. Жоғарыда келтіргендерге талдау жасайтын болсақ, Бұхар би батыстағы көршінің ұлттық-ментальдық ерекшеліктерін сипаттай келіп, олардың құпия дипломатиялық айла-амалдарын да назардан тыс қалдырмайды. Оның стратегиялық мақсат-мүддесінің анық бейнеленуі саяси герменевтикалық тұрғыда өзінің дәлдігімен ерекшеленбек. Сондықтан болжампаз бидің мақсаты, хандық мемлекетті көрші елдерге қарсы қою емес, нағыз қауіптің алдын алған қазақ билерінің превентивтік дипломатиясының үлгісі деп білеміз. Елдің қорғаныс әлеуеті мен қабілетін күшейту ниетінен туындайтын геостратегиялық парадигманың басым болғанын айта аламыз.

Бұхар бидің көріпкел әулие, алдағыны болжап айта білетін сәуегей абыздық қасиетінің тағы бір тұсы Абылай ханның көрген түсін жорып, оны елдің келешегіне байланысты талдап беруі. Тарихи аңыздарда ол былайша айтылады: «Сонда хан айтыпты:

– Бір жолбарыс келіп шатырымның алдында мойнын салып жатып алады. «Бұл не қылғаны?» деп қарап едім, әлгі жолбарысым аю болды. «Жап-жаңа жолбарыс еді ғой, аю болғаны несі?» деп қарап едім, ит-құс болды. Онан соң түлкі болды. Онан соң қарсақ па, қоян ба, әлде немене мыж-тыж бірдеме болды. Оянып кеттім. Көргенім – осы, – деді.

– Олай болса, шатырыңның алдына келіп шөккен жолбарыс – өзіңнің бақ-талайың. Сен өзің бір жолбарыс едің, оның шөгіп басын көтере алмай жатып қалғаны – жетіп жығылған жерің осы болғаны. Енді бақ-талайың көтерілмейді» (Бабалар сөзі: Жүзтомдық. «Фолиант», 2012), – деп бір түйеді. Сонан соң: «...Енді қарасаң, аю болғаны – өзіңнен соңғы заман, аюша алысып өтетін заман болады. Онан қарасаң, ит-құс болғаны – ит-құсша жұлысып өтетін заман болады. Онан қарасаң, қоян болғаны – қоянша кебектен кебекке қорғалап жүретін, жан сақтайтын заман болады» – деген болжам жасайды. Сонан соң Бұхар би көреген өзінің көрген түсін жори келіп: «Менің көрген-білгенімді айтсам, күннің көзіндегі, жердің жүзіндегі әулиеде: «Абылай өлді, соның жаназасына бара жатырмыз» деп жындай жиылып, құмдай құйылып Түркістанға бара жатыр. Қайтқаннан басқа жабдық жоқ, – деп қорытынды шығарады (Бабалар сөзі: Жүзтомдық. «Фолиант», 2012). Бұл – Бұхар бидің өмір өрбуінің номинал мәнін және келешектің

басқару объектісі фонотекасын және оның мнемосхемасын тілдік дәйектер арқылы жеткізе білудегі адалдық әрі шыншылдық атмосферасы деп айта аламыз.

Аталмыш тарихи кезеңнің тағы бір көреген болжамгері Ескелді мен Балпық билер болғанын сөз етуге тұрарлық. Ескелді би жөніндегі жазба мәліметтерге зер салатын болсақ, оның еліміздің келешек геоландшафтық сипатына берген ойларын алуға болады. Мысалы, Ескелді, Балпық үшеуі жер шалып келе жатқанда Қабылианың Айнабұлаққа келгенде таңқалып: « – Апырай, мына жердің у-шуы-ай. Бұл қалай?», – деген сұрағына Ескелдінің: «Бұл жерге жол түсіп, қала орнайды екен. Ант көп болады екен. Ерден әйел көбейіп, қырғынға ұшырайды екен», – деп, ал Дүнген деген жерге келгенде тағы Қабылиса: « – Апырай, мына жерден өкіргендей дауыс шығады ғой, бұл не?», – деген сауалына Балпық бидің: « – Бұл жерге де қала түсіп, халық көбейіп, бір түрлі өнер шығып, елді айқайымен оятады екен» (Исмаилов О., 1996: 186) – деп жауап берген дейді. Бұл айтылғандарды қазақ билерінің геоквантификациялық теориясының сұлбасы деп мойындауға болады. Екінші сөзбен айтқанда жер кеңістігіне деген нақты дискретті көзқарас негізінде келешек мемлекеттің геосаяси кенттік жүйесін қалыптастыру тұрғыдағы метатеориялық парадигма. Онысының өзі объективті шындықпен үйлесетін құдіретті эпитет деп айта аламыз.

Сөз болып отырған кезеңнің ендігі бір көреген ғұламасы – Шекті руынан шыққан Мөңке би. Ел есінде жүрген ескі тәмсілдерге сүйенсек, Мөңке бидің болжамдық-көрегендік ойтолғамдары атақты Сырым батырмен сұхбаттасу сәтінде туғаны байқалады. Көбіне Сырымның Мөңкеден бата алуы, сәлем бере келуі, түсін жорытуы тұрғысында айтылады. Мәселен Мөңкенің Сырымға түсін жорытуы туралы әңгіме бар. Мөңке би түс көріп, сол түсін Сырым батырға жорытпақ болады. Мөңке би көрген түсін былайша баяндайды.

«Бір жолы бәйгеге 40 ат қостым, біреуі де бәйгеден келмеді. 30 ат қостым – біреуі де бәйгеден келмеді. 5 ат қостым, төртеуі бәйгеден келмеді де, біреуі ғана қарақшыға аман жетті. Аман жеткені сол, келе сала пышаққа ілікті. Әлгі аттың ішін жарып жібергенімде қасқыр шықты, қасқырды жарғанда түлкі шықты. Түлкіні жарғанда қоян шықты. Осыны жорып берші» (Исмаилов О., 1996: 65) – дейді Мөңке би.

Сырым түс жорудың жолын Мөңкенің ұзатылып кеткен қызына беруді ұйғарады. Бірақ, қыз

би үш рет шақыру жібергеннен кейін әрең келеді. Қыз түстің жайын білген соң Сырымға:

– Түсті жездеңе жорытпа, жиеніңе жорытпа, әйелге жорытпа деген сөз бар еді... Сонда да айтайын, – дейді. – Түс – адал түс, қияли түс, шайтан түс деп үшке бөлінеді. Мұны қай түске жатқызарымды білмеймін, бірақ оның шешуі мынадай: «40 ат дегеніңіз – мұсылманның 40 парызы орындалмай қалатын заман болады екен, 30 аттың бәйгеден келмей қалатыны – 30 күн ораза ұстамайтын заман туады екен. 5 аттың төртеуі келмей, біреуі келгені – бес уақыт намаз қаза болып, оны біреу оқып, біреу оқымайтын кез келеді екен; қасқырдың шыққаны – кісінікін тартып алып, ұрлап жейтін зорлықшыл заманның туатыны шығар; түлкі шыққаны – алдаушы мен арбаушы көбейетін түлкідей бұлаңдаған заманның күтіп тұрғаны шығар; қоян шыққаны – ұрпақ үрейленіп өсетін, көлеңкесінен қорқып жүретін заман болар» (Адамбаев Б., 1999:204). Осыны айтып болғаннан кейін Мөңке бидің қызы: – Маған түс жорытқандарыңыз қате болды, күндердің күнінде әйел билейтін заман келеді. Ол заманда әйелден ұят кетеді, еркектен намыс қашады, менің үш рет шақырғанда зорға келуімнің сыры осында еді (Адамбаев Б., 1999:185) – депті. Бұл баяндау барысы мен түйінделу дәрежесі тұрғысынан Мөңке би мен оның айналасындағы адамдардың білім-білігін саяси идеологемдік және саяси болжамдық стратогемдер тұрғысынан біршама аша алатын футурологиялық мәтін деуге болады. Нақтырақ айтатын болсақ, бұл саяси-элеуметтік болжамда қоғамның базистік бастамалары – саяси билік субъекті мен басқарылушы объект; саясат пен элеумет арасындағы қайшылықтың шиеленісуі туралы концептуальды идея көтеріледі. Демек, қазақ қоғамындағы саяси-элеуметтік кеңістік генезисінің ішкі сырынан хабар береді. Мөңке би сонымен бірге оның сыртқы факторлармен байланысты болатынына және халықаралық қатынас ландшафтың өзгеруінің салдары әрі оның өзгертуге әкелетіні тарихи континуум болатынына меңзейді. Қорытындылай келгенде, Мөңке бидің түсі мәтінінен біріншіден, қазақтың саяси ойлау үдерісіндегі контекстуальдылық тенденцияны, аталмыш жағдай тұрғысынан алғанда саяси конструктивті контексті аңғарамыз. Екіншіден, осындай тұрғыда ойлау қазақ халқындағы дәстүрлі тоистік норма болған және болжамдық ойлау – таным тілі, дүниені сезіну формасы болған дейтін ой түйге болады. Үшіншіден, бұл үдеріс ойлау мен интуиция арасындағы тепе-теңдікте болу феноменін

білдірсе керек. Төртіншіден, қазақ билері үшін интуиция – дүниетанымдық константа болған дейтін ой туады. Бесіншіден, бұл қазақ билерінің синкретті парасат палитрасы негізінде түзілген геосаяси генерациясы гаммасын көрсетеді әрі көрегендік ақыл полотносындағы қабілеттендіре айтудағы аялық білімнің тенденциялық өңірінен хабар береді.

Сонымен бірге, олар келешектің образын жасап, оған жол сілтеп, болашақ қоғамның, әлеуметтік қатынастың, адам болмысының сұлбасын қалап отырған. Мысалы, осы тұста тағы да Мөңкеге жүгінетін болсақ, қоғамның саяси билігіндегі айнаымалы жағдайды Мөңке би: «Құрамалы, қорғанды үйің болады, айнаымалы, төкпелі биің болады. Халыққа бір тиын пайдасы жоқ ай сайын бас қосқан жиын болады. ...Ертеңіне сенбейтін күнің болады. Алашұбар тілің болады, дұдамалдау дінің болады. Халықтың қанын сорған адамдар болады. ...Құны жоқ көк қағазды судау шашасың. Көлдің суы кетіп, табаны қалар, жігіттің ақылы кетіп, амалы қалар. Сөздің маңызы кетіп, самалы қалар. Адамның жақсысы кетіп, жаманы қалар, жақсының атағы кетіп, азабы қалар», – десе, енді бірде: «Жас баладан биің болар, жас балшықтан үйің болар, ат жақсысы арбада болар, жігіт жақсысы саудада болар. Әйел – ерге теңеледі. Адам ақысыз жұмыс істемейді. Әуеден ақша қар жауса, балалардың қолында, жалман отты ағызбақ. Ақырзаман адамы, құлығына дүниенің, тегіс шығар деп еді. Қоныс болса алдыңнан, орыс шығар деп еді. Осы айтқаным бәрі де дұрыс шығар деп еді. Дүниенің жүзіне, өрен менен темірден, жол тартылар деп еді. Осы айтқанның бәрі де, Мөңке би айтқан деп еді», – деген ойды шешендік көреген жолдармен белгілейді. Мемлекеттік билік субъектісінің өзгеруі мен мемлекеттік басқару моделіндегі өзгеріс арасындағы дисбалансқа әкелетіні, идеологиялық өзгеріс әлеуметтік қатынас хаосына апаратындығы, одан әлеуметтік бағдардағы тепе-теңдік қиғаштықтарға ұшырайтыны болжанады. Мөңке би сол дәуірдегі саясаттың құпиялы мәнін ашқандай болады және оның игерілу технологиясы арқылы қоғамның жүйелік болмысын ашып көрсетеді. Міне, бұл қоғамның келешек саяси билік болмысын айқындаған конструктивті болжамның бір сұлбасы іспеттес. Ал ондай қоғамдағы әлеуметтік қатынас сипатын адамдардың өзгеріске ұшырайтын әлеуметтік болмыс мәтіні арқылы көрсетеді. Мысалы Мөңке оны: «Ішіне шынтақ айналмайтын ежірей деген ұлың болады. Ақыл айтсаң ауырып қалатын бедірей деген қызың

болады. Алдыңнан кес-кестеп өтетін кекірей деген келінің болады. Ішкенің сары су болады, берсең итің ішпейді, бірақ адам оған құмар болады, қиналғанда шапағаты жоқ жақының болады. Ит пен мысықтай ырылдасқан, еркек пен қатының болады...» (Зиманов С.З., 2004: 616), – деген шешендік сипат жолдарынан аңғаруға болады. Мөңкенің әлі де зерттеліп, зерделенуге тиісті мұндай қоғамның әлеуметтік-саяси өміріне тікелей қатысу үдерісінен, оның бабалық батасынан ойшыл білгірлігін, төрелік тоқтамын, өткір тілін, азаматтық арнауын, шешендік шеберлігін, болжампаздығын анық аңғарамыз. Сонымен бірге, Мөңке би: «Жақсыны алдар жезбенен, іріткі салар сөзбенен. Өзен мен көлге атақты, толтыра салар қаланы. Жер тақыр болар, халқы пақыр болар. Сарылып көлік тосасың... Орыс-қазақ қосылып, бір-біріне үйір болар. Сөйтіп заман кез келсе, түзелуі қиын болар» (Дархан Қыдырәлі, 2017), – дей келіп болашақ кенттік өркениеттің боларын болжап оған өзінің сыни көзқарасын да білдірген. Мұндағы негізгі өзекті мәселе – орыстың отаршылдық саясатына қарсы сарын болғаны анық.

Жоғарыда келтірілгендерден шешеннің ұлы парасаты сезіледі, замана ауанын аңғарған дананың алғырлығы байқалады, кешегі мен бүгінді байыптаған әділ төрешінің көсемдігі танылады, сәуегей қарттың келешекті көздеген көрегендігі байқалады. Бұл қазақ биінің саяси футурологиялық концептсферасы деуге негіз бар. Мөңке бидің осы бір көреген дүниесезімін бағалаған тұстарды айтар болсақ, атақты би Мырзағұл Шыманұлының: «Алдағы жүз жылдығын болжаған Мөңке би өткен бізден», – деген ой тұжырымын келтіруге болады. Сондықтан Мөңкенің қайраткерлік билігінен де, тауып айтар шешендігінен де дәл осы алдағыны болжай білген сәуегейлік болмысы кім-кімді болса таңғалдырғаны сөзсіз.

Ал Мөңке толғамдары белгілі бір дәрежеде солармен үндесе келе, ол осы айтылғандарды қисынды жалғастырып, Асан қайғы мен Бұқар би бейнелеген заманға тереңдей түседі, заманның зары не болмақ дегенді болжауға тырысады. Сөйтіп, сол келер саяси-әлеуметтік кеңістік болмысын болжай отырып: «Көлдің суы бітіп, табаны қалар, аттың жүйрігі кетіп, шабаны қалар. Жақсының атағы кетіп, азабы қалар, әулиенің аруағы кетіп, мазары қалар. Сөздің маңызы кетіп, самалы қалар, Сөйтіп, ақылы жоқ, санасыздың заманы болар» (Зиманов С.З., 2004: 616) – деп қауіптенеді.

Жалпы, «Кер заманның», келер заманның кейпі, болашақтың бейнесі – Мөңке би толғам-

дарының негізгі, үзілмес арқауы болғандығы ақиқат. «Кер заманның кезінде...» деп басталатын Мөңке би мұрасына зор маңыз беріп, зерттеу нысанына айналдырған белгілі ғалым, шешендік өнер танушы Серік Негимов осы толғамды «Келер заманның кейпін кемел көрегендікпен сипаттауымен ерекшеленеді. Кесек ойлы кестелі, ұйқасты тілмен өрнектелген. Болжаудың әрбір сөзінде суреткерлік сипат бар. Түйінді тұжырым, бейнелі ой, сұлу сурет, эмоциялық-экспрессивтік қуат бар» (Негимов С., 1997:208), – деп бағалайды. Сондықтан, дандай да бір болар жағдайды алдын ала, төгілген поэзия ұйқастарымен болжау ұлтымыздың ұлы данышпандарының білімділігіне, өмірлік тағылым-тәжірибесіне, ең бастысы табиғатына біткен талант-қабілетіне, ішкі интенциялық дүниетанымдық қуатына байланысты. Бұл орайда Серік Негимов айтқандай оны «суреткерлік сипатына, эмоциялық-экспрессивтік қуатына» қарай бағалаумен бірге, бұлардың идеялық-мағыналық жағына көбірек көз жіберген жөн деген ой тұжырымымен келісуге болады (Негимов С., 1997:29).

Сол сияқты би-шешендердің келешек қоғам тіршілігін, ондағы адам мінезін болжаған тұстарын тағы бір айтуға болады. Мысалы: «Алдағы уақытта бір түрлі заман туар. Базарында сұйылып сүт сатылар, бекер тұрған жігіттің мойнына қыз асылар» (Төрехұллы Н., 1995), – деп толғайды Майқы би. Енді Мөңке бидің “Кер заманның кезінде...” деп аталатын сөздеріне құлақ салсақ: «Ертеңіне сенбейтін күнің болады. Бегіңнен алып түсетін інің болады. Алашұбар тілің болады. Дүдәмалдау дінің болады. Әйелің базаршы болады, еркегің қазаншы болады. Жылқы жұлдыз болады, қой құндыз болады. Кебір – жерге теңеледі, әйел – ерге теңеледі, көл – теңізге теңеледі. Сиыр – өгізге теңеледі. Ақырзаман адамы – сағынып тамақ жемейді, Ащыны – ащы демейді, Тапқанын олжа дейді, “Алхам” білгенін молда дейді. Бір-біріне қарыз бермейді, Шақырмаса, көрші көршіге кірмейді. Сарылып келіп тосады, Құны жоқ қағазды судай шашады... (Зиманов С.З., 2004: 106), – деп толғанған би сөзін, әрине, әркім өзінше қабылдауы мүмкін, бірақ оны бүгінгі күннің тыныс-тіршілігінен тыс тұр деп айта алмайтыны анық. Астарына байыппен үңілетін болсақ, объективті саяси-әлеуметтік шындықты бейнелеп тұрған жаны бар саяси-экспрессивті, көреген шешендік шиырлар екендігі күмән тудырмайды. «Терең ой, түзу тәжірибесі бар адам ғайыптан хабар береді. Әулие деген

сол болса керек» (Негимов С., 1997:26) – деген Шәкәрім Құдайбердіұлының көзқарасына сүйенетін болсақ, елдің қауіпсіздік контексіндегі аймақтық және жаһандық саясаттың маңызды факторларын жауынгер ұғыммен, азаматтық алғырлықпен, қайраткерлік қуатпен жеткізе білгеніне куә боламыз.

Сол «Кер заман...» халқының әлеуметтік-саяси мінезінің тағы бір қырын Мөңке бидің: «Ақырзаман халқының шайдан басқа асы жоқ, жақыннан басқа қасы жоқ. Лағынет қамыты мойнында, Жұмыстан қолының босы жоқ. Әрқашан да олардың көңілінің хошы жоқ. Бар шаруасы түп-түгел. Енді мұның несі жоқ...» деген сөздері, болмаса: «Заман ақыр боларда – Жер такыр болар, Халқы пақыр болар. Балалар жетім болар, Әйелдер жесір болар, “Ә” десе “мә” дейтін кесір болар. Бас қосылған жерлерде, Әйел жағы ден болар, Жаман-жақсы айтса да, Өзінікі жөн болар. Орай салып бастарың Жалпылдатып шаштарың, тақымдары жалтылдап, Емшектері салпылдап, ұят жағы кем болар. Сөйткен заман кез болса, түзелуі қиын болар (Зиманов С.З., 2004), – деп толғанғаны, қалай айтсақ та, ойлантпай қоймайды. Бұл тұстағы қазақ биінің саяси көрегендігі – қоғамның белгілі бір тұтас жүйелік бүтін болатындығын мойындатып, қоғамды жүйелік тәсіл бойынша талдау концепциясын ұсынады. Сол тәсіл аясында қоғамды әртүрлі салалар мен құрылымдардың, факторлар мен жақтардың бірыңғай жүйесі ретінде қарастыратын әдіснамалық тұғырнаманы жариялайды Мөңке би. Жүйелік ұстанымға сәйкес оның әрбір құраушы элементтері арасындағы тәуелді байланысты, олардың бір-біріне ықпал жасауының қандайда бір ішкі логикасын баяндайды. Қоғамның ішкі бүтіндігі архитекtonикасына сипаттама жасайды, оның ішкі құпия мазмұны мен олардың концептуальды бірлігін ашуға тырысады. Мұның өзі бүгінгі мен келешек саяси-әлеуметтік кеңістікті концептуальды-теориялық талдаудың үлгісі деуге болады. Ал ол қоғамды талдаудағы диалектикалық-логикалық әдіснаманың сұлбасы деуге негіз бар.

Қазақ тарихындағы «зар заман» кезеңінің көрнекті өкілі болып саналатын адам Шортанбай Қанайұлы екенін қазір біз жақсы білеміз. Оның шығармаларында бір кезде Бұқар жырлап, Мөңке болжап кеткен кезеңнің суреті нақты айқындала түседі. Шортанбай бидің: «Әр нәрсенің болжалы, Бірге-бірте тарайды. Адыра қалған Сарыарқа, Болмайын деп баянды. Еділді алды, елді алды, Есілді алды, жерді алды. Енді алмаған не қалды...» (Мағауин М., Байділдаев М., 1991:292)

– деген толғанысы Мөңке сияқты, басқа да өзінен бұрынғылар айтып кеткен ақиқаттың алдыдан шыққаны емес пе?

Сондай бір кездегі болжамнан туған осы өмір шындығын беріш Мұрат Мөңкеұлының, кердері Әбубәкірдің, басқа да ақын-жыраулардың кейбір жырларынан табуға болады. Жазу-сызу үрдіске еңбеген тұстағы мұндай идеялық-стильдік ұқсастық ауыз әдебиетінің тарихи-ауыспалы сипатынан шығатыны мәлім.

Мөңке би есімі жеке-дара оқшауланып баяндалмаса да, қазақ тарихына қатысты әдебиеттерде, шежірешілер жылнамасында, ақын-жыраулар шығармаларында, кейбір зерттеушілердің еңбектерінде атап көрсетіліп жүр. Мысалы, академик Ахмет Жұбанов «Замана бұлбұлдары» кітабында Сары Батақұлы туралы очеркінде: «Сарының өскен ортасы басқа қазақтың мал баққан ауылындай тек құйрық пен мүйіз санап өткендер емес, өнердің де базары болды. Аталары Мөңке би өз заманында аса тапқыр, ердің құнын екі ауыз сөзбен шешкен адам болған» (Жұбанов А., 2002: 440) – деп атап өтеді. Атақты Балқы Базар жырау: «Тәңірі артық жаратқан Аузына халқын қаратқан, Қара қылды қақ жарған, Алдынан топты таратқан – Мөңке, Төле, Қазыбек, Әйтеке алшын, би Кебек...» (Мағауин М., Байділдаев М., 1991) – деп толғанса, Сарышолоқ шайыр Боранбайұлы: «Тілеудің ұлы Мөңке еді, Алты Алашқа бас болған, Қара мойын серке еді, Ақылы зерек әулие, Қиянға көңіл сілтеді» (Зиманов С.З., 2004: 170) – деп жар салады, ал оны Нұрпейіс Байғанин: «Тілеуімнің ішінде Әулие өткен Мөңке би...», – деп жалғастырады.

Толғаудың баяндалу сипатына саяси көрегендік феномені тұрғысынан қарайтын болсақ және бидің айтып кеткендерін қазіргі саяси-әлеуметтік, рухани болмыспен салыстыра отырып ескеретін болсақ, саяси болмыстағы диехроникалық жағдайдың Мөңке бидің шешендік шиырларының әдіснамалық тәсілмен тәпсірленуі деп қабылдауға болады.

Бүгінгі қоғамымызда Мөңке биді танып білуге деген қызығушылықтың бар екенін ескеру қажет. Белгілі журналист Қали Сәрсенбайдың «Шал мен шенеунік» атты жарияланымы осы бағыттағы бастамалардың бірі болады. Алғаш рет «қасиет қонған қара шалдың», «тап бүгінге арнап айтылған» сөздері жарияланып, автор қара магия иесі Нострадамусты ауызға жиі алғанша, табиғатынан таза тұлға Мөңке бабамызға неге жүгінбейміз деген ой тастайды (Сәрсенбай Қ., 1999). Өз кезінде Парламент Мәжілісінің де-

путаты және Халық қалаулысы болған, қоғам әрі мемлекет қайраткері, марқұм Шерхан Мұртазаның «Абайлаңыздар!» атты мақаласында да Мөңке бидің саяси-әлеуметтік болжамының бүгінгі күн үшін аса маңыздылығын ескерте келіп, өз ойтұжырымын: «Нострадамустың бір айтқаны келсе, бір айтқаны келмейді. Ал баяғы Мөңке бидің айтқанының бәрі келіп тұр» (Шерхан Мұртаза, 2000), – деп көрсетуі бидің көрегендік рухани мұрасына деген жалпы жұртшылықтың өзгеше ықыласын туғызады. Оның саяси-әлеуметтік әрі әлемдік саяси тәртіптің өзгеру траекториясын болжаған зайырлы ғылымның метатеориялық нұсқасын қалдырған ғұлама деп тануға негіз бар деп есептейміз.

Қазақ шешендігіндегі образды шешен сөздер, көркем фантазиялар адам санасының алдын ала сезе білу қасиеттеріне назар салдырады, мәселені ерекше бір эстетикалық сапаларға көмкереді, табиғат сырларын тек ғылыми танымның жалпы алдын ала болжау процестері арқылы ғана толығырақ ашуға болатындығынан хабар береді. Мәселен Төле бидің Абылайдың келешегін қазақ халқының болашағымен байланыстыра айтқан болжамы мынандай: «Алла жазса, ол да еліміздің басын қосуға аянбай кірісер деп ойлаймын» (Бабалар сөзі: Жүзтомдық. «Фолиант», 2012). Сол сияқты, шешендердің адам танығыштығы адамның келешекте дара тұлғалық қасиетіне жасаған болжамы ретінде Жанқұтты шешеннің Абайға айтқанын келтіруге болады. Мысалы оның: «Жанарың отты екен – ақындығың шығар, маңдайың жазық екен – ойлылығың шығар, халқыңның қалаулы азаматы бол!» (Төркеұл Н., 2006), – деп бата беруінде тұспалдау, жорамалдау бар. Болашақты алдын ала болжай білу мәселесінің терең қоғамдық-саяси қырлары бүгінгі күні, оның қоғамдық тәжірибемен бірлігі, қазіргі ағымдағы жағдайларда қолданыс табуы мәселесі тұрғысында ой туғызуда. Мәселен, Ә.Н. Нысанбаевтың айтуынша, болашақты «алдын ала көре білу ғылыми танымның қажетті буыны болатынына ...» (Қазақ би-шешендерінің дүниетанымы және философиясы, 2007: 471) күмән туғызбайды.

Қазақ хандығы билерінің табиғатты тани білудегі геосаясатын ерекше айтуға болады. Мәселен, тарихи аңыздар бойынша, Сырым би Датұлы өз заманында Еділ-Жайықтың ішкі бетіндегі қалмақтардан босаған жерлерге елді өткізуге ауаланып (ниеттеніп) жер болжап, бірнеше жерден құдық қаздырып, оны қайта көмдіріпті. Сонда Еділ бойынан қаздырып, қайта көмген топырақ қазған орнының бетімен бірдей болып-

ты. Нарыннан қаздырып көмген топырақ орнына сыймапты, өрден өзен бойынан топыраққа қазған орны толмай қалыпты (Бабалар сөзі: Жүзтомдық. «Фолиант», 2012).

Сырым би оны болжап: «Мынау еділді қоныс етіп жайлаған кісінің шаруасы бір қалыптан кемімес, мынау Нарынды жайлап қоныс еткен кісінің шаруасы жылдам өркендеп өсіп кететін жер екен, ал мынау өрде, яғни қатқылды жайлап қоныс еткен кісінің шаруасын өсіруге көп күш керек екен» (Бабалар сөзі: Жүзтомдық. «Фолиант», 2012:22), – деген екен. Бұл Сырым бидің геотриондық саяси көрегендік болжамы деп айта аламыз.

Осыған байланысты Абдылдаевтың басшылығымен жүргізілген қырғыз ғалымдарының ұжымдық зерттеу жұмысының алдын ала көре білу мәселесіне қоғамдық, оның ішінде саяси-әлеуметтік тұрғыдан ой қорыту тәжірибесін айта кету керек. Болжалдық сана көздері мен эволюциясына талдау жасай келе, алдын ала көре білу туралы қазіргі көзқарастарды қорытындылай келіп, сонымен бірге табиғатты өңдеудің салдарын алдын ала болжай білу мәселесін қозғай отырып, ғалымдар шындықты озық бейнелеудің әр түрлі формаларына өзінше ерекше көзқарастың қажеттігіне қатысты және оларды ғылымның әртүрлі салаларына байланысты нақтылай түсуге қатысты өте қызғылықты ғылыми тұжырымдар жасайды. Мәселен олардың ойы прогнозистиканың ғылыми пән ретінде қалыптасуы тұрмыстық, діни-мифологиялық, утопиялық және ғылыми-теориялық бағыттарымен жылжып бүкіл адамзат тарихы арқылы жүріп өтеді дегенге саяды.

Бұл келтірілгендерден би-шешендердің болашақты алдын ала көре білуге ұмтылысын, оның мәнін және идеялық мазмұнын образды ой арқылы шешендік сөз өнеріне енгізу процесін айқын көруге болады. Бір жағынан, бұл болашақта өмірге енуі мүмкін және өзінің зиянын тигізетін өзгерістер туралы шынайы ескертулер болса, екінші жағынан, көзделген мақсаттарға қол жеткізу үшін шешендік сөз өнерінің алдын ала болжап білу күшін қолдану болып табылады. Өйткені қарапайым адам өмірі әдетте әр түрлі қиындықтар мен шешілмеген мәселелер тізбегінен тұрады және әр қашан адамзат сол қиындықтармен күресіп өтеді. Міне осындай өмір соқпақтарынан өтудің жолдарын адам қиялмен, алдын ала озық ойлау арқылы шешуге тырысады. Бұл шешендік сөз өнерінің көпбағдарлы, көпқырлы сипатын анықтайды. Би-шешендер ақылдың алдын ала көре білу,

алдын ала болжай білу мүмкіндіктері мен қабілеттерін көркем формаларға енгізу арқылы нақтылы идеялық құрылымдарды жасауға тырысады. Мәселен, елдің келешек кесек бейнесі: тақырыптық-проблемалық, образдық-сюжеттік, жекеше қорытындыланған тұжырымдар түрінде беріліп отырады. Ал шешеннің ақылының ұшында жасалған сол бір образдар мен бейнелер алдағы уақытта шынайы өмірге айналады. Кезінде А.М. Горький көркем сөз шеберлерін “көкірек көздің соқырлығынан” сақтандырған екен. Мәселен ол: “Бізге тек екі шындықты – өткен мен бүгінді – ғана біліп қою жеткіліксіз. Біз үшінші шындықты – келешек шынайылығын білуіміз қажет. Оны біз бүгін бейнелеуіміз керек”, – деп жазады.

Сайып келгенде, қазақ би-шешендерінің соңына қалдырған сөздерінде келер күндерге “кер заман”, “ақырзаман” деп атау таққанымен, мұның артының бәрі қайыр болып, түбі жақсылыққа ұштасатынын да болжаған тәрізді. Оны Мөңке бидің: «Күндердің күнінде айтарлықтай заман туады, Сол заман жоқшылықтың бәрін қуады. Түрлі-түрлі халық болады, Күндіз-түні жарық болады» (Зиманов С.З., 2004: 117), – деген ойларын өз басымыз бүгінгі қазақ баласының тарихи отанында кешіп жатқан тәуелсіз күндеріне жоримыз. Ал сондай заманға қырағылық білдірген Саңғыл би: «Менің ұрпағым, еш уақытта қыз алыспайсыңдар. Алыссандар тектілік, мейірімділік жойылады, қатыгездік жайлайды» (Кәкішев Т., 1992:166), – деп қазақ халқының келешек ұрпағының өніп-өсуі хақындағы көрегендікті танытса, Шоқай би: «Атасы салған жолына, баласы түспес деменіз. Атасы салған жолына, баласы жетпес деменіз. Хас жақсының белгісі – қанша қайғы көрсе де, «Аһ» ұрмайды деп еді» (Зиманов С.З., 2004: 106), – деп болжалдық үміт стратеминың үлгісін көрсетеді. Бекболат би: «Ақылды адам ұмтылар, алдағы білім-жеміске. Ер ақылды болғанда, елден қайрат табылар» (Төрекұлов Н., Қазбеков М., 1993) – деп болашаққа сенім білдіреді.

Сондықтан, қазақ билерінің халықтың «ертеңіне елдің көзімен қарайтын» ментальдық принципін айтпау әбестік. Мысалы, Н.Ә. Назарбаев, «...ертеңгі күнге елдің көзімен қарайтыным тағы бар» – дейді. Бұл ұстанымның тектамыры әріне дала халқының өнегелі саяси-рухани дәстүрінен нәр алатыны анық. Өйткені біз – «Ұлы Дала елінің ұрпағымыз. Осы жердің заңды да тарихи мұрагеріміз. Дала – біздің анамыз», – деген тұжырымдармен келіспеу мүмкін емес. Осы тұжырымдардың қоғамның келешегіне

қатысты тұсын қазақтың «жауапкершіліктік» ұстанымымен тұйықтай түсуге болады. Бұл ойды, «ендеше, оның бүгінгі келбеті мен ертеңгі болашағына бәріміз қарыздармыз әрі жауаптымыз» – деген көзқараспен толықтыруға болады Н.Ә. Назарбаев: «Өз еліңе пайдалы болу, өз Отаныңның тағдыры үшін жауапты болу – әрбір отандық саясаткердің, әрбір қазақстандықтың борышы мен ар-ожданы» – деп жазады. Өзінің Елбасы ретіндегі еңбегін саралай келе, осы ойды былайша жалғастырады: «Ғасырлар бойы азаттығы үшін алысып, сан шайқасты бастан кешкен әзиз бабалардың арман-үміті көкейіңе кептелгенде ел мен уақыт алдындағы, заман зердесіндегі жауапкершілікті одан әрі терең сезіне түсесің». «Ертеңнің мұраты – ел қуаты» ұстанымын алға тартатын сияқты. «Салмақты сөзді саналы ер ғана айтады» дегеннің мәнісі осында болар. (Назарбаев Н.Ә., 2016)

Қорытынды

Сонымен қорыта келгенде, шешендік өнерді саяси-әлеуметтік феномен ретіндегі бітімін тану қазақтың әлеуметтік болмысын танумен сәйкес келеді. Оның саяси-әлеуметтік мәні мен мазмұны неде дейтін болсақ, біріншіден, қазақ халқының әлеуметтік-саяси бітіміндегі тұтастығы мен тәуелсіздігінде дейтін дүниетанымда, әлеуметтік тіршіліктің тұрақтылығы мен тұтастығын идеал еткен танымда. Екіншіден, әлеумет тұтастығын

адам болмысының ішкі рухани үйлесімділігімен өлшеген ұстанымда. Осыған байланысты шешендік әлемі әлеуметтік жүйенің тұтастығын сақтау үшін тек кем-кетікті сынау ғана жеткіліксіз екендіктің үлгісін көрсетеді. Әлеуметтік тұтастанудың, оның әр мүшесіне татулықты міндеттеу, үлгі-өнеге ету арқылы болатындығын көрсетеді. Үшіншіден, шешендікті танудың әлеуметтік мәні қазақ қауымының бітім-болмысына лайық қоғамдық сана мен танымды қалыптастыруында, белгілі бір құндылықтар жүйесін жасауында. «Осыдан кейін ол құдыреттілік туралы сұраққа көңіл бөледі».

Сондықтан, ертеңге ортақ үмітпен қараған, міне, сол дала қайраткерлері болғандардың бірі әрі бірегейі – ХҮІІ-ХҮІІІ ғасырлардағы Қазақ хандығы билері десек артық айтпағандық. Олар, адам құдыреті, жалпылап алғанда келешекте қандай да бір айтулы игілікке жетуге деген қолында жеке құралдары бар күш болғаны анық. Табиғи құдыреттілік жеке адамның физикалық күш-қуатпен байланысты болады дегенді білдірмек. Олардың инструментальды әрі функционалды ойлары – одан да көп күш-қуатқа ие болуға мүмкіндік беретін құдыреттіліктің формасы, дегдарлық мораль үлгісі әрі қауымдық ұмтылыстың «өмір салт хартиясы» іспеттес болды десек қателеспейміз. Бұл тақырып келешекте өзінше жеке дара дербес зерттеу нысаны болатынына сеніміміз зор. Өйткені бұл Ұлы даланың таптырмас кырларының бірегейі болмақ.

Әдебиеттер

- Дау шешеді дана сөз. Құраст. О. Әбділдаұлы. – Алматы: Жеті жарғы, 1996. – 304 б.
- Сейфуллин С. Шығармалар. 6-томдық. – Алматы: «Жазушы» баспасы, 1964. ҮІ том. Қазақ әдебиеті. (Құрастырған Т. Кәкішев). – 456 б.
- Ұлы Дала ұлағаттары//Егемен Қазақстан, 2 қараша 2016 жыл
- Демосфен. Речи. – М., 1954.
- Мағауин М. Қазақ тарихының әліппесі. – Алматы: Қазақстан, 1995. – 208 б.
- Р. Трагердің еңбегі бойынша сілтеме жасалынды. Трагер Роберт. Дипломатия: коммуникация және халықаралық тәртіп негіздері. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры. – 2018. – 265 б.
- Омарханов Қ. Дәстүрлі құқықтағы билер соты. 2-кітап. – Алматы, 2008. – 320 б.
- Төрекұл Н. Даланың дара ділмарлары. – Алматы: ЖШС «Қазақстан» баспа үйі, 2006. – 502 б.
- Төрекұлов Н., Қазбеков М. Қазақтың би-шешендері. 1, 2-кітап. – Алматы: Жалын, 1993. – 400 б.
- Қуанғанов Ш.Т. Бұхар жырау және оның заманы. – Алматы: Республикалық «Мұрагер» қоғамы, «Ғылым» баспасы, 1992. – 48 б.
- Төрекұлұлы Н. Қазақтың 100 би-шешені/ «Атамұра» сериясы. – Алматы: Қазақстан, 1995. – 384 б.
- Ай, заман-ай, заман-ай... (Бес ғасыр жырлайды) 2 томдық. (Құрастырушы М. Мағауин, М. Байділдаев). – Алматы, Қазақ ССР Баспасөз жөніндегі мемлекеттік комитеті Бас редакциясы, – РББ. 1991. – Т. 1. – 384 б.
- Бес ғасыр жырлайды (Құрастырушы М. Мағауин, М. Байділдаев). – Алматы: Жазушы, 1984. – Т. 1. – 259 б.
- Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Алматы: «Фолиант», 2010. Т.57: Тарихи жырлар. – 408 б.
- Жеті ғасыр жырлайды: екі томдық. – Алматы: Жазушы, 2008. – 400 б.
- Қазақтың ата заңдары: Құжаттар, деректер және зерттеулер. /Бағдарлама жетекшісі С.З. Зиманов. – Алматы: Жеті жарғы, 3-том. 2004. – 616 б.

- Бабалар сөзі: Жүзтомдық. –Алматы: «Фолиант», 2012. Т.86: Тарихи аңыздар. – 448 б.
Бабалар сөзі – даналық көзі /Құраст. О. Исмаилов. –Алматы: Білім, 1996. – 186 б.
Адамбаев Б. Шешендік өнер. –Алматы: Ғылым, 1999. – 204 б.
Дархан Қыдырәлі. Дала данагөйлері: Майқыдан Мөңкеге дейін/Егемен Қазақстан №180 (29161) 20.09.2017; Қазақтың ата заңдары: Құжаттар, деректер және зерттеулер. 10 томдық. /Бағдарлама жетекшісі С.З. Зиманов. –Алматы: Жеті жарғы, 8-том. 2006. – 424 б.
Негимов С. Шешендік өнер. –Алматы: Ана тілі, 1997. – 208 б.
Жұбанов А. Замана бұлбұлдары –Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 440 б.
Сәрсенбай Қ. Шал мен шенеунік.//Жас Алаш, 09.11.1999
Шерхан Мұртаза Абайлаңыздар!//Егемен Қазақстан, 30.05.2000
Қазақ би-шешендерінің дүниетанымы және философиясы. Т.9. –Астана: Аударма, 2007. – 471 б.
Билер сөзі /Құрастырған Т. Кәкішев. – Алматы: «Қазақ университеті», 1992. – 166 б.
Назарбаев Н.Ә. Ұлы Дала ұлағаттары//Егемен Қазақстан, 15 қараша 2016.
Назарбаев Н.Ә. Ұлы Дала ұлағаттары//Егемен Қазақстан, 21 қыркүйек, 2016.

References

- Dau sheshedi dana soz. Kurast. O.Abdildauly. – Almaty:Zhety zhargy, 1996, 304
Seifullin S. Shygarmalar. 6 tomdyk. – Almaty: Zhazyshy baspasy, VI tom.
Kazakh adebieti. (kurastyrgan T.Kakeshev) – 456
Uly Dala ulagattary//Yegemen Qazaqstan, 2 karasha 2016
Demosfen.Rechi. M., 1954
Magauin M. Kazakh tarikhynyn alippesi. – Almaty:Kazakhstan
R.Tragerdin enbegi boiynsha silteme zhasalyndy. Trager Robert. Diplomatiya: kommunikaciya zhane khalykharalyk tartip negizderi. Almaty: Ulttyk audarma byurosy kogamdyk kory. – 2018. -256 pp.
Omarkhanov K. Dasturli kutygy biler soty. 2 – kitap. – Almaty, 2008. -320 pp
Torekul N. Dalanyin dara dilmarlary. – Almaty:ZHSKS Kazakhstan baspa uii, 2006. 502 pp.
Torekulov N. Kazbekov M. Kazaktyn bi-sheshenderi. 1,2-kitap. – Almaty: Zhalyn, 1993.400 pp
Kuanganov Sh.T. Bukhar Zhyrau zhane onyn zamany. – Almaty: Respublikalyk Murager gylm baspasy, 1992. 48 pp.
Torekululy N. Kazakhtyn 100 bi-shesheni/ Atamura seriyasy/ – Almaty: Kazakhstan, 1995. – 384 pp.
Ai, zaman-ai, zaman-ai.. Bes gasr zhyrlaydy 2 tomdyk. M.Magauin, M.Baidildaev. – Almaty Kazakh SSR Baspasoz zhonindegi memleketik komiteti Bas redakciyas, RBB. 1991. – 384
Babalar sozi: Zhuztomdyk. – Almaty: Foliant, 2010. Tarihi zhyrlar. – 408 pp.
Zhety gasyr zhyrlaydy: eki tomdyk. – Almaty: Zhazushy, 2008. 400 pp.
Kazakhtyn ata zandary: Kuzhattar, derekter zhane zertteuler. Bagdarlama zhetekshisi S.Z.Zimanov. – Almaty: Zhety zhargy, 3-tom. 2004. 616 pp.
Babalar sozi: Zhuztomdyk. – Almaty: Foliant, 2012. Tarihi anyzdar. – 448
Babalar sozi. – danalyk kozi/ Kurast. O.Ismailov. – Almaty: Bilim, 1996, 186 pp.
Adambayev B. Sheshendik oner. – Almaty:Gylm, 1999. 204 pp.
Darkhan Kydryali. Dana dangoileri:Maikydan Monkege dein/ Yegemen Kazakhstan, №180 (29161), 2017; Kazakhtyn ata-zandary: Kuzhattar, derekter zhane zertteuler. 10 tomdyk, S.Z.Zimanov. –Almaty:Zhety zhargy, 8-tom. 2006. 424 pp
Negimov S. Sheshendik oner. – Almaty: Ana tili, 1997. 208 pp.
Zhubanov A. Zamana bulbuldary – Almaty: Daik.Press, 2002. 440 pp.
Sarsenbay K. Shal men Sheneunik. Zhas Alash, 1999
Sherkhan Murtaza, Yegemen Kazakhstan, 2000
Kazakh bi-sheshenderinin duniyanymy zhane filosofiyasy. – Astana: Audarma, 2007, 471
Biler sozi. T.Kakishev. Almaty: Kazakh universiteti, 1992, 166.
Nazarbayev N.A. Uly dala ulagattary//Yegemen Kazakhstan, 2016

¹Rustemova A., ²Okada A., ³Rustem K.

¹PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: aktolkynkz2015@gmail.com

²Professor, PhD Doctor, Tokyo University of Foreign Studies, Japan, Tokyo, e-mail: aokada@tufs.ac.jp

³PhD Doctor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: kamshat_rustem@mail.ru

THE PROBLEM OF RESEARCH OF KAZAKHSTANI HIGHER EDUCATION SYSTEM

The main purpose of the article is to determine the level of research on the problems of the higher education system in Kazakhstan. Higher education, or higher professional education, is the level of vocational education following the secondary or vocational education. The system of higher education is one of the factors playing into the level and prospects of economic and social development. Also as it is directly linked to the development strategy of the state, significance of this topic is evident. In studying this topic, we will conduct a historiographical analysis of research done by representatives of various science spheres who study the system of higher education. In the course of the historiographical analysis, focus features of domestic and foreign researchers in the study of higher education system and its problems were identified. A systematic analysis was made of studies conducted in various fields of science. Results suggest that studies conducted on the education system of Kazakhstan are more focused on reforms, their implementation and results. Very little attention has been paid to the policy of Kazakhstan's cooperation with other countries and organizations that are the main initiators of these transformations.

Article materials may be useful to every applicant who is interested in the higher education system.

Key words: Kazakhstan, higher education, Bologna process, reforms, internationalization.

¹Рүстемова А., ²Окада А., ³Рүстем К.

¹Phd, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail:aktolkynkz2015@gmail.com

²профессор, PhD докторы, Токио шет тілдер университеті, Жапония, Токио қ., e-mail: aokada@tufs.ac.jp

³PhD докторы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: kamshat_rustem@mail.ru

Қазақстанның жоғары білім беру жүйесінің зерттелу мәселесі

Мақаланың басты мақсаты – Қазақстанның жоғары білім беру жүйесінде орын алып жатқан мәселелердің ғылыми тұрғыдан зерттелу деңгейін анықтау. Жоғары білім беру немесе жоғарғы кәсіби білім беру дегеніміз – орта және кәсіптік білім беруден кейінгі арнайы кәсіби білім беру деңгейі болып табылады. Жоғары білім беру жүйесі мемлекеттің экономикалық және әлеуметтік даму деңгейі мен жетістіктерін анықтайтын бірден бір фактор. Аталмыш жүйе мемлекеттің даму стратегиясымен тікелей байланысты болғандықтан, тақырыптың өзектілігі айқын көрініп тұр. Бұл тақырыпты зерттеу барысында, жоғары білім беру саласын ғылыми тұрғыдан зерделеген түрлі ғылым саласы өкілдерінің еңбектеріне тарихнамалық талдау жасалынды. Ғылыми еңбектерді талдау барысында отандық және шетелдік зерттеушілердің жоғары білім беру жүйесіне қатысты көтерген негізгі мәселелері мен ерекшеліктері айқындалды. Мәселеге қатысты әр ғылым саласында қарастырылған зерттеу жұмыстарына жүйелі талдау жасалынды. Талдау нәтижелері Қазақстанның білім беру жүйесінде жүргізілген зерттеулер негізінен реформаларға, олардың орындалуына және нәтижелеріне көбірек назар аударатынын көрсетеді. Алайда, осы өзгерістердің бастамасы болып табылатын, басқа елдермен және ұйымдармен ынтымақтастық саясатына өте аз көңіл бөлінетіндігі анықталды.

Мақала материалдары жоғары білім беру жүйесіне қызығушылық танытқан кез келген ізденушіге көмек құралы бола алады.

Түйін сөздер: Қазақстан, жоғары білім беру, Болонүрдісі, реформа, интернационализациялану.

¹Рустемова А., ²Окада А., ³Рустем К.

¹PhD, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: aktolkynkz2015@gmail.com

²профессор, PhD доктор, Токийский университет иностранных языков,
Япония, г. Токио, e-mail: aokada@tufs.ac.jp

³PhD доктор, Казахский национальный педагогический университет им. Абая,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: kamshat_rustem@mail.ru

Проблема исследования системы высшего образования Казахстана

Основной целью данной статьи является определение уровня изученности проблем системы высшего образования в Казахстане. Высшее образование, или высшее профессиональное образование, – это уровень профессионального образования после среднего или профессионального образования. Система высшего образования является одним из факторов, влияющих на уровень и перспективы экономического и социального развития. Также, поскольку это напрямую связано со стратегией развития государства, значимость этой темы очевидна. При изучении данной темы мы провели историографический анализ исследований, проведенных представителями различных сфер науки, изучающих систему высшего образования. В ходе исторического анализа были выявлены основные особенности отечественных и зарубежных исследователей в изучении системы высшего образования и ее проблем. Был сделан систематический анализ исследований, проведенных в различных областях науки. Результаты показывают, что исследования, проводимые в системе образования Казахстана, в большей степени ориентированы на реформы, их реализацию и результаты. Очень мало внимания уделяется политике сотрудничества Казахстана с другими странами и организациями, которые являются основными инициаторами этих преобразований.

Материалы статьи могут быть полезны каждому соискателю, который интересуется системой высшего образования.

Ключевые слова: Казахстан, высшее образование, Болонский процесс, реформы, интернационализация.

Introduction

Education is a continuous process of upbringing and training, carried out for the purposes of moral, intellectual, cultural, physical development and the formation of professional competence (Law of the Republic of Kazakhstan of July 27, 2007 No. 319-III “On Education” (with amendments and additions as of 01/01/2019)).

The educational system is one of the most complex systems – filled with scientific regularities, new teaching technologies, and depends on the political, economic and social state of the government (Tulebaev, 2006: 10).

The system of higher education is one of the factors determining the level and prospects of economic and social development of the Republic of Kazakhstan. As it is directly linked to the development strategy of the state, the relevance of this topic is evident. The main purpose of the article is to determine the level of research that has been conducted on the problems which exist within the higher education (HE) system in Kazakhstan. Thus we made an attempt to clarify the following points:

To determine and convey the level of previous studies on problems of the Kazakhstani HE system;

To classify them according to their research interests;

Identify the peculiarities of the issues raised.

The main hypothesis is that, in our opinion, studies conducted on the education system of Kazakhstan are more focused on reforms, their implementation and results. Very little attention has been paid to the policy of Kazakhstan’s cooperation with other countries and organizations that are the main initiators of these transformations.

Methods of Research

During the study, the following methods were used: historical analysis, comparison, analysis, synthesis and evaluation.

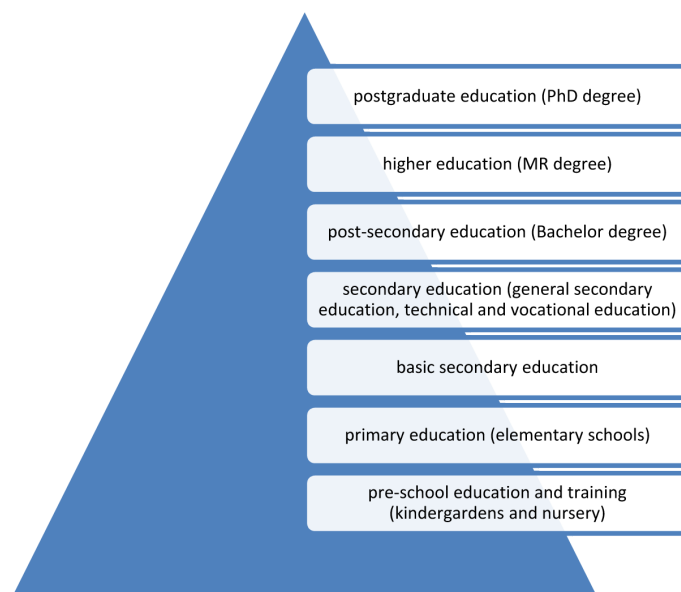
Main body

The education system in Republic of Kazakhstan is based on the principle of non-participation and continuity of educational and training programs, which includes the following levels of education:

The policy of our state in the field of education, expressed in the contents of the Concept for the Development of Education, the State Program for the Development of Education has redefined the main purposes of education and formulated its main purpose as an opportunity for the full development of the individual. Modern education is designed to not only provide the necessary values, but also to protect and strengthen social values, and expand

the prospects of humanism and citizenship. Thus, as Bakisheva notes, education becomes such an important tool for organizing life activity – the basic idea of education is changing, instead of the idea of “education for life” that existed for a long time, the idea of “education throughout life” emerged (Bakhisheva, 2006: 139-140). The overall goal of educational reforms in Kazakhstan is to adapt the education system to a new socio-economic

environment (Amanzholov, 2011: 62). It can be said that during the years of independence, Kazakhstan has made a major breakthrough in reforming the system of HE and adjusting towards a market-oriented system. National policy has focused on international experience based on today’s competitive economy needs in reforming the HE system. To achieve this, the government has adopted several new agendas.

(Law of the Republic of Kazakhstan of July 27, 2007 No. 319-III “On Education”
(with amendments and additions as of 01/01/2019).

Regarding the peculiarities of reforms conducted within the HE system of Kazakhstan, scholars consider it to be divided into four stages.

In 1991-1994, the following legal and regulatory frameworks were formed: the creation of higher education institutions and updating specialties, the formation of the multi-level higher education institution, the academic degree of bachelors and masters.

1995-1998 – modernization of the higher education system, updating its content: the first Kazakhstani educational standards in 310 specialties of HE were adopted, and a new edition of the Classifier (list) of higher education specialties of the Republic of Kazakhstan was approved – providing for 342 specialties. The non-state education sector was actively developing.

1999-2000 – decentralization of management and financing of education, expansion of academic freedom of educational organizations: the

management system of educational organizations was decentralized; fundamentally changed the principles of admission to HE institutions; transitioned to training specialists with HE based on the state general education order; by providing applicants with on-course basis of state educational grants and state educational loans a new model of forming a student contingent of higher educational institutions was introduced.

Since 2001, the strategic development of the higher education system: the main directions of the progressive development of higher education in the 21st century have been determined. (Myrzabekov, 2014:3-4)

It should be noted that the main trends in the development of higher education were the rejection of the state monopoly on education, the abolition of cruel centralized management of education and the strict regulation of the activities of higher educational institutions. As a result, the non-state

sector of higher education began to develop on equal terms, indicating the creation of a market for educational services, which, like any market, develops according to the law of competition. State higher education institutions received the right to enroll and train students on a fee basis, thereby diversifying the sources of funding for higher education (ibid: 15). Hence, the modern educational system of the Republic of Kazakhstan is aimed at increasing the level of education as a factor in the competitiveness of a nation (Aitkozhin, 2009: 50).

Studies on Kazakhstani HE system.

HE has been studied by various experts of different spheres in the frame of their fields – especially the formation of the higher education system of Kazakhstan, the changes and innovations in the system, and the role of the HE system in the society. We divide scientists who conducted scientific research on HE of Kazakhstan roughly into two groups. The first group is domestic researchers, and the second – foreign researchers. Here, we can look at several categories of domestic researchers. In particular, scholars who have raised the issues of the HE system of Kazakhstan in foreign scientific editions, and those who have performed research on the HE system reforms in different fields of science.

We conditionally divided foreign researchers studying the higher education system in Kazakhstan into two groups. The first group is the researchers who offered their specific conclusions as a result of scientific research, and the second group included the expert data of organizations that provide special funding and support for the study of higher education. Now let's talk about these issues individually.

Research on Kazakhstani HE system by domestic scientists.

Kenzhebayev suggested to conditionally divide historical works published in connection with the development of HE and science in the Republic, according to their content and ideas, into the following four categories:

- works on the study of cultural development and the structure of the country;
- works describing the history and destiny of the intelligentsia of Kazakhstan;
- research on the formation and development of the higher education and science system in the Republic;
- works identifying the policy and strategy of HE and scientific progress in today's social development (Kenzhebayev, 2009: 8).

He also analyzed the works that reviewed the state and trends of HE and science in the context of Kazakhstan's independence and globalization, as well as their social roles and values, content, organization, and financing. According to the author, these scientific works also can be considered as the basis for preparation of policies and strategies for the development of HE (ibid: 10-12).

Didactic issues of education in the higher education system of Kazakhstan, the problem of change in the education which is connected with the introduction of the higher education system in the global process are also discussed with scientists in the field of pedagogy. For example: Sarzhanova G.B., Hudieva S.R., Moshkalov A.K., Sapargaliyev D.B., Kozhamberdieva M.I., Bazhenov E.D. and so on. A group of authors lead by Abdygapparova S.B. and others has widely covered the credit education system, which is an important part of the reforms in the HE system and that have started with the entry of Kazakhstan into the Bologna process. Here, the authors highlighted the relevance and significance of international documents – the prerequisites for the introduction of a credit education system in HE institutions of the Republic of Kazakhstan – and compared the changes (modernization) and peculiarities of credit technology in HE of Kazakhstan with the system of developed countries such as USA, France, Sweden, Spain, Belgium, the Netherlands, Great Britain, Japan, and China. At the same time, explanations were given to the basic teaching and learning materials necessary for the implementation of the credit system in the educational process in Kazakhstan and the structures of the materials were defined.

Other scholars focused on the following issues of credit education in their research: the continuity of multi-level educational programs, their structure, content and improvement at the stage of introducing a credit system of education (Akhmetova 2007 (a): 186). As the authors note: "succession should be understood as the consistent deployment of educational programs and curriculum programs in the university and postgraduate educational system, in a dialectical relationship with the general education training content, with the goal of the holistic formation of a competitive specialist's personality." (ibid: 4) Akhmetova G. considers the problems: "Trends and prospects for the training of teachers in Kazakhstan; Problems of higher pedagogical education in Kazakhstan; The history of the development of higher pedagogical education in Kazakhstan; Education of Kazakhstan in search of the ideal; 21st century education and culture;

Ethnocultural education in Kazakhstan; The credit system of education as a way to modernize higher education in Kazakhstan: from foreign experience to finding your own trajectory; From the qualifier of specialties to the standardization of higher education; The future of Kazakhstan's education system, etc. " (Akhmetova, 2007 (b): 249).

The next group of scientists has examined and analyzed various issues in the higher education system of Kazakhstan from the point of view of their specialty. In particular, the issue of improvement of the education control system, ensuring that highly qualified professionals meet modern qualification requirements in the labor market. A.A. Yeleusov noted that "the process of Kazakhstan's accession to the WTO and the progress of HE explained by globalization give rise to necessity to improve the state control system of qualitative educational services and training of qualified specialists." (Yeleusov, 2015: 5).

An economical scientist A.Yu. Abinova considers higher education and its innovative trends in modern conditions of economic development of Kazakhstan. In her research, the scientist assesses the current state and cutting-edge trends in the development of higher education as a factor in improving the competitiveness of the economy of Kazakhstan and improving innovation processes in the system of HE in modern conditions of the Republic's economic development. N.V. Koftanyuk examines the improvement of the economic sustainability of HE institutions (based on materials from the Republic of Kazakhstan): analyzing and evaluating this sustainability, while developing directions for further improvement as part of the state program for the development of HE.

The next group of scientists performed research on the integration of independent Kazakhstan into international organizations, and their interconnection to the reforms in the HE system. In particular, political scientist M.K. Sydyknazarov conducted research on European Union policies and strategies to shape the European Higher Education Area: building a model for effective management of universities and human resources in the context of strengthening competitive positions in the regional and global dimension; while historian Tabynbaeva Z.S. reviewed the issues of cooperation between Kazakhstan and UNESCO in the field of education, UNESCO's educational programs in Kazakhstan, cooperation within the framework of the program "Education for all", as well as the UNESCO departments and the programs of the Associated Schools. Moreover the scientist K.Zh. Kondykerova

explained the concept of "internationalization" in the higher education system, emphasizing the role of international cooperation in the economic, legal, cultural and information spheres in the context of globalization process by revealing the meaning of international agreements.

Another topic discussed by scholars is the study of interstate cooperation in the field of education and science. It would be appropriate to note that Japan and the Republic of Korea are distinguished by the fact that these two countries provided various grants to the higher education system in Kazakhstan and supported the implementation of the academic mobility policy. The issue of cooperation of Kazakhstan with these countries in the field of education has been slightly studied. For example, a scientist F. Urazbeva who studied the history of political, trade, economic, ecological and cultural relations between Japan and Kazakhstan, made a review of the cultural grants of the Japanese government to Kazakhstan and analyzed the history of cultural ties between the two countries. Considering the peculiarities of development of cooperation between the Republic of Kazakhstan and the Republic of Korea in the field of education and science, R. Kudaibergenova noted that Korean diasporas in Kazakhstan play an important role in the development of relations between the two nations.

Research published in foreign editions.

Now, we would like to focus on the works of domestic researchers who published their articles the Kazakhstani HE system in foreign editions. Here, the authors considered reforms in the field of higher education of independent Kazakhstan, in particular, the changes and issues that have occurred after the adoption of the Bologna process. For example, in a scientific article titled "Changes in the Higher Education System of Kazakhstan," the authors give an overview of the higher education system in the Republic of Kazakhstan, and indicate two weak points that need improvements. Firstly, Kazakh universities' management system does not allow them to realize their potential in ensuring accelerated economy development (R. Massyrova, 2015:51). Also, due to the low quality of educational services provided by universities, Kazakh youths choose studying abroad over domestic education. Secondly, owing to the high cost of education, sometimes citizens with average incomes are unable to pay this expenditure.

The next group of scientists considered the perspectives of higher education development in the post-Soviet countries as a subject of their research.

Here some of the key issues of reforms within the field of HE systems were discussed, namely: high cost of higher education, low salaries of teachers, financing, Bologna process and cooperation in the field of higher education of Central Asian countries with international organizations such as the European Foundation for Education and others, initiatives of new regional programs etc. Yergebekov M. and Temirbekova Zh. tried to emphasize the effect of globalization on higher education systems of countries newly establishing their nation states like Kazakhstan and, in particular, to research why Kazakhstan could not become a part of the process despite the inclusion of the Bologna Process of higher education (Yergebekov M., 2012: 1473). According to the authors, the leading hindrance is the fact that Kazakhstan's higher education system is still in continuity with the Soviet frame of mind. Therefore, the "novelties" included in Kazakhstan's higher education system thanks to the Process in question have become mere formalities without practical functions (ibidi: 1477).

The next group of scholars who have considered the issues that arose from the integration of Kazakhstan to the Bologna process, focused on informatization of higher education system. The authors claim that the main mistake of the state informatization program in HE institutions is that every program focuses primarily on the support of leading universities and the development of technical infrastructure. The authors argue that the necessity to develop and train teachers beforehand has been ignored. Additionally the researchers note that regional universities are often forced to develop their own information communication technology (ICT) infrastructure without government support, and sometimes this is done without a real desire from university management. Almost all universities in Kazakhstan today are equipped with good quality technology, however human resources (teachers, assistants and technical specialists) cannot fully develop their own ICT education system and to justify the need to the use ICT in the learning process (Sapargaliyev D., Shulenbayeva K., 2013: 471). Scientists who have considered the issue of "Influence of mass consciousness on the quality of higher education in Kazakhstan" on the basis of social surveys point to the fact that at present there is a steady tendency to decrease the motivation of students of higher education institutions of Kazakhstan to possess a real education. Authors believe that in the first place, decreasing of students' motivation in learning is provoked by a number of the steady mythologems that have taken roots in

the mass consciousness in Kazakhstan. Mentioned mythologems were created during the transitional period from planned economy to the market one; thus observed crisis phenomenon may be considered as an example of post-transitional crisis. As a result of the survey authors have identified the following three main stereotypes:

Personal investments (both in terms of effort and funds spent) in the present technical education are not justified; the most effective is a career manager

For a manager's career, the actual education and the actual level of competence do not have a specific meaning. Decisive in a career are the tools of corruption and family-clan ties.

Personal status in the youth environment is fully determined by the level of income, but the level of education hardly affects them (Obukhova P.V., 2015:177).

Foreign scholars have also displayed interest in the system of higher education of Kazakhstan. If Kazakhstani scholars are primarily concerned with the ongoing reforms and the problems that have emerged in the process of globalization and joining the Bologna process, foreign scholars have focused on the key issues facing Kazakhstan's higher education system. Particular attention by foreign scientists is paid to the problem of corruption. For example, Stephen P. Heineman – on the basis of three universities in Kazakhstan, Kyrgyzstan and Georgia – compares academic freedom, honesty and corruption in those countries. The author believes that the most important scope that affects social cohesion is how the universities solve the problem of corruption in education. In his article titled "Feed from the Service: Corruption and Coercion in the State-University Relations in Central Eurasia," one of the foremost scholars on the above-mentioned issue Ararat Osipian, considered corruption in Central Eurasia, especially bribery, extortion, nepotism, fraud and plagiarism. The author believes that bribery in higher education is the result of the interaction between the state and the science sector. Osipian claims that the education sector is not an oasis in the economy, but is instead exposed to a wide range of social diseases and reflects the socioeconomic situation in the country.

Elise S. Ahn, John Dixon, and Larissa Chekmareva, who have sought to make a scientific assessment of Kazakhstan's higher education reform and its results, discussed issues of horizontal diversification, vertical differentiation and inter-institutional relations among Kazakhstani higher education institutions, including government-led policies, adopted

legislative documents and modernization of the education system in the years of independence. The authors argue the lasting imprint of the Soviet legacy is more clearly evident, for example, the intra-institutional operational policies (e.g., student admissions) and the day-to-day practices within different HEIs (Ahn Elise S. et al., 2018: 222). Matthew Hartley and Alan Ruby not only focused on the higher education reform, but also their problems and described each of them as middle and long-term issues.

Kathryn H. Anderson and Stephen P. Heyneman discuss the challenges facing the transition to a market economy in the Central Asian countries (including Kazakhstan and Kyrgyzstan), determine how changes in economies affect different levels of education, describe trends in educational institutions and draw attention to the question of how the demand in the society and education system coincide. At the same time, the academics consider the effectiveness of education in line with the new requirements and the impact of market forces on the management of educational institutions.

Natalia Rumyantseva and Timothy C. Caboni looked for answers to the questions as the presence of a normative structure which regulates faculty teaching behaviour in a Kazakhstani university in the context of undergraduate teaching and if it exists, then how does it compare to that of the US scholars.

Matthew Hartley, Bryan Gopaul, Aida Sagintayeva and Renata Apergenova focused on the desire and readiness level of academic leaders towards autonomy and its role in the modernization of the HE system. The researchers were guided by the following questions:

How are academic leaders making sense of reform efforts aimed at creating a system based on greater institutional autonomy?

What changes are occurring on campuses aimed at advancing reforms?

What structural, cultural, and environmental factors are influencing how universities and their leaders are seeking to implement reforms? (M. Hartley et al., 2016: 283)

One of the scientists who discussed the issues of Kazakhstan's higher education policy, legislative framework, statistical data, teacher-training reforms and the problems that emerged from them is K. Tastanbekova.

It is worth noting that international organizations have also contributed to the analysis of changes in the education system of Kazakhstan. We briefly describe the contribution of these organizations to the higher educational space of Kazakhstan:

The European Union Commission made expert analysis of the system of higher education and paid special attention to the factors such as the cycle of higher education programs, conditions for academic staff, management, internationalization of universities etc.

The OECD focuses on the internationalization of universities, the economic and political context, the impact of economic diversification on the higher education system, the quality and relevance of education, integration in education, and innovation.

Conclusion

The experience of the academic studies make us suggest that the changes undergoing in the system of higher education are reforms being realized at the state level, based on globalization processes, derived from economic legitimacy and oriented to international educational space and modernization.

While making a historiographical review of the works of domestic and foreign researchers studying Kazakhstan's higher education system, we come to the following conclusion.

First of all, the research done by Kazakhstani scientists is mainly based on the reformation of the higher education system, the process of their implementation and the results from the point of view of the gaps in the educational process. Aitkozhin, Akhmetova, Parshina can be mentioned as the leading scientists in Kazakhstan's science, specifically focused on the problems of introducing credit technology into the educational process, the conditions for the development of credit technology curricula, comparing the credit system of developed countries in the world and the credit system introduced in Kazakhstan. That is, the problems raised by domestic scientists are often limited to detecting "symptoms of the disease". Moreover, among works conducted on cooperation between Kazakhstan and international organizations in the field of education, many researchers have noted the programs implemented and did not address the underlying policy pursued by different sides. This issue is discussed by Sydyknazarov who made analyses based on the European Union and Kazakhstan cooperation. According to the scholar, primarily promoted culture values implemented in the fields of education and science are one of the tools of soft power, and are aimed at the formulation of common European values, the formation of a "citizen of Europe". The author claims that through support in the field of education and science, EU aims to realize the policy of training highly-

qualified personnel and maintaining their economy on a regular basis. As one can see, Sydyknazarov well-illustrated the policy of internationalization in education of EU, however this subject of the developed Asian states' policy towards Kazakhstan has yet to be fully studied.

Secondly, in research published in foreign editions, the analysis of the reforms in the higher education system of Kazakhstan is mostly given in comparison with the reforms carried out in the higher education system of neighboring countries. Above that, attention is paid to the mainstream of the "disease" such issues as students' consciousness, corruption, plagiarism, the role of academic leaders in implementation of reforms etc. In this regard contribution done by P. Heyneman should be noted. Thirdly, very few research has been done

on cooperation in the field of higher education between Kazakhstan and other countries. Here we can note only works of Kudaibergenova, however she focused more on the role of Korean diaspora. As for Urazbekova, she analyzed the relation between Kazakhstan and Japan in general, and gave just rough review of educational programs. Therefore, we are seeing the importance to continue this research on higher education of Kazakhstan focusing on cooperation between Kazakhstan and a certain Asian country. Taking into account that Japan is one of the first countries which recognized our independence and remains as one of the leading partners of Kazakhstan among Eastern Asian countries, the significance of detailed research on cooperation in the education field between the two countries remains relevant.

References

- Zakon Respubliki Kazakhstan ot 27 iyulya 2007 goda № 319-III "Ob obrazovanii" (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 01.01.2019 g.) [Law of the Republic of Kazakhstan of July 27, 2007 No. 319-III "On Education" (with amendments and additions as of 01/01/2019)] // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30118747#pos=164;-36-01.27.2019.
- Tulebaev D. Zh., Tungyshbaev A. (2006) Zhogary bilim beru zhuiesin reformalady bagytty men mazmuny [Directions and content of the reform of the higher education system]. Bilim-Obrazovanie . Scientific pedagogical magazine, no. 4 (28), pp. 10-12.
- Bakhisheva S.M. (2006) Tsennosti demokratcheskogo obrazovaniya [Values of democratic education]. Bilim-Obrazovanie . Scientific pedagogical magazine, no. 4 (28), pp. 138-142
- Amanzholov D. (2011) Obrazovanie – kak zalog dal'neishego uspehnogo razvitiya Kazakhstana [Education – as a guarantee of further successful development of Kazakhstan]. Memleket Tarihy – History of the State, no. 1, pp. 59-62.
- Abinova A.Yu. (2014) Innovatsionnye tendentsii vysshego obrazovaniya v sovremennykh usloviyakh razvitiya ekonomiki Respubliki Kazakhstan [Innovative trends in higher education in modern conditions of economic development of the Republic of Kazakhstan]. Thesis. on PhD degree, 173 p.
- Myrzabekov M.S., Myrzabekova R.S., Bedelova G.S. (2014) Kazakhstandagy zhogargy bilim beru zhuiesi: reformalar zhane olardyn natizhesi [Higher Education in Kazakhstan: Reforms and Their Results]. Bulletin of KazNPU named after Abai. Series "History and socio-political sciences", no. 4 (43), pp. 3-7.
- Aitkozhin K.A. (2009) Integratsiya Kazakhstanskogo obrazovaniya v mirovoe obrazovatel'noe prostranstvo [Integration of Kazakhstan education in the world educational space]. Bilim-Obrazovanie . Scientific pedagogical magazine, no. 3 (45), p. 50
- Kenzhebayev G.K. (2009) Zhogargy bilim men gyl'm salasyndagy memlekettik saysat zhane onyn Kazakhstan Respublikasynda zhuzege asuy: tarihi tal'dau (1985-2005 j.j.) [State policy in the field of higher education and science and its implementation in the Republic of Kazakhstan: historical analysis (1985-2005)]. Dissertation to get PhD degree in history, pp. 8.
- Sarzhanova G.B. (2016) Ashyk bilim beru kenistiginde studentterdin akparattyk tehnologiyalary paidalanuynyn gyl'mi-pedagogikalyk negizi [Scientific and pedagogical basis of the use of students' information technology in the open space]: thesis for the degree of Doctor of Philosophy.
- Khudiyev S.R. (2013) Upravlenie samostoyatel'noi rabotoi studentov v kontekste ustoychivogo razvitiya sistemy vysshego obrazovaniya [Management of students' independent work in the context of sustainable development of the higher education system]: thesis for the degree of Doctor of Philosophy.
- Moshkalov A.K. (2013) Studentterdin akparattyk-kommunikatsiyyalyk tehnologiyalary koldanu negizinde ozin-ozii shygarmashylykpen damytuy [Self-promotion of students on the basis of information and communication technologies:] thesis for the degree of Doctor of Philosophy, p.134.
- Sapargaliev D.B. (2012) Pedagogicheskie usloviya organizatsii obucheniya v sisteme vysshego obrazovaniya [Psychological conditions of mobile learning organization in higher education system]: thesis for the degree of Doctor of Philosophy.
- Kozhamberdieva M.I. (2010) Studentterdin kashykyktan bilim beru tehnologiyasy men ozindik zhumys isteui dagdylaryn kalypastyru [Formation of independent work skills of students with distance learning technologies]: thesis for the degree of Doctor of Philosophy.– Almaty, 2010.
- Bazhenova E.D. (2015) Razvitie akademicheskoi mobilnosti obuchayushisya v sovremennykh usloviyakh [The development of academic mobility of students in modern conditions]: a monograph, p.102.
- Abdygapparova S.B., Akhmetova G.K., Ibatullin S.R., Kusainov A.A., Myrzaliev B.A., Omirbaev S.M. (2004) Osnovy kreditnoi sistemy obucheniya v Kazakhstane [Fundamentals of the credit system education in Kazakhstan]. Kazakh University, p. 198.

- Akhmetova G.K., Parshina G.N. (2007a) Strategiya obrazovatelnykh innovatsii: preemstvennost mnogourovnevnoy obrazovaniya [The strategy of educational innovation: the continuity of multi-level education]. "Kazakh University", p.186.
- Akhmetova G.K. (2007b) Obrazovanie – delo moei zhizni: stati, pulikatsii, vystupleniya [Education is a matter of my life: articles, publications, speeches], Almaty, p. 249.
- Yeleusov A.A. (2015) Kazakhstan Respublikasynyn bilim beru salasyndagy bakylau zhuiesin zhetildiru [Improving the system of education in the Republic of Kazakhstan]: thesis for PhD degree, p. 187.
- Koftanyuk N.V. (2014) Povyshenie ekonomicheskoi ustoichivosti vysshikh uchebnykh zavedenii (na materialakh Respubliki Kazakhstan) [Improving the economic sustainability of higher education institutions (on materials of the Republic of Kazakhstan)]. – Ph.D. dissertation, pp.151.
- Sydyknazarov M.K. (2012) Politika Evropeiskogo Soyuza v sfere nauki i vysshego obrazovaniya kak chast obsheevropeiskoi strategii povysheniya konkurentosposobnosti [The policy of the European Union in the field of science and higher education as part of a common European strategy for improving competitiveness]: thesis for PhD degree, p.186.
- Tabynbaeva Z.S. (2010) Istoriya sotrudnichestva Kazakhstana i YuNESKO v sfere obrazovaniya [History of cooperation of Kazakhstan and UNESCO in the field of education], dissertation for the degree of candidate of historical sciences, p. 152
- Kondykerova K.ZH. (2016) Mezhdunarodnye dogovory Respubliki Kazakhstan kak faktor dostizheniya garmonizatsii mezhdunarodnykh otnoshenii [International treaties of the Republic of Kazakhstan as a factor in achieving the harmonization of international relations]: thesis for PhD degree, 165 p.
- Urazbaeva F.P. (2008) Kazakhstan-Zhapon karym-katynastary (1992-2007) [Kazakhstan-Japanese relations (1992-2007)]: the dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences, p.140.
- Kudaibergenova R.E. (2014) Sotrudnichestvo Respubliki Kazakhstan i Respubliki Koreya v oblasti obrazovaniya i nauki [Cooperation of the Republic of Kazakhstan and the Republic of Korea in the field of education and science]: a monograph, Kazak University, p.165.
- Massyrova R.A., Tautenbaeva A.B., Tussupova A.A., Zhalalova A.A., Bissenbayeva Zh. (2015) Changes in The Higher Education System of Kazakhstan. Procedia – Social and Behavioral Sciences, 185, pp. 49 – 53.
- Nessipbayeva O., Dalayeva T. (2013) Developmental Perspectives of Higher Education in the Post-Soviet Countries (for the Cases of Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Tajikistan and Turkmenistan). Procedia – Social and Behavioral Sciences, 89, pp.391 – 396
- Yergebekov M., Temirbekova Zh. (2012) The Bologna process and problems in higher education system of Kazakhstan. Procedia – Social and Behavioral Sciences, 47, pp.1473 – 1478
- Sapargaliyev D., Shulenbayeva K. (2013) Informatization of Kazakhstani Higher Education. Procedia – Social and Behavioral Sciences, 83, pp. 468 – 472
- Obukhova P.V., Guichardc J-P, Baikenov A. S., Suleimenova I.E. (2015) Influence of Mass Consciousness on Quality of the Higher Education in Kazakhstan. Procedia – Social and Behavioral Sciences, 185, pp.172 – 178
- Heyneman S.P. (2007) Three universities in Georgia, Kazakhstan and Kyrgyzstan: the struggle against corruption and for social cohesion. Prospects, 37, pp. 305–318
- Osipian A.L. (2009) "Feed from the Service": Corruption and Coercion in the State—University Relations in Central Eurasia. Research Comparative and International Education, vol.4, no.2, pp.182-203.
- Ahn E.S., Dixon J., Chekmareva L. (2018) Looking at Kazakhstan's Higher Education. Landscape: From Transition to Transformation Between 1920 and 2015. 25 Years of transformations of Higher education systems in post-soviet countries. Reform and continuity. Palgrave Studies in Global Higher Education, pp. 199-227.
- Hartley M., Ruby A. (2017) "Higher Education Reform and Development: The Case of Kazakhstan", Cambridge University Press, United Kingdom, 208 p.
- Anderson K.H., Heyneman S. P. (2005) Education and Social Policy in Central Asia: The Next Stage of the Transition. Social Policy and Administration, vol.39, n.4, pp.361-380
- Rumyantseva N., Caboni T. C. (2012) "Are Academics in Kazakhstan Capable of self-regulation? A study of faculty's normative structure in the midst of higher education decentralization reforms. Tertiary Education and Management, pp. 1–16, iFirst article
- Hartley M., Gopaul B., Sagintayeva A. and Apergenova R. (2016) «Learning autonomy: higher education reform in Kazakhstan. Higher Education. The International Journal of Higher Education Research, vol. 72, no. 3, pp. 277-289.
- Tastanbekova K. (2018) Teacher education reforms in Kazakhstan: trends and issues. Bulletin of Institute of Education, University of Tsukuba, vol. 42, no. 2, pp. 87-97.
- http://www.erasmusplus.kz/attachments/article/196/countryfiche_kazakhstan_2017.pdf
- Organization for Economic Co-Operation & Development, Higher Education in Kazakhstan (2017) Reviews of National Policies for Education, OECD Publishing, Paris, 288 p.

¹Myrzabekov M.S., ²Myrzabekova R.S., ³Kokebayeva G.K.

¹Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

²Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: myrzabekovaryskeldy@gmail.com

³Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

EASTERN DIRECTION OF THE RUSSIAN FOREIGN POLICY AT THE TURN OF XVIII-XIX CENTURIES: THE GEO-ECONOMIC AND GEOPOLITICAL ASPECTS

The article shows the main stages, trends, objectives and tasks of the eastern direction in Russian foreign policy at XVIII-XIX centuries. Its place and role in the international relations, participation in solving the major international problems, mechanisms and development factors, causes and changes effects in the world politics are discussed, as well as the impact of these processes on the competition among Great Britain and Russia in Central Asia. The article also reveals the causes and circumstances of the Anglo-Russian rivalry and the main stages of the development of relations between Britain and Russia in the second half of the XIX century.

Key words: Sweden, Turkey, England, Russia, Central Asia, rivalries, colonialism, geopolitics.

¹Мырзабеков М.С., ²Мырзабекова Р.С., ³Көкебаева Г.К.

¹т.ғ.к., доцент,

²т.ғ.к., доцент, e-mail: myrzabekovaryskeldy@gmail.com

³т.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

XVIII-XIX ғасырлар шегіндегі Ресей сыртқы саясатының шығыстық бағыты: геоэкономикалық және геосаяси астарлары

Мақалада XVIII-XIX ғасырлар шегіндегі Ресей сыртқы саясатының шығыс бағытындағы негізгі ұстанымдары, сатылары, мақсаттары мен міндеттері көрсетілген. Ресей сыртқы саясатының шығыстық бағытының халықаралық қатынастардағы орны мен рөлі, Ресейдің негізгі халықаралық мәселелерге араласу деңгейі, халықаралық қатынастардың даму механизмі мен факторлары, әлемдік саясаттағы өзгерістердің себептері мен салдарлары көрсетіледі. Бұл үдерістердің Ұлыбритания мен Ресей арасындағы Орталық Азия үшін бәсекелестікке ықпалы анықталып, XIX ғасырдың екінші жартысындағы Ұлыбритания мен Ресей шығыс елдеріне байланысты қатынастарының сатылары анықталады.

Түйін сөздер: Швеция, Түркия, Англия, Ресей, Орталық Азия, бәсекелестік, отарлау, геосаясат.

¹Мырзабеков М.С., ²Мырзабекова Р.С., ³Кокебаева Г.К.

¹к.и.н., доцент,

²к.и.н., доцент, e-mail: myrzabekovaryskeldy@gmail.com

³д.и.н., профессор,

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Восточное направление российской внешней политики на рубеже XVIII-XIX веков: геоэкономические и геополитические аспекты

В статье показаны основные этапы, тенденции, цели и задачи восточного направления русской внешней политики в XVIII-XIX вв., место и роль восточной политики в международных отношениях, участие России в решении основных международных проблем. Раскрываются механизмы и факторы развития, причины и последствия изменений в мировой политике, а также влияние этих процессов на конкуренцию Великобритании и России за Центральную Азию. В статье также раскрываются причины и обстоятельства англо-русского соперничества и основные этапы развития отношений между Великобританией и Россией во второй половине XIX в.

Ключевые слова: Швеция, Турция, Англия, Россия, Центральная Азия, соперничество, колониализм, геополитика.

Introduction

In the XVII century Russia entered a new phase - the period of the imperial state. In the second half of the XVII century Russia, has joined Ukraine and Belarus, in the foreign policy started to address three important objectives: search for access to the Baltic Sea, the protection of the country's southern borders from the attacks of the Ottoman Empire and the settlement of Russian-Chinese relations. Historians Klyuchevskii V.O. and Solovyov S.M., describing the features of Russia's policy of this period, identified as the main features the territorial expansion and the development of the conquered lands (Klyuchevskiy V.O. 1998: 249.; Solov'ev S.M. 1995: 345).

Thus, the main reasons which have pushed Russia to territorial expansion in the second half of the XVII-XIX century, was the need to ensure border security, preservation of profitable ports, etc.

According to the Swiss scientist A. Kappeler, economic installation by importance should be a priority of geopolitical factors (Kappeler A. 1996: 21-22).

The methodological basis

The methodological basis of the article is the principle of historicism, scientific objectivity, systematic and integrated approach, and the use of comparative-historical, historical and systemic methods of knowledge.

Considering the works of Russian and foreign historians on Russia's foreign policy, the authors sought to objective analysis. However, they were guided by the principle of historicism, which allowed to consider the views of historians in their development and dynamics, identify the specific characteristics of the stages of their career, as well as to identify the factors that influenced the formation of these phases.

The principle of integrity allowed to systematize the various and heterogeneous views of domestic and foreign historians in specific stages of our proposed periodization. The originality and uniqueness of the different points of view of individual historians managed to substantiate through the using of comparative-historical method. This method helped to evaluate the contribution of individual representatives of national historical science in the Russia's foreign policy development of historiography at the turn of XVIII-XIX centuries.

System-structural method helped to identify trends in the understanding of the domestic historical science of Russia's foreign policy at the turn of XVIII-XIX centuries.

The historical-genetic method was so valuable to disclose the origins of the views of historians and the causes of some of their ideas.

The method of class analysis allowed us to determine the impact of ideas and views prevailing in their environment on the representatives of a particular historical period, the influence of their position in the social structure to their worldview.

Discussion

In the development of the chosen theme used documents, studies in Russian and English, which can be divided into five groups. The first - the archive materials and sources containing documents, laws and regulations related to the investigated problems, also the works of contemporaries of the scientific, statistical and memoirs events. The second - theoretical work in the field of world politics, history and theory of international relations. The third - the research and collections of materials on specific issues of political science, sociology and psychology. The fourth - the historical literature and reference.

Results

At the end of the XVII century Russia stood before the objective tasks of the ensuring an access to the Black and Baltic Seas. Started with the Black Sea. In 1687-1689 Russia has made two unsuccessful campaign under the command of Prince Golitsyn against the Crimean Khanate. With all these unsuccessful campaigns, it was the first offensive actions undertaken by Russia against the Crimean Khanate. Peter I continued the hiking offensive in a southerly direction. And his first campaign in 1695 ended in failure, and the campaign of 1696 was successful. In particular, Azov was occupied where the fortress Taganrog was built. The war with the Ottoman Empire has set Russia the question of allies. However, a trip to the "Great Embassy" in Europe under the formal leadership of Franz Lefort revealed that Austria and Venice are not going to help Russia, while Peter I decided, first of all, to achieve an access to the Baltic Sea and postponed the Black Sea until better days. But in order to solve the issue of the North, it was necessary, firstly, to make peace with the Ottoman Empire and to stop fighting in the south. And it was done. Then it was necessary to form an alliance against Sweden, as Russia could not cope alone with Sweden at the beginning of the XVIII century. Northern Alliance was created as a part of Russia, Denmark, Speech-Lithuanian Commonwealth and Saxony. In November 19, 1700 the 35000th Russian army began the assault

Narva. There was the 1.5 thousand Swedish garrison in Narva. The 12000th army of Charles XII came hastily to help the garrison. This 13.5 thousand army easily defeated the untrained Russian army. Russia lost 6000 people, and all the artillery. In addition, in this battle, the Russian army lost many of its senior officers. Considering that the Russians can not recover from these blows Charles XII began a military action in Poland, where he stuck. At this time, when Charles XII stuck in Poland, Peter I began training a new army and building military factories. At the same time, Peter I put the ships in Arkhangelsk, where tens of thousands of peasants dragged on Lake Ladoga. It should be noted that the quality of these ships was very low. The wood from which these ships were built, was not soaked for a long time, as it was done in the Netherlands and England at the time, because there was no time. The fortress Noteburg was occupied in 1702 (or not, after the capture, the fortress was renamed to Shlisselburg or "key city"). St. Petersburg was founded in 1703, as the shipyard was put there. All these preparations of the opponents made no impression on Charles XII. It was only in 1706, when finally Charles XII turned his attention to Russia, which rose, after setting his protégé Stanislaw Leszczynski on the Polish throne. Such calmness by Charles XII can be explained by the fact that the Swedish army from the time of the Thirty Years War (from the time of Gustav Adolf) was considered as the strongest and the best in Europe. Until the defeat in the Northern War. The first part of the Swedish army moved to Riga, the other to Moscow. As on the border of the Russian state, Charles XII met a stubborn resistance, he turned to the Ukraine. And it was a strategic mistake by Karl XII, because here he did not have any food or ammunition, no artillery, and the salvation of Charles XII was the approach of the 12000th General Lewenhaupt's Corps which released from Riga. Peter I knew that it would be very difficult to fight with them, if someone helped Charles XII. Herefore the main task of the Russian army was not to drive them connect. The Russian army agreed to intercept the General Lewenhaupt's Corps. On September 27, 1708 the Russian army defeated the Swedish Corps in the village of Forest and captured the whole convoy. Peter I called the Battle of the Forest "the mother of victory march of the old military Regiments, not the Peter's new army, as well as the Gangut battle was won by the old fleet of sailing, and not a new fleet. Realizing the complexity of his situation, Charles XII went deep into the Ukraine, where he found an ally in Mazepa. In November 1708 Baturin and the troops under

the command of Menshikov stormed the fortress, a stronghold of Mazepa. Attempts by Charles XII to make a trip to Moscow for Muravskiy gentry were won over by the Russian army. Then Charles XII decided to conquer the city of Poltava, where there was a supply of food, and unprotected road to Moscow was opened there. The city survived the three month siege, and the Swedes were defeated at Poltava on July 27, 1709. Charles XII fled to the Ottoman Empire. After Sweden defeated at Poltava, and lost the bulk of the land army military operations moved to the Baltic Sea and adopted a maritime character. In 1710 the Ottoman Empire declared a war on the Russian Empire. The troops of Peter I moved to the Prut river, and there Peter I made the same strategic mistakes that Charles XII made in his campaign against Russia. The fact that Peter I did not have enough ammunition, and the army was small (40 thousandth) and it was at a very great distance from the strategic bases. As a result, the 130000th Ottoman army surrounded the Russian army, and the position of Peter I was heavy. It was necessary to make peace with the Ottoman Empire immediately. In such position, it was very difficult to make peace for Russia. As the Ottoman army could easily destroy the surrounded Russian army. The diplomatic skills of Shafirov P.P., a bright Russian diplomat of the XVIII century and the jewelry of Catherine I to bribe the Turkish military commander played a great role. Peace made with Ottoman army was unprofitable for Russia, but thanks to it the Russian army broke out of the siege. The Ottoman military commander was beheaded for the conclusion of peace with the Russian after returning to Istanbul.

The military operations of the Russian fleet in the Baltic Sea were very successful. Here the Russian fleet won two brilliant victories over the Swedish fleet. On May 27, 1714 the Russian rowing fleet caused a devastating damage to the Swedish Navy at Cape Gangut, and on July 24, 1720 the Swedish fleet was defeated at Grengam. The Swedish King Karl XII died in the period of these two battles.

Battle Russian rowing fleet at Gangut in 1714, Ezelskoe naval battle in 1719, the victory of Russian rowing fleet at Grengam in 1720 finally broke the power of Sweden in the sea. A peace treaty was signed in the city of Nishtadte on August 30, 1721. Due to the Nishtadte peace treaty the Baltic Sea coast were returned (Riga, Pernav, Reval, Narva, Ezel and Dago, etc.) to Russia. It became one of the biggest European countries and since 1721 officially became known as the Russian Empire. Thus Russia finally settled the problem of the Baltic Sea.

In 1722 Peter I started moving in a south direction not towards Turkey, but in the direction of Persia, which was a weak power then. Baku and the southern coast of the Caspian Sea were captured as a result of successful military actions. In 1723, the Persian Shah recognized the territory of Russia. Taking advantage of the weakening of Persia, the Turks invaded the Caucasus, and Russia had no strength to continue the war. And in 1724, Turkey and Russia made peace. Turkey recognized the southern coast of the Caspian Sea as Russia's, which Anna Ivanovna gave back to Persia. Russia was forced to accept the Turkish conquest in the Caucasus because of the Turkey's military superiority.

We can conclude that the foreign policy of Peter I was successful in the north-west direction, but did not solve two important problems. First, relations with Poland, second, it could not provide an outlet to the Black Sea, which is even worse at the end of the reign of Peter I Russia was in complete diplomatic isolation in Europe, and Russia had no allies.

As for international affairs, Peter I left Russia a triple heritage, the Empire, a number of solved or half solved issues, and the group of diplomats of his school, where Osterman, Bestuzhev-Ryumin and Prince Dolgoruky. Stood out with regard to the Peter's problems of difficulties, the southern issue was resolved least. After the death of Peter I Russia once again turned their attention to the south-east.

A long-term controversy that existed in Russia with strategic rivals - Iran and the Ottoman Empire was a prerequisite for the conquest of the North Caucasus and Transcaucasia.

The priority of geopolitical and geostrategic rationales upon the accession of a new land does not exclude the economic factor. "The priority of economic interest" has formed the features of Russia's economic expansion in Siberia, the Far East, Central Asia, as Russia has not received income from these areas in the near future. Russia's desire to mediate in the exchange of goods between Europe, South and South-East Asia was observed as early as the reign of Peter I (1689-1725). Soloviev S.M. wrote: "Peter, understanding the benefit of achieving the "Great Challenges" - outlet to the Baltic Sea, by Russia and realizing the need for mediation by Russia in the trade relations between Europe and Asia for the material welfare of Russia, did not take his eyes off the east ... Eastern states, from China to Turkey were under the close supervision of Peter" (Solov'ev S.M. 1995:345). The develop directions of Peter's foreign policy were continued by his successors.

The foreign policy of Russia continued in the traditionally established directions in the second

half of the XVIII century during the reign of Peter I. Russia's strive to increase its territory has encountered a resistance from its neighbors - Turkey, Iran and Sweden, and eventually led to the long and endless wars. Leveraging the results of military successes, Russia took control of new lands problems of its geopolitics and geo-economics, embarked on colonial expansion. For Russia, the results of colonization had different consequences. On the positive side, the increase of natural resources, reduction of economic centers and settlement lands into a single, a convenient location geographically - from north to south, increasing the safety of the population, etc. If you notice the negative side, it is the extensive nature of the use of natural resources, unequal distribution of demographic and social reserves, and other multi-ethnicity of the population.

During the reign of Catherine II (1762-1796) the westbound priority preserved in the foreign policy. Due to the inability to negotiate with Europe, from a "position of strength", and in order to maintain a balance between the need and opportunities, Russia was forced to restrain their ambitions.

As for the Russia's southern neighbors, the relations developed otherwise here. The southern policy of Russia in relation to the Ottoman Empire and Iran, has been associated, first of all, with an increase in the military might of the Russian state in the sea.

Russian-Turkish and Russian-Iranian contradictions characterized by the following features: starting from 1569, when there was an armed clash between the Turkish and Russians for the first time and Turkey tried to seize Astrakhan, a series of wars began between Russia and the Ottoman Empire in 1676-1681; 1695-1700; 1710-1713; 1735-1739; 1768-1774; 1787-1791; 1807-1812; 1828-1829; 1832-1833; 1839-1840; Years 1853-1856 (The Crimean War). In 1722-1723; 1804-1813; 1826-1828 Russia and Iran were on the brink of war (Novichev A.D. 1965; Istoriya Irana. Otv. red. M.S. Ivanov. M. 1977; Shirokorad A.B. 2000).

Paul I, who inherited the throne, could not abandon the directions of the Russian traditional foreign policy. The geopolitical plans of Nicholas I (1825-1855), a follower of Paul's eastern policy were associated with the Ottoman Empire, moreover, a successfully ended war with Iran, provided an opportunity for Russia to claim the Persian Gulf. Realization of the set tasks started in the 40s of the nineteenth century (Peter Hopkirk. 2001: 562).

The problem of border areas has exacerbated the Iran-Turkey relations - first and foremost, it is

concerned the unresolved issue of the division of the territory beginning from Kurdistan till the Persian Gulf. Two peace treaties between 1823-1847 intended to resolve the boundary disputes between Iran and the Ottoman Empire. Under the contract, the mixed Commission (GARF: 825) should be formed between Iran and Turkey to determine the exact boundaries. The commission was composed of the old rivals for the geopolitical influence in this part of the world - England and Russia together with Iran and the Ottoman Empire.

Russia, trying to solve the problem of the development of the Far East, and reinforcing the policy in the eastern direction in the second half XVIII - first half XIX centuries, showed that the geopolitical strategy is based on regional interests.

Russian relations with the East developed and evolved quite differently. The development of Russian statehood went in close cooperation with southern and eastern neighbors. We can say without exaggeration that the representatives of various peoples, especially the Turkic nomads, who have long lived on the territory of the present-day Russia were always involved in all the processes. Russia has historically been and remains not just Europe but also Asia. They gave rise to a kind of synthesis of a qualitatively new integration and collaboration of European and Asian principles. Berdyaev N. wrote: "Russia can not define itself as the East and be a contrast to the West. Russia should consider itself the east-west connector of two worlds, not the delimiter" (Berdyaev N.A. 1990: 271).

Eastern direction in the Russian foreign policy has always been paramount. It can be viewed on the example of the Russian-Turkish relations.

The first attempts of the offensive war undertaken in 1687-1689 were unsuccessful. Moreover, the Turks had returned to the Russians previously seized Azov. The subsequent Russian-Turkish wars took a more successful shape for Russia. The simultaneous with the Russian-Turkish wars activation of Russia in the Caucasus caused a conflict with Iran. Further the wars with Iran moved away to the background. Mainly the Russian-Iranian wars were caused by the Georgians, Armenians and other peoples of the Caucasus strive to live in Russia (Johnson Robert. 2006:304). The economic, geographic and strategic interests of the growing Russian Empire played the main role. Still, Turkey has always remained the main rival of Russia in the Caucasus. Gradually moving to the east, Russia became a multiethnic country.

In Central Asia, Russia tried to avoid wars. Existing long trade, cultural and diplomatic ties were

strengthened in the XVI-XVII centuries. Fabric, dyes, medicinal plants were transported to Moscow from Bukhara, Samarkand, Tashkent. There was the transit trade between Russia and the Far and Middle East through Bukhara and Kazan (GARF. fond 825).

Russian advance to the East could not but cause counteraction of the West. Especially Great Britain, strongly pushed the Ottoman Empire, Iran, Afghanistan, the Emir of Bukhara and Khiva and Kokand khans to confrontation with Russia. Along with the negative consequences of the conquest, Central Asia became involved in the national economic and social development.

The world arena has experienced the major socio-economic and political developments in the second quarter of the nineteenth century, which determined the alignment of political forces and the nature of the diplomatic struggle powers. The tsarist government had two main objectives. One of them - the "Eastern question" (GARF. fond 568: 8.10).

The emergence of the concept the "Eastern question" refers to the end of the XVIII century, although the term itself was introduced in diplomatic practice in the 30s of XIX century. Three main factors contributed to the emergence and further aggravation of the Eastern question: 1) the decline of the once mighty Ottoman Empire, 2) the growth of the national liberation movement against the Ottoman yoke, 3) sharpening of contradictions among the European countries in the Middle East caused by the struggle for the division of the world.

The decline of the Ottoman Empire urged the European powers to intervene in its internal affairs. Tenure covered the important economic and strategic areas of the Middle East: the Black Sea straits, the Isthmus of Suez, Egypt, Syria, the Balkans, the Caucasus part of (GARF. fond 825: 1).

The solution of the problem of the Black Sea and the Straits for Russia was connected with the southern borders of the security and economic development to the south of the country, with heavy growth of foreign trade of Russia via the Black Sea. Russian tsarism represented the interests of landlords - exporters of grain and the springing up Russian bourgeoisie.

In the 20-50-ies of the XIX century, the Eastern question acquired the greatest urgency. During this period, there emerged three crises in the Eastern Question: 1) at the beginning of the 20s due to the uprising in 1821, in Greece, 2) in the early 30s due to the war in Egypt against Turkey and as a consequence the threat and collapse of the Ottoman Empire, 3) in the early 50-ies in connection with the

dispute between Russia and France, which led to the Crimean war (GARF.fond 825: 146).

In the nineteenth century, Russia solved its eastern problems with the help of several peace treaties: Turkmanchay Peace Treaty (10 February 1826) - an agreement between Russia and Iran. Nakhichevan and Erivan khanate, Iran joined according to the agreement. Iran used to pay Russia 20 mln. rubles of contribution and granted a trade advantage for Russian merchants on its territory (Lamzdorf V.N. 1869-1873: 87).

The contract allowed free swimming all Russian ships on the Caspian Sea, the prohibition to keep Iran in the Caspian Sea warships, freedom of the Armenian population resettlement in Russia. Turkmanchay Treaty was a major success for Russia.

Adrianople peace treaty (September 2, 1829) - Russia won the mouth of the Danube, the Black Sea coast from Anapa to the approaches to Batumi. The Ottoman Empire has paid 33 million rubles of contribution (Lamzdorf V.N. :82). Smaller territorial acquisitions of Russia in the Treaty of Adrianople had a strategic importance, as it strengthened the position of Russia in the Black Sea.

The Unkiar-Iskelessi Treaty (26 June 1833) between Turkey and Russia has significantly strengthened of the Middle Eastern positions of Russia, but it has strained relations between Russia and Western European powers (Khronologicheskii perechen 'mezhdunarodnykh aktov i Administrativnykh rasporyazheniy: 146.).

In the nineteenth century Transcaucasia, Kazakhstan and Central Asia went to the fore in the eastern areas of foreign policy. Russia turned to the East after the defeat in the Crimean War.

The basic provisions of the known concepts have been developed in an earlier geopolitical theories that studied Russian society in the framework of public-political trends. Two main groups can be noted in the framework of these concepts of geopolitical terms. The first group supporters believe that the principle of preserving the balance of power in the "European concept" lies at the basis of Russian interest in Europe. The representatives of the other point of view who did not take into consideration a risk of deteriorating relations with the countries - competitors, advocated the strengthening of policy in relation to Asia. The aim to adhere to the "European" view of the Russian policy was the justification for the approval of the European status of Russia. This position did not meet the economic and strategic needs of Russia as the Eurasian empire. Political pragmatism prevailed in the views of the supporters of the

"Asian" plan. In their view, Russia had to in a short time catch up with the advanced industrial countries of Europe and the United States, and establish the entire power in the Middle and Far East markets. This objective met the three main areas - strategic military on the western borders; Central Asian and Siberian - on the outskirts of Russia; the assistance in the construction of the railway in the industrial economic plans in the European part of Russia. The railroad in the direction of the Krasnovodsk-Andijan-Kushka Transcaspian branch was built in 80-90-ies of the nineteenth century. The world-famous Trans-Siberian Railway was constructed at the end of the nineteenth century. In the opinion of Witte S.Y., "it was to provide every opportunity to the Russian Navy and become a strong support for the eastern ports. A coup in the relations between Europe and East Asia begins from this moment" (Vitte S.Yu. 1997:80).

Witte S.Y. paid a special attention to Russia's policy in the Far East as a region of influence for which the biggest capitalist powers in the world fought.

A crucial stage of China's division between the largest and most developed countries each in its favor began at the end of the nineteenth century. Witte believed the division of China unprofitable for Russia, because of the positions of Russia in the Far East and the division was carried out depending on the strength of the parties influence. The famous diplomat considered that Japan should not be allowed the partition of China, as it was profitable for Russia to have "fixed" China as a neighbour, than the fast-growing Japan. Witte S.Y. as the supporters of the "Asian" direction, showed the economic benefits the development of the border regions (Vitte S.Yu. 1997:80).

The important period in the history of Russia started in 1881. On the initiative of the Asian Department of the Ministry of Foreign Affairs Russia has changed the way in carrying out the traditional direction - preservation of the balance of power in international relations. In the nineteenth century, Russia paid great attention to the mutual influence of the political and geographical factors in the foreign and domestic policies. Politico-economic interests of the Russian Empire, according to Witte S.Y. were positioned from a geopolitical point of view. Russia's foreign policy has been associated with an access to the warm sea and the Caucasus; Eastern problem that reinforced the positions in the Far East and the Russian-Chinese relations, the western part of Central Asia determined a policy of Russian approval in the east of the Caspian Sea.

Thus, the foreign policy trends corresponded with the fundamentals of domestic policy.

In the second quarter of the nineteenth century the world arena has experienced the major socio-economic and political developments, which determined the alignment of political forces and the nature of the diplomatic struggle powers. The tsarist government had two main objectives. A large-scale "Big game" in the Central Asian region was of particular interest among the variety of international events of the second half of the XIX century. Big game - Geopolitical rivalry between the British and Russian empires for supremacy in Central Asia (1813-1907). The authorship of the term "Great Game" is ascribed to Arthur Connolly - an officer of the British Secret Service. The scientific revolution was introduced by the British writer Rudyard Kipling in the novel "Kim" (Rudyard Kipling: 2005).

The XIX century was found for Central Asia a period of strained relations and rivalry between the two major colonial powers - Great Britain and Russia. It was the Anglo-Russian rivalry that determined the fate of the Central Asian states. The results of cooperation between Russia and Great Britain in the second half of the XIX century largely determined the subsequent history of the development not only of these countries, but also the entire region nearly a hundred years ahead.

In the second half of the nineteenth century the two largest empires of the time - Britain and Russia used to be the opponents, the main objects of the confrontation were Central Asia, Persia, Afghanistan and the Pamirs. These United Kingdom and Russia considered these two areas as an opportunity to strengthen and weaken the opponent and was a field for military and diplomatic game. The geographer and orientalist Snegarev A.E. wrote: "The translational movement of the two first-class powers on the territory of Asia for three hundred years, which widely differ on explanation and guiding signs, but which greatly resemble facially brought them to the political contact between the theater in Central Asia, and in some parts of the latter, namely in the area of the Eastern Hindu Kush, in the south of Pamir there was a geographical contiguity " (Snegarev A.E. 1906:2).

In 1864, the imperial government decided to reduce the extent of the Central Asian borders and to increase "security". This decision led to a series of military actions, the consequence of which was a significant expansion of the limits of imperial Russia and strengthening influence in the neighboring estates of Bukhara and Kokand Khanate. This

offensive movement of Russians prompted distrust and anxiety in England. The called powers sought to clarify their role in Central Asia to prevent misunderstandings.

The talks which started in early 1869 on this issue led both Governments to believe that, in order to save good relations between them, it would be desirable to prevent a direct contact of their possessions in Central Asia and that the best tool to settle the issue would be the establishing between mutual possessions a neutral territory, the inviolability of which would be equally binding on both powers.

Tsarist Russia recognized Afghanistan as a neutral territory, and undertook an obligation to refrain from any interference in the affairs of this country. This statement did not satisfy the London office, which is a result of the meeting with the Viceroy of India, came to the conclusion that Afghanistan alone could not meet the conditions of neutral territory and in order to achieve the assumed goals, it was necessary to expand the limits of the given territory to the north. For his part, Russians did not find it possible to agree to the new British proposals, and thus the question of a neutral territory remained open.

The interrupted negotiations were resumed in October of the same year on the occasion of the arrival in St. Petersburg of a member of the Indian administration Douglas Forsyth who received from the Viceroy of India, Lord Mayo a permission to explain the Central Asian issues, which concerned the both powers. The talks with Mr. Douglas Forsyth found out the Russian and the English possessions as the border between the two powers could not be considered as fixed, that consequently no agreement formally prohibiting to extend those boundaries might not have practical importance and that to achieve the possible stability in Central Asia, it was necessary to confine the general principles of the political situation. Thus, the following provisions were established which related to the Department of foreign Affairs on Central Asia and tsarist Russia and Douglas Forsyth:

1) that the territory which is in the actual possession of Emir Sher Ali Khan should be considered to constitute the borders of Afghanistan;

2) that the Afghan emir will not try to spread its influence and beyond these limits and that the British Government will undertake all the efforts to divert him from any offensive attempts;

3) that for its part, the Russian government should not allow the emir of Bukhara violate Afghan territory (GARF Fond 828. 1869-1873).

Conclusion

Thus, the direction of the foreign policy of Russia was characterized by multi-vector. In the second half of the seventeenth century - the end of the XIX centuries Russia did everything to use to its own advantage the geopolitical situation, though it was not able to develop further in the eastern direction of the "European Affairs". Actions aiming to achieve these goals have borne fruit. If you list them, it may be noted that Russia has strengthened its western borders, it was fixed on the Baltic Sea and has increased its ownership by the southern

coast of the Black Sea and the Caucasus. Interests of Russia's foreign policy in the direction of the Far East, Central Asia and the Middle East have come into conflict with those of the more developed countries, and especially with England. Central Asia and the Far East have become not just sources of raw materials for the manufacturing industries in Russia, but also in the markets for Russian goods. By adding these areas to their advantage, Russia contributed to the growth of new cities and settlements. This in turn not only increase the territory of the Russian state, but also accelerated the process of integration of the new annexed territories of the Russian Empire.

References

- Klyuchevskiy V.O. Sobraniya sochineniy. M., 1998. T.15.S.249.; Solov'ev SM Sobraniya sochineniy M., 1995. T.18. S.345.
Kappler A. Rossiya mnogonatsionnaya imperiya: vzniknovenie, istoriya, raspad. Per. s. nem. Chervonnoi. M., 1996. S. 21-22.
Solov'ev S.M. Sobraniya sochineniy M., 1995. T.18. S.345.
Novichev AD Turstiya. Kratkaya istoriya. M., 1965; Istoriya Irana. Otv. red. M.S. Ivanov. M., 1977.; Shirokorad A.B. Russko-turetskie voyny 1676-1918 gg. Minsk., 2000.
Peter Hopkirk. The Great Game: On Secret Service in High Asia. - Oxford: Oxford University Press, 2001. - 562 p.
GARF, fond 825. Opis '1. Delo 146. «Sbornik zdaniy v pamyat' dvadtsati letiya upravleniya MID Gosudarstvennogo kantslera Svetleishego knyazya A.M. Gochakova 1856-1881gg.».
Berdyayev N.A. Russkaya ideya. Osnovnye problemy russkoimysli XIX veka i nachala XX veka. M.: Nauka, 1990.-S.271.
Johnson Robert. Spying for Empire: The Great Game in Central and South Asia, 1757-1947. Greenhill Books. 2006. p. 304.
GARF, fond 825. Opis '1.II Khronologicheskii perechen mezhdunarodnykh aktov i Administrativnykh rasporyazheniy.
GARF, fond 568 op 1 ed.khr № 537 str. 8.
GARF, fond 825. Opis '1.II Khronologicheskii perechen' mezhdunarodnykh aktov i Administrativnykh rasporyazheniy.
GARF, fond 825. Opis '1. Delo 146. «Sbornik izdaniy v pamyat' dvadtsatiletiya upravleniya MID Gosudarstvennogo kantslera Svetleishego knyazya A.M. Gorchakova 1856-1881gg.».
Lamzdorf V.N. Obzor russko-angliyskikh peregovorov po delam Srednei Asiy 1869-1873 F 568 opis' 1 Ed khr 87
Lamzdorf V.N. delo № 82 perepiska ministerstva inostrannykh del s russkimi poslami v Anglii stat'iya iz gazety «Morning Post», vsepoddaneishaya zapiska ministerstva inostrannykh del i dr. po voprosam anglo-russkikh otnosheniy.
Khronologicheskii perechen 'mezhdunarodnykh aktov i Administrativnykh rasporyazheniy. F 828. Op 1. Ed khr. 146.
VitteS.Yu. Izbrannye vospominaniya (1843-1911 gg.). T. 1. M., 1997. S. 80.
VitteS.Yu. Izbrannye vospominaniya (1843-1911 gg.). T. 1. M., 1997. S. 80.
Rudyard Kipling. Kim. Copyright, 2005. Dover Publications. R.
Snesarev A.E. Indiyakaglavnyi factor v sredneasiatskom voprose. SPb., 1906. S. 2.
GARF Fond 828 op 1ed.khr №146. Lamzdorf V.N. Obzor russko-angliyskikh peregovorov po delam SredneiAsiy 1869-1873.

¹Серіккаліева А.Е., ²Абаганов А.Б.

¹PhD докторы, Ахмет Ясауи университеті Еуразия Ғылыми-зерттеу институты,
Қазақстан, Түркістан қ., e-mail: a.serikkalieva@almau.edu.kz

²2-курс магистранты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: abaganov.azamat@gmail.com

ҚЫТАЙДАҒЫ КӘСІПКЕРЛІКТІҢ ДАМУ ФАКТОРЛАРЫ

Қытай ежелгі өркениет елі болып табылады. ҚХР 1978 жылдан бастап жүргізіліп келе жатқан ашық есік және реформалар саясатының нәтижесінде Қытай дүние жүзінің алдыңғы қатарлы мемлекеттер қатарына қосылып отыр. Бүгінде оның экономикасы 2-ші орында. Бұл мақалада Қытайдың әлемдік экономикада алар орны туралы айтылып, Қытай экономикасының анықтауыш факторларына талдау жасалған. Сонымен қатар, Қытай экономикасының реформалар кезеңіндегі қарқынды дамуының басты себептеріне шолу жасалып, «2030 жылға таман дүние жүзіндегі алпауыт экономикалардың біріне айналуы әбден мүмкін» деген пайымдауға дәйектер келтірілген.

Түйін сөздер: кәсіпкерлік, фактор, экономика, технология, дисбаланс, реформа, ревальвация, сыртқы дисбаланс.

¹Serikkalieva A.E., ²Abaganov A.B.

¹PhD, Eurasian Research Institute Ahmet Yesevi University, Kazakhstan, Turkistan,
e-mail: a.serikkalieva@almau.edu.kz,

²Master, al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: abaganov.azamat@gmail.com

Factors of enterprise development in China

China is a country with an ancient civilization. After the start of the policy of reform and openness in 1978, the PRC joined the advanced nations of the world. Today, China is the second economy in the world. This article analyzes the position of China in the global economy, discusses the key factors that determine the country's economy. In addition, an analysis is made of the reasons that influenced the dynamic growth and the scientific discourse is cited as part of the statement that by 2030 China will become the largest economy in the world.

Key words: business, factor, economy, technology, imbalance, reform, revaluation, external imbalance.

¹Серіккаліева А.Е., ²Абаганов А.Б.

¹PhD, Евразийский научно-исследовательский институт при МКТУ имени Х.А. Яссави,
Казахстан, г. Туркестан, e-mail: a.serikkalieva@almau.edu.kz, тел.: +77013681414.

²магистрант 2-го курса, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: abaganov.azamat@gmail.com

Факторы развития предпринимательства в Китае

Китай является страной с древней цивилизацией. После начала политики реформ и открытости в 1978 году КНР присоединился к передовым государствам мира. На сегодняшний день экономика Китая занимает второе место в мире. В данной статье анализируется положение Китая в мировой экономике, рассматриваются ключевые факторы, которые определяют экономику страны. К тому же производится анализ причин, которые повлияли на динамичный рост, и приводится научный дискурс в рамках утверждения, что к 2030 году Китай станет крупнейшей экономикой мира.

Ключевые слова: предпринимательство, фактор, экономика, технология, дисбаланс, реформа, ревальвация, внешний дисбаланс.

Кіріспе

Қытай ежелгі өркениет елі болып табылады. ҚХР 1978 жылдан бастап жүргізіліп келе жатқан ашық есік және реформалар саясатының нәтижесінде Қытай дүние жүзінің алдыңғы қатарлы мемлекеттер қатарына қосылып отыр. Бүгінде оның экономикасы 2-ші орында. Реформалар өз тарапынан кейбір әлеуметтік топтардың мүдделеріне қайшы келетіні сөзсіз. Бұл өз тарапынан әлеуметтік қайшылықтарға алып келуі мүмкін. Дегенмен де Қытай КСРО мен Шығыс Еуропа мемлекеттерінің кемшіліктерінен сабақ ала отырып, әлеуметтік қайшылықтардың алдын ала білді. Қалайша деген заңды сұрақ туады. Себебі, қарқынды экономикалық өсу үкіметке жеке-ленген әлеуметтік топтардың тұрмысын түзетуге мүмкіндік берді.

Америкалық белгілі саясаттанушы Г. Киссенджер Қытай туралы «Қытай барлық елдердің қатарында бірінші орында. АҚШ-қа қуаттылық жетті, ЕО тұтастыққа жету үшін әлі еңбектенуі керек, Ресей сүрініп жатыр, ал Жапония бай болса да, әлі де жасық. Ал Қытай болса жыл сайын 10 пайыз өсу көрсеткішімен алда тұр» – деп баға берген (Киссенджер Г.О., 2014). Ал, З. Бжезинский өзінің атақты «Ұлы шахмат үстелі» еңбегінде Қытайды әлемдік және аймақтық держава деп бағалады. XVIII ғасырдағы Өнеркәсіп революциясына дейін әлемдік экономиканың жалпы дамуы өте баяу жүрді. Қытай экономикасының тағдыры 1970 жылдары өзгерді. Оған себеп реформалар мен ашықтық стратегиясының енгізілуі еді. Содан бері Қытай экономикалық дамудың нағыз таңғажайыбын көрсетуде. Бұдан кейін даму өскенмен де тұрақты болмады. Дамыған мемлекет арасындағы айырмашылық онша үлкен болмады. Әлемдік экономиканың локомативі ретінде бір-екі мемлекет қана алғашқы локоматив – Ұлыбритания болса, келесі орынды АҚШ пен Франция иемденген болатын. Ал Германия өз экономикасын тез қалпына келтіре отырып, әлемдік экономикаға жаңа тыныс берді. Бірақ ХХІ ғасырда бұл төрт мемлекет өздерінің дамуында жаңа қиындықтармен кездесті. Оның үстіне саяси-әлеуметтік қайшылықтар олардың экономикалық дамуын тежей бастағаны да бар. Осы аралықта Қытай әлемдік дамудың локомативі ретінде алдыңғы орынға шыға бастады.

Негізгі бөлім

Мындаған жылдар бойы Қытай әлемдегі дамыған мемлекеттің бірі болды. 19 ғасырдың өзінде әлемдік экономикалық ландшафта үс-

темдік орында болды. Белгілі экономика тарихының маманы Ангус Мэддиссонның пікірінше 1820 жылы Қытайға дүние жүзілік ЖІӨ үштен бірі тиесілі болған. Бірақ 18 ғасырдағы Өнеркәсіп революциясынан кейін, Батыс мемлекеттері қарқынды дамып, ал Қытай экономикасы төменге қарай құлдырай бастады. Қытай экономикасының әлсіреуінің нәтижесінде батыс мемлекеттерімен болған соғыстарда жеңіліске ұшырап, жартылай отар мемлекет дәрежесіне түсті. Өзінің сауда жасау құқын 20 келісім шарттар негізінде шет мемлекеттерге берді. Қытайдың кедендік кірістері шет мемлекеттер бақылауына өтіп, территориялардың бір бөлігі Ұлыбритания, Жапония және Ресейге тиесілі болды.

1840 ж. опиум соғыстарынан кейін Қытай саяси элитасы мен ұлтжанды патриоттар Қытайдың бұрынғы қуатын қалпына келтіру үшін күресті. Бірақ бұл талпыныстан ешнәрсе шықпады. Дүние жүзілік ЖІӨ Қытай салмағы 5 пайызды құрап, 1979 жылға дейін төменгі дәрежеде қалып отырды.

Бүгінде Қытай табыс көзі орта деңгейдегі мемлекет болып есептеледі. 2009 жылы жан басына шаққандағы ішкі табыс /ЖІТ/ 3744 долларды құрады. 2010 жылы дүние жүзіндегі екінші экономикаға айналды. Ал тұтынушы тауарларды экспорттайтын елдердің қатарында Германияны ығыстырып бірінші орынды иеленді. Қытай бүгінде көлік шығарудан бірінші орында, ал Шанхай порты 2005 жылдан бері жүк тасмалдаудан бірінші орынды ұстап тұр. Егер Қытай осы қарқынды ұстап тұра алса, 2030 жылы немесе одан да бұрын дүние жүзіндегі ең алпауыт экономикасы бар мемлекетке айналады.

Осындай тарихи даму тұрғысынан біз Қытайдың экономикалық дамуындағы жаңа қауіп-қатерлер мен мүмкіндіктерді талдай отырып, негізгі 5 мәселені атап өткіміз келеді.

Дүние жүзіндегі алдыңғы қатарлы экономика бола отырып, Өнеркәсіп революциясынан кейін құлдырап төмен кетті.

1970 жылдарға дейін Қытайдың экономикалық көрсеткіштері төмендеп, реформалар мен ашықтық саясатынан кейін қарқынды дами бастады.

Реформалар мен ашықтық саясатын жүргізе отырып, Қытай экономикасы циклдік тұрақсыздыққа ұрынып отырады. Неліктен қаржы жүйесі тұрақсыз өзгеруде? Мемлекеттік кәсіпорындарды реформалау неліктен қиындықтарға бой ұруда? Неге орталық пен шет аймақтар арасындағы алшақтық күшейіп, табыс бөлудегі дисбаланс сақталуда?

Қытайдың қарқынды дамуы үшін қандай экономика салаларын реформалау қажет?

Қытайдың экономикасының дамуы шын мәнінде де қарқынды ма және ұлттық валюта қай бағытта дамуда және басқа да проблемалар қалай шешілуде, соның ішінде жаңа социалистік ауыл құру мен толыққанды дамыған қоғам құру идеясының болашағы.

Қытайдағы өзгерістер 1978 жылы ҚКП Орталық комитетінің 3 пленумының шешіміне сәйкес реформалар мен ашықтық саясатқа көшу туралы шешімнен кейін басталды. Бұл шешім Қытайдың экономикалық құрылымын өзгертіп, елдің сыртқы саудаға ашық екенін мәлімдеген болатын. Экономиканың ашықтығы әдетте сыртқы сауданың және ЖІӨ байланысты проценттің өзгеруімен байланысты. Қытайдың 1978 жылы Қытайдың сыртқы сауда айналымы 20,8 млрд. долл. болатын. Бұл көрсеткіш Тайваннан 12 % төмен еді. Импорттың көлемі ІЖӨ-нің 4,8%, экспорт 4,7% құрады. Ал сауданың жалпы көлемі 9,5 % (Цзинь Хэ, 2003). Қытай экономикасының архитекторы Дэн Сяопин ІЖӨ көлемін 20 ғасырдың аяғына таман төрт есеге дейін көтеру мақсатын қойды. Бұл көрсеткішке жету үшін Қытайдың ІЖӨ жылдық өсуі 7,2 % құрауы тиіс болды. Сол жылдары Пекин университетінде экономика теориясынан дәріс оқитын оған бұл мүмкін емес сияқты көрінді. Экономиканың тұрақты даму теориясына сәйкес, бір де бір мемлекет ұзақ мерзімге 7 пайыздық өсімді тұрақты түрде ұстап тұра алмайтын. Тек соғыстан кейін немесе табиғи алапаттан кейін ғана бұндай өсімді ұстап тұру мүмкін. Жапония мен Азиялық жолбарыстар атанып кеткен Азияның 4 мемлекеті ғана 1960 ж. бастап осындай көрсеткіштер көрсеткен еді. Бұл ерекше жағдай еді. Сондықтан да мұны Азиялық таңғажайып деп атап кетті.

1978 жылы Қытай халқының саны 1 миллиардты құраған болатын, оның 80 пайызы ауылда өмір сүріп жатты. Сауатсыздық белең алды. Сондықтанда Қытай сияқты кедей және сауатсыз елдің 20 жыл бойына 7,2 пайыз жоғарғы дәрежедегі экономикалық өсімді ұстап тұра алады дегенге ешкім сенбеді. ІЖӨ төрт есе көтеру деген, шындыққа сай келмейтін, көбінесе ұран сияқты болып көрінді. Жиырма жылдан кейін Дэн Сяопиннің алға қойған мақсаты өте қарапайым және ең төмен болып шықты. 1979 – 2009 жж. аралығындағы 30 жыл ішінде Қытай экономикасының жылдық өсімі орташа есеппен 9,9 % құрады. Бұл Дэн Сяопин көрсеткен 7,2 % пайыздан 2,7 % артық болып шықты. Бір қарағандағы бұл аз өсім Қытай эконо-

микасының 1978 жылмен салыстырғанда 18,6 есе артқандығын көрсетті. Жылдық 7,2 пайыз өсімге жоспарланған ІЖӨ 4 есе өсімінің орнына Қытайдағы ІЖӨ жеті сесеге өсті. 1978 жылдан бастап сыртқы сауданың орташа өсімі 16,3% немесе 6,4 пайызды құрады. Бұл ІЖӨ өсімінен артық болды. 2009 жылы сыртқы сауда көлемі 30 жыл ішінде 2,2 трлн. долл. болып, 107 пайызды құрады (Волохова А., 2006). Дэн Сяопин шын мәнінде нағыз мемлекеттік қайраткер және өте кеменгер адам болып шықты. Өз кезінде ҚХР алдына жүзеге асуы мүмкін емес сияқты көрінген мақсаттарды қоя отырып, ол бұл мақсаттардың нақты орындала алатынына көз жеткізді.

Қытай экономикасы жоспарының негізінде «негізінен кең көлемдегі өндіріске қажетті заттарды қайта өңдеуге басымдылық бере отырып, шикізат импортын ынталандыру», шикізатты қайта өңдеу, өндіріс заттарын құрастыру мен компенсациялық сауданы дамыту қажеттілігі тұрды. Экономикалық саясаттың алғашқы қарқынды шабуылының алдында тұрған мақсат: Қытайдың әлемдік экономикалық айналымға түскен кездегі сыртқы саудадан тәуелділігінің жағымды коэффициенті қандай болмақ. Бұл коэффициент Азиялық 4 алпауыттармен салыстырғанда 100 пайызға жоғары болуы мүмкін еді. Ал экономикасы қуатты алпауыттар үшін бұл коэффициент аз болатын. Мәселен, 100 млн адамы бар Индонезия үшін бұл тәуелділік коэффициент 1984 жылы 23 % құраған болатын (Пэн Пэн, 2005). Бұл мәліметтер «1986 жылғы әлемдік экономиканың дамуы туралы баяндамада» келтірілген болатын. Бұндай Баяндамаларды жыл сайын Әлемдік банк жариялап отырады. 2008 жылғы көрсеткіш 62 пайызды құрады. Сонымен қатар, Қытай сыртқы сауда көлемін арттырумен бірге, сырттан инвестициялар тартуды да жақсы жолға қойды. 2008 жылы шет елден тікелей инвестициялар көлемі 692 млрд. долл. құрады. Сырттан инвестиция тарту жағынан Қытай АҚШ-тан кейінгі екінші орынды иеленді (Замятин Д.Н., 1996). Сондықтанда Қытай тұрақты экономикалық даму нәтижесінде, сыртқы сауда көлемін арттыру есебінен ірі валюталық резерв қорын жинақтауға мүмкіндік алды. Қытайдың қоры шамамен – 3 трлн. долл. құрайды. Бұл Қытайға халықаралық келіссөздер алаңында қосымша артықшылықтарға қол жеткізуге мүмкіндік берді.

Қытайдағы реформалар мен ашықтық саясаты Қытайдың өз ішіндегі оқиғаларға ғана әсер етіп қоймай, шет елдерге ықпалы зор болды. Қытай үшін ең басты қорытынды халық

бұқарасының өмір сүру деңгейінің өсуі болды. 1980 ж. шет елден келген азаматтарға үш ірі заттарды алып келуге рұқсат берілді. Ал егер шет елдегі мерзім 6 айға ұзартылған жағдайда бұл заттардың саны алтыға көбейтілді. Ал мен 1987 жылы елге оралар сәтте 8 затқа дейін алып келуге рұқсат етілді. Бұл саясат шет елдегі оқып жатқан студенттердің елге оралуына қосымша себеп болды (Киссинджер Г.О., 2014).

Қытайдағы реформалар саясаты мен ашықтық саясатының нәтижесінде тек қана қытайлықтар ғана ұтқан жоқ, бұл көптеген елдердегі тұрмысы төмен отбасылардың өз жағдайларын жақсартуға мүмкіндік берді.

Қытайдағы реформалардың әлемдік экономикаға қосқан үлесінің қатарында 1997 жылы басталған Азия қаржы дағдарысы кезіндегі тұрақтандырушы ролін атап өту керек. Бұл дағдарыс кезінде басқа мемлекеттердің валютасы бірінен кейін девальвацияға ұшырап жатты. Мәселен, Оңтүстік Кореяның ұлттық ақшасы вон дағдарысқа дейін АҚШ долларына санағанда 770:1 ден 1700:1 деңгейіне құлдырап кетті. Тайлық бат 25:1 ден 54:1; Индонезиялық рупии 2203:1 дәрежеден 11 950:1 дәрежеге төмендеді. Оңтүстік Шығыс Азия елдерінің экономикасының деңгейі Қытай экономикасымен бір деңгейде болды (Мэнь Хунхуа, 2003). Бұл елдердегі ақшаның құнсыздануы тауардың арзан бағаға өтуімен қатар Қытайдың экспорттық тауарларына өз әсерін тигізді. Сол кезде халықаралық қаржы орталықтары Қытайдың өз қаржысын да девальвациялайды деп есептеген. Себебі, Қытай үшін экспорттың маңызы зор. Бірақ юан ақшасының девальвациясы «бақталастық» девальвация үрдісін туғызар еді. Бұл өз тарапынан дағдарысқа түскен мемлекеттерді одан да қиын жағдайға түсірер еді.

Сол сияқты 2008 жылы Lehman Brothers банкроттығынан кейінгі басталған әлемдік қаржы дағдарысынан кейін, Қытай өзінің валюталық қоры мен фискалдық нарықтағы кеңістіктегі орнын пайдалана отырып, 685 млрд. долл. есептелген ынталандыру жоспарды бірден мақұлдады. Қытай экономикасы 2009 жылдың бірінші жарты жылдығында қалпына келе бастады. ЖІӨ 2009 өсімі 9,1 % құрады. Ал 2010 жылы – 10,1% құрады. Ал дүние жүзілік ЖІӨ 2009 жылы 2,2 % төмендеп, 2010 жылы 3,9 % ғана өсті. Қытай экономикасының қарқынды дамуы ғаламдық экономиканың қалыптастырушы факторы болды.

Қытайдың экономикасының өсуі тек қана көрші мемлекеттердің экономикасына ғана емес, сонымен қатар басқа да елдердің экономикасы-

ның жандануына өз әсерін тигізді. Мәселен, Африка елдерінің экономикасы 5,5 % өсті. Ал үштен бірінің экономикасы 7 пайызға өсімді көрсетті. Африка мемлекеттерінің экономикасының өсуі Қытайға тікелей байланысты болды. Қытайдың шикізат импортының қарқынды өсуі, әлемдік нарықтағы бағаның өсуіне өз әсерін тигізді. Бұл өз тарапынан табиғи байлықтарға бай Африка үшін қолайлы жағдай туғызды.

Бұл, Азия мен Латын Американың көптеген елдеріне тән құбылыс болды. Мысалы, жапондық Nippon Steel Corporation алайық. 1950-1960 жылдары қарқынды дамыған компания, 1970 ж. құлдырап кетті (Замятин Д.Н., 1996). Жапониядағы құрышқалаушы өнеркәсіп жетекші болудан қалған болатын. Ал 2000 ж. компания қайтадан жандана бастады. Оның басты себебі, әлемдік нарықтағы құрыш бағасының өсуі. Ал оған халықаралық нарықтағы Қытай импортының өсуі себепші болды. Қытаймен сауда арқылы Аргентина, Бразилия, Чили сияқты Латын Америкасының мемлекеттері де ұтыста болды. Сөйтіп Қытай әлемдік экономиканың жетекші күшіне айналды. 1980-1990 ж. әлемдік экономиканың дамуына әсер ететін Қытайдан басқа дамыған мемлекеттер G 7/өнеркәсібі дамыған үлкен жетілік/ құрамына кіретін. Осы онжылдықтар ішінде Қытайдың әлемдік экономикадағы салмағы АҚШ-пен салыстырғанда 13,4 еседен 26,7 есеге артқан болатын. 2000-2009 ж. аралығында Қытай АҚШ-ты ығыстырып 4 % мөлшермен 1 орынға шықты (1-2 сурет).

Соңғы кездері Қытай экономикасының мүмкіндіктеріне байланысты әртүрлі пікірлер айтылуда. Соның арасында екі пікірмен толық келісуге болады. Біріншісі, 2030 жылы немесе тіпті одан бұрын, Қытай АҚШ-ты басып озады, екіншісі бойынша, Қытай экономикасы кез келген уақытта құлдырап күйреуі мүмкін (Joseph S. Nye, 2010).

Бұл екі пікірдің қайсысымен келісуге болады. Бұған жауап беру үшін, Қытай экономикасының анықтауыш факторларына талдау қажет деп санаймыз. Өнеркәсіптік функционалдылық тұрғысынан Қытай экономикалық өсуінің экономикалық негізгі детерминанттары төмендегідей:

Өнеркәсіп факторлары. Экономика теориясында өнеркәсіп факторларына табиғи ресурстар, еңбек пен капитал жатады. Егер өндіріс құралдары пропорционалды түрде өссе, сәйкесінше өндіріс те тез өседі. Қазіргі заманда табиғи ресурстардың бір мемлекет шеңберімен шектелуі тұрақты өлшем болып саналады. Еңбек ресурстарының өсуі халық санымен байланыс-

ты. Сол себепті, ең тұрақсыз және құбылмалы фактор – капитал. Реформалар мен ашық саясат кезеңінен бастап инвестициялар мен капиталдың қорлануының жылдық өсімі 40%-ды құрап отырды. Кейбір мемлекеттер үшін бұл көрсеткіш 10-15 пайызды құраса, Африка елдерінде бұл көрсеткіш 0 пайызды құрап отыр. Барлық факторлардың ішінде капитал экономикалық өсудің маңызды факторы болып саналады.

Салалық құрылым. Егер өнеркәсіп факторлары жоғарғы қосымша құнға негізделген өндірісте шоғырланса, өндіріс көлемі де өседі. Сондықтан да, құрылымдық фактор да экономикалық дамудың шешуші құрылымы. Егер де өндіріс факторлары жоғарғы деңгейдегі қосымша құны бар секторларға ауысқан жағдайда, ел экономикасы өндіріс факторларының есебінсіз дамиды.

Технологиялар. Бұл да экономикалық дамудың шешуші факторы. Техникалық прогресс жоғарғы дәрежедегі өндірісті қамтамасыз етеді. Өндіріс құрылымы мен өндіріс факторларының бір орында қалып отыруына қарамастан, жаңа технологиялар арқасында өндіріс дами түседі.

Институттар. Өндіріс факторлары, өндірістік құрылым мен технологиялар өндірістің көлемін анықтауға мүмкіндік бере отырып, экономиканың идеалды жағдайда дамуына себепкер (Го Сибао, 2010). Ал экономиканың жағдайы – әр түрлі институттардың дамуымен байланысты. Бұл институттар жұмыс күшінің дамуы мен табиғи ресурстарды тиімді пайдаланудың тиімділігін арттырады.

Осы шешуші төрт факторлардың ішінде ең бастысы технологиялар болып саналады. Қалған үш фактор осы технологиялардың қарқынды дамуымен тікелей байланысты. ҚХР-дың техникалық прогресс пен капиталдың шоғырлануы мәселесіне келетін болсақ, табиғи ресурстар өлшемелі құрылым болғандықтан, еңбек ресурстарының өсуі шектелгендіктен, техникалық прогресс болмаған жағдайда капиталдың шоғырлануы қарқынды жүрсе де, капиталдан келетін өсім төмендейді. Бұл экономикадағы заңдылыққа сәйкес болып отырады. Осыған сәйкес капиталдың шоғырлануы да тиімсіз болады. Тек қана технологиялардың қарқынды дамуы ғана, экономикадағы құлшыныс пен капиталдың шоғырлануына мүмкіндік береді.

Осы мәселеге байланысты Нобель сыйлығының лауреаты, экономист Теодор Шульцтің бірнеше тамаша еңбектері жарыққа шыққан болатын. Осы еңбектерінің негізінде Т. Шульц оған Нобель сыйлығын әкелген «Transforming

Traditinal Agricultur» (Каукенова А.С., 2008). Бұл еңбек шыққанға дейін, көптеген экономистердің пікірінше аграрлық қоғамда шаруалар иррационалды өмір сүреді, яғни қор жинамайды және ақшаны үнемдемейді. Қазіргі заманның фермерлері рационалды өмір сүреді, яғни керісінше, ақшаны іске салып, қор жинауды мақсат етеді. Мәселен бір америкалық фермер орташа есеппен 1 млн долларын ауылшаруашылық саймандарына жұмсаған екен. Осыдан кейін экономистер дәстүрлі аграрлық қоғамдағы шаруалардың негізгі проблемасы иррационалды деп есептеген.

Профессор Шульцтің пікірінше, дәстүрлі аграрлық қоғамда шаруалар рационалды өмір сүреді деп есептеген (Корчагин Ю.А., 2012). Өйткені техникалық прогресс баяу жүрген уақытта шаруалардың қоры мен инвестициялары тең болатын. Бұл орайда капиталдың қорлануы өндірістің тоқырауына алып келеді және қор жинау белді тығыз байлау деп есептелді. Бұның бәрі табыс көзі бола алмады.

Қарапайым мысал келтірейік. Қытай шаруалары күріш пен астық өндіре отырып, оны шалғымен жинайды. Дәстүрлі қоғамда әр шаруада бір шалғыдан болатын. Яғни инвестиция дегеніміз қосымша шалғы сатып алу деп түсіну керек. Екінші шалғыны, алғанымен де, ол қосымша ретінде тұрған. Сондықтан да шаруалар бірінші шалғы сынғанша екінші шалғыны сатып алмаған. Яғни шаруалардың инвестиция салуға зауқы болмаған. Міне, сондықтан да дәстүрлі аграрлық қоғамда шаруалар қор жинамады. Шаруалардың дережесін өзгерту үшін жаңа технологиялар қажет болды. Сонда ғана шаруалардың салымы өзін-өзі ақтайтын болған. Ол өз тарапынан капиталдың шоғырлануын қамтамасыз еткен.

Бұл мемлекеттермен салыстырғандағы экономикасы мүлде өзгеше Қытай реформалар кезеңінде дамуында жаңа технологиялардың көшірмесін пайдаланудың тиімділігін айқын көрсетіп берді. 1978 жылға дейін Қытайда 10 жылда Ұлыбританияны, 15 жылда АҚШ-ты қуып жетіп басып озу деген ұрандар басым болды. 1960 ж. Қытай атом бомбасын сынақтан өткізіп, ал 1970 ж. жасанды спутникті ғарышқа ұшырды (Фэн Шаолей, 2011). Сөйтіп сол кездегі екі жаңа технологияны игергендігін әлемдік қауымдастыққа көрсетіп берді. Дегенмен Қытай экономикасы алдыңғы қатардағы экономика болып есептелмеді. 1978 жылдан бастап Қытай, Шығыс Азия елдерінің жолына түсті. Яғни, технологияларды өндіріп, ел экономикасына инвес-

тициялар тарта отырып, «әлемдік экономикалық құрылымға» ене бастады. Сөйтіп, өнеркәсіп және тұтынушы товарларды көптеп өндіре бастап, валюталық қор жинауға кіріскен болатын (Каукенова А.С., 2008).

Қытай экономикасының реформалар кезеңіндегі қарқынды дамудың басты себебі, жаңа технологияларды енгізу мен оны пайдалануда аз шығын жұмсауында болды.

Жоғарғы деңгейдегі өсім – шешуші фактор.

Қытайдан басқа дүние жүзінің бір де бір елі 30 жыл бойына экономикалық өсудің жоғарғы деңгейін 9 % ұстап тұра алмаған (Насибов И., 2012). Қытай енді 20 жыл немесе одан да ұзақ мерзімге осы көрсеткішті ұстап тұра ала ма? «Иә ұстап тұра алады» деген жауап тек қана оптимистік баға беру үшін ғана емес, сонымен қатар елдің потенциалдық мүмкіндіктеріне негізделі айтылған.

Мэддисонның берген бағасы бойынша 2008 жылы Қытай сатып алу дәрежесі жағынан АҚШ-ғы көрсеткіштің 21 пайызын құраған (Господарик Е., Ван Син, Ковалев М., 2015). АҚШ пен Қытайдың арасындағы табыс деңгейінің салыстырмалы көрсеткіштері, Қытай мен дамыған мемлекеттер арасында әлі де технологиялық айырмашылықтың өте зор екендігін айқын көрсетеді. Бұл көрсеткіш сақталып отырған кезде Қытай артта қалушы мемлекеттің артықшылықтарын пайдалана алады. Мэддисон берген бағаға сәйкес Қытай мен АҚШ арасындағы қазіргі қатынасындағы айырмашылық АҚШ пен Жапония арасындағы 1951 жылға сәйкес келеді. Тайваньмен – 1975 ж., Кореямен 1975 жылдағы көрсеткіштермен сәйкесінше.

1951-1971 ж. Жапониядағы ЖІӨ даму қарқыны орташа есеппен 9,2 %, 1975-1995 ж. Тайваньда 8,3 % және Кореяда 1977-1997 ж. 7,6 пайызды құраған. 1979 ж. Қытайдың даму стратегиясы жапондық, корейлік және тайваньдық стратегияға ұқсайды. Сондықтан, Қытай да өзінің экономикалық өсуін әлі де 8 пайызда ұстап тұруға шамасы келеді. 1971 жылы Жапониядағы жеке басқа шаққандағы табыс өнімі АҚШ-пен салыстырғанда 65,5 пайыз болған. 1997 жылы бұл көрсеткіш Кореяда 50,2 пайыз, Тайваньда 1995 жылы 54,2 пайызды құраған. Бүгіннен бастағанда 20 жыл ішінде Қытайдағы жеке адам басына шаққандағы табыс АҚШ-тағы 50 пайызды құрайды деп болжануда (Господарик Е., Ван Син, Ковалев М., 2015). Бүгінгі Қытай экономикасының өлшемдері 2030 жылы АҚШ-ты екі есе басып озуы мүмкін.

Бұл сұраққа жауап іздегенде, негізгі себептер экономикалық емес факторлар болып отыр. Қытай экономикасының қарқынды дамуы бұрын-соңды кездеспеген проблемалармен ұштасып отыр. Бұл проблемалар терең зерттеуді қажет етеді.

Қала мен ауыл арасындағы айырмашылық пен табыс теңсіздігі. Реформалар мен ашықтық саясаттың алғашқы кезеңдерінде, Қытайдағы қала мен ауыл арасындағы және Шығыс Орталық және батыс аймақтар арасындағы айырмашылық біршама қысқарған болатын. Бірақ 1985 жылдан бастап бұл айырмашылық тез күшейіп кетті. Джин коэффициентіне сәйкес / 0-абсолютті теңдік, 1– абсолютті теңсіздік 0,31-ден 1881 жылы 0,45 2005 жылы өсіп, Латын Америкасы елдеріндегі көрсеткішке жетті (Цзинь Хэ, 2003). Конфуций айтқандай, «теңсіздік қайыршылықтан да жаман». Шын мәнінде табысы төмен адамдарда табысы жоғарғы адамдарға деген белгілі дәрежедегі реніш пайда болады. Оның үстіне білім алу дәрежесі мен денсаулық дәрежесі әлі дұрыс дамымай отыр. Сондықтан да табыс айырмашылығы әлеуметтік теңсіздікті тудырады.

Ресурстарды тиімсіз пайдалану мен экологиялық дисбаланс. Қытайдың экономикалық дамуына көп мөлшерде энергия мен табиғи ресурстар қажет болады. 2006 жылы әлемдік ІЖӨ 5,5 % бере отырып, Қытай әлемдік мұнайдың 9 %, алюминийдің 23%, құрыштың 28%, көмірдің 38%, цементтің 48% пайдаланған (Господарик Е., Ван Син, Ковалев М., 2015). Табиғи ресурстардың шектелгендігін ескерсек, егер Қытай өзінің даму моделін өзгертпесе, мұнда ресурстарды пайдалануы болашақ ұрпақ үшін қауіпті болуы әбден мүмкін. Оның үстіне табиғи ресурстарға деген бағаның өсуі, ҚКП жүзеге асырып отырған ғылыми стратегиясына қайшы келеді.

Қытайдың қарқынды дамуымен байланысты болып отырған экологиялық проблемалар да күрделі. Көмір шахталарындағы жиеленіп кеткен апаттар мен табиғи апаттар – қоршаған ортаның нашарлап кеткендігін көрсетеді. 1990 ж. үш алапат су тасқыны болған, олардың әрқайсысы 100 жылда бір болатын апат деп бағаланды. 100 жылда бір болатын су апатының Қытайда бір онжылдықта болғандығын қалай түсіндіруге болады. Сондықтан да Қытай үшін қоршаған ортаны қорғау мен табиғи апаттардан сақтанудың стратегиялық маңызы бар.

Сыртқы дисбаланс пен ревальвация. 1994 жылы Қытай ағымдық операциялар мен капиталдың даму есебінен тұрақты асальдоны иемденген болатын. 2005 жылға дейін бірінші

көрсеткіштер тұрақты болған. Бірақ 2007 жылы ол ЖІӨ 7,6 пайызына жетті. Себебі елдің сауда балансы тұрақты болған еді. Қытай ішкі валюта қорын тез жинап отырды. 1990 жылы ол 11,1 млрд. долл. құрады. Бұл Қытайдың 2,5 айлық импорт қарызын жабуға ғана жетер еді. Бүгінде Қытайдың валюталық қоры 3 трлн. долл. құрап, дүние жүзіндегі ең ірі қор болып есептеледі (Насибов И., 2012).

Қытайдың профициттік сауда балансының өсуі АҚШ сауда дефицитінің өсуімен қатар жүріп отырды. Бұл дисбаланс 2008 жылғы қаржы дағдарысына дейін мамандардың назарына іліккен болатын. 2007 жылы АҚШ конгресінде өзінің сөзінде Петерсон институтының маманы Фред Бергстен былай деген болатын: «Ғаламдық дисбаланстар АҚШ пен басқа мемлекеттердің экономикаларының тұрақтылығы мен дамуына қатты қауіпі бар» (Morrison W., 2005). Қазіргі қаржы дағдарысы кезінде, бұл Ұлы депрессия заманынан кем түспейтін дағдарысты АҚШ пен Қытай арасында ғаламдық дисбаланс тудырды деген пікірлер жиі айтылып жүр. Көптеген экономистер, соның ішінде Нобель сыйлығының лауреаты Пол Кругманның ойынша, АҚШ үлкен сауда қарызы юань бағасының АҚШ долл. қарағанда жасанды төмендеуі мен Қытайдың АҚШ мемлекеттік қарыз қағаздарын сатып алуы жылжымайтын мүлік нарығында ауадан жасалған шарлардың пайда болуына (Фэн Шаолей, 2011), ал ол өз тарапынан әлемдік қаржы дағдарысына алып келді деп дәлелдеген болатын. Ал кейбір мамандардың пікірінше юаньның ревальвациясы америка мен қытай арасындағы сауда қатынастарын тұрақтандырады деп есептейді.

Жемқорлық. Реформаға дейін адамдардың табысы біркелкі болған жағдайда жемқорлықты тез ажырата алуға болады. Ал реформалар заманында материалды қаржыландыру тиімділіктің басты көзіне айналған заманда, жемқорлық пен әртүрлі заңсыз кірістердің көбейіп кеткендігінен жемқорлықтың бағытын анықтау қиындай түсті. Шенеуніктер арасындағы әр түрлі дәрежедегі жемқорлық түрлерінің көбейіп кетуі, әлеуметтік топтар арасында мемлекетке деген сенімсіздікті күшейтіп, әлеуметтік наразылықты ұшықтырып жіберді.

Білім алу. Қытайдағы білім алу жүйесі сападан гөрі санға көбірек көңіл бөлуде. Бұл өз тарапынан мамандарды дайындау мен білім сапасына және әлеуметтік дамуға кері әсер етуде. Технологиялық инновациялардың шет елден келуі немесе НИОКР отандық болуы шарт емес, ең бастысы талантты қызметкерлер мен білім болмаса, ешқандай инновация мүмкін емес (Насибов И., 2012).

Біз көрсеткен мәселелер әлі толық емес. Әлі де болса әлеуметтік сақтандыру, төменгі технологиялық даму, жергілікті протекционизм, жаһанданудың шақырулары, заң жүйесінің сапасыздығы және т.б. саяси, экономикалық және әлеуметтік мәселелер мен сыртқы саяси мәселелер өз шешімін күтуде. Егер де бұл мәселелерді дер кезінде шешпесе, бұлардың әрқайсысы әлеуметтік наразылық тудырып, әлеуметтік-экономикалық дағдарыстың себебі болуы мүмкін. Тіпті саяси тұрақсыздықтың себебі болуы да мүмкін. Қытайдағы тұрақты саяси және экономикалық ахуалдың болмауы Қытайдың қарқынды дамуына және оның экономикалық мүмкіндіктерін толыққанды жүзеге асыруға кедергі болуы мүмкін.

Қорытынды

Қорытындылай келе, ҚХР сыртқы экономикалық саясаты ішкі даму қарқынымен тығыз байланысты. Мемлекеттің сыртқы экономикалық бағытын айқындауда сыртқы саясат ұлттық даму міндеттерімен байланысты, сыртқы саяси принциптердің трансформациясы ішкі модернизацияның жетістіктеріне сүйенеді. Яғни, Қытай ішкі саяси басымдықтары оның сыртқы саясатының базалық негіздері болып табылады. Сол үшін Қытайға ең алдымен экономикалық өсімнің тұрақтылығы, саяси жүйенің мызғымастығы маңызды. Қытай модернизациясы үшін ыңғайлы сыртқы ортаны қалыптастыру да осы логика шеңберінде ішкі саяси мәселе болып табылады. Қытайдың шын мәнінде мүмкіндігі зор және оның алдағы 20 жыл ішінде қарқынды дамып, 2030 жылға таман дүние жүзіндегі алпауыт экономикалардың біріне айналуы әбден мүмкін. Бірақ бұл мақсатқа жету үшін Қытай күрделі ішкі мәселелерді шешуі керек.

Әдебиеттер

Әмірғалиева А.М. Қазақстан пен Қытай Халық Республикасы арасындағы ресми дипломатиялық қатынастардың орнауы // Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. – 2014. – №5(102). – 213-218 б.

- Волохова А. Изменения во внешнеполитических концепциях КНР (взгляды китайских политологов) // Проблемы Дальнего Востока. – 2006. – № 3. – С. 75-82.
- Господарик Е., Ван Син, Ковалев М. Китай в мировой экономике XXI века // Банки и экономика: китайский опыт. – 2015. – № 7(585). – С. 21-26.
- Го Сибao. Почему экономика Китая растёт так быстро: анализ, основанный на теории преимуществ запаздывающего развития, 2010. [Электронный ресурс] – Режим доступа. – URL: www.opec.ru/1303650.html
- Joseph S. Nye Jr. The Future of American Power. Foreign Affairs, December 2010. Перевод на русский язык подготовлен интернет-изданием ИноСМИ.ру. // Электронная публикация: Центр гуманитарных технологий. – URL: <https://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2011/2745>
- Замятин Д.Н. Политико-географические образы и геополитические картины мира (На примере Центральной Азии во второй половине XIX века) // Полис. – 1996. – № 6. – С. 12-18.
- Корчагин Ю.А. Перспективы развития России. Человеческий капитал и инновационная экономика. – Воронеж: ЦИРЭ, 2012. – С. 244.
- Каукенова С. Китай в 21 веке: актуальные тенденции развития ключевых сфер жизни. – Алматы: Центр по изучению Китая при КИМЭП, 2008. – Т. 2. – С. 144-145.
- Киссинджер Г. О Китае / перевод с английского В.Н. Верченко. – М.: АСТ, 2014. – 635 с.
- Насибов И. Научно-технический потенциал Китая: итоги и перспективы развития // Мировая экономика и международные отношения. – 2012. – № 10. – С. 79-83.
- Morrison W. China-U.S. Trade Issues. Congressional Research Service (2011). – 2005. – 13 p.
- Мэнь Хунхуа. 变被动应对为主动谋划, 维护和拓展国家战略利益 (Сменить пассивную реакцию на активное планирование, защищать и расширять стратегические интересы государства) // 中国大战略 (Большая стратегия Китая) / Под. ред. Ху Аньган. – Ханчжоу, 2003. – С. 80-106.
- Пэн Пэн. 和平崛起论 – 中国重塑大国之路 (Концепция мирного возвышения Китая – путь к новому формированию Китая как великой державы). – Гуанчжоу, 2005. – 352 с.
- Фэн Шаолей Приватизация «по-китайски» // Свободная мысль. – 2011. – № 1. – С. 66-88.
- Цзинь Хэ Китайская модель перехода к социалистической рыночной экономике: дис. ... к.э.н.: 08.00.01 / Моск. гос. обл. ун-т. – М., 2003. – 146 с.

References

- Amirgaliyeva A.M. Kazakstan men Kitai Halik Respublikasi arasindagi rsmi diplomatialik katinastardin ornayui// L.N. Gumi-liev atindagi EUY Habarshisi.-2014. – №5(102). – 213-218 p.
- Fen Shaolei Privatizazia «po-kitaiskii» // Svobodnaia isl. – 2011. – № 1. – S. 66–88.
- Joseph S. Nye Jr. The Future of American Power. Foreign Affairs, December 2010. Perevod na russkii yazyk podgotovlen internet izdaniem IniSmi.ru//Electronnaia publikazia:Zentr gumanitarnih tehnologii. – URL: <https://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2011/2745>
- Go Sibao. Pochemu ekonomika Kitaia tak bistro: analiz, osnovanni na teorii preimyshestven zapaznivayushego razvitia, 2010. [electronii resurs] – rezhim dostupa. – URL: www.opec.ru/1303650.html
- Gospodorik E., Van Sin, Kovalev M, Kitai v mirivoi ekonomike XXI veka//Banki I ekonomika:kitaiskii opit . – 2015. – № 7(585). – S. 21–26.
- Kaukenova A.S. Kitai v 21 veke: aktualnie tendenzii razvitia kluchevih sfer jizni / Almaty: zentr po izucheniyu Kitaia pri KIMEPe, 2008. – Т. 2. –s. 144-145.
- Karchagin Y.A.Perspektivi razvitia Rossii.Chelovecheskii capital I innovazionnaia ekonomika – Voronej: ZIRE, 2012. – s. 244
- Kissindjer G.O./ perevod s angliskogo V.N.Verchenko.-Moskva:AST, 2014. – 635 s.
- Nasibov I. Nauchno-tehnicheskii potentsial Kotaia:itogi I perspective razvitia//Mirovaia ekonomika I mejdunarodnie otnoshenie . – 2012. – № 10. – S. 79–83.
- Morrison W. China-U.S. Trade Issues. Congressional Research Service (2011). –2005.– 13 p.
- Mien HunHua. 变被动应对为主动谋划, 维护和拓展国家战略利益 (Smanit passivnuyui reakziyui na aktivnoie planirovanie,zashishat n pashirit strategicheskie interesi gosudarstva) // 中国大战略 (Bolshaia strategie Kitaia) / Pod red.Hu Angan.- Hanchau, 2003. – s. 80-106.
- Pen Pen . 和平崛起论 – 中国重塑大国之路 (Konzeptzie mirnogo vozvishenia Kitaia-put k novomy formorovaniyui Kitaia kak velikoi derjavi). – Gaunzhou, 2005. – 352 s.
- Volohova A. Izmenenie vo vneshnepoliticheskikh konceptziah KNR (vzgliadi kitaiskih politologov)//Problemi Dalnego Vostoka. – 2006. – № 3. – p. 75-82.
- Zin He Kitaiskaia model perehoda k soziolisticheskoi rinochnoi ekonomike: Diss. ...k.e.n.:08.00.01/Mosk.gos.obl.un-t– M., 2003. – 146 c.
- Zamiatin D.N. Politico-geograficheskie obrazi I geopoliticheskie kartini mira (na primere Zentralnoi Azii vo vtoroi polovine XIX veka) // polis. – 1996. – № 6. – s. 12-18.

^{1*}Оспан Н.А., ²Кокеева Д.М.

¹1-курс PhD докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²филос.ғ.к., доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., *e-mail: ospannazym@gmail.com

ҚАЗАҚСТАНДА ТІЛ САЯСАТЫ БАҒЫТТАРЫ

Бұл мақалада Қазақстандағы тіл саясатының жалпы жағдайы, мемлекеттік және ресми тіл мәселесі, тіл саясатының негізгі бағыт-бағдарлары қарастырылады. Қазақстанда тәуелсіздік жылдарында бірде-бір этнос өз тілін жоғалтқан жоқ. Қазақ топырағы 100-ден астам этностардың басын қосты. Әрине, бүкіл этникалық көптірлілік бір ұлтқа айналу үшін басты фактор – қазақ тілі – мемлекет тілі болып табылады.

Мемлекеттік тілді білу және бірнеше тілдерді меңгеру ел азаматтарының жекелей бәсекеге қабілеттілігін арттыратындығын білдіретін, мемлекеттік деңгейде әрбір қазақстандық кем дегенде үш тілді бірдей: қазақ тілін, орыс тілін және ағылшын тілін меңгеруі тиіс деген нұсқаулар жасалды. Бұл мақалада Қазақстанның егеменділігі мен жаңа мемлекеттік тіл саясаты жағдайында жаңа тіл жағдайының қалыптасуына қатысатын құндылықтардан жастардың хабардар екендігі айтылады.

Сонымен қатар үштілділік, мағынасы бойынша мультилингвизм, сөзсіз байытатындығы жөнінде баян етіледі. Зерттеушілер мультилингвизмнің артықшылықтарын сипаттайды, мультилингвизм жаһандық менталитеттің қалыптасуының көрсеткіш факторы ретінде талқыға түседі. Бұл тек бірнеше тілде сөйлеу қабілеті ғана емес, сонымен бірге бірнеше өркениеттің мәдени құндылықтарын сіңіретін ойлаудың ерекше типі ретінде қарастырылады. Қазақстанның жоғары оқу орындарында ағылшын тілінде пәндерді оқытатын оқытушыларды дайындау келешектің кепілі. Мақсат анықталды – қашықтықтан оқу мен онлайн-оқудың дамыған жүйелерін құру, мемлекеттік тіл мен үштілділікті белсенді дамыту.

Түйін сөздер: қазақ тілі, мемлекеттік тіл, тіл саясаты, тіл мәселесі, көптілділік, қостілділік, үштілділік.

^{1*}Ospan N.A., ²Kokeyeva D.M.

^{1st} year PhD student, Al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty

²Candidate of philosophical sciences, docent, Al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty,
*e-mail: ospannazym@gmail.com

The directions of language policy in Kazakhstan

In this article it is examined the general situation of the language policy of Kazakhstan, the problem of the state language and the main directions of the language policy of Kazakhstan. During the years of independence, no ethnic group in Kazakhstan lost its language. Kazakh land united more than a hundred ethnic groups. Of course, the main factor in uniting ethnic diversity into one nation is the state language – the Kazakh language. The knowledge of the state language and mastering several foreign languages means increasing the personal competitiveness of citizens of the country. Each Kazakh citizen is obliged to master at least three languages: Kazakh, Russian and English at the state level.

At the same time, in this work, it is stated that young people have learned about the values associated with the formation of a new language situation in the context of the independence of Kazakhstan and the new language policy.

In this article it is described that trilingualism within the meaning of multilingualism is certainly enriching the people. Researchers describe the privileges of multilingualism, multilingualism has been discussed as an indicator of the formation of a global mentality. This means not only being able to speak several languages, but also a special kind of thinking to inculcate the cultural values of several civilizations. Training of teachers of disciplines in English in higher educational institutions of the republic is a

guarantee of the future. The goal is clear – the creation of advanced systems of distance-learning and online-learning, to actively develop the state language and trilingualism.

Key words: Kazakh language, state language, language policy, multilingualism, bilingualism, trilingualism.

^{1*}Оспан Н.А., ²Кокеева Д.М.

¹PhD докторант 1-го года обучения, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²к.филос.н., доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: ospannazym@gmail.com

Направления языковой политики Казахстана

В этой статье рассматриваются общее положение языковой политики Казахстана, проблема государственного языка и основные направления языковой политики Казахстана. В годы независимости в Казахстане ни один этнос не утратил свой язык. Казахская земля объединила более ста этносов. Конечно, основным фактором объединения в одну нацию этнических разнообразий является государственный язык – казахский. Знать государственный язык и освоить несколько иностранных языков означает повышение персональной конкурентоспособности граждан страны. Каждый казахстанец обязан владеть минимум тремя языками: казахским, русским и английским языками на уровне государства.

Вместе с этим, в этой работе приводятся данные о том, что молодежь осведомлена о ценностях, связанных с формированием новой языковой ситуации в условиях независимости Казахстана и новой языковой политики.

В данной статье описывается, что трехязычие как мультилингвизм непременно обогащает. Исследователи описывают привилегии мультилингвизма, который обсуждается в качестве показателя формирования глобального менталитета. Это означает не только знание нескольких языков, но и привитие культурных ценностей нескольких цивилизаций. Подготовка преподавателей дисциплин на английском языке в высших учебных заведениях республики является гарантией будущего. Цель – создание развитых систем дистанционного и онлайн-обучения, активное развитие государственного языка и трехязычия.

Ключевые слова: казахский язык, государственный язык, языковая политика, мультилингвизм, билингвизм, трилингвизм.

Кіріспе

Ғасырлар бойы этносты біріктіретін құндылықтар – тіл, дін, салт-дәстүр, мәдениет, тарих. Кез келген тіл – бұл адам өмірінің пәлсапалылығын, оның құндылықтарын, өзін-өзі ұстау стилін, ойлау бейнесін қалыптастыратын мәдени құралы болып табылады. Басты саяси құндылық – мемлекет, ал басты мәдени құндылық – тіл. Тіл – ұлттың өмір сүруінің қажетті шарты, бұл туралы 18-ғасырдың өзінде-ақ неміс философы Готфрид Гердер айтып кеткен. Әрбір ұлттық тіл – бірегей. Өзінің лексикалық құрамы, білдіру тәсілі және мәдени мұрасы бойынша қазақ тілі – өте бай тіл.

Шешендік өнер қазақтарға ертеден тән, халықта сөзді шебер қолдануға бұрын да ден қойылып, бүгін де бағаланып келеді. Қазақ тілі ежелгі мәдениеттік мұра мен байлығын сақтаушы ғана емес, сонымен бірге қазақстандық тілдік полиэтникалық ортаның жүрегі болып табылады. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан-ақ елімізде Қазақстанның барлық халықтарының мүддесін ескеретін, елдің барлық этностарының

тілдік құқықтарының қадағалануын, қарым-қатынас, тәрбие, оқу және шығармашылық тілін еркін таңдауды қамтамасыз ететін, үйлесімді тіл саясаты жүргізіліп келеді.

2013 жылдың сәуір айының 24-жұлдызында Қазақстан халықтарының Ассамблеясының 20-сессиясында сөз сөйлей отырып, Қазақстан Президенті Н. Назарбаев айтып кетті: «Тәуелсіздік жылдарында Қазақстанның тілдерінің, мәдениеті мен дәстүрлерінің полифониялық үндестігі сенімді үнге ұласып, өзіне тән бояулар мен сұлулыққа ие болды. Қазақстанда тәуелсіздік жылдарында бірде-бір этнос өз тілін жоғалтқан жоқ. Біз өте мұқият сақтап келеміз және тіпті ең кіші этникалық топтардың – ассириялықтардың, рутулдардың, лакталықтардың және тағы да көптеген басқалардың мәдениетін дамыту үшін барлық мүмкіндіктерді жасап отырмыз. Қазақ топырағы 100-ден астам этностардың басын қосты. Әрине, бүкіл этникалық көптірлілік бір ұлтқа айналу үшін мықты қатырғыш керек. Бүгін ұлтты қатайтатын басты фактор – қазақ тілі – мемлекет тілі болып табылады» (Сүлейменова Ә., 2009. 1-7.).

Одан ертерек Қазақстан халықтарының Ассамблеясының 17-сессиясында Елбасы атап өтті: «біз 2017 жылға дейін республика халқының 80%-ы, ал 2020 жылға дейін 95%-дан төмен емес халық мемлекеттік тілді меңгереді, 2020 жылға дейін ағылшын тілін меңгерген халық саны 20%-ды құрауы тиіс деген мақсат қойдық». Біз сонымен қатар орыс тілін, басқа қазақстандық этностардың тілдерін дамытамыз». Ел Президенті бұл ойын Халыққа Жолдауында бейнелік символдармен дамытты, онда ол мемлекеттің жаңа саяси бағытын – «Қазақстан – 2050» стратегиясын жолдады: «2025 жылға қарай қазақ тілі өмірдің барлық салаларында негізгі тілге айналып, тегіс қарым-қатынас тілі болады. Біздің егемендігіміз, біздің тәуелсіздігіміз ұлтты біріктіретін, тастай берік қылатын – ана тілімізді иеленеді. Бұл біздің мемлекетіміздің тәжіндегі негізгі *gaуһар* тасындай» (Свинчукова Е.Г., 2011-3-5.).

Стратегияда Президент, қазақ тілінің және мемлекет құратын ұлттың ұлттық құрылыс үрдісіндегі рөліне қатысты ұрандар түрінде құрастырылған бірнеше идеологиялық концептілерді ұсынды: «Қазақ ұлтының негізгі шоғырландырушы факторларының бірі жауапты тіл саясаты»; «тіл – халықты шоғырландырғыш», қазақ тілі – бұл біздің рухани өзегіміз», «қазақ халқы және мемлекеттік тіл дамушы қазақстандық азаматтық қауымдастықтың біріктіруші орталығы ретінде маңызды орынды иелене бастады» (Сулейменова Э., 2009. 1-7.).

Қазақ тілін кеңінен тарату және мемлекеттік тілді меңгермеген еліміздің азаматтарына жәрдемдесіп, оны оқытудың тиімді тәсілдерін ойлап табу және бұл жұмысқа барлық мемлекеттік және қоғамдық институттарды жұмылдыру мақсаты қойылған. Н. Назарбаев өз Жолдауында атап өтті: «қазақ тілі өмірдің барлық салаларында кеңінен қызмет етіп және негізінен мемлекеттік тіл ролін атқаратын болғанда, біз өз мемлекетімізді «Қазақ мемлекеті» деп атаймыз. Елбасы қазақ тілінің модернизациялануын ақылмен түсінуді ұсынды: тілдің дәстүрлі қалпын сақтай отырып, оның бар байлығын, оның алуан түрлі лексикалық қабаттарын дамыту қажеттігін, терминология мәселелерінде консенсусты іздестіріп, тілді қазіргі заманға сай жасау керектігін айтқан болатын. Ол кейбір қалыптасқан халықаралық терминдердің қазақ тіліне аударылу талпыныстарын сынға алды: «Дүние жүзінде бірдей қабылданған терминдер бар, олар кез келген тілді байытады. Біз өз өмірімізді, өзімізді қиындатамыз, ақылымызды шатастырамыз» (Свинчукова Е.Г., 2011.-3-5.).

Мемлекеттік тілдің интеграциялық рөлі жөнінде этникааралық қарым-қатынас саясатында маңызды факторлардың бірі ретінде республиканың Мемлекеттік хатшысы Марат Тажиннің қатысуымен өткен этносаясат бойынша жиналыста айтылды. Мемлекеттік хатшының сөзінде кез келген мемлекеттің мемлекеттік тіл мәселесіне үлкен көңіл бөлетіндігі, оған дүниежүзілік қолдау көрсететіндігі айтылды. Бүкіл дүние жүзінде, либералды саясат жүзеге асырылатын елдерде мемлекеттік тілді міндетті түрде меңгеру жөнінде қатаң заңдар қабылданады. Мұндай құбылыс Германияда да, Ресейде де бақыланады, мұнда азаматтық алу үшін және еңбек мигранттарына орыс тілі бойынша емтихан тапсыру тәртібі енгізілген. Ал Қазақстан, керісінше, бұған қатысты демократиялық және либералдық бағытталған. Тіл – өзін-өзі өндіретін жүйе, өзінің ішкі заңдарына сүйеніп дамытын тірі организм екендігі белгілі. Елде тілдердің қызмет етуін заң актілерінің күшінің көмегімен өзгерту әлеуметтік апатқа апарып соғуы мүмкін. Ол қандай да бір мөлшерде инертті болып келеді, қалыптасқан тілдік дәстүрге тәуелді. Зерттеушілер тіл инерциясының өткен кезеңде жинақталған үлкен күшін айғақтайды және іс жүзінде тілдік кеңістікте басымдық позициясын бұрынғыдай орыс тілі иемденіп келеді. Ал мұның себептері алыс тарихта емес. Қазақ тілі халықтың еншісіне тиген барлық өзгерістерге ұшырап отырған. Төңкеріске дейін патшалық империя кезінде қазақтар Ресейлік империя халықтарының ішінде халық саны бойынша алтыншы орында болған. Алғашқы кеңестік энциклопедияда қазақтар – «КСРО-ның ең ірі түркітілді ұлты» деп анықталды (Трушкина К.А., 2014.-41-49).

Ұлттық комиссариаттың Ресей Федерациясы ұлттарының ісі бойынша 1920 жылы жасалған есебіне сәйкес 1916 жылғы қазақтардың саны 5,2 млн адамға жетті. Бірақ бұл мәліметтер, ресейлік тарихшы С.М. Исхаковтың ескертуінше, жергілікті түркі тұрғындарының санын кемітіп көрсетеді. Бұл қатысты жетістіктің өзі 1930 жылдары құлады. 1926 жылы төңкеріс жылдары мен азаматтық соғыстағы шығындардан кейін қазақтар саны 6 млн 200 мыңға жетті. Зорлықпен ұжымдастыру мен аштықтың нәтижесінде 2 млн қазақтар (этностың үштен бірі) қырылды, 1 млн-ға жуығы республикадан тыс кетті, Қытайға, Иранға және тағы басқа елдерге. Тың жерлерді игерудің алғашқы жылдарында қазақтардың саны республика халқының жалпы санынан

29%-ға дейін төмендеді. Осылайша қазақтар өздерінің тарихи Отанында этникалық азшылыққа айналды. Осы жағдайларда қазақ тілі өз позициясын бірте-бірте жоғалта берді, оқуға міндетті емес тілге айналды. Қазақстанның тұрғылықты халқы өз тілдерінде сөйлеуге ұялатын жағдайға жетті. Ұзақ жылдар бойы білім дәстүрлі және бірыңғайланған кеңестік жүйемен жүргізілді (Трушкина К.А., 2014. – 41-49).

60-шы жылдары орыс тілі жоғары оқу орындары мен ғылымның негізгі тіліне айналды, қазақ тілінде білім беру мектептерінің саны қысқара берді. «Тоқырау» кезеңінде кітаптардың 95%-ы мен телебағдарламалардың 70%-ы орыс тілінде шықты, бүкіл іс-қағаздары орыс тілінде жүргізілді. Бірақ тілден қатаң айырылу кезінде де алдыңғы толқын ана тілін сақтап, ұрпағына бере алды. Мұнымен бірге дәл осы қиын жылдарда орыс тілді ортада өскен ұрпақ қалыптасты. Осылайша екітілділік тарихи жағдайда қалыптасты, Қазақстанның халқының басым бөлігі екітілді қатар сөйлеп жүрді: қазақ және орыс тілдерінде. Билингвизм – бәсекелестік артықшылық, бізге ортақ өткен өмірімізден мұраға қалды және бүгін оны көптілділік күшейтеді (Сулейменова Э., 2009. – 1-7.).

Атақты ресейлік саясаттанушы Юрий Солозов атап айтады: «Қазақтардың XX ғасырдағы ұлттық тарихы трагедияға толы болғанына қарамастан, қазақ халқы ұлттық кек алудан алыс болды. Бұрынғы Кеңес Одағының көптеген республикаларының ішінде қазақ этносы Мәскеумен санасқан жоқ, кеңестік өткен өмірінен бас тартумен саяси капитал жинауды ойлаған жоқ. Қазақстан Республикасы – Кеңес Одағы құлағаннан кейінгі кеңістікте қазіргі заманғы Ресейге жағымсыз көзқарас танытпаған жалғыз ел. Осыған Ресей Федерациясының қазіргі саяси басшылығы шын көңілден барлық қазақтарға және Нұрсұлтан Назарбаевқа жеке алғысын білдіреді. Қазақ тілінің жалғыз мемлекеттік тіл ретіндегі ерекше мәртебесі өте қисынды. Айтпақшы, Қазақстан Республикасы – орыс тіліне жоғары ресми мәртебе берген бұрынғы Одақтың (Ресейден басқа) жалғыз бөлігі. Қазақстан – тіл саясаты мәселелерін ащы қайшылықтар мен қақтығыстарсыз шешкен елдердің бірі. Елде «Тілдер туралы» Заң, Тіл саясаты концепциясы және 2011-2020 жылдарға тілдердің қызмет етуі және дамуының жаңа Мемлекеттік бағдарламасы жүзеге асырылуда. Мемлекет тілдердің даму үрдісін жан-жақты қолдайды, соның ішінде орыс тілінің жалпымәдени қызметін сақтау жалғасып келеді. Мемлекеттік тілмен қатар мемлекеттік

ұйымдарда, сонымен бірге жергілікті өзін-өзі басқару органдарында ресми түрде орыс тілі қолданылады. Ол барлық жерде оқытылады, мемлекеттік немесе мемлекеттік емес оқу орындарында міндетті пән болып табылады. Орыс тілінің тарихи және дәстүрлі мықты позициясы бар. Оның дамуға, қарым-қатынасқа жол салғаны сөзсіз. Бүгінгі таңда сыртқы дүниеден ақпараттың үлкен ағынын біз орыс тілі арқылы қабылдаймыз. Орыс тілінің қызмет ету саласын сақтау Қазақстанның интеграциялық үрдістерге талпынысына жауап береді және жаһандану жағдайында Қазақстанның мықты бәсекелестік артықшылығы болып табылады (Трушкина К.А., 2014. – 41-49).

Мемлекеттік тілді білу және бірнеше тілдерді меңгеру ел азаматтарының жекелей бәсекеге қабілеттілігінің факторына айналады. Мемлекеттік деңгейде әрбір қазақстандық кем дегенде үш тілді бірдей: қазақ тілін, орыс тілін және ағылшын тілін меңгеруі тиіс деген нұсқаулар жасалды. Бұл адамның алдында өзін-өзі дамыту үшін үлкен мүмкіндіктер ашады, оған дүниетанымын едәуір кеңейтуге және өз еліне пайдасын тигізуге көмектеседі. Қазақстанның егеменділігі мен жаңа мемлекеттік тіл саясаты жағдайында жаңа тіл жағдайының қалыптасуына қатысатын құндылықтардан хабардар жастар өсіп шықты. Жаһандық этнотілдік жағдайдың «қиығы» көрсеткендей, сөйлеушілер саны жөнінен қытай тілінен кейін ағылшын тілі болып табылады. Жер шарының 500 млн-ға жуық тұрғыны ағылшын тілін ана тілі деп есептейді, ал 1 млрд-тан аса адам екінші тілі – макроделдал ретінде қолданады.

Үштілділік, мағынасы бойынша мультилингвизм, сөзсіз байытады. Зерттеушілер мультилингвизмнің артықшылықтарын сипаттайды: «бұл – жаһандық менталитеттің қалыптасуының көрсеткіш факторы»; «бұл тек бірнеше тілде сөйлеу қабілеті ғана емес, сонымен бірге бірнеше өркениеттің мәдени құндылықтарын сіңіретін ойлаудың ерекше типі, басқа сөзбен айтқанда, диалогқа ашық ойлау». Қазақстанның 32 жоғары оқу орындарында ағылшын тілінде пәндерді оқытатын 5500 оқытушыларды дайындау басталды. Мақсат анықталды – қашықтықтан оқу мен онлайн-оқудың дамыған жүйелерін құру, мемлекеттік тіл мен үштілділікті белсенді дамыту. Оқу жылында Қазақстанның барлық мектептерінде үштілділікке көшу басталды, бірінші сыныптан ағылшын тілін үйрену енгізілді, ал одан ары – жекелеген пәндер ағылшын тілінде оқытылатын болады. Қызықты тәуел-

ділік және заңдылықты әлеуметтанушы Зарема Шаукенова тапты. Ұлттың басқа да мәдени құралдарын (дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар) игерумен қатар мемлекеттік тілді меңгеру нақты әлеуметтік жағдайдың, қандай да бір этникалық топтардың қоғамдық үрдістерге сәтті бейімделуінің маңызды факторларының бірі болып табылады. Осылайша, зерттеуші жүргізген әлеуметтік сауалнамалардың нәтижелері көрсеткендей, қазақ тілін, қазақ және орыс тілін меңгерген азаматтар тек алға озып шығады, бұл еліміздің қазіргі таңдағы дамуына және келешегіне қатысты оптимистік баға дегенді білдіреді. Қазақтілділер арасында өмірге қанағаттану деңгейі – 73,2 %, екітілділер (билингвистер) – 71,9%, орыстілділер – 53,9 % құрайды. Мемлекеттің оптималдық тіл кеңістігін құру тілдердің функционалдық қарым-қатынасын нақты анықтауын талап етеді, бұл келесі статистикалық мәліметтерді анықтауға көмектеседі. Бірақ, ең алдымен, республиканың халқының этникалық құрылымы жөнінде статистикалық мәліметтерге көз жеткізу қажет.

Қазақстан Республикасының Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің мәліметтері бойынша, 2018 жылғы 1 маусымда еліміздегі халық саны 18 253300 адамға жетті, соның ішінде қалалықтар саны 10 514300 мың (57,6%), ауылдықтар 7 739000 мың адам (42,4%) болды. 2017 жылғы 1 маусыммен салыстырғанда халық саны 239100 мың адамға немесе 1,3%-ға артқан. Көпэтникалық Қазақстанда 130-дан аса ұлттар мен халықтар тұрады. Олардың арасында саны жағынан ең ірілері 7 этнос – қазақтар, орыстар, өзбектер, украиндықтар, ұйғырлар, татарлар, және немістер, олар елдің халқының 95,6%-ын құрайды. Қазақстанның халқының этникалық құрылымы 2012 жылы пайыздық қатынаста келесідегідей көрініс табады. Халықтың жалпы санында едәуір салыстырмалы салмақ қазақтардікі – 64,5% және орыстар – 22,35%. Басқа этностар мен этникалық топтардың үлесіне республиканың халқының 13,2%-ы тиеді. Олардың 2,96 % – өзбектер, 1, 88% – украиндықтар, 1,42% – ұйғырлар, 1,22% – татарларлар, 1,08% – немістер. Қазақстандағы халық саны 1999 жылы 14 млн 955 106 адамды құрады, ал 2009 жылы – 15 млн 982 343 адамды, 2010 жылы – 16 204 617 адам (Сулейменова Э., 2009. – 1-7.).

Санақаралық кезеңде Қазақстанның 1999 және 2009 жылдардағы жалпыұлттық санақтар арасында қазақтар саны 26,1 пайызға артқан және 10 098,6 мың адамды құраған. Өзбектер саны 23,3%-ға артып, 457,2 мың адамды

құраған, ұйғырлар саны – 6%-ға артып, 223,1 мың адамды құраған. Орыстардың саны 15,3%-ға кеміп, 3797,0 мың адамды құраған, немістер – 178,2 мың адамды құрап, 49,6%-ға кеміген, украиндар – 39,1%-ға кеміп, 333,2 мың адамды құраған; татарлар –18,4%-ға кеміп, 203,3 мың адамды құраған; басқа этностар – 5,8%-ға кеміп, 714,2 мың адамды құраған. Осылайша, әлеуметтік-мәдени, демографиялық қозғалысына қарай Қазақстанның 70 пайызын қазақтар құрайды және қазақ халқының үлесі әрбір онжылдықта өсіп келеді. Республикадағы этномәдени білім құрылымының тілдік «қиындысы» мынадай көрініс табады. 2011/2012 оқу жылдары басында республиканың қазақ тілді жалпы білім беретін мектептерінде оқушылар саны 1 590,7 мың адамды құрады, ал орыс тілді – 819,5 мың, өзбек тілді – 77,9 мың, ұйғыр тілді – 14,4 мың, тәжік тілді – 3,8 мың, неміс тілді – 0,2 мың, ағылшын тілді – 1,7 мың. Қазақстан жоғары оқу орындарында 2010/2011 оқу жылдарында ұлттар бойынша оқыды: 471,2 мың қазақтар, 102,5 орыстар, 7,1 мың украиндар, 8,5 мың өзбектер, 2,0 мың белорустар, 0,5 мың қырғыздар, 5,8 мың татарлар, 4,1 мың немістер, 18,7 мың – басқа ұлттар. Сонымен қатар статистиканың адамдардың этнотілдік тұрмысының менталдық және психологиялық негіздеріне қатысты қызықты мәліметтері де баршылық (Сулейменова Э., 2009. 1-7.).

2009 жылы жүргізілген жалпыұлттық санақтың нәтижелеріне байланысты Қазақстанның жалпы халқының 62%-ы мемлекеттік қазақ тілін еркін меңгерген. Мұнда мемлекеттік тілді Қазақстан халқының 74%-ы ауызша түсінеді, орыс тілін еркін меңгергендер – 84,8%, 94,4%-ы орыс тілінде ауызша түсінеді. Ағылшын тілін Қазақстанда елдің халқының 7,7%-ы еркін меңгерген, бұдан екі есеге артық адам ағылшын тілін ауызша түсінеді. 98,4% қазақтар ауызша қазақ тілін түсінеді, 93,2%-ы еркін жазады және оқиды. Статистикалық агенттіктің түсіндірмелерінде көрсетіледі, еркін жаза алатын адам әдетте еркін оқиды және ауызшаны түсінеді, ал еркін оқи алатын адам ауызшаны да түсінеді. Дегенмен де, бірқатар сарапшылар бұл сандарды алдамшы деп санайды. Белгілі қоғам қайраткері, профессор Амангелді Айталының айтуынша, мұнда этнопсихологиялық фактор жасырылған: қазақтар ана тілін білмейтіндігін ұялғаннан мойындағылары келмейді. Тілдік фактор ұлттың негізгі идентификациялық сипаты ретінде өте сезімтал және маңызды. Осы бояқ бойынша қазақ ұлтының қазақтілді және орыстілді бөлігін ажыратады. Жүрегі ауыра отырып, этностың ой-

шыл бөлігі қазақ социумының өзінің байланыс немесе түбірін жоғалту, аумақтық топтастырылуы, руға бөлінуі қағидалары бойынша бытыраңқылығын айтады: «нағыз (таза)» және «шала (аралас)» қазақтар, «батыс-шығыс, сол-түстік-оңтүстік»; «қалалық-ауылдық»; Өз туған жеріне қайтып келген Отандастарымыз да бар. Сондықтан қазақ қоғамының бірлігін барлық күшімізді біріктіре отырып, нығайту өте маңызды. Қазіргі заманғы қазақтар, ғасырлар дәстүрлерін қадағалай отырып, бірлік пен толеранттық, патриоттық үлгілерін көрсетуі қажет. Мұнда тіл интеграцияның негізгі факторына айналады. Бұл арада үміттендіретін де болжамдар бар екендігін айта кеткен жөн. Бүгін де елде, статистикалық мәліметтер көрсеткендей, оқушылардың 60 пайызы мемлекеттік тілде білім алады. Бұл егер бала биылғы жылы мектепке барса, онда осыдан он-он екі жылдан кейін қазақ тілін толығымен меңгерген қазақстандықтардың жаңа ұрпағы өсіп шығады дегенді білдіреді. Қазіргі таңда тарихи маңызды мәселелердің бірі – қазақ тілінің латын жазу үлгісіне көшуі белсенді түрде талқыға түсуде. 2050-Стратегиясында ел Президенті, әлемге интеграциялану және біздің балаларымыздың ағылшын тілі мен Интернет тілін үйренуіне, ең негізгісі – қазақ тілінің модернизациялануына жағдай жасайтын осы қадамның қажеттілігіне сендіре отырып, бұл жұмыстың аяқталу мерзімін – 2025 жылды белгіледі, қоғамның бір бөлігі бұл үрдістің жеделдетілуін және оның Астанадағы ЭКСПО-2017 халықаралық көрмесінің басталуына дейін шешуді ұсынады. БАҚ мәліметтері бойынша қоғамның басым бөлігі Президенттің бұл үндеуін мемлекет пен қоғамның барлық салаларына қатысты маңызды шешім деп санайды. Қазақ графикасының реформасы – бұл халықтың ішкі мәселесі және қазақ тілінің модернизациялануы мен дамуына деген қажеттілік; Лингвистер кириллица негізінде жазылатын қазақ алфавиті ана тілінің фонетикалық жүйесін нақты бермейді. Латын графикасы осы кемшіліктердің орнын толтыра алады. Қазір қазақ алфавитінде 42 әріп бар – орыс тілінің 33 әрпі және 9 өзінің арнайы әріптері. Ал қазақ тілінің фонетикалық жүйесінде 28 ғана дыбыс бар. Латын алфавитінде 26 әріп. Қазақ алфавитінің латындануы мәселесі 1989 жылдан, Қазақстандағы тілдер жөнінде Заң қабылданғаннан бері талқыланып келеді. Содан соң ел Президенті 1995 және 2006 жылдары Қазақстан халықтары Ассамблеясының сессияларында көтерді. Мемлекет көшбасшысы мүмкіндіктерді жан-жақты зерттеуді ұсынды.

Қазақтардың тарихында алфавитті көшіру бірнеше рет жүзеге асырылған (Телебаев Г.Т., 2011.-1-3.).

1929 жылдан 1940 жылдарға дейін Кеңес үкіметі бастамасымен қазақтар латын графикасын қолданып келді. Түркітілді республикаларда ол кезде қарама-қайшы пікірлер болған, мысалға, қазақ ағартушысы Ахмет Байтұрсынов латын графикасын мақұлдамай, өзі авторы атанған және қазақтар 1929 жылға дейін қолданған жетілдірілген араб графикасына тоқтауды жөн көрген. Бірақ бәрі әйтеуір орнына келеді емес пе. Уақыт алфавит алмастыру қажеттілігін және түрік интеграциясын қайта еске түсірді. 1992 жылы Түркияда тәуелсіз елдердің өкілдерінің қатысуымен түркітану конгресі өтті (қазір дүние жүзінде олардың саны 7), онда түркі халықтарына бірыңғайланған графика құру қажеттігі жөнінде айтылды. Ол кезде латын графикасына Өзбекстан, Әзербайжан және Түркменстан өте бастаған еді. Бүгін түрік тілдерінің терминологиясын реттеу және салыстырмалы терминологиялық сөздіктер құру бойынша қадамдар жасалуда. Осылайша, Түрік кеңесінде, төрт түркітілдес елдердің: Әзербайжанның, Қазақстанның, Қырғызстанның, Түркияның басшыларының бастамасы мен қолдауымен құрылған кеңес орнында Терминологиялық комитет құрылды. Түркі әлемі қазіргі таңда 200 миллион адамды біріктіреді. Бұл, мысалға, кіруші елдердің 170 миллион адам халқымен Кедендік Одақ сияқты жалпыөркениеттік нарық. Мұның бәрі – Қазақстанның көпвекторлы сыртқы саясатының көрсеткіш ерекшелігі (Телебаев Г.Т., 2011.-1-3.).

Дегенмен де, Қазақстанда латын графикасын енгізу мәселесі бойынша қоғамдық пікір екі бағытқа бөлінді. Жақтаушылар бұл басқа елдермен, әсіресе түркітілдес елдермен ақпарат алмасуға тек жағымды әсер етеді дейді. Бір бөлігі латын графикасына өту және тілде жаңа формаларды енгізу қазақ тілінің дамуына жаңа дем береді, қазақ социумының бөліну үрдісін тоқтатады деп үміттенеді және сенеді. Шаралардың қарсыластары бұған үлкен қаржылық шығындар кететіндігі және 70-80 жыл көлемінде қалыптасқан рухани-мәдени мұралардың жоғалуы қаупі төніп тұрғандығы жөнінде дәлелдер келтіреді. Біз жоғарыдағы айтып кеткен профессор А. Айталы, «латын графикасына өтумен мемлекеттік тіл мәселесі шешімін табады және тілдік жоққа шығарулар қолға алынады деген масайрау үмітке» күмән келтіреді, елдегі тілдік жағдайдың өзгеруіне күмәнданатындығын айтады: «мемлекеттік тілге сұраныс болмаған

қоғамда латын графикасын қолдану қажеттігі туындай ма?». Үшіншілер, өздерінен басқа ешкімге түсініксіз иероглифтерді ғасырдан ғасырға қолданып келе жатса да, олардың динамикалық дамуына және экономикалық жетістіктерге қол жеткізуіне кедергі келтірмейтін Қытайды, Кореяны мысалға алады. Интернет бүгін қытай тілінде де, араб тілінде де және басқа алфавиттерде де дамып келеді. Кімдікі дұрыс уақыт көрсетеді. Қазақстандықтар әзірге әлеуметтік желілерде жеңіл және өз бетінше хат жазысып, «СМС-ті» латын әріптерімен теріп жатқанда, лингвистер қазақ тілінің өзіне тән әріптерінің латын транскрипциясымен белгілеудің әртүрлі нұсқаларын дайындап жатыр. Олардың ең қарапайымы – диакритикалық, яғни қосымша әріпүсті және әріпасты белгілерді пайдалану. Кейбір мәліметтерге сүйенсек, қазіргі таңда жүзге жуық жобалар дайын болды. Олардың барлығын бірнеше типтерге бөлуге болады: біреулері ағылшын алфавитінің 26 әрпін пайдалануды, басқалары – диакритикалық белгілерді ұсынады (Телебаев Г.Т., 2011. – 1-3.).

Талқылау дискуссиялар «жалпы латын графикасы қажет пе» дилеммасы айналасында да жалғасуда. Соның арасында саяси шешім қабылданып қойды және бүгін жоспар жасап, нақты әрекет алгоритмін дайындау мәселесі алға қойылды. Жалпы тіл жағдайына және оның келешегіне қатысты пікірталастар мен күмәндардың болуымен – бір нәрсе анық: тіл саясаты мен ұлт құрылысында қалаған жетістіктерге бірте-бірте, тапжылмай, жүйелі қол жеткізуге болады. Саясаттанушылардың болжамдары бойынша алдағы үш-төрт жылда партиялық-саяси тәртіп толығымен негізденеді, мемлекеттік тілді меңгермеген адамның қандай да бір таңдаулы қызметке үміттенуі алмауы, мемлекеттік мекемелерде, қызмет көрсету саласында, құқық қорғау және сот органдарында қызметтік мансабын жасай алмауы да түсінікті болып келеді. Орта және жоғары буын психологиялық жайсыздықты сезінеді: қазақ аудиториясының алдында мемлекеттік емес тілде сөз сөйлеген жараспай тұрады. Мәдениеттанушы, шығыстанушы-қытайтанушы, ММУ Шығыс тілдері институтының түлегі, ұлы қазақ классигінің ұлы Мұхтарұлы Мұрат Әуезов айтады: «Қазіргі таңда ана тілін білмеу ұнамсыз. Жас болсаң – болады, ал егде тартқаныңда, сенің батанды алуға қуанышты оқиғаға шақырып жатса, сен, ақ шашыңмен, әжіміңмен, өз тілінде осы мейрамда қажет сөздерді жеткізе алмасаң – бұл сондай үйлесімсіздік. Менің дәл осы себеппен оқшау өмір сүріп

жатқан замандастарым бар. Ана тілі – бұл ата-бабаларының мұрасынан, балаларының және немерелерінің алғашқы басқан қадамдарынан тұратын қаттама. Біз, қалай дегенмен де, ана тілі ортасында тұлғаға айналамыз, тек сол арқылы ғана ұлттық мәдениетімізге қатысты бола аламыз. Осымен ғана сыртқы дүниенің қызығушылығын оятамыз». Бүгін Мұрат Әуезовтің генетикалық мықты қайнар көздерден сусындаған, білгір, парасатты және көркем тілі – дәстүрлі қазақ әдеби тілінің үлгісі. 1960 жылдардың өзінде ММУ аспиранты болып жүрген кезінде Мұрат Әуезов, ана тілін ата-бабаның ұлы мұрасы ретінде меңгеру, сақтау, дамыту – әрбір ұлттың мәртебелі борышы екендігін жете түсінді, сонымен бірге қазақ жастарының арасында ұлттық тарихты, мәдениетті, ана тілін, салт-дәстүрді тарату мақсатында Мәскеуде, Ленинградта, Ригада оқып жатқан қазақ студенттерінің Мәскеуде «Жас тұлпар» мәдени-ағартушылық қоғамын ұйымдастырды. Мұрат Мұхтарұлы, ана тілін білмеу әбестік болатынын алдын ала болжаған өз әкесінің көріпкелдік қасиетін және анасы, татар қызы Фатима Ғабитованың, ол студент ұлына қазақтың жүз мақал-мәтелін құрастырып, «Қытай тілін оқимын деп, ана тілінді ұмытпа» деген сөздермен хатпен бірге салған даналығын атап айтады (Сулейменова Ә., 2009. – 1-7.).

Қырғыз классигі Шыңғыс Айтматовтың атакты сөздерін қалай еске түсірмеске: «Тіл – кез келген халықтың қасиетті рухы, тіл – оның тәжірибесінің, танымының, мәдениетінің, тарихының тоғысуы. Тіл – эмоционалдық сезім мен ұлт жады». Кез келген тілдің қызмет етуінің қажетті шарты – оның сұранысқа ие болуы. Көптеген сарапшылар қазақ тілін білуге қызығушылық тудыратын толыққанды тартымды мәдени ортаның және негіздің, сонымен бірге республиканың барлық этностарының қатысуымен осы титулдық этностың маңыздылығын атап көрсетеді. Тіл табиғи жағдайда, еш күштеусіз, халықтар арасындағы өзара түсіністікті дамытуға пайдасын тигізерліктей оқытылуы тиіс (Жикеева А.Р., 2011. – 1-7.).

Саясаттанушы Андрей Чеботарёв атап көрсетеді: «Тілге деген сұраныс оның тартымдылығының, байлығының және мүмкіндіктерінің шамасына қарай адамдардың сұранысына ие болуы қажет. Ең алдымен, кез келген ұлт өкілдері жағымды ойлауды үйренуі тиіс және өзін-өзі бағалай алуы қажет. Тіл саясатын жүзеге асыру патриоттық сезіміне негізделуі керек, еш жағдайда шыдамсыздық пен жағымсыз эмоцияларға негізделмеуі керек. Шыдамды-

лық пен адалдық қоғамның бірігуші негізін күшейте алатын позитивті сәт болып табылады. Этносаяси саясаттың мақсаттарын сәтті жүзеге асыру үшін көпжылдық және еңбекті көп қажет ететін жұмыс керек. Талап етілетін уақыт, ұрпақ ауысуы қажет. Қазақстанның әрбір азаматы үшін қазақ тілінде сөйлей білуі тілдік құрылыстың тапсырмаларына қол жеткізуге деген оптимизм мен сенімділік бар. Қазақ тілінде сөйлеп үйренеміз және тіл құрылысының тапсырмаларын орындаймыз деп үміттенеміз. «Елу жылда – ел жаңа», «Елу жылда халық та жаңарады» дейді халық даналығы (Жикеева А.Р., 2011.-1-7.).

Қазақстан Республикасы – тіл саясаты мәселелерін қақтығыстарсыз, қиындықтарсыз шешіп жатқан аздаған қазіргі замандағы елдердің бірі. Елде барлық этностардың тілдерінің еркін дамуына барлық қажет жағдайлар жасалған. Бүгінгі таңда қазақстандық қоғамда жаңа қабылданған «Қазақстан-2050» елдің дамуы стратегиясына сәйкес қазақстандықтардың қазақ тілін, орыс тілін, ағылшын тілін меңгеруіне бағытталған үш тілдік саясат белсенді түрде жүргізіледі.

Тіл – ұлттық мемлекеттің негізі, сондықтан бұл мәселе тек мәдени ғана емес, сонымен қатар саяси болып табылады. Тіл – ұлттық бірліктің негізін қалаушы механизмі, ұлттың әлеуметтік құрылым ретінде қалыптасып, өндірілуінің және тілдік әртүрлілікті сақтау құралы. Қазақстандағы үш тұғырлы тіл жөнінде Елбасы Н.Ә. Назарбаев әртүрлі ресми отырыстар мен сөйлеген сөздерінде жиі айтады. Бұл идея алғаш рет 2006 жылғы қазан айында Қазақстан Халықтар Ассамблеясының XII сессиясында айтылды. Ол кезде Елбасы үш тілді білу қазақстандық балалардың болашағы үшін маңызды деп атап көрсетті.

2007 жылғы «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты Жолдауында Нұрсұлтан Әбішұлы «Үш тұғырлы тіл» мәдени жобасын кезең-кезеңмен жүзеге асыруды бастауды ұсынды (Примин В.В., 2011.-6-9.).

Қазақстанның халықтарының рухани дамуымен қатар ол ішкі саясаттың жеке бағыты ретінде белгіленді. «Қазақстан бүкіл әлемде халқы үш тілді қолданатын жоғары білімді ел ретінде танылуы тиіс. Бұлар: қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі – ұлтаралық қарым-қатынас тілі, ағылшын тілі – жаһандық экономикаға сәтті қосылу тілі», – деп айтты Елбасы. Басқа сөздермен айтқанда, үш тұғырлы тіл идеясын қарапайым және түсінікті формуламен жеткізуге болады: мемлекеттік тілді дамытамыз, орыс тілін қолдаймыз, ағылшын тілін үйренеміз.

Үш тұғырлы тіл идеясы әдемі концепция ретінде пайда болып қана қоймай, тіл саясатының жаңа форматына айналды. Ол өмірлік қажеттілігімен байланысты жасалды. Бүгінгі таңда ақылды экономиканы енгізіп, әлемге ашық елдер сәтті даму үстінде.

Қазақстан азаматтарының үш тілді меңгеруі бағытын ұстанып, бүгінгі шындық – үш тұғырлы тіл елдің бәсекеге қабілетті елге айналуына куә болады. Лингвистикалық байлық жаңа білім іздеуге бет алған «ашық ойлаудың» әлеуметтік-психологиялық әсерін туғызады. Бірнеше тілді еркін меңгерген азаматтар елдің ішінде сияқты, шет елдерде де бәсекеге қабілетті тұлғалар болады.

Көпұлтты Қазақстан жағдайында ұсынылған үш тұғырлы тіл қоғамдық келісімді нығайту факторы болып табылады. Үш тілдің дамуына көңіл бөлу Қазақстан халықтарының басқа тілдері назарсыз қалады дегенді білдірмейді. Мәдениеттер мен тілдердің көптүрлілігі – бұл ұлттық игілік. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бастап мемлекет посткеңестік кеңістікте либералды тіл саясатын жүргізіп келеді, яғни Қазақстанның барлық халықтарының мүдделерін үйлесімді ескереді. Іс жүзінде ол елдің барлық этностарының тілдік құқықтарын сақтауды, қарым-қатынас, тәрбие, оқу мен шығармашылық тілін еркін тандауды қамтамасыз етеді. Қазақ тілді және орыс тілді мектептермен қатар елде аралас тілде оқытатын 2067 мектеп және қандай да бір ұлттық тілде оқытатын 90 мектеп жұмыс істейді. Елде диаспоралардың тілдік сұраныстарын қанағаттандыру мақсатында этнолингвистикалық орталықтардың және жексенбілік мектептер желісі кеңінен дамыған. Олардың саны жыл сайын артуда. Қазақстанда барлық этностардың мәдениеті мен тілдерін дамытудың бірегей формуласы жасалған. Ол ел мақтанышы. Аксиома – патриотизмнен тығыз байланысты мемлекеттік деңгейде маңызды мемлекеттік тіл мәселесі. Бұл әлемдік тәжірибемен расталады.

Франция сыртқы әлеммен бәсекелестік жағдайында отандық мәдениет пен мемлекеттік тілді қолдауға, нығайтуға қанша күш жұмсағаны, Ұлыбританияға және Германия Федеративтік Республикасына қанша мигранттар келіп жататындығы белгілі. Бірақ барлық жерде мемлекеттік тіл басты ролді атқарады. Қазақстан да осы тізімде. Ел Президенті Қазақстан Халықтары Ассамблеясының XII сессиясында атты: «Мемлекеттік тіл – Отан деп бастайтын ту, елтаңба, әнұран тәрізді рәміз болып табылады. Ол елдің барлық азаматтарын бірігуге шақырады (Жикеева А.Р., 2011. – 1-7.).

Бүгінгі таңда қазақ тілін үйренуге барлық мүмкіндіктер жасалуда. Мемлекеттік мекемелерде және кәсіпорындарда қазақ тілін үйрену курстары ашылып, ғылыми-әдістемелік материалдар басылып, таратылуда. Елбасының тапсырмасымен мемлекеттік тілді меңгерген ұлты қазақ емес мемлекеттік ұйымдар қызметкерлерін сыйлықтармен марапатталады. Көптеген азаматтар өзінің патриоттық міндетін – қазақ тілін үйренуді түсінеді. Сонымен бірге мемлекеттік тілді білу тұлғалық бәсекеге қабілеттілігі, кез келген салада мансабының өсуі факторы болып табылатындығын түсінетін уақыт келді.

«Қазақстан – 2050» жаңа Бағдарламасына сәйкес, «мемлекеттік тілді дамыту жұмысының стратегиялық мәні бар». Ол өте терең және жүйелі болуы қажет. Өсіп келе жатқан буынға балабақшадан бастап қазақ тілін оқыту керек. Тілді оқыту әдістемелерін жетілдіру қажет, оларды заманауи талаптарды ескере отырып, модернизациялау, яғни жаңартып отыру қажет (Примин В.В., 2011. – 6-9.).

Жаңа оқулықтар, әдістемелік құралдар, оның ішінде электронды құралдар болу керек. Осы бағыттағы ұлттық-мәдени орталықтары мен бірлестіктердің бастамаларын қолдап отырған жөн. Осы тұрғыдан мемлекеттік тілді оқытуды ұйымдастыру бойынша орыс және славян бірлестіктерінің тәжірибесі қызықты және жағымды. Екінші жағынан, ұлтаралық қарым-қатынас тілі ретінде орыс тілінің позициясын сақтауда негізгі талапты ескеру керек. Қазақстан қоғамы өте төзімді. Республиканың тұрғылықты емес халық өкілдері өздерін жайлы сезінеді және елдің ұлттық, діни, немесе тілдік негізде бөлініп кетуі жөнінде ойламайды да. Қазақстан халқының басым бөлігі екі тілді – қазақ және орыс тілдерінде сөйлейді. Қазақстанда қостілділіктің өзіндік типі қалыптасты – қазақ-орыс, орыс тілі республика халқының қаймағы арасында кеңінен тараған.

Тіл саясаты Қазақстан Республикасы территориясында тұрып жатқан этностардың қарым-қатынасында маңызды бөлшек болып табылады. Қазіргі таңда Қазақстанда орыс тілі барлық жерде оқытылады, ол мемлекеттік және мемлекеттік емес оқу орындарының міндетті пәні болып табылады. Қазақстанда орыс тілінің қызмет етуі тұрақты және мемлекеттік қолдауға ие. Бұл орыс тілінің бүгін ие боп тұрған әлеуметтік қызметтерін толық көлемде сақтауға кепілдік береді. Болашақта орыс тілі ғылым мен техниканың әртүрлі салалары бойынша негізгі ақпарат көздерінің бірі, алыс және жақын шет елдермен

қарым-қатынас құралы болып қала береді. Елдің экономикалық және ғылыми-техникалық дамуы мүдделері орыс тілінде алынатын білімнің қажеттілігін анықтайды.

Қазақстан Республикасының Ата Заңы – ҚР Конституциясында – заңды түрде бекітілген, «мемлекеттік ұйымдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарында қазақ тілімен тең дәрежеде ресми түрде орыс тілі қолданылады». Сондықтан қазақ тілінде іс-қағаздарын жүргізу мемлекеттік органдарда орыс тілін пайдалануды тоқтатуды білдірмейді. Барлық мемлекеттік органдар тіл саласында күші бар заңдарды нақты қадағалауы керек (Примин В.В., 2011.-6-9.).

Қазақстанның ақпараттық кеңістігінде орыс тілінің ролі маңызды. Жақын болашақта орыс тілін білу жеке бәсекеге қабілеттілік факторы болып қала береді. Бұған еш күмән жоқ.

Үштілділік идеясы сонымен бірге ағылшын тілін оқу қажеттілігімен байланысты. Бүгін ағылшын тілін білу ақпараттар ағыны мен инновацияларымен жаһандану әлеміне есік ашады. Бұл шетел тілін меңгеру шет елдерде әлемнің ең үздік жоғары оқу орындарында оқу және ғаламшардың алдыңғы қатарлы дамыған елдерінде тәжірибе жинақтау мүмкіндігін береді.

Ағылшын тілін білу – бұл іскерлік қарым-қатынас үшін және әлемнің кез келген нүктесінде бизнес жүргізудің міндетті талабы.

Қазіргі замандағы Қазақстанның сөзсіз жетістіктерінің бірі көптеген этностар мен мәдениеттердің бейбіт өмір сүруінің дайындалған және сәтті жұмыс істейтін бірегей моделі болып табылатындығы шындық. Ең алдымен бұл тиімді қызмет ететін бірегей мәдени және діни өзара байланыс институтына – Қазақстан халықтары Ассамблеясына қатысты. Ол ҚР Парламентінің заң шығарушылық әрекетіне тікелей қатысуға мүмкіндік алған. Қазақстан Республикасында мемлекеттің тілдік байлығының дамуына ерекше қамқорлықпен және көңілмен қарайды. Қазіргі замандағы қоғамның дамуында оның маңызды ролі бар. Осы жолда көптеген зерттеушілер үлестімді тіл саясатын жүргізу көпұлтты Қазақстанда қоғамдық келісім мен саяси тұрақтылықты сақтаудың басты шарттарының бірі болып табылады. Қазақстан Республикасының қазіргі замандағы тіл саясаты Қазақстанда адамдық потенциалды дамыту үшін барлық мүмкіндіктерді жасайды. Бұл елдің әлемнің 30 дамыған мемлекеттерінің қатарына қосылу қарсаңында ерекше маңыздылық танытады. Осылайша, Қазақстандағы үш тұғырлы тіл – елдің, қоғам уақытында және толық жүзеге асыруға тиіс ел

потенциалының ары қарай дамуына бағытталған стратегиялық концепция болып табылады. Тілдік үш тұғырлылық идеясы, мағынасы бойынша бәсекеге қабілетті Қазақстанның жедел дамуына мақсатталған ұлттық идеологияның маңызды бөлігі. Қазақстан үздіктер ішінде теңдесі жоқ ел (Жикеева А.Р., 2011.-1-7.).

Қорытынды

Қорытындылай келгенде, тіл саясаты Қазақстан Республикасы территориясында тұрып жатқан этностардың қарым-қатынасында маңызды бөлшек болып табылады. Қазіргі таңда Қазақстанда орыс тілі барлық жерде оқытылады, ол мемлекеттік және мемлекеттік емес оқу орындарының міндетті пәні болып табылады. Қазақстанда орыс тілінің қызмет етуі тұрақты және мемлекеттік қолдауға ие. Бұл орыс тілінің бүгін ие боп тұрған әлеуметтік қызметтерін толық көлемде сақтауға кепілдік береді. Болашақта орыс тілі ғылым мен техниканың әртүрлі салалары бойынша негізгі ақпарат көздерінің бірі, алыс және жақын шет елдермен қарым-қатынас құралы болып қала береді. Елдің экономикалық және ғылыми-техникалық дамуы мүдделері орыс тілінде алынатын білімнің қажеттілігін анықтайды.

Тіл саясаты Қазақстан Республикасы территориясында тұрып жатқан этностардың қарым-қатынасында маңызды бөлшек болып табылады. Қазіргі таңда Қазақстанда орыс тілі барлық жерде оқытылады, ол мемлекет-

тік және мемлекеттік емес оқу орындарының міндетті пәні болып табылады. Қазақстанда орыс тілінің қызмет етуі тұрақты және мемлекеттік қолдауға ие. Бұл орыс тілінің бүгін ие боп тұрған әлеуметтік қызметтерін толық көлемде сақтауға кепілдік береді. Болашақта орыс тілі ғылым мен техниканың әртүрлі салалары бойынша негізгі ақпарат көздерінің бірі, алыс және жақын шет елдермен қарым-қатынас құралы болып қала береді. Елдің экономикалық және ғылыми-техникалық дамуы мүдделері орыс тілінде алынатын білімнің қажеттілігін анықтайды.

Мемлекеттік тілді білу және бірнеше тілдерді меңгеру ел азаматтарының жекелей бәсекеге қабілеттілігінің факторына айналады. Мемлекеттік деңгейде әрбір қазақстандық кем дегенде үш тілді бірдей: қазақ тілін, орыс тілін және ағылшын тілін меңгеруі тиіс деген нұсқаулар жасалды. Бұл адамның алдында өзін-өзі дамыту үшін үлкен мүмкіндіктер ашады, оған дүниетанымын едәуір кеңейтуге және өз еліне пайдасын тигізуге көмектеседі. Қазақстанның егеменділігі мен жаңа мемлекеттік тіл саясаты жағдайында жаңа тіл жағдайының қалыптасуына қатысатын құндылықтардан хабардар жастар өсіп шықты. Жаһандық этнотілдік жағдайдың «қиығы» көрсеткендей, сөйлеушілер саны жөнінен қытай тілінен кейін ағылшын тілі болып табылады. Жер шарының 500 млн-ға жуық тұрғыны ағылшын тілін ана тілі деп есептейді, ал 1 млрд-тан аса адам екінші тілі – макроделдал ретінде қолданады.

Әдебиеттер

- Сулейменова Э. Очерк языковой политики и языковой ситуации в Казахстане. – Алматы, 2009. – С. 1-7.
 Свинчукова Е.Г. Языковая картина мира русской диаспоры в Казахстане. – М., 2011. – С.3-5.
 Трушкина К.А., Горбунова В.С. Особенности коммуникации на английском языке в Индии // Perspectives of sciences and education. – М., 2014. №5(11). – С.41-49.
 Забелина Н.А. Двуязычие: язык как достояние социума. – М., 2010. – 28-31с.
 Among Wealthy Nations.U.S. Stands Alone in its Embrace of Religion. //The New Research Center for the People and the Press. 19 December 2002. – P.13 – 17.
 Зограф Г.А. Языки Южной Азии. – М.: Наука, 1990. – С. 33-40.
 Баранников П.А. Языковая ситуация в ареале языка хинди. – М.: Наука, 1984. – 27 с.
 Қазақстандағы тіл саясаты және оның этносаралық қарым-қатынастарға ықпалы. – Алматы, 2007. – 2-6 бб.
 Телебаев Г.Т. Государственная языковая политика в РК // New social policy and public administration. – Алматы, 2011. – С. 1-3.
 Примин В.В. Этнонациональная политика Казахстана: новые тренды и технологии // New social policy and public administration. – Алматы, 2011. – С. 6-9.
 Жикеева А.Р. Языковая ситуация Кустанайской области РК (Билингвистический аспект): Автореферат. – Челябинск, 2011. – С. 1-7.
 Жеребило Т.В. Термины и понятия лингвистики: Общее языкознание // Социоллингвистика: Словарь-справочник. – Назрань: «Пилигрим», 2011. – 280 с.

Дятленко П. Языковая политика и языковые реформы в государственном и национальном странстве (аналитический обзор). // Социологическое обозрение. – М., 2007. Том.6. №3. – С. 1.

Алпатов В.М. Языковая политика в современном мире: «Одноязычная» и «двуязычная» практика и проблема языковой ассимиляции.//CorporatePolitics. – А., 2013. – С.1-13.

<http://www.akorda.kz> Елбасының 2010 жылғы 1 ақпандағы №922 жарлығы – Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспары;

<http://www.adilet.zan.kz> Елбасының 2010 жылғы 19 наурыздағы №958 жарлығы – Үдемелі индустриялық-инновациялық дамыту жөніндегі мемлекеттік бағдарлама;

<http://www.economica.astana.kz> 2007 жылғы 6 сәуір №310 жарлығы – Қазақстан 2030 жылға дейінгі Даму стратегиясы;

<http://www.economica.astana.kz> Елбасының 2012 жылғы Қазақстан халқына жолдауы «Қазақстан – 2050» Стратегиясы;

<http://www.zakon.kz> «Тілдерді қолдану мен дамытудың 2001-2011 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы», «Тілдерді қолдану мен дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы».

<http://www.egov.kz> «Қазақстан Республикасындағы тіл туралы» 1997 жылғы 11 шілдедегі Қазақстан Республикасының Заңы.

Strategplanrazvitia_kaz.doc.

Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы: «Жібек жолы» баспа үйі, 2010. – 232 б.

References

Suleymenova E. Ocherkyazykovoypolitiki I yazykovoyssituatsii v Kazakhstane. – А., 2009.-1-7s.

Svinchukova E.G. yazykovayakartinamirarusskoydiaspori v Kazakhstane.-Moskva, 2011.-3-5s.

Trushkina K.A. Gorbunova V.S. Osobennosti kommunikatsii na angliiskom yazike v Indii.// Perspectives of sciences and education.-M.:2014.№5(11).-s.41-49.

Zabelina N.A.Dvuyazichiye: yazyk kak dostoyaniye sotsiuma.– М.,2010.-28-31s.

Among Wealthy Nations.U.S. Stands Alone in its Embrace of Religion. //The New Research Center for the People and the Press. 19 December 2002. –P.13-17.

Zograf G.A. Yazyki Yuzhnoy Azii.-M.:Nauka, 1990.-33-40s.

Barannikov P.A. Yazykovaya situatsiya v areale hindi.-M.:Nauka,1984.-27s.

Kazkhstandagi til sayasati zhane onin etnosaralik karim-katinastarga ikpali.-Almaty, 2007.-2b.

Telebayev G.T. Gosudarstvennaya yazykovaya politika v RK.// New social policy and public administration.-А., 2011.-S.1-3.

Primin V.V. Etnonatsionalnaya Politika Kazakhstana: noviye trendi I tehnologii.//New social policy and public administration.-А., 2011.-C.6-9.

Zhikeeva A.R. Yazykovaya situatsiya Kustanayskoi oblasti RK (Bilingvisticheski aspekt). Avtoreferat.-Chelyabinsk, 2011.– 1-7s.

Zherebilo T.V. Termini I poniyatiya linguistiki: obshee yazykoznaniye.// sociolinguistika: Slovar-spravochnik.-Nazran: “Pili-grim”. 2011.-280s.

Dyatlenko P. Yazykovaya politika I yazykoviye reformi v gosudarstvennom I nacionalnom stranstve (analiticheski obzor). // Sociologicheskoye obozreniye.-M., Том.6. №3.2007.-S.1-12.

Alpatov V.M. Yazykovaya politika v sovremennom mire: “Odnoyazychnaya” I “dvuyazychnaya” praktika I problema yazykovoy assimilyatsii.// CorporatePolitics.-А., 2013.-C.1-13.

<http://www.akorda.kz> Elbasinin 2010 zhilgi 1 akpandagi No.922 zharligi – Kazakhstan Respublikasinin 2020 zhilga deyingi Strategiyalik damu zhospari;

<http://www.adilet.zan.kz> Elbasinin 2010 zhilgi 19 naurizdagi No.958 zharligi – Udemeli industriyalik innovatsionalik damitu zhonindegi memlekettik bagdarlama;

<http://www.economica.astana.kz> Elbasinin 2007 zhilgi 6 sauirdegi No.310 zharligi – Kazakhstannin 2030 zhilga deyingi damu Strategiyasi;

<http://www.economica.astana.kz> Elbasinin 2012 zhilgi Kazkhstan khalkina zholdauı “Kazakhstan-2050”Startegiyasi;

<http://www.zakon.kz> Tilderdi koldanu men damitudin 2001-2011 zhildarga arnalgan memlekettik bagdarlamasi”, Tilderdi koldanu men damitudin 2011-2020 zhildarga arnalgan memlekettik bagdarlamasi”;

<http://www.egov.kz> “Kazakhstan Respublikasindagi Til turalı” 1997 zhilgi 11 shildedegi Kazakhstan Respublikasinin Zani; Strategplanrazvitia_kaz.doc.

Nazarbayev N.A. Tarikh tolkininda.-Almaty: “Zhibek zholı” baspaui, 2010.-232b.

¹Turumbetova L.A., ²Manabayev B.M., ³Shayakhmetov O.M.

¹candidate of philology, acting associate professor, e-mail: t.lyaila@mail.ru

²PhD doctor, e-mail: axmad@mail.ru

³m.a., lecturer, e-mail: olzhasnm@mail.ru

Nur-Mubarak Egyptian University for Islamic Culture, Kazakhstan, Almaty

KAZAKHSTAN EDUCATION SYSTEM BREAKTHROUGH, HAVING OVERCOME THE TRAGIC EVENTS IN THE HISTORY OF KAZAKH PEOPLE

This paper deals with the development of education in Kazakhstan during the historical period from the beginning of the First World War until nowadays, how Kazakh people, having 2% of the population being educated by the time of the October Revolution, came to the present results. The purpose of the study is to show the great changes in the literacy of people, how after one century, in 2017, Kazakhstan ranked the 4th place among 137 countries of the world in terms of primary education according to the Global Competitiveness Index. The author pays much attention to the situation in the country during the twentieth century, the tragic events in the history of Kazakh people. The aim of the author is to give the analysis of the influence of more than seventy years of Soviet power on education, which established a strict order of teaching Russian language in Kazakh schools. The policy of “Russification” of education had an impact on the development of school education in Soviet Kazakhstan. Training of highly qualified scientific experts, engineers of different spheres of industry have become the foundation for the development of large-scale industrialization nowadays. 110 countries in the world consume more than 500 types of products, manufactured in Kazakhstan, though even at the beginning of the XXI century, Kazakhstan was not well known in the globe. It is the evidence of the breakthrough of the new educational model and the model of economic development in the country.

Key words: education, population, literacy, approach, transit.

¹Турумбетова Л.А., ²Манабаев Б.М., ³Шаяхметов О.М.

¹фил.ғ.кандидаты, доцент м.а., e-mail: t.lyaila@mail.ru

²PhD докторы, e-mail: axmad@mail.ru

³магистр, оқытушы, e-mail: olzhasnm@mail.ru

Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Қазақстан, Алматы қ.

**Қазақстандық білім беру жүйесінің серпінділігі
қазақ халқының тарихындағы қайғылы оқиғалардың еңсеруі**

Бұл мақалада Қазақстан тарихындағы алғашқы дүниежүзілік соғыстың басынан бастап, бүгінгі күнге дейінгі білім берудің дамуы талқыланады. Халықтың сауаттылығы екі пайыз болғанына қарамастан, қалайша Қазан төңкерісінен кейін қазақ халқы нақты нәтижелерге қол жеткізді. Зерттеудің мақсаты: халықтың сауаттылық деңгейіндегі үлкен өзгерістерді атап өту болып табылады. 2017 жылғы жаһандық бәсекеге қабілеттілік индексіне сәйкес бастауыш білім беруде Қазақстан әлемнің 137 елінің арасында төртінші орынды иеленді. Авторлар XX ғасырдағы елдегі жағдайға, қазақ халқының тарихындағы қайғылы оқиғаларға көп көңіл бөледі. Авторлардың мақсаты – қазақ мектептерінде орыс тілін оқытудың қатаң тәртібін анықтайтын кеңес өкіметінің білім беруіне әсер етуін талдау. Білім беру жүйесінде «орыстандыру» саясаты Қазақстандағы мектеп білімін дамытуға үлкен септігін тигізді. Бүгінгі таңда ауқымды индустриаландыруды дамытудың негізгі – жоғары білікті ғалымдарды, түрлі салалардың инженерлерін даярлау болып табылады. XXI ғасырдың басында Қазақстан әлемде кеңінен танымал болған жоқ, соған қарамастан әлемнің 110 елінде Қазақстанда өндірілген 500-ден астам өнім түрлері қолданылады. Бұл жаңа білім беру моделі мен еліміздің экономикалық даму үлгісінің серпінділігіне куә болады.

Түйін сөздер: білім беру, халық, сауаттылық, көзқарас, өту.

¹Турумбетова Л.А., ²Манабаев Б.М., ³Шаяхметов О.М.

¹к.фил.н., и.о. доцента, e-mail: t.lyaila@mail.ru

²PhD доктор, e-mail: axmad@mail.ru

³магистр, преподаватель, e-mail: olzhasnm@mail.ru

Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Казахстан, г. Алматы

Прорыв казахстанской системы образования, преодолевающая трагические события в истории казахского народа

В данной статье рассматривается развитие образования в Казахстане за период от начала Первой мировой войны до наших дней, как казахский народ, имеющий 2% образованного населения ко времени Октябрьской революции, пришел к настоящим результатам. Цель исследования – показать большие изменения в уровне грамотности людей: в 2017 году Казахстан занял 4-е место среди 137 стран мира по уровню начального образования согласно индексу глобальной конкурентоспособности. Автор уделяет большое внимание ситуации в стране в двадцатом веке, трагическим событиям в истории казахского народа. Целью статьи является дать анализ влияния на образование советской власти, установившей строгий порядок преподавания русского языка в казахских школах. Политика «русификации» образования сыграла большую роль в развитии школьного образования в Казахстане. Подготовка высококвалифицированных научных кадров, инженеров различных отраслей промышленности стала основой для развития масштабной индустриализации в стране. 110 стран мира потребляют более 500 наименований продукции, произведенной в Казахстане, хотя даже в начале XXI века Казахстан не был широко известен в мире. Это свидетельствует о прорыве новой образовательной модели и модели экономического развития страны.

Ключевые слова: образование, население, грамотность, подход, переход.

Introduction

The year 2018 is ending. The world is experiencing an acute crisis of values and views. More and more voices are heard about the confrontation of civilizations. The shot from the cruiser Aurora, the end of the First World War 100 years ago, had a great influence on the subsequent course of events in the world history. It would not be an exaggeration to say that all the misfortunes of the 20th century, which brought terrible tests for humanity, began precisely with the First World War (1914-1918). It was the most important event of the century, one of the most widespread-armed conflicts in the history of humankind, which brought grave sufferings to people. This war became the frontier from which a new period of history began. The war transformed the world: the world map changed, new types of political systems appeared. The October revolution became the culmination of the broadest social revolution in Russia, which coincided in time with the overthrow of the Provisional Government and the seizure of political power by the Bolshevik Party, the establishment of Soviet power at the end of 1917. The Soviet period in the history of many nations that inhabited the vast Russian empire was extremely complex and controversial. This excursion into history is made in order to analyze how the Kazakh people went through this period, how they survived, and the true significance of the

historical and cultural heritage of the Kazakhstani education, the breakthrough in many respects in the field of training specialists in various fields.

In the twentieth century, Kazakhstan was included into the orbit of the deepest political cataclysms. The path of the Kazakh people was tough, full of tormented difficulties. It was a time of wars, hunger, and repression. The scale of the catastrophic situation in the country during 1920-1930 years was grim and harsh. Of the 15 states that were part of the Soviet Union, Kazakhstan was the most multinational and the only state where the titular nationality did not constitute the overwhelming majority of the population after attaining independence in 1991. The rapid changes and cardinal transformations of Kazakhstani society, the colossal and unique Kazakhstan experience in the context of historical and cultural renaissance, the advance in the field of education is of extreme interest for many countries. The exchange of information between representatives of the scientific teaching community of different countries, carrying out a comparative study of all components of national education system is of great significance nowadays.

Methods

General scientific methods such as analysis, synthesis, classification and generalization; the comparative study of the development of education.

Main body

Great tragedies, victims of Kazakh people on the way to the high level of education

The XX-th century became for Kazakhs a century of tragic events that transformed them into the minority on their own native land. There were some reasons for this situation. The fundamentals of turning the Kazakhs into a minority in their original territory were laid back in the years of the First World War, when the number of Kazakhs was significantly reduced due to the decrease in the level of natural growth and the increase in mortality. These were also the consequences of the defeat of the uprising in 1916, when hundreds of thousands of Kazakhs died. The uprising of Kazakh people in 1916 can be regarded as an important milestone in the history of Kazakhstan and on the way to the national independence. The Russian colonial regime engaged in brutal collective punishment and ethnic cleansing when suppressing the 1916 revolt of Kazakhs, just as the French did in Algeria, and the British did on the North-West Frontier. The revolt was a reaction to the tsar's edict (25 June 1916), ordering males of non-Russian origin aged 19-43 to register for work at military installations of the Russian army. This was the second year of Russia's participation in the First World War, which led to a huge loss of human lives. By 1919, roughly half of the population was starving. Epidemics of typhus and malaria were also widespread. Millions of Kazakhs died because of several waves of famine. The number of Kazakhs decreased from 6.47 million in 1924 to 2.1 million in 1937.

Kazakhstan was the site of some of the biggest labour camps of the Soviet Gulag system. The Gulag system was known as the place for political prisoners and as a place for repressing political opposition to the Soviet state. The word "GULAG" is an acronym for Glavnoe Upravlenie Lagerei or Main Camp Administration. Later, over time, the word signified the system of labour camps, punishment camps, and women's camps, criminal and political camps. According to some researchers, it is estimated that 14 million people were sentenced to imprisonment in the Gulag labour camps from 1929–1953, and some 5 million people were sent to Kazakhstan over the years of repression. The death rate in camps was high. It was found that between 1934 and 1953, 1 053,829 people died in the Gulag camps. 25,000 people were executed between 1921-1954. The former women's camp, ALZHIR, which is an acronym for Akmola Camps of Wives of Traitors of the Motherland, is within a few dozen

kilometers of the capital of the country, Astana, and within a few hours are the remains of larger camps, such as Karlag in Karaganda. Zhezkazgan city was the site of the Kingyr Gulag. There, a massive uprising against the Soviet regime took place in 1954. Kingyr was part of a larger GULAG system known as Steplag. Rudnyk (located 26 km northeast of Zhezkazgan) was used to be the post of Steplag that housed most prisoners, some 100 prisoners used to die every day, out of the total population of 9000-12 000; the dead prisoners were constantly replaced by new ones. In May 16, 1954 in Steplag, the massive uprising against the Soviet regime, which shook all the system of GULAG, began. The revolt of prisoners of Steplag proceeded forty days. It was suppressed by means of military equipment and parts of regular army. The heads of the resistance were arrested. According to the stories of eyewitnesses, the number of the killed and wounded was more than 700 people. Kingyr resistance of prisoners is of great importance in the history of existed camps. After Kingyr revolt unbearable special camps in all system of GULAG were liquidated.

The advanced part of well-educated people of Kazakhstan was exterminated in the 20-50s of the twentieth century. Well-known Kazakh cultural figures and politicians, including writers and social activists such as Shakarim Kudayberdyuly, Beimbet Maylin, Myrzhakyp Dulatov, Saken Seifullin, Sanjar Asfendiyarov and Ilyas Dzhangsugurov; an educator and intellectual Akhmet Baitursynov; politicians and intellectuals Turar Ryskulov and Mukhamedzhan Tynyshpayev were sentenced to death. There are different estimations about the total number of deaths. They say more than 15 million people: murdered, tortured-to-death or worked-to-death prisoners in the Gulag camps during the period of 1929-1960. Only in the years 1937-1938, more than 100 thousand people were repressed in the republic, a quarter of this list were sentenced to capital punishment. Such a number of repressed people for a small republic by the number of the population caused irreparable harm in the demographic and intellectual potential.

Due to the policy of forced collectivization that had very negative consequences, in the early 1930s, Kazakhstan experienced one of the most tragic pages in its history, the Great Famine of 1932-1933. The famous Bolshevik leader F. I. Goloshchekin spent the so-called "Small October" in the Kazakh region. People were deprived of livestock, property, and under the police escort sent to "points of settlement", where people simply died without means of subsistence. By 1933, about

one-tenth of 40 million livestock remained. The Kazakh people suffered heavy losses because of the famine. They lost 2,400,000 people — 49% of the total number of Kazakhs in those years. Trying to avoid a hard fate, many Kazakh families tried to migrate from the territory of the republic. Only from the beginning of 1930 to the middle of 1931 almost 300 thousand households migrated from the territory of Kazakhstan. Most of the population who fled from the Soviet regime moved to the territory of China, Iran and Afghanistan. In total, 1.3 million people migrated outside the republic during the famine. The famine of 1932–1933 ruined Kazakhstan, led to unprecedented casualties and irrecoverable losses.

In the 1930s and 1940s, more than 40 entire nations and ethnic groups were deported to Kazakhstan, including Koreans, Kurds, Iranians and many others. They were subjected to special settlement, forcible eviction, inhuman deportation. Stalin and his entourage had virtually unlimited power, depriving the Soviet people of their rights and freedoms. In the 1930-50s, about 3.5 million people left their places of origin. During World War II Germans, Greeks, Chechens, Ingush people, Balkar population were sent to Kazakhstan. More than 1.3 million people were deported as representatives of “unreliable nations” according to Stalin’s definition. The deported peoples were morally and socially disadvantaged, had distorted destinies without elementary rights. “The goal of such a massive deportation was to deprive the people of not only their homeland, not only their land, but also their language, history, culture, kinship in a very short time. It was only in this case that any person German, Kalmyk, Chechen, Crimean Tatar, Ukrainian, Pole, and others became an obedient and resigned part of the totalitarian regime” (Aldazhumanov, 2000). Each step of the special migrant was under control, any minor violation was immediately punished. Thousands of people were subjected to moral and physical torture, many of them were exterminated. The life of their families was turned into a hopeless strip of humiliation and suffering. Kazakh people, in spite of their own difficult situation, helped them to stand up, to survive. All these nations and ethnic groups found understanding and support of Kazakhs, found their second Motherland on the land of Kazakhstan. Kazakh women warmed the orphaned children of immigrants with their hospitality, tolerance and sympathy. To some extent, this is the result of the centuries-old traditions of the Kazakh people. This is a special mentality associated with the specifics of a nomadic lifestyle. Kazakh people

demonstrated the feelings in relation to deported migrants, much wider than includes the concept of “tolerance”. It was mercy, compassion, empathy, and even self-sacrifice.

Perhaps there is no more controversial discovery of humankind in the world than nuclear energy. It allowed a man to enter a new technological era. But people, in addition to the peaceful use of energy, invented nuclear weapons, the most terrible and destructive weapons in the world. They are terrible not only because of having a huge destructive force, but because of having terrible consequences.

The Semipalatinsk Test Site (“The Polygon”) was the primary nuclear testing site for the Soviet Union. It is about 150 kilometers west of the town Semey (named Semipalatinsk until 2007). Lavrentiy Beria, the head of the Soviet atomic bomb project, selected the place in 1947. He claimed that the huge steppe region was totally uninhabited. Workers from Gulag camps were brought in to build a big complex of buildings and laboratories. The first Soviet atomic bomb RDS-1 was tested here on the 29 of August 1949. Between 1949 and 1989, 456 nuclear tests, including 340 underground and 116 atmospheric explosions with mushroom clouds were produced at this place. Nowadays these data seem to many people only as statistics, but behind each figure is the ruined health of many people. In Semey, in the Department of Anatomy and Histology of the Medical University, there is one of the most terrible museums of Kazakhstan. It is located in a small room, which includes dead children in test tubes with formalin who were born with various physical disabilities. Their life was impossible with such deformities.

The Soviet commandment conducted these tests without any regard for the effects on the local environment or the almost quarter-million inhabitants of the region. The total power of nuclear charges tested underground and in the air only for the period 1949-63 in Semipalatinsk test site, is 2500 times greater than the power of the atomic bomb dropped on Hiroshima. In the areas adjacent to the test site, people were exposed to radiation, which eventually led to diseases and genetic disorders. In the summer of 1991, the site was closed. Nevertheless, a tenth of the country’s total population, nearly 1.5 million people, have health problems. One in every 20 children in the area is born with serious deformities. Today, about a million people have been officially recognized as victims of nuclear tests at the Semipalatinsk test site. The exact number is not known. There are no data in any of the open sources of information. Moreover, often the

victims are not even the people who lived in those years at this land, but their children or grandchildren. After many years, “the Polygon” still affects the birth of children with physical disabilities. Many of them already live in other cities of the country. According to the Minister of Health of the Republic of Kazakhstan Yelzhan Birtanov, over 35 thousand cancer patients were registered in Kazakhstan in 2017, and the total number of cases is 171 thousand people. The consequences of many years of nuclear testing have affected the health of the inhabitants of the regions adjacent to the test site, because cancer diseases often become a consequence for those who have been exposed to nuclear radiation.

In 1955, the Baikonur military test site was created to test ballistic missiles, which in 1957 became the first cosmodrome of the planet: from here, the first artificial satellite of the Earth was launched. In subsequent years, thousands of launch vehicles with artificial earth satellites, including military satellites, as well as hundreds of intercontinental rockets, launched from Baikonur. Children with genetic diseases, leukemia, infertility, and cancer are common here. In 1969–1970, a series of experiments “Say-Utyos” with the underground disruption of industrial thermonuclear charges was conducted in the Mangyshlak region (modern Mangystau region). The USSR Ministry of Defense deployed both military bases and test sites on the territory of Kazakhstan. The closed town, Stepnogorsk, was built 200 km northeast of Akmola, where nuclear and bacteriological weapons were developed at two plants. In addition, secret tests of bacteriological weapons were conducted on the island “Vozrozhdeniye” in the Aral Sea.

To achieve independence, Kazakh people had to struggle a lot. The most important event on the way to independence happened on the 16–17 of December 1986, in Almaty. The protests of Kazakh people, known as Zheltoksan, demonstrated that Kazakhs wanted to decide their fate themselves. Moscow used the army to quell the riot. The troops of Russian soldiers beat protesters with sharpened trenched shovels and chased them with dogs; fire engines sprayed demonstrators with water in freezing temperature. Four years later, in order to know the real truth, Kazakh intellectuals convened a public commission that concluded that more than 1,700 protesters were injured, some 8,500 detained, hundreds lost their jobs, dozens were jailed, 168 protesters were killed, and more than 100 people were frozen to death. This violent crushing of the demonstration was the beginning of the end of the Soviet Union. Kazakh people were first to rattle the Soviet cage.

Therefore, analyzing all these events, we see the huge human victims and sufferings on one side of the scale. A myriad of hardships that fell to the share of the Kazakh people could not break their spirit, they managed to survive, survive and gain their own statehood. Indeed, the Kazakh people one thousand times died and rose again, as the poet Zhuban Moldagaliyev wrote in the poem “I am Kazakh.” The Kazakh people found the strength to rise from the ashes again and continued to live, despite all the vicissitudes of fate. Our ancestors always kept the memory of their greatness, of past glory. According to L. N. Gumilev, who himself spent time in the Gulag, “every nation is an instrument with a special timbre in the orchestra of mankind, because it can do something that other people cannot do to such an extent. Ethnos is a geographical phenomenon, always associated with the host landscape, which feeds the adapted ethnos. Ethnos is not a social formation, but the synthesis of the landscape (soil, flora and fauna) and the biological nature of people living in a particular geographic environment, the geological and biological formation” (Gumilev, 2001:81). Kazakh society created a unique space where over the centuries powerful empires and states arose, perished and rebelled from the ashes, where the most important trade routes connecting East and West passed. The historical and cultural associations of ancient tribes that existed on the territory of the country for many centuries were the basis for the formation of the Kazakh ethnic group. Now Kazakhstan as a multiethnic, multicultural state is a communicative space of interaction between different ethnic, religious, social and cultural communities. International and civil accord in society, ethnic identity, ethnic community, determined by the nature of communication and the peculiarities of social relations, is an expression of human solidarity. Ethnic mentality of the Kazakh nation is based on openness, friendliness, kindness of soul, forgiveness, hospitality. Hospitality as the characteristic feature is soaked with the milk of mother since childhood.

As for the development of education in Kazakhstan, from the Middle Ages there was a system of childhood education in the villages. Until the middle of the XIX century, training was conducted in madrasahs and mektebs. Madrasahs were prototypes of higher education. Mullahs, teachers of mektebs, were trained in them. Madrasah functioned at the mosques. Education in madrasahs included such subjects as Islam, philosophy, history, mathematics, medicine, astronomy; linguistics. The most famous of the madrasahs was located in Otrar,

where Abu Nasir al-Farabi (ca. 870-950) studied. The second largest library in the world was located in Otrar, in Kazakh land. The Arabic graphics began to be used on the territory of Kazakhstan from the second half of the 10th century on the completion of the conversion to Islam. Between the 18th and 19th centuries, the territory of Kazakhstan was annexed to form part of the Russian Empire. The great enlightener, Ibrai Altynsaryn (1841-1889), devoted all his life to education spreading. It was his primary concern, and he is remembered as the "Kazakh pedagogue." He was the author of the first Kazakh-Russian dictionary and the first Kazakh grammar; he introduced secular prose into Kazakh literature. He translated numerous Russian literary works into Kazakh. Altynsaryn attended a Russian school for interpreters in Orenburg, from 1850 to 1857. He was appointed the school inspector of Turgai oblast in 1879, and did much to expand the Turgai education system for Kazakh benefit. In 1887, he tried to introduce education for Kazakh girls; he also sought to create an agricultural school for Kazakhs. Only 2% of the Kazakh population was educated by the time of the October Revolution.

With the establishment of the Soviet Power, in 1920, Kazakhstan became a part of Russian Soviet Federal Socialist Republic (RSFSR) named Kirgiz Autonomous Soviet Socialist Republic, since 1925 it was named Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic, and in 1936 it changed its status and became one of the Soviet Union Republics - Kazakh Soviet Socialist Republic (Kazakh SSR).). During this period, the education policy in Kazakhstan was determined centrally, from Moscow. One of the first reforms of the Soviet government was the fight against illiteracy. Illiteracy was understood as ignorance of the Russian language. The knowledge of the Arabic language, which Kazakhs owned in connection with their Islamization, was not taken into account. In 1920, commissions were organized for the elimination of illiteracy. The elimination of illiteracy took place in difficult conditions: there were no teachers, no textbooks. The famine in Kazakhstan significantly decreased the number of schoolchildren in Kazakh primary schools. In 1932-1933 one million 750 thousand people became direct victims of the famine and the associated diseases, that is 42% of the Kazakh population of Kazakhstan, many of them being children; over 50 thousand Kazakh children lost their parents. In 1930/31 academic year, a four-year comprehensive compulsory primary education was introduced. In 1937/38 academic year, the education authorities of Kazakhstan set up new curricula for primary and

secondary schools. According to these curricula town and rural schools were to teach the following subjects: native language, literature, Russian language, Russian literature, foreign language, arithmetic, algebra, geometry and trigonometry, natural science, history, geography, physics, chemistry, geometry and mineralogy, Constitution, drawing, singing, physical training.

In 1938, The Soviet of Public Deputies of the USSR and the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan introduced another special Act "On mandatory course of the Russian language in Kazakh schools". This Act established a strict order of teaching Russian in Kazakh, Uzbek, Uyghur, Tartar and other schools, as well as providing writing textbooks and improving methods of teaching and training teachers of the Russian language. It meant the beginning of "Russification" of school education in Kazakhstan. "The system of education has become one of the main tools of Russification and distribution of the Russian language as the second native language. Numerous education reforms were carried out, the result of which was introduction of the Russian language as a compulsory subject in all types of educational institutions at all levels. The 1958-1959 education reform introduced the right of parents to choose the language of learning for their children. The motivation for choosing a language of learning was extremely simple: only Russian language could provide success in life. The amount of national schools decreased drastically (for example, in Almaty, the capital of Soviet Kazakhstan up to the middle of the 1980s there was only one Kazakh secondary school No. 12). To get the higher technical education in Kazakh language was impossible till the end of 1980. The full cycle of getting education: primary school -secondary school - higher school existed for a long time only in the Russian language (Suleimenova, 2011:59). This policy was pursued during further implementation of the Soviet education, and its consequences still have an impact on the current development of school education in post-Soviet Kazakhstan. It is noteworthy that "Russification" was a common policy of the USSR.

By the forties in Kazakhstan, illiteracy was largely eliminated, instead of the old schools; a new comprehensive school was created for all segments of the population. During the years of Soviet power, secondary, special, vocational and higher schools began to operate. All institutes and universities appeared in Kazakhstan under the Soviet regime. In 1928, the Pedagogical Institute began its educational activities, preparing the first Kazakhstani cadres

for secondary schools and technical schools. In 1931, the State Medical Institute began training pediatricians, general practitioners, surgeons and narrow specialties. 1934 is the time of opening of the Kazakh State University. It was the first supplier of the intellectual and scientific elite for the Kazakh Republic in those years.

More than seventy years of Soviet power influenced greatly on the development of education in Kazakhstan. It was a time when the historical memory of the Kazakh people was nearly eradicated. "In the thirties during the famine 2 million people died. During the years of Stalin's terror, the territory of Kazakhstan turned into a space of Gulag camps. Only now, the population of the Republic begins to realize its past" (Karakozova, 2001:53). On June 22 the Great Patriotic War began. From July 1941 to October 1942, large industrial enterprises with complete equipment and necessary raw materials were moved to Kazakhstan: 142 heavy and medium machine-building plants, as well as textile, cotton spinning, shoe and other factories. During the war years, more than 300 factories were relocated to Kazakhstan. In 1941–1942 532,500 people from the western regions found shelter and work, as well as 50,000 professional and engineering workers and about 970,000 repatriated Poles and Germans. Two thousand builders of Donbass mines joined the ranks of the working class of the republic (Kazinform, 2014a). In Almaty, 8 evacuation hospitals were deployed, 15 universities and technical schools, about 20 research institutes, over 20 cultural and educational institutions were located. Educational institutions of higher and secondary special education were evacuated along with the teaching and student staff. Of the 22 universities that were evacuated, 12 were located in Almaty. The Soviet Higher Technical School continued to train specialists for industries of major defense importance. The Moscow Mining Institute with a part of students was evacuated to Karaganda. The existence of a large number of evacuated universities in Kazakhstan, famous scientists and teachers who worked in them, raised to a qualitatively new level the scientific and pedagogical potential of universities of the republic. Among the scientists and teachers who arrived during the evacuation period in Kazakhstani universities, there were 5 academicians, 35 professors, 92 associate professors from Moscow, Leningrad, Kiev, Dnipropetrovsk and other cities of the Soviet Union who conducted scientific and pedagogical work. A new type of Kazakh intelligentsia was formed under the influence of

these scientists sent to Kazakhstan during the years of evacuation from Moscow, Leningrad, Kiev and other cities of the Soviet Union.

For the period, 1927 - 1991 a network of universities was developed in Kazakhstan, and it included 55 higher education institutions. The most significant changes occurred in the periods: 1927-1940 from one to 20 universities and 1960 - 1970 from 28 to 44 universities, the network of universities of Kazakhstan, which was formed in 1980s, remained unchanged until 1991. Later, it was allowed to open private universities, the number of universities, academies and institutes increased. By the time of the collapse of the USSR in Kazakhstan for three decades (from the beginning of the 1960s to the end of the 1980s), a large engineering class, a powerful industrial potential, highly qualified scientific experts and intellectual personnel was created among the Kazakhs.

Education requires certain costs. Consideration of economic and financial factors is necessary for the development of education. The Bolashak program, the unique program, occupies the special place in Kazakhstan. The Bolashak international scholarship was established in November 5, 1993 by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev (Republican Commission for Personnel Training Abroad, 1993). At the dawn of independence, the Republic of Kazakhstan required highly qualified personnel who were to carry out further reforms. For the first time in the history of the post-Soviet states, talented young people were given the opportunity to receive education abroad. In 1994, first groups of Kazakhstan students were sent to study at foreign universities. From 1994 to 2013 the international scholarship "Bolashak" was awarded to 10346 Kazakhstanis to study at the 200 best universities in 33 countries. It allowed the most talented and capable young people to get an education in the best universities in the world.

The first decade of the 21st century in the Republic of Kazakhstan was characterized by new approaches to the development of the national education system, the implementation of large-scale educational reforms that turn education into a key component of a set of measures to support the economic and social development of the country. Today, the changes taking place at an incredible speed in the world affect all aspects of our life. "In 2017, according to the Global Competitiveness Index, Kazakhstan ranked the 4th place among 137 countries of the world in terms of primary education increasing its position from the 118th place. Kazakhstan ranks 56th out of 188 countries in the

“Human Development Index” ranking among the countries with a high level of human development. In terms of economic competitiveness according to the IMD-2017 Institute of Management, Kazakhstan’s position in the education sub-factor is the 35th place in the world. In 2017, among the international awards of Kazakhstani schoolchildren, 661 awards were won at the Olympiad and scientific competitions, including 125 gold medals, 197 silver medals, 327 bronze medals, and 12 diplomas of honor. As for the most prestigious international Olympiads, Kazakhstani youth team won the 10th place in the world “ (primeminister.kz). All these figures speak about the big breakthrough of Kazakhstan in the field of education over the past period.

The introduction of a new educational model made it possible to introduce a multi-level system of training specialists, significantly improving the level and quality of education as a whole, and make Kazakhstan’s diplomas competitive. The process of globalization in the 21st century encompasses an increasing number of countries, introducing high technologies, developing transnational companies and global financial corporations. Globalization is also manifested in the increase in academic exchange and geographical mobility of the workforce. Being located at the junction of western and eastern cultures, at the junction of Europe and Asia, the Kazakhstan education system also introduces the latest technologies and actively integrates into the world educational and scientific space. International integration processes in the educational systems of various countries dictate the need to develop equivalent learning parameters in Kazakhstan based on the world standards. Unlike the previous decades of the formation of an independent Kazakhstan, when natural and productive resources were important for economic growth, now the most important thing is human capital. The effect of critical mass is important in education and science: the more talents are concentrated in one place, the higher the productivity of each of them and the more competitive the country. Republic of Kazakhstan creates unprecedentedly favorable conditions for youth. The large-scale project of spiritual modernization of “Ruhani Zangiru”, initiated by the President of the Republic of Kazakhstan N. A. Nazarbayev, sets epochal tasks in the field of science, education, language, without which it is impossible to realize the spiritual potential of every citizen and nation as a whole. The fateful tasks assigned to specialists in the humanities are aimed not only at preserving national identity and cultural identity,

but also attaining civilization identity, openness to dynamic global processes, global competitiveness.

The issues of language learning as an integral part of the national-cultural code and education as a means of ensuring the continuity of generations and the sociocultural phenomenon take the importance of national priorities. “If, in the Soviet era, Russian was the unambiguous choice of language medium for any parents seeking to provide their offspring with educational and employment mobility, today the calculation is somewhat more complex. Unlike in the Soviet era, higher education is available in the Kazakh language in an extensive list of disciplines” (Fierman, 2006).

All changes in society and in the world are reflected in language, culture and functioning of the languages. Overcoming inevitable difficulties, the Kazakh people adequately stood the test of the privileges of the state language, showing will, delicately building dialogues with all world cultures. Only decades later, at the new stage of civilizational development, the revival of the national and universal human values became irreversible, became the world’s wealth and entered the treasury of world civilization, preserving the value of multiethnicity proven over the years. Only in the dialogue with other nations, in the dialogue of cultures and civilizations our country will be able to achieve success in the future. It should be noted that respect to other people, to their culture, language and religious tolerance is intrinsic in Kazakh mentality.

The decree of the President of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev “On the transition of the alphabet of the Kazakh language from the Cyrillic alphabet into the Latin script” dated October 27, 2017 caused an ambiguous reaction in the society. In the 20-30-40-ies of the twentieth century from 72 languages of the USSR 50 languages were transited into Latin. Before World War II, almost all nations in the USSR were transferred to the Cyrillic alphabet. During the Soviet era, the writing of the Kazakh people changed several times. Kazakh writing before the revolution was based on Arabic script, which was used from the second half of the tenth century. In 1924 Ahmet Baitursynov reformed the Arabic script. The consequences of changes of graphic systems are felt until now. Cultural heritage on Arabic and Latin graphics is lost and it has not been restored yet.

Considering all these transitions to essentially different alphabets, the transition to the Cyrillic alphabet made it possible to build a society of universal literacy, which at all known costs was a huge civilizational breakthrough.

After the collapse of the Soviet Union, unlike its Turkic neighbors, Kazakhstan did not force the transition to Latin. Moreover, as the analysis of the experience of Uzbekistan and Azerbaijan shows, such tactics had its advantages, because now there is an opportunity, given their experience, to build their own model of switching to the Latin alphabet. Considering that the new Latin basis of the Kazakh language should be as close as possible to the most modern requirements, a lot of hard work was done, the most thorough analysis of the opinions of IT specialists, as well as problems related to the phonetic adaptation of the Kazakh language based on the new alphabet was carried out. The work in this direction is still going on. The problem of transition to the Latin graphics requires a serious solution from all sides.

As it was said in the new message of the President of Kazakhstan N.A. Nazarbayev of October 5, 2018 “We have created an independent Kazakhstan, which has become a brand that causes trust and respect in the world. The basis of the country’s socio-economic success is civil peace, interethnic and interfaith harmony, which continue to be our main value. It is necessary to accelerate the creation of its own advanced educational system, encompassing citizens of all ages. A key priority of educational programs should be the development of the ability to adapt to changes and assimilation of new knowledge” (Kazinform, 2018b).

Conclusion

The destruction of any nation does not require nuclear bombs explosion or the use of far radius missiles action. All that is required is the reduction in the quality of education and the resolution of students’ deception in the exams passed. Having specialists of low-level education, patients die at the hands of such doctors. The hands of such engineers destroy buildings. The hands of such economists and accountants are losing money. Justice is lost in the hands of such lawyers and judges. The collapse of education is the collapse of the nation.

After obtaining independence Kazakhstan, being a former Soviet republic that had many classical features of the colony, has to build a new state in many respects on a fundamentally new basis. Kazakhstan has tackled many problems, connected with political organizations, territory, national and ethnic issues, social structure and social organization, foreign and home policy. Kazakhstan defined education as a priority of the socioeconomic development. Today, education

is global and a multipurpose social service. The spread of education internationally, because of globalization, has clearly had effects on culture worldwide. The internationalization of education is linked to various internal and external changes in the international system. Externally, there have been changes in the labour market, which have resulted in call for more knowledgeable and skilled workers with deeper understanding of languages, cultures and business methods all over the world.

Currently in Kazakhstan, various educational programs cover 85% of the population aged five to 24. Education includes training at all levels, ranging from kindergarten, primary and secondary schools, adult education, professional development of teachers, the promotion of lifelong learning opportunities for all segments of the population. Modern information technologies open access to education even for those who, for geographical or social reasons, are deprived of access to educational institutions, make available many educational resources due to the distance education, which allows a person, being in a place of permanent residence, to receive additional education, saving money and time. The modern education system must be able not only to equip the student with knowledge, but also, due to the huge flow of new information, to form the need for independent continuous mastering of information, to be aimed at continuous self-education and self-improvement, to have practical competencies and skills. Only such specialist can meet the needs of the time and be in demand in the labour market.

The experience of the independent development of Kazakhstan clearly shows that the state of education is largely determined by the effectiveness of the socio-economic development of the country. The introduction of a new educational model made it possible to introduce a multi-level system of training specialists, significantly improving the level and quality of education as a whole, and make Kazakhstan’s diplomas competitive. Today Kazakhs have deserved the right to revival of their historical heritage. Internal and external factors cause necessity of giving priorities to the Kazakh language and cultural values of Kazakhs. It becomes very important to pay more attention to education of young generation in the spirit of respect for the Kazakh language and the Kazakh culture. Education as a process of enlightenment and empowerment by which the individuals are able to secure a better quality of life should not become a means of westernizing of Kazakhstan society. On the contrary, it should treat each unique culture

and society with due respect, realizing that global education is not only knowing about the West, but also studying different cultures of the world, using different approaches, ways of teaching.

Education is the main indicator of the development in all civilized countries of the world. Indeed, countries compete with the systems of social values and the system of education. The task of entering the Republic of Kazakhstan among the 50 most competitive countries in the world can be solved if the country has highly qualified specialists with knowledge of high technologies. Globalization has influenced the use of language across the world. The importance of English as global language has been rapidly increasing. English is considered as a passport for a secure future. It is probably the

only language that is spoken in all the continents of the world. "Rather than a process which leads to uniformity and homogeneity, globalization seems to create new, hybrid forms of culture and language: the results of global influences meeting local traditions, values and social contexts" (Graddol, 1997:33). With the adoption of the Kazakhstan Development Strategy until 2030 an important stage in the life of the republic has begun that initiated the State project "Intelligent Nation - 2020", which is based on UNESCO's formulated "four pillars of education" – abilities to do, to learn, to live, to live together in the modern world. We hope that changes, reforms in the educational system are designed to bring Kazakhstan to the forefront in the world, to ensure the future of the Kazakh nation, a decent life for every citizen.

References

- Aldazhumanov K.S., Aldazhumanov E.K. Deportation of peoples - the crime of the totalitarian regime. Almaty, 2000. - 256 p.
- Contribution to a great victory: During the war years, Kazakhstan became home to 1.5 million evacuated citizens of the USSR inform.kz https://www.inform.kz/ru/vklad-v-velikuyu-pobedu-v-gody-voyny-kazahstan-stal-domom-dlya-1-5-milliona-evakuirovannyh-grazhdan-sssr_a2656092
- E.D. Suleimenova. Language processes and politics. Kazakh University. Almaty, 2011.-116 p.
- Fierman William .Language and Education in Post-Soviet Kazakhstan: Kazakh-Medium Instruction in Urban Schools. The Russian Review 65 (January 2006): 98–116pp.
- Graddol D. The Future of English? – London, UK: The British Council, 1997 <http://www.britishcouncil.org/learning-elt-future.pdf> [Accessed January 10, 2014].
- Gumilev.L.N. Ethnogenesis and the biosphere of the Earth.- SPb .: Kristall, 2001.-642 p.
- Karakozova Zh.K., Esimov G.A. Culture of Kazakh people: history and modern times.//Education in multicultural environment.- 2001-Almaty, Parasat. – P.6-54.
- Kazakhstan's global competitiveness index for 2017-2018.<https://www.kazinform.kz>
- Message from the President N.A. Nazarbayev to the people of Kazakhstan. Materials Information Agency Inform.kz. [access code: www.kazinform.kz, dated October 5, 2018].
- Novoe-kachestvo-obrazovaniya-itogi-2017-goda-i- plani-na 2018. <https://primeminister.kz/.../novoe-kachestvo-obrazovaniya-itogi-2017-goda-i- plani-na>. 14 February2018
- Resolution No. 1245 of the Cabinet of Ministers of the Republic of Kazakhstan of December 13, 1993 established the Republican Commission for Personnel Training Abroad.

¹Балтабекова С.Б., ²Ахапов Е.А.

¹магистрант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: baltabekovasyymbat3@gmail.com

²Ph.D., доценті м.а., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

ЖАПОНИЯДАҒЫ ХАЛАЛ КОНЦЕПТІСІНІҢ ТАРАЛУЫНА ИСЛАМ ДІНІНІҢ ӘСЕРІ: ТАРИХИ ШОЛУ

Жапонияға ислам діні тек Мейдзи дәуірінде ғана кірді. Оған себеп – Осман империясы мен Жапония арасында орнаған жақсы қарым-қатынас. Содан бері 200-ден астам жыл асса да, Күншығыс елінде әлі күнге дейін ислам діні жапондар үшін тылсым дүние болып қала берді. Соған қарамастан, Жапонияда кейінгі кезде халал концептісінің қарқынды түрде етек жая бастағанын байқауға болады. Ұсынылып отырған мақалада Жапониядағы ислам дінінің пайда болу тарихы мен даму тарихы қарастырылып, халал концептісінің қалай тарай бастағанын зерттеуге арналады. Мицубиши консалтинг компаниясы халал маркеті туралы жасаған зерттеуіне анализ жасап, халал концептісінің таралу деңгейін анықтау ғылыми жұмыстың негізгі міндеттерінің қатарынан орын алады. Зерттеу жұмысының мақсатына Жапониядағы халал концептісінің таралуына жалпы шолу жасап, жапондардың халал концептісіне деген көзқарастарын анықтау болып табылады.

Түйін сөздер: Жапония, ислам діні, Жапониядағы мұсылмандар, халал, концепт.

¹Baltabekova S.B., ²Akhapov E.A.

¹Master course student, al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty, e-mail: baltabekovasyymbat3@gmail.com

²Ph.D., associate professor, al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty

The role of Islam in the distribution of the Halal concept in Japan: a historical overview

Islam in Japan arose only in the Meiji period. The main reason was the established friendly relations between Japan and the Ottoman Empire. Although more than 200 years have passed, in Japan Islam is considered something incomprehensible and unidentified. The article provides an overview of the level and extent of the spread of the concept of halal in Japan, as well as the history of the emergence of Islam in the Land of the Rising Sun during the Meiji period. The main tasks of the scientific work are the study of the distribution level of the halal concept in Japan, through the analysis of articles made by the research center of the company Mitsubishi Consulting. The purpose of this paper is to review the distribution and perception of the halal concept in Japan.

Key words: Japan, Islam, Muslims in Japan, halal, concept.

¹Балтабекова С.Б., ²Ахапов Е.А.

¹магистрант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: baltabekovasyymbat3@gmail.com

²Ph.D., и.о. доцента, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,

Роль ислама в распространении концепта халал в Японии: исторический обзор

Ислам в Японии возник только в период Мейдзи. Главной причиной были установленные дружеские отношения между Японией и Османской империей. Хотя уже прошло больше 200 лет, в Японии ислам считается чем-то непонятным и неопознанным. В статье проводится обзор уровня и масштабов распространения концепта халал в Японии, а также история возникновения ислама в стране Восходящего солнца в период Мейдзи. Основными задачами научной работы

являются исследование уровня распространения концепта халал в Японии с помощью анализа статей, сделанного исследовательским центром компании Мицубиши Консалтинг. Целью данной работы является исследование распространения и восприятия концепта халал в Японии.

Ключевые слова: Япония, ислам, мусульмане в Японии, халал, концепт.

Кіріспе

Қазір дүние жүзінде «халал» заттарының, тағамдарының, сервистерінің кең етек жайып жатқанын көре аламыз. Ислам мемлекеттері болып саналмайтын мемлекеттердің өздері қазіргі таңда «халал» ресторан, супермаркеттердің болуын қолдап жатыр. Біз өмір сүріп жатқан заман жаһандану заманы болғандықтан, әртүрлі тілдік, мәдени, экономикалық және саяси өзгерістердің орын алып жатқанын көре аламыз. Жапония – 98% жапондардан тұратын, өзінің мәдени ерекшеліктерін сақтап қалған мемлекет ретінде әлемге танымал. Жапонияның мәдениет министрлігінің 2017 жылғы жасалған статистикалық зерттеуі бойынша: жапондардың 48% – синтоизм, 46% – буддизм, 1% – христиан және 5% – басқа діндерді ұстанады екен. Ал, сол басқа діндердің ішіндегі мұсылмандардың саны небәрі 185000 адам (жапондардың 0,1%) (統計で見る日本、Accessed 18.03.2018).

Дегенмен, Жапонияда халал ресторандар мен халал дүкендер, сонымен қоса намаз оқитын жерлер көбейе бастады. Осы мақалада «халал» концептісінің тарала бастау себептері мен оның деңгейі қарастырылады.

Алиментариус кодексі (Codex Alimentarius – тағам кодексі) (Codex Alimentarius International Food Standards, accessed 22.12.2018) комиссиясының стандарттары бойынша, «халал» – «ислам заңдары (шариғат) бойынша (мұсылмандардың ішіп-жеуі үшін) мақұлданған тағам түрлері» болып табылады. Ал жапон тілінде «халал» сөзі 「ハラル」 және 「ハラール」 болып жазылады. 「ハラル」 – «halal» «халал» жазуының ағылшынша түрі болса, 「ハラール」 араб тіліндегі «halaal» деген сөзден шыққан. Қазір, Жапонияда «халал» сөзінің екі нұсқасы да кездесіп жүр. Алайда дұрысы 「ハラール」 болып табылады 日本ハラール協会, accessed 18.03.2018).

Жапония Мейдзи дәуіріне (23.10.1868 – 30.07.1912) дейін жабық мемлекет саясатын ұстанған. Оған себеп ретінде Голландиядан христиан дінін таратушы миссионерлердің көбеюі деп көрсетіледі. Бірнеше ғасыр жабық саясат ұстанған мемлекет, қазіргі таңда өз есіктерін басқа мәдениеттерге ашып жатыр. Алайда, Жапонияда мұсылмандар санының аздығы, жапон мемле-

кеті халалға және жалпы мұсылмандарға бейімделмеген екенін көре аламыз. Оған себеп, дүние жүзінде болып жатқан қорқынышты оқиғалар (терракт, соғыстар) исламдағы теріс ағымдардың салдарынан болғанымен, жапондардың исламға қатысты түсінігінің аздығынан қалыптасып үлгерген негативті ислам дінінің бейнесі болып табылады. Осы негативті түсінік туралы жапондық зерттеуші Нумадзири Масаюки, жапондарға мұсылман немесе исламға қатысты заттардың бәрі қорқынышты болып көрінеді деп көрсеткен. Бұл нәтиже аталмыш ғалымның жүргізген анкеталық зерттеудің негізінде жасалған (沼尻正之, 2015:57). Бірақ, жергілікті адамдардың қорқынышына қарамастан, үлкен қалаларда «халал» деген маркировканың көбейіп келе жатқанын байқай аламыз. Кейбір ғалымдардың пікірінше, қазір дүние жүзінде, сонымен қоса, Жапонияда да халал бумы болып жатыр. Қазіргі таңда, Жапонияда исламтану ғылым салаларымен бірге, маркетинг және бизнес салаларына өз әсерін халал концептісі тигізіп жатқандықтан, соңғы жылдары халалға қатысты зерттеулер саны артып келеді. Бірақ, Күншығыс еліндегі халалға байланысты, жалпы жапондардың лингвомәдени тұрғыдан қалай ойлайтыны туралы зерттеулер Қазақстандағы Жапонтану саласында әлі де жеткіліксіз болғандықтан, осы зерттеу маңызды болып табылады.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысының мақсатына Жапониядағы халал концептісінің таралуына жалпы шолу жасап, жапондардың халал концептісіне деген көзқарастарын анықтау болып табылады. Зерттеу жұмысының міндетіне, Жапониядағы халал концептісінің таралу деңгейіне, жапон зерттеушілерінің жасаған зерттеулерінің негізінде талдау жүргізіп, қазіргі таңдағы Жапониядағы халал концептісіне қатысты басты мәселелер және оларды шешу мүмкіндіктері болып табылады.

Зерттеу жұмысында жапон зерттеушілерінің ғылыми мақалаларына сараптама жасалды. Осы тақырыпқа қатысты бастапқы ғылыми зерттеулерге келсек, Жапонияның National Institute of Informatics орталығының CiNii ғылыми-ақпарат базасынан келесі түйін сөздер арқылы «Ислам діні 「イスラーム教」» – 725 библиографиялық

материал анықталды. (CiNii (Scholarly and Academic Information Navigator) database. Accessed 23 December 2018). Алғашқы еңбектер, Ивamura Шинобудың (岩村志信, 1947) «Notes on History, Ethnology and Sociology with reference» еңбегінен басталады. Ал, «халал – 「ハラール」» кілт сөзі арқылы 591 библиографиялық материал анықталды. Халал концептісіне байланыста алғашқы еңбек Хигучи Наото мен Танно Киотоның (樋口直人、丹野清人、1999) 「ハラール食品産業の研究: 日本におけるイスラム食文化の定着」 (eng.: Research on halal food industry: establishment of Islamic food culture in Japan) еңбегінен басталады. Жапониядағы халал концептісіне байланысты тақырыптардың ішінде ең көп кездесетіндердің бірі – тағамға қолданылатын стандарттар. Ал жапониядағы халал концептісін лингвомәдени тұрғыдан қарастырған еңбектер жоқтың қасы.

Жапониядағы ислам дінінің пайда болу тарихына шолу

Жапонияға ислам діні Мейдзи дәуірінде (1868-1912 жж.) ғана ене бастады. Оған себепші болған Жапония мен Осман империясының арасында орнаған келсім-шарт болған. Екі мемлекеттің бір-біріне деген достық сезімдерін жеткізу үшін, Осман империясы тарапынан 600 адамнан құралған делегация Жапонияға жіберілді. Бірақ, жіберілген кемесі жолда табиғи апатқа ұшырап, 600 адамнан тек 50 адам ғана тірі қалған. Жапония жағы қалған

түрік делегациясын кемемен өз отандарына апарып тастаған кезде, сол кемеге жапон тілшісі де мініп кеткен. Ол тілші Түркияда жүріп әртүрлі адамдармен танысып, исламға байланысты талай дәрістерді тыңдағаннан соң мұсылман болуға бел буып, атын Нодадан Абдулкерім деген атқа өзгерткен. Нода мырза дүниежүзіндегі ең бірінші жапон-мұсылман болып есептеледі (小村明子、2015: 200—204). Осы кезеңнен бастап Жапонияда ислам діні тарала бастады. Себебі, Осман империясының көрнекті ғалымдары Токио университеттері (1877 жылы негізі қаланған), Васеда университеті (1920 жылы негізі қаланған) сияқты Жапонияның бетке ұстар оқу орындарында исламға байланыста дәрістер оқыған деген деректер сақталған. (日本のイスラーム歴史、accessed 31.12.2018)

Жапонияда ислам дінінің таралуына тағы бір себепші болған – Ресей империясы құлдыраған кезде (1917 ж.) Жапонияға көшіп келген татар иммигранттар болып табылады. Олар Күншығыс еліндегі ең үлкен мешітті салған. Ол мешіт Токио қаласының Шибуя мен Йойоги аудандарының ортасында орналасқан. Мешітке «Токио джями» деген ат берілген. Иммигрант татарлар өз ұрпақтарының татар тілі мен дінін ұмыттырмау үшін Жапонияда бірнеше медреселер ашып, мешіттер салуға бел буған. Соның нәтижесінде біршама жапондықтар ислам діні туралы біле бастаған (日本のイスラーム歴史、accessed 31.12.2018).

Дерек көзі: <http://www.hassa.com/ja/proje/dong-jing-ziyमितowen-hua-senta>
1-сурет – Татар иммигранттар салған «Токио джями» мешіті

Жапониядағы мұсылмандар категориялары

Қазір Жапонияда өмір сүріп жатқан мұсылмандардың саны 185 мың адам. Күншығыс еліндегі мұсылмандар солтүстіктегі Хоккайдо аралдарынан бастап, оңтүстіктегі Окинаваға дейінгі әрбір префектурада өмір сүреді. Жапониядағы мұсылмандарды зерттеп жүрген ғалым Салиф Махади мұсылмандарды төмендегідей 5 категорияға бөледі (日本のイスラーム歴史, accessed 31.12.2018).

1. Ұлты жапон мұсылмандар. Бұл мұсылман қауымның құрған бірнеше ассоциациялары мен бірлестіктері бар. Бірлестіктердің ішінде жаңадан ислам дініне кірген адамдарға бағыт-бағдар беру, ислам діні туралы хабары аз адамдарға ақпарат беру, мұсылмандардың қызығушылықтарын қорғау сияқты мәселелерді қарастырады. Осы бірлестіктердің басында отырған адамдар мен мүшелерінің көбісі Араб мемлекеттерінде білім алған азаматтар. Қазіргі таңда ұлты жапон мұсылмандар құрған 6 бірлестік бар. Олар:

– 北海道イスラミックソサイエティー «Хоккайдо Ислам қоғамдастығы»

– 京都の日本イスラーム友好協会 – «Киотоның Жапония Ислам достық қоғамдастығы»

– 大阪のイスラミックダアワ協会 – «Осака Исламдық Ава қоғамдастығы»

– 奈良のイスラミック協会 – «Нараның Ислам қоғамдастығы»

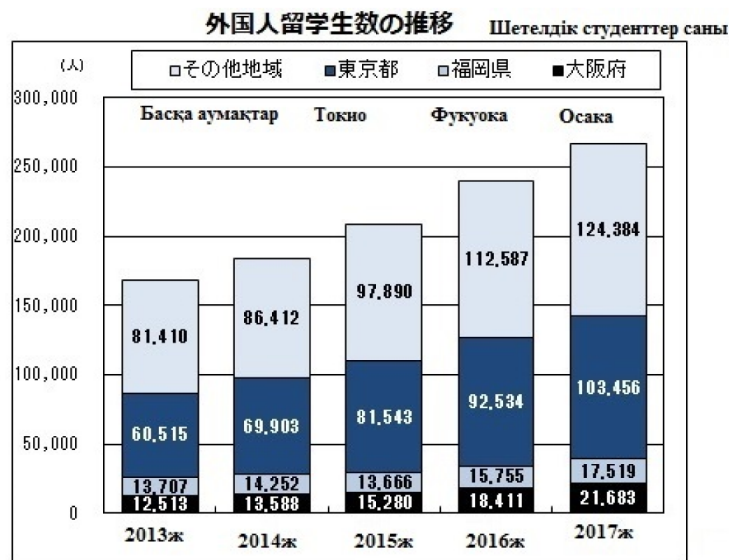
– 大阪-京都のムスリマ協 – «Осака, Киото қалаларының Мұсылмандар қоғамдастығы»

– 東京のアラブ文化協会 – «Токио қаласының Араб мәдениеті қоғамдастығы».

2. Мұсылман иммигранттар. 19 ғасырдың соңында Жапониямен сауда-саттық байланысын нығайту үшін келіп, осы жерде қалып қойғандар. Бұндай мұсылмандардың саны күні артып көбеюде. Бұл қатарға көбіне Индонезия мен Пакистаннан барған иммигранттар жатады.

Сонымен қоса, осы мемлекеттер азаматтарымен заңды некеге тұрған жапон азаматтары мен азаматшалары, осы некелерден туған балаларды да жатқыза аламыз.

3. Араб пен ислам мемлекеттерінен келген шетелдік студенттер. Жапонияның даму деңгейі, техникалық прогресі, медицина және хирургия салалары, ғылым және білім салаларының қарқынды дамуымен бірге Жапонияда білім алғысы келетіндердің саны да арта түсуде. Сонымен қоса, қазіргі Жапонияның «жұмсақ күші» деп аталып жүрген манга мен анименің әсерінен болашақ білімдерін Күншығыс елінде жалғастырғылары келетіндердің саны қарқынды өсуде.

JASSO ұйымының 2017 жылы жасаған зерттеудің нәтижесі: шетелдік студенттердің 2017 жылғы жағдайы

Дерек көзі: <https://style.nikkei.com/article/DGXMZO06971700X00C16A9TZD000?channel=D>

2-сурет – JASSO-ның (шетелдік студенттерді қолдау ұйымы) 2017 ж. жасаған зерттеу нәтижелері

4. Мұсылман бизнесмендер. Жапонияда бизнес жасау үшін келген мұсылмандар көбінесе машина мен техника сатумен айналысады. Сонымен қоса, халал тауарларды тасымалдайтын бизнесмендер және халал ресторан, кафе сияқты бизнес түрлерімен айналысатындардың саны көп.

5. Туристер. Жапония дүние жүзіндегі туристер көп баратын елдердің ондығына кіре-

ді. Соңғы жылдары, араб мемлекеттерінен, оңтүстік Азия мемлекеттерінің туристер саны артуда.

3-суреттен көрініп тұрғандай 2003 жылы Жапонияға Оңтүстік-шығыс Азия мемлекеттерінен (ішіндегі ең маңызды роль атқаратын 6 мемлекет: Вьетнам, Индонезия, Филиппин, Сингапур, Малайзия, Тайланд) барған туристердің саны 500 мың адамға да жетпеген.

Дерек көзі: <https://www.nna.jp/news/show/1558884>

3-сурет – Оңтүстік-шығыс Азия мемлекеттері ассоциациясының 6 үлкен мемлекеттен Жапонияға келушілер санының 2003-2016 жж. аралығындағы динамикасы

Ал 2013 жылы тек Тайландтан барған туристердің санының өзі 500 мыңға жақын.

Жалпы көрсеткішке қарасақ, 13 жылдың ішінде Оңтүстік-шығыс Азия елдерінен барған туристердің саны 3 есеге артқан. Ал, бұл көрсеткіш жылдан-жылға көбейеді деген болжамдар бар. Оған себеп ретінде Жапония мен Оңтүстік-шығыс Азия мемлекеттерінің арасындағы виза алу процесі жеңілдетілгені, 2020 жылғы Токио олимпиадасына деген қызығушылықтың артуы, жапон заңнамасына жапон азаматы емес адамдарды жұмыс күші ретінде тыйым салынған заңның қайта қарастырылып, өзгертулер енгізілуін айта аламыз (日本政府観光客, accessed 18.12.2018).

Жапонияда «халал» концептісінің таралуы

Жапонияның туристік агенттігінің статистикасына сүйенсек, 2011 жылы Малайзия мен Индонезиядан келген туристердің саны 81516 адам болса, 2014 жылы туристердің саны 4 есеге өсіп, 249500 адамға жеткен (日本ハラル協会, accessed 18.03.2018). Бұл көрсеткіш жыл сайын қарқынды түрде көбеюде. Сонымен қоса, шетелдік мамандардың болжауы бойынша, дүние жүзіндегі мұсылмандардың саны 2010 жылы 1 млрд. 600 мың адам болса, 2030 жылы мұсылмандар

дүние жүзінің 26% құрайтын болады деп күтілуде (日本ハラル協会, accessed 18.03.2018).

Жапония 2020 жылы өтетін жазғы Олимпиадалық ойындарына қызу дайындық үстінде. Олар, спорттық жаңа арена, кешендер салуымен бірге, дүние жүзінің түкпір-түкпірінен келетін шетелдіктерге көрсете алатын сервисінің сапасын ойластыруда. Соның бір бөлігі ретінде, мұсылман спортсмендер, елбасшылары және туристерге көрсете алатын халал сервисі болып табылады. Соған орай, Токиода «халал бизнес семинарлар», «Халал Экспо» сияқты кешендер өткізілуде. Ол, тек келе жатқан Олимпиада ойындары үшін ғана емес, жапондар арасында «халалдың» таралуына да өз септігін тигізіп жатыр.

Жапонияда өткізіліп жатқан шаралардың арқасында, интернет жүйесінде, көшелерде, кітап дүкендерінде «халал» деген сөзге көп көңіл бөліне бастады. Нумадзири Масаюки «Халал бумының жағдайы» мақаласында, Асахи газетінің 1995-1999 жылғы сандарында «халал» бірде-бір рет кездеспегенін атап өтіп, сол көрсеткіш 2013 жылы 23-ке жетсе, 2014 жылы 47-ге жеткен (日本ハラル協会, accessed 18.03.2018). Не себепті, 2013 жылдан бастап «халал» сөзі көбейе бастады десек, 2013 жылы Жапонияға келген

туристердің саны 10 млн. жетіп, соның ішінде мұсылман мемлекеттерінің көрсеткіші жоғары болған.

Бірақ, жапондардың ішінде «халал» туралы білетін, мұсылмандардың тағам дәстүрі туралы білетін жапондардың саны кемде-кем. Ол тек, қарапайым жапон халқына ғана емес, кейбір зерттеушілердің арасында да «халалға» қатысты ойларының дұрыс еместігіне көз жеткізе аламыз. Мысалы, жапондық ғалым Хироюки Цуру «Жапониядағы халал маркетінің жағдайы мен мәселелері» мақаласында, «халал» ретінде шошқа еті мен арақ қосылмаған заттарды ғана атап көрсетеді. Сонымен қатар, аталмыш еңбегінде, тек балық пен көкөністерден тұратын жапон тағамдары мұсылмандар үшін қауіпсіз деп көрсеткен (日本政府観光客, accessed 18.12.2018). Яғни, жапонның көп продукциясының құрамына кіретін желатин, шошқа эссенциясы және т.б. зерттеушінің айтуы бойынша харам болып есептелмейді.

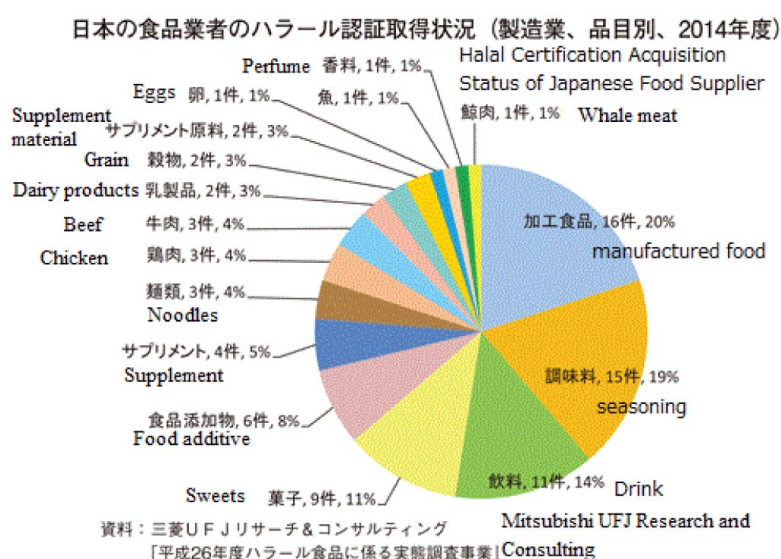
Жапондық жазушы Шимада Хироми өз еңбегінде, «халал» сөзі араб тілінен аударғанда «қолдансаң да, қолданбасаң да бәрібір» деген мағынаны білдіреді деп көрсеткен. Ал, араб тілінен бұрмаланбаған, дұрыс аудармаға келетін болсақ: «халал» – «рұқсат етілген» (Шариат бойынша) деген мағынаны білдіреді (鶴岡広幸, 2017: 418).

Жапондық ғалымдар мен жазушылардың еңбегінен «халал» концептісі әлі Жапонияда нақты зерттелмегенін, нақты қолға алынбағанын

көруге болады. Бірақ, қазіргі «халал» бренді, «халал» концептісінің таралуына байланысты, тек жақсы болжамдар айтуға болады. Жапония қазір дәл үлкен өзгерістердің үстінде тұр. Туристер санының көбеюі, халықаралық некелер санының, шетелдік студенттер санының көбеюі, жапондардың қарт адамдар санының өсу проблемасы Жапониядағы шетелдіктер санының одан сайын өсуіне алып келеді. Соның ішінде, Жапонияға жақын орналасқан, Малайзия, Индонезия, Шри-Ланка, Бангладеш, Үндістан және т.б. мемлекеттерден мұсылмандар санының өсуі күтіледі. Ал мұсылмандардың өсуімен бірге, мұсылмандардың тағам мәдениеті – халал мәдениеті де таралады. Ал мәдениет таралса, сол мәдениеттің сөздік формасы – «халал» концептісі де тез қарқынмен дамитын болады деп болжауға болады.

Жапониядағы «халал» концептісінің таралу деңгейі мен аясы

Mitsubishi UFJ Research and Consulting компаниясы 2014 жылы халал нарығына жасалған зерттеу нәтижесі бойынша халал сертификаты бар азық-түлік компаниялардың ішінде өңделген азық-түлік саласындағы компаниялар – 16, тұздықтар саласындағы компаниялар – 15, сусындар компаниялары – 11, тәтті шығаратын компаниялар – 9. Басқа саладағы компаниялар саны төменгі сызбада көрсетілген (食肉ハラールビジネスの現状と課題, accessed 24.12.2018).

Дерек көзі: <https://lin.alic.go.jp/alic/month/domefore/2016/feb/spe-01.htm>

4-сурет – Халал сертификаттаудан өткен жапон компаниялары мен салалары

Mitsubishi UFJ компаниясы жасаған зерттеудің 2006 мен 2014 жылғы халал сертификаты бар компаниялар өсімі бойынша, 2006 жылы Жапонияда осындай 2 компания болса, 2013 жылы 18 компания, ал 2014 жылы 32 компанияға дейін жеткен. Бұл зерттеудің ішіне тек Жапонияның өзінің өндірушілері ғана енген. Шетел компаниялары есептелмеген. Әрине, шетел компанияларын қоса есептесе, Жапонияда біршама халал сертификатын алған компаниялар бар екеніне көз жеткізе аламыз.

2014 жылы жүргізілген зерттеудің нәтижесі бойынша халал концептісі ең көп қолданылған Жапония қаласы – Токио. Токиода халал кафелер, ресторандар, халал фестивальдар және т.б. іс-шаралар ұйымдастырылады. Солардың бірі – Halal Expo Japan фестивалі. Ол өз бастауын 2016 жылдан алады. Қазіргі таңда дүние жүзінің көптеген мемлекеттерінде халал көрмелер, халал экспо өткізіліп жатыр. 2016 жылдан бастап Жапония да халал экспо өткізетін болды. Токио қаласында жылда желтоқсан айында өтетін экспо фестивалі 3 бөліктен тұрады: өз өнімдерін жарнамалаушы компания павильондары, халал және ислам, мұсылмандар туралы қарапайым жапондардың ақпарат беретін семинарлар, халал фэшн-шоу. Көріп отырғанымыздай, халал экспо көрмесінде халал сертификаты бар компания және олардың өнімдерімен танысып қана қоймай, сонымен бірге, мәдениаралық коммуникация мен түсінушілік деңгейін арттыруға оң септігін тигізуде. Мысалы, 2016 жылы өткен фестивальға 6698 адам келіп, 116 компания өз өнімдерін таныстырса, 2017 жылы бұл көрсеткіш артып, келушілер саны 7869 адамға жетіп, 131 компания өз өнімдерін таныстырған.

Тағы бір қызықты жапон сайты, Жапонияға келген қонақтарға өз іздеген сұранысына негізделген халал кафе, ресторандарды тауып беретін Halal Gourmet Japan сервисі. Қазіргі 2018 жылғы тізімге сәйкес, Токиода 398 халал дәмханалары бар (Halal Gourmet Japan, accessed 24.12.2018). Бір айтып кететін жайт, осы тізімге балық дайындалатын жерлер (балық ислам діні бойынша халал тағамға жатады), вегетариандық немесе вегандық жерлер де тізімге енген. Бұл сервис Жапонияға келген туристер мен студенттердің арасында жоғары сұранысқа ие.

Жапониядағы халал бизнесін ұйымдастыруға көмектесетін ұйым – 一般社団法人ハラルージャパン協会 (eng.: Japan Halal Business Association) Жапондық халал бизнес ассоциациясы. 2012 жылы Токио қаласының Икебукуро ауданында құрылған. Негізгі 8 сала бойын-

ша қызмет атқарады: халалға қатысты нарықтық анализ бен зерттеулер жүргізу; халалға қатысты бизнес семинарлар өткізу; халалға қатысты кітап-журналдар шығару; халал сертификаттауы; халал бизнеске қатысты кеңес беру қызметі; халал өнімді нарыққа шығаруға көмек көрсету; шетелге жапон халал өнімін шығаруға көмек көрсету; халал өнімдер шығаратын компанияларға турлар ұйымдастыру (一般社団法人ハラルージャパン協会, accessed 24.12.2018). Осы ұйымның арқасында Күншығыс елінде халал тауарларды шығару қызығушылығы артып, бизнес жасау жолын оңайлату арқасында біртіндеп халал компаниялар саны көбейіп келе жатыр.

Қорытынды

Ғылыми жұмыста Жапонияға ислам діні қалай тарағаны, ондағы мұсылмандардың жағдайы, сонымен қоса Мицубиси компаниясы жасаған ғылыми-зерттеу негізінде Жапониядағы халал концептісінің таралу аймағы және оның жағдайына сараптама жасалды.

Жұмыста Жапонияда ислам діні мен мұсылмандардың қалай пайда болып, қазіргі таңға дейінгі Жапониядағы мұсылмандардың санының көбеюіне септігін тигізген тарихи деректер келтірілген. Әрине, синтоизмге негізделген көп құдайлы жапон қоғамы мен монотеистік ислам арасында көптеген айырмашылықтар бар екенін ескере кеткен жөн. Өз қоғамының ішінде ғана пісіп жетілген жапондар мен араб мәдениетін негізге алған ислам мәдениетінің өкілдері үшін бір-бірін түсінісу оңай нәрсе емес. Соның арасында мәдениаралық түсініспеушіліктерді халал арқылы түсіндіріп өтуге болатынын да айта өту керек.

Енді Жапониядағы халал концептісі кездесетін аймақтарға қысқаша тоқталайық.

Күншығыс елінде халал концептісі көбіне бизнес саласында көптеп кездеседі. Қазіргі таңда мұсылман туристердің ұлғаюымен бірге, шетелдік студенттердің көптеп келуі, халықаралық неке санының көбеюінің арқасында, халалға деген қызығушылық артып келе жатыр. Бұл салада Халал Экспо Токио (東京ハラルフェスト), Halal Gourmet Japan сервисі және Жапондық халал бизнес ассоциациясының атқаратын рөлі зор.

Сонымен қоса, қазіргі таңда Жапонияның шетелдік студенттер саны көп университеттерде (Токио университеті, Васеда университеті, Цукуба университеті және т.б.) халал мәзір бар. Бірақ, айтып өту керек, таңдау шектеулі, көбіне халал тауықтан ғана жасалған тамақты халал мәзірі ретінде ұсынады. Дегенмен, Жапон уни-

верситеттерінде халал мәзірдің болуының өзі мұсылман студенттердің жыл санап көбейіп келе жатқанының дәлелі.

Жапондық ғалымдар мен жазушылардың еңбегінен «халал» концептісі әлі Жапонияда нақты зерттелмегенін, нақты қолға алынбағанын көруге болады. Бірақ, қазіргі «халал» бренді, «халал» концептісінің таралуына байланысты, тек жақсы болжамдар айтуға болады. Жапония қазір дәл үлкен өзгерістердің үстінде тұр. Туристер санының көбеюі, халықаралық некелер санының, шетелдік студенттер санының көбеюі, жапондардың қарт

адамдар санының өсу проблемасы, Жапониядағы шетелдіктер санының одан сайын өсуіне алып келеді. Соның ішінде, Жапонияға географиялық тұрғыдан жақын орналасқан, Малайзия, Индонезия, Шри-Ланка, Бангладеш, Үндістан және т.б. мемлекеттерден мұсылмандар санының өсуіне алып келеді. Ал мұсылмандардың өсуімен бірге, мұсылмандардың тағам мәдениеті – халал мәдениеті де таралады. Ал мәдениет таралса, сол мәдениеттің сөздік формасы – «халал» концептісі де тез қарқынмен дамитын болады деп болжаймыз.

Әдебиеттер

統計で見る日本 // e-stat URL: <https://www.e-stat.go.jp/stat-search/files?page=1&layout=datalist&tstat=000001018471&cyclc=0&ctclass1=000001111515&second2=1> (accessed 18.03.2018).

Codex Alimentarius International Food Standards URL: <http://www.fao.org/fao-who-codexalimentarius/codex-home/ru/> (accessed 22.12.2018).

Halalの日本語表記について'ハラール'と'ハラル'のどちらが正しいのですか? // 日本ハラール協会 URL: <https://jhalal.com/faq> (18.03.2018).

沼尻正之 (2015) 「ハラールブームの宗教社会学: 宗教的タブーがもたらす異文化理解」, 2015年3月30日第9号, pp.57-74. 追手門学院大学社会学部紀要.

日本政府観光客 URL: <https://www.jnto.go.jp/jpn/> (accessed 18.03.2018).

鶴岡広幸 (2017) 「我が国におけるハラール食品市場の現状と課題」, 2017年3月31日, pp.417-429, 神田外国語大学紀要.

島田裕巳 (2015) 「世界はこのままイスラーム化するのか」, 幻冬舎新書.

土屋 成慶 ハラール-インバウンド: 日本における食のムスリム対応の課題と現実. デザインエッグ株式会社, 2017年.

佐々木良昭 ハラールマーケット最前線. 株式会社ブックアート, 2014年.

日坂幸司 (2014) 「航空会社におけるハラール食の現状」, pp.47-64, J.F.Oberlin University

中尾美千代 (2016) 「日本におけるハラール食: 京都の和食レストランへの調査」, 107-116, 神戸女子短期大学

Halal Gourmet Japan URL: https://www.halalgourmet.jp/ja/list?q%5Blocation_id_eq%5D=1 (accessed 24.12.2018).

一般社団法人ハラール-ジャパン協会 URL: <http://www.halal.or.jp/> (accessed 24.12.2018).

食肉ハラールビジネスの現状と課題 // URL: <https://lin.alic.go.jp/alic/month/domefore/2016/feb/spe-01.htm> (accessed 24.12.2018).

日本のイスラーム歴史 URL: // <https://www.islamcenter.or.jp/history-and-publications/history-of-islam-in-japan/> (accessed 31.12.2018)

References

Codex Alimentarius International Food Standards URL: <http://www.fao.org/fao-who-codexalimentarius/codex-home/ru/> (accessed 22.12.2018).

Halal no nihongo hyouki nitsuite «halal» to «halaal» no dochiraga tadashiino desuka? //Nihon no halal kyoukai URL: <https://jhalal.com/faq> (18.03.2018).

Halal Gourmet Japan URL: https://www.halalgourmet.jp/ja/list?q%5Blocation_id_eq%5D=1 (accessed 24.12.2018).

Ippan shadan houjin halal Japan kyoukai URL: <http://www.halal.or.jp/> (accessed 24.12.2018).

Nihon seifu shakoukyaku URL: <https://www.jnto.go.jp/jpn/> (accessed 18.03.2018).

Nihon no islam rekishi URL:// <https://www.islamcenter.or.jp/history-and-publications/history-of-islam-in-japan/> (accessed 31.12.2018)

Nakao Michiyo (2016) «Nihon ni okeru halal shoku: Kyoto no washoku resutoran he no chousa», 107-116, Kobe joshi tanki daigaku.

Nichizaka Kouji (2014) «Kukou kaisha ni okeru halal shoku no genjou», pp. 47-64 J.F.Oberlin University.

Numajiri Masayuki (2015) «Halal bumo no shukyou shakaigaku: shukyouteki tabuga motarasu ibunka rikai», pp. 57-74, Out-emon gakuin daigaku shakaigakubu kiyo.

Sasaki Yoshiaki «Halal Market saizensen», Kabushiki Kaisha Book Art, 2014

Shimada Hiromi (2015) «Sekai wa kono mama isurumuka surunoka?», Gentoshashinsho.

Shokuniku Halal Business no genjou to kadai // URL: <https://lin.alic.go.jp/alic/month/domefore/2016/feb/spe-01.htm> (accessed 24.12.2018).

Токей де миду Нихон // e-stat URL: <https://www.e-stat.go.jp/stat-search/files?page=1&layout=datalist&tstat=000001018471&cyclc=0&ctclass1=000001111515&second2=1> (accessed 18.03.2018).

Tsuruoka Kouki (2017) «Wagakuni ni okeru Halal shokuhin shijou no genjou to kadai», pp. 417-429, Kanda gaikokugo daigaku kiyo.

Tsuchiya Masatsune «Halal inbound: Nihon ni okeru shoku no Musulim taiou no kadai to genjitsu. Designing Kabushiki kaisha, 2017.

Чокатова А.М.

Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының 1-курс магистранты
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: ch.aliya@mail.ru

ИРАН ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЕЛДЕРІМЕН ИНТЕГРАЦИЯ ЖОЛЫНДА

Бұл мақаланың мақсаты – Иран мен Орталық Азия елдерінің арасындағы сауда-саттықтың дамуы, экономикалық байланыстардың интеграциялану үрдістері мен ықтимал мәселелерді айқындау.

Зерттеу әдіснамасы – ғылыми зерттеу барысында экономикалық құбылыстарды танудың жалпы ғылыми принциптері қолданылды: жүйелік, сараптау, синтездеу және экономикалық, статистикалық сараптау, дедукция және индукция әдістері, сонымен қатар, тәжірибелік-эмпирикалық әдістер де қолданылды.

Мақаланың өзектілігі – Иран мен Орталық Азия елдері арасындағы экономикалық әріптестіктің даму динамикасы, өзара тиімді сауда және инвестициялық жоспарлар.

Бұл мақалада Иран мен Орталық Азия елдерінің арасындағы сауда-саттықты дамыту, экономикалық байланыстардың интеграциялану үрдістері және оның аймаққа тигізер пайдасы мен мүмкіндіктері туралы айтылады. Өйткені, жаһандану ерекшеліктерінің бірі – аймақтық конвергенция, интеграция және халықаралық ұйымдарға мүшелік етуі арқылы сауданың жаһандануы және әртүрлі кедендік кедергілерді жою мақсатында мемлекеттердің әрекеттестігі туралы сөз болады. Сондай-ақ, мақалада Орталық Азия елдерінің тәуелсіздік алған жылдардан бергі осы аймақтағы едәуір салмағы арта бастаған Иран Ислам Республикасымен қарым-қатынастарының, соның ішінде, сауда-экономикалық байланыстарының арта бастағаны жайында баяндалады. Басты назарда, Қазақстан мен Иран инвесторлары, трансұлттық компанияларының қатысуымен ең ірі және басым инвестициялық жобалар бойынша мемлекеттік қолдаудың ерекше шараларын көздейтін жекелеген инвестициялық келісімдер жасалғаны жайында айтылып, осы жобалардың одан әрі қарқынды дамуына қатысты атқарылған іс-шаралар да атап көрсетілді. Аталмыш іс-шаралардың екі елдің экономикалық әлеуетін дамытумен қатар, аймақтық, әрі әлемдік экономиканың өсуіне ықпал ету мүмкіндігін де айқын көрсетеді. Осының дәлелі, елбасымыз Н. Назарбаевтың «ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде сөзсіз басымдық біздің сыртқы саясатымызға, сыртқы экономикалық байланыстарымызға және Қазақстанның өз көршілерімен, аймақтағы ердермен, дүние жүзінің алдыңғы қатарлы елдерімен өзара тиімді қарым-қатынасының берік тұғырын қалыптастыруға беріледі» деген сөзі.

Түйін сөздер: аймақшылдық, трансұлттық, аймақтық конвергенция, аймақтық интеграция.

Chokatova A.M.

Master student, Suleimenov Institute of Oriental Studies,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: ch.aliya@mail.ru

Iran on the way to integration with Central Asian countries

The purpose of this article is develop of trade between Iran and the countries of Central Asia, identifying trends in economic integration and potential problems.

Research methodology - this scientific study used the general scientific principles of knowledge of economic phenomena: systems, expertise, synthesis, and economic and statistical analysis, methods of deduction and induction, as well as practical empirical methods.

The relevance of the article is the dynamics of the development of the economic partnership of Iran with the countries of Central Asia, mutually beneficial trading and investment plans.

This article is devoted trade relations between Iran and the countries of Central Asia, the integration processes of economic relations and its advantages and opportunities for the region. Indeed, one of the features of globalization - regional convergence, integration and membership in international organiza-

tions will be aimed at the globalization of trade and the interaction of states in order to eliminate various customs barriers. The relations of the countries of the region with the Islamic Republic of Iran, which have grown significantly in the region after independence of the Central Asian states, including trade and economic ties, are also considered. The main areas of cooperation were the conclusion of certain investment agreements with investors and Kazakhstan transnational companies, which provided for specific measures of state support for the largest and priority investment projects, as well as further measures to develop these projects. These events, along with the economic potential of the two countries, have a strong influence on regional and global economic growth. This is evidenced by the words of our President N. A. Nazarbayev: "The absolute priority in ensuring national security will be given to our foreign policy, our foreign economic relations and the solid position of Kazakhstan with its neighbors, countries of the region and the leading nations of the world."

Key words: regional, transnational, regional convergence, regional integration.

Чокатова А.М.

магистрант 1-го курса, Институт Востоковедения имени Р.Б. Сулейменова,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: ch.aliya@mail.ru

Иран на пути к интеграции со странами Центральной Азии

Целью данной статьи является исследование развития торговли между Ираном и странами Центральной Азии, выявление тенденций в экономической интеграции и потенциальных проблем.

Методология исследования – в данном научном исследовании использовались общенаучные принципы познания экономических явлений: системы, экспертиза, синтез и экономико-статистический анализ, методы дедукции и индукции, а также практическо-эмпирические методы.

Актуальность статьи – динамика развития экономического партнерства Ирана со странами Центральной Азии, взаимовыгодные торговые и инвестиционные планы.

Эта статья посвящена торговле между Ираном и странами Центральной Азии, интеграционным процессам экономических отношений и его преимуществам и возможностям для региона. Действительно, одна из особенностей глобализации – региональная конвергенция, интеграция и членство в международных организациях будут направлены на глобализацию торговли и взаимодействие государств с целью устранения различных таможенных барьеров. А также рассмотрены отношения стран региона с Исламской Республикой Иран, которая значительно выросла в регионе после обретения независимости государствами Центральной Азии, в том числе торгово-экономические связи. Основным направлением сотрудничества являлись заключение определенных инвестиционных соглашений с инвесторами и казахстанскими транснациональными компаниями, которые предусматривали конкретные меры государственной поддержки наиболее крупных и приоритетных инвестиционных проектов, а также дальнейшие меры по развитию этих проектов. Эти события, наряду с экономическим потенциалом двух стран, оказывают сильное влияние на региональный и глобальный экономический рост. Об этом свидетельствуют слова нашего Первого Президента Н.А. Назарбаева: «Безусловный приоритет в обеспечении национальной безопасности будет отдан нашей внешней политике, нашим внешнеэкономическим связям и прочному положению Казахстана с его соседями, странами региона и ведущими нациями мира».

Ключевые слова: региональная, транснациональная, региональная конвергенция, региональная интеграция.

Кіріспе

Жаһандану үдерісі әлемдік нарықты интернационалдандыру арқылы бәсекелестік орта қалыптастырады және онда жаһандануға төтеп бере алатын қуатты экономикалық бірліктер үстемдік етеді. Сондықтан, қазіргі жаһандану үдерісінде мемлекеттер аймақтық келісімдер жасауға және экономикалық конвергенцияға бет бұруда. Жаһанданудың ерекшеліктерінің бірі – аймақтық конвергенция, интеграция және халықаралық ұйымдар түріндегі сауданың жаһандануы және тарифтерді реттеу арқылы ке-

дендік кедергілерді жою мақсатында мемлекеттердің әрекеттестігін айтуға болады.

Халықаралық сауда саласындағы сарапшы мамандардың пікірінше, әлемдік экономикадағы бүгінгі қалыптасқан жағдай әлемдік нарықтың жаһандану үдерісінің қарқынды жүріп жатқан көрінісі. Жаһандану түсінігі шекаралардың біртіндеп жойылып кету процесін білдіретінін айтатын болсақ, әлемдік саудада халықаралық тауар алмасулар мен өзара әріптестік әрекеттестіктер өсіп келеді. Әлемдік экономикадағы құрылымдық өзгерістер жаһанданудың нәтижесі болып табылады. Бұл экономикадағы өзара байланыс-

ты арттыруға және әлемдік экономика кеңістігін құруға жағдай жасайды (Arie, Pirax, Wienblatt 1996; p111).

Осылайша, жаһандық сауда-саттық пен өндіріс үдерісінің өсуі дамыған елдердің технологияларының әртүрлі елдердің қолданысына енуіне жол береді. Сондықтан, дамушы елдерде аймақтық экономика интеграциясы барысында отандық және шағын нарықтарда кең нарықтармен бетпе-бет келген жоғары технологияны пайдалану мүмкіндігі туады.

Мамандардың пікірінше, экономикалық ынтымақтастық – аймақтық ынтымақтастықтың ең маңызды түрі. Ол елдің экономикасының ішкі құрылымдарын нығайтуға көмектеседі. Өйткені дүниежүзі мемлекеттерінің өнімінің барлық түрін шығаратын мүмкіндігі жоқ. Осы салада олар белгілі-бір шектеулермен бетпе-бет келеді. Аймақтық қауіпсіздікте экономикалық интеграцияның әсерін теріске шығаруға болмайды. Өйткені экономикалық интеграция алпауыт құдыреттерге жетуге деген тәуелділікті жойып, аймақтағы елдердің әлеуметтік жағдайы мен қауіпсіздігін жоғары деңгейге жеткізуге мүмкіндік тудырады. Қазіргі кезде, Иранның аймақтық экономикасының дамуына қажетті ынтымақтастық деңгейін жан-жақты тереңдетуге қолайлы жағдайлар аз емес. Экономикалық пікірлесу ортақ нарықтың құрылуына, экономиканың ынтымактасу үдерісі барысында туындайтын мәселелердің алдын ала отырып, олардың оңтайлы шешілуіне, инвестиция мен ортақ өндіріске қажетті жаңа шаралар іске асыруға себеп бола алады (Ashrafzadeh Seyyed Hamid Reza; 1382; p2-4).

Интеграциядағы функционализм теориясы негізі бойынша интеграция басқа әлемге де таралады. Ол үшін мемлекеттер осы салада шынайы жігер танытып, жан-жақты интеграцияны әділ түрде қолдаулары қажет. Экономикалық интеграция үлгілерінің бірі Батыс Еуропадағы интеграция болып табылады. Функционалистік теоретиктердің пікірінше, іскерлік-экономикалық қарым-қатынастардың кеңеюі экономикалық өзара әрекеттестікті арттырады, басқа салалардағы қатынастарды дамытуға да негіз болады (Puchala, (1972:253).

Иран Ислам Республикасының сыртқы саясатында Орталық Азия маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Иран аймақтың геосаяси маңызына көңіл бөліп, аймақ елдерімен қарым-қатынасты жандандыруға мүдделі болып отыр. Иранның осы аймаққа көшбасшы боларлық қуаты жоқ, әйтсе де, ол діни және мәдени жақындықты пайдаланып аймақта бел-

гілі бір дәрежеде болсын өз ықпалының басым болғанын қалайды. Өйткені Иранның аймақтағы беделі оның халықаралық аренадағы салмағына оң сипат береді, сонымен қатар, өз мүддесін арттыруға ықпалын тигізеді. Иран аталмыш аймақ елдеріне энергетика тасымалдауға, ашық теңізге шығуға мүмкіндік беретін өткел рөлін атқара алады. Дегенмен, оның Батыс алыптарымен қарым-қатынасы шиеленіскен болғандықтан, Орталық Азия елдерімен аймақтағы логистиканы дамыту сияқты жобаларды іске асыруда кедергілерге де кездесіп жатады.

Иранның Орталық Азия елдерімен интеграциялануы

Аймақтық қарым-қатынас пен ынтымақтастықтың қажеттілігі мен мүмкіндігін анықтау үшін бірнеше интеллектуалды және практикалық теориялар мен бағыттар пайда болған. Осындай теориялардың бірі – функционализм, бұл маңызды мәселелерді түсіндіруде өте перспективті болуы мүмкін теориялардың бірі. Функционализм либералдық теорияларды енгізу арқылы елдер арасындағы трансұлттық ынтымақтастықты кеңейтуге оптимистік көзқараспен қарауға көмектеседі.

Аймақтық конвергенция – көрші аймақтар елдердің өзара кең және ұзақ мерзімді қарым-қатынасқа қол жеткізудегі басты мақсаттарының бірі. Соның ішінде, тауар алмасу, тасымалдау желісін жақсарту және ортақ экономикалық жобаларды іске асыру, өзара ынтымақтастықты тереңдету мақсаттары көзделеді. Сауда мен экономиканың басым бөлігі болып табылатын бұл өңірлік үдеріс 1980 жылдары, әсіресе жаңа аймақтық деп аталатын толқындармен ерекшеленді. Демек, аймақтық интеграция саяси, әлеуметтік, қауіпсіздік және мәдени өлшемдер бойынша экономикалық ынтымақтастықты көздейтін көп өлшемді үдеріс ретінде қарастырылуы керек. Әрине, конвергенция теориясында әртүрлі анықтамалар мен жорамалдар да бар, бірақ маңыздысы, оның ең бастапқы нысанындағы конвергенция нүктесінен басталады, содан кейін эволюциялық үдеріс неғұрлым іргелі кезеңге өтеді, содан соң оның ең толық формасына жетеді (Shakibaei, Alireza and Kabri Bata, Fatemeh 2009; pp.23-47).

Экономикалық интеграция саласындағы озық үлгілерінің бірі Оңтүстік-шығыс Азиядағы интеграция үдерісі болып табылады. Оңтүстік-шығыс Азия елдерінің одағы (АСЕАН) аймақтың дамуын ілгерілетуге бағытталды. Бұл одақ мүше елдерінің ортақ қатысуымен аймақтың бейбітшілігі мен тұрақтылығын қамтамасыз

етіп, ынтымақтастықтарын кеңейтіп, бірте-бірте басқа елдермен де қарым-қатынастары мен ынтымақтастықтарын дамытты. Аталмыш ұйымға мүше елдер басшыларының еркін сауда аймағын құрып, аймақтың табиғи ресурстарына байланысты бұл одақты аймақтың маңызды ұйымына айналдырды.

Иранның аймақтық экономикасы соңғы жиырма жылдың көлемінде осы елдің сыртқы саясатындағы басым бағытының бірі болып табылады. Қазіргі таңда Иран Мұнай экспорттаушы елдер ұйымы сияқты бірнеше аймақтық экономикалық ұйымдарға кіруімен қатар, сондай-ақ Экономикалық Ынтымақтастық Ұйымы, Д-8 елдері, Иран Әріптестік Ұйымы деп аталатын біршама ислам елдері ұйымдарына да мүше ел.

Өткен онжылдықта, соның ішінде 90-шы жылдардан бастап, әлем елдерінің арасындағы аймақтық келісімдер саны айтарлықтай артты. Қазіргі таңда біршама елдер көптеген аймақтық сауда келісім-шарттарына қатысып, әртүрлі ұйымдарға мүшелік етуде. Интеграция еркін нарыққа ұмтылмайтын елдерді халықаралық экономиканың және сыртқы сауда қиындықтарының шешімі ретінде аймақшылдық жүйеге итермелейді. Шынында да, сыртқы аймақтық интеграция Иран сияқты экономикасы жүйелі дамып келе жатқан мемлекет үшін сауда-саттықтың халықаралық деңгейіне шығудың маңызды әрекеті болып саналады.

Жаңа нарықты игеруде мемлекеттердің арасында бәсекелестіктің өсуі жаһандық экономиканың негізгі ерекшеліктерінің бірі болып саналатынын ескерсек, соңғы жылдары халықаралық сауда біршама деңгейге көтерілді.

Орталық Азия елдері егемендігін, тәуелсіздігін жариялап жатқанда, бұл елдермен діни және этникалық жақындығы бар Иран бұл процеске белсене араласып кете қоймады.

Осы ел де Орталық Азиямен интеграциялану ниетін білдірді. Діни, тарихи және мәдени жақындықты пайдаланып, Орталық Азия елдерімен тығыз қарым-қатынас жасауды көздеді. Сол кезеңдерде Иранның діни қоғамы мен Орталық Азияның зайырлы қауымы да ымырашылдықта бола алмады.

Орталық Азия елдері ішіндегі Иранмен ең терең байланыс жасап отырған елдердің бірі Қазақстан мен Түрікменстан. Оған екі елдің шекаралас болуы үлкен әсер етті.

Осы орайда, аймақтағы парсы тілдес ел Тәжікстан мен Иран арасындағы саяси-дипломатиялық қатынастар жақсы дамыды. Алайда

екі елдің арасындағы сауда-экономикалық байланыстар салыстырмалы түрде төмендеу екенін байқауға болады. Себебі, екі елдің арасында ортақ шекараның болмауы. Сонда да, Иран тарапы Тәжікстан экономикасына инвестиция салудан алдыңғы қатардағы елдердің бірі. Түрлі ірі мемлекеттік жобаларға, әсіресе су электр станциясын салуға қатысты құрылыстарға Иран жағынан инвестиция бөлініп отыр.

Аймақтағы аграрлы-индустриялды саласы жақсы дамыған ел Өзбекстан болып табылады. Бұл елдің Иранмен арақатынастары жоғары деңгейде дамыған деп айта алмаймыз. Сыртқы саясатында басқа елдермен одақтасуға байыппен қарайтын бұл ел Иранмен де терең ықпалдастыққа асығатын емес. Соған қарамастан, Иран мен Өзбекстан арасындағы саяси-экономикалық байланыстарды жоқ деп айтуға болмайды. Аталмыш елдер арасындағы құрылыс, ауыл шаруашылығы, энергетика, көлік логистикасы және дәрі-дәрмек салаларында әріптестік дамыған. Дегенмен екі елдің арасындағы экономикалық қатынастар мемлекеттердің бұл саладағы мүмкіндіктерін толық пайдаланбай отыр.

Орталық Азия елдерінің бірі Қырғызстанның Иран Ислам Республикасымен қарым-қатынастары да қажетті деңгейде жолға қойылмаған. Дегенмен Қырғызстанның жол, үй салу сияқты құрылыс салаларына Иран инвестициясы тартылған.

Иранның Орталық Азиямен бұл аймақта геосаяси маңызы біртіндеп артып келеді.

Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін тәуелсіздік алған ортаазиялық мемлекеттер, соның ішінде Қазақстан ЕСО ұйымына мүше болып кірді. Бұл ұйым арқылы сауда, энергетика, өнеркәсіп, ауылшаруашылығы мен транспорт салаларында жаңа қарым-қатынастар орнатылды. Аймақ елдерінің интеграциясы, ортақ мүдделері және энергетикалық ресурстарға ие болуы мен аталмыш ұйымға мүше елдер арасындағы қарым-қатынас экономикаларын әлемдік экономикамен үйлестіруге мүмкіндік тудырып, нәтижесінде экономикалық интеграцияға мейлінше жақындады. Бұндай экономикалық интеграция саяси және қауіпсіздік ынтымақтастығына ұласады. Сондай-ақ, осы аймақтың ішкі саудасын дамытып, мүше елдердің экономикасын көтеріп, көршілес алпауыт елдерге деген тәуелдікті азайтып, ынтымақтастықпен қауіпсіздік деңгейі жоғары жаңа деңгейге көтеріліп келе жатқанынын байқауға болады. Осылайша, мұндай ынтымақтастықтар Иран мен аймақ елдері арасындағы мәдени,

қоғамдық және тарихи ортақ мүмкіндіктерге сүйеніп, Иран мен Орталық Азия мемлекеттерінің экономикалық қауіпсіздігінің жарқын екенін дәлелдейді.

Иран Ислам Республикасы өзінің ұлттық және трансұлттық мүмкіндіктерін ескере отырып, әлем елдерімен, әсіресе, көршілес елдермен әрқашан ынтымақтастық пен халықаралық қатынастарды дамытуды көздейді. Орталық Азия елдері мен Иранның арасында терең мәдени және тарихи байланыстар үлкен маңызға ие (Fuller, (1998:74.

«Иран-Түрікменстан-Қазақстан» темір жолдары аймақтағы өте маңызды жоба болып табылады және ол үш елдің өзара қарым-қатынастарын нығайтумен қатар, аймақтық қарым-қатынастарды да дамытуға және Орталық Азиядағы конвергенцияны қалыптастыруға үлесін қосатыны анық. Қарастырылып отырған темір жолдары желісі секілді өңірлік экономикалық құрылымдардың қалыптасуы Орталық Азия елдерінің экономикасының дамуына өзіндік әсерін тигізе отырып, аймақтық өзара байланыстарды нығайту мен жақындасу бағытына көшуге негіз бола алады.

Бұл темір жол желісі үш елдің өзара және басқа да Орталық Азия елдерінің саяси, қауіпсіздік және экономикалық мүдделерін қамтамасыз етуде шешуші фактор бола ала ма деген сауал туындайды. Әрине, егер тараптар осы жобаның маңыздылығын күшейтуге байыппен күш салып, инфрақұрылым, жүк және жолаушылар тасымалы қуатын арттырса, әсіресе, Иран Ислам Республикасының Орталық Азия елдерімен аймақтық интеграциялау үрдісінде бұрылыс нүктесі ретінде қарастыруға болады.

«Иран-Түрікменстан-Қазақстан» теміржолы Иранның Орталық Азиямен аймақтық ынтымақтасу үдерісіне қосылуының тағы бір маңызды факторы болғандықтан, экономикалық ынтымақтастықты аймақтық функционализм арқылы жүзеге асыру қажеттілігі ретінде атап өтуге болады. Екінші жағынан, Иранның Орталық Азия елдерімен ортақ тарихы мен құндылықтары да аз емес, бұл аймақтық конвергенция қажеттілігін анық көрсете алады. Осы Шығыс Каспий теміржолын ортақ мұқтаждықтарды қанағаттандыру, экономикалық бірлікке ұмтылу, бар кемшілік-олқылықтарды біртіндеп бірігіп жою үшін маңызды фактор ретінде қарастыруға болады.

«Иран-Түрікменстан-Қазақстан» теміржолының салынуы 2009 жылы үш ел президенттерінің кездесуімен және осы мәселе бойынша ын-

тымақтастық-әріптестік туралы меморандумға қол қоюларымен басталды. Үш ел президенттері меморандумға қол қойғаннан кейін, 2011 жылы жобаны жүзеге асыру шаралары басталды. Темір жол салу істері аяқталғаннан кейін 2014 жылдың желтоқсанында Инче-Бурун қаласында Қазақстан-Иран-Түрікменстан президенттерінің қатысуымен ашылу рәсімі өтті және жоба ресми түрде эксплуатацияға ұсынылды. Каспийдің шығысындағы бұл теміржол желісі 930 км-ді қамтиды, соның ішінде, Түрікменстан арқылы 700 км, Қазақстан аумағымен 120 км және Иран жері арқылы 80 км-ден астамы өтеді. «Иран-Түрікменстан-Қазақстан» теміржолының бұл стратегиялық жобасы – аймақтағы екінші ірі дәліз болып саналады. Иран халықаралық көліктік және транзиттік дәліздің тоғысқан жері. Каспийдің шығыс бөлігін Шығыс-Батыс және Солтүстік-Оңтүстік бағыттарына ашу Иран мен Орталық Азия елдерінің арасындағы тауарлар айналымы мен жолаушылар қатынасының халықаралық, өңірлік және транзиттік саудасаттығының маңыздылығын арттырып қана қоймай, бұл темір жол желісі Орталық Азия елдері, соның ішінде Қазақстан мен Ресей үшін Парсы шығанағы мен ашық теңіздерге шығуға мүмкіндік беретін ең қысқа бағыт бола алады (Mohammad Mohaddesin, Islamic fundamentalism. Washington. Seven Locs Press, 2001. 67-бет).

Қазіргі таңда аталмыш темір жол жылына 3 миллионнан астам тоннаға дейін жүк тасымалдауды жоспарлап отыр, оның өндірістік қуатын жылына 6 млн-ға, сұраныс артқан жағдайда тіпті 10 миллион тоннаға дейін арттыруға мүмкіндік береді. Бұл теміржол Қазақстаннан өтіп, Түрікменстан аумағына кіреді де, Инче-Бурун шекарасы арқылы 700 км қашықтықты жүріп өтіп, оны Иранның темір жол желістеріне қосады. Каспийдің шығысындағы бұл теміржол желісінің басқа атауы «Солтүстік-Оңтүстік» трансұлттық темір жол өтпесі. Темір жолдың жылына 5 миллион жолаушы тасымалдау әлеуеті бар. Бұл теміржолдың жоғары жүру жылдамдығы 120 км/сағ, бұл Қазақстан мен Парсы шығанағының арасындағы жол жүру уақытын 25 сағат ішінде 3000 км-ге қысқартады. Қалай болғанда да, Каспий теңізінің шығыс теміржолы бағыты Иран мен Орталық Азия елдерінің арасындағы аймақтық ынтымақтастық пен қарым-қатынастарды дамыту үшін айтарлықтай мүмкіндік көзі болары сөзсіз.

Орталық Азия елдерінің тәуелсіздікке қол жеткізуі Иранның геоэкономикалық кеңістігінің өсуіне жаңа мүмкіндіктер әкелді, өйткені

ні, Иран осы аймаққа басқа мемлекеттер сияқты өз ықпалын тигізіп, өзінің стратегиялық жоспарларын іске асыруды көздеді. Осы мақсатта, Иран осы аймақтағы болашақ сауда-экономикалық әріптестеріне экономикалық қиыншылықтардан жеңіл өтулеріне атсалысып, көмек көрсететінін білдірді. Сонымен қатар, бұл аймақ Иранды жаһандық нарықтармен байланысу барысында сол аймақтың географиялық ерекшеліктерін, тиісті байланыс жолдарының артықшылықтарын пайдалануға мүмкіндік береді.

Орталық Азия елдері егемендіктерін жариялаған кезден бастап, 2004 жылға дейінгі аралықта Иран осы елдермен 200-ден аса келісімдер жасап, өзара түсіністік меморандумдары мен хаттамаларға қол қойған. Олардың басым бөлігін экономикалық ынтымақтастық туралы құжаттар құраған. SWAP мұнай жобасы, құрылыс саласындағы әріптестік, гидроэлектр-станциялар салу, суару жүйелерін жүргізу, атап айтқанда, бөгет құрылысы, жол, теміржол желілерін салу Иран мен аймақ елдерінің экономикалық интеграциясының маңызды бағыттарының бірі болды. Иранның мемлекеттік және жеке меншік компанияларының технологиялық мүмкіндіктерінің шетелдік өндірушілерімен салыстырғанда тауар және қызмет көрсету бағаларының конъюктурасы ескерілген жағдайда, Иран мен Орталық Азия елдерінің экономикалық конвергенциясын екі жақты тиімді әрекет ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Бұл, сонымен қатар, аталмыш елдер арасындағы өркениеттік және тарихи-мәдени мұрасы мен тарихи жақындасуының негізгі алғышарттарының бірі болары ықтимал. Коммунистік жүйені бастан кешкен Орталық Азия елдері ұлттық зияткерлік пен құндылық көздерін сақтап қала алған.

Иран мен Орталық Азия елдерінің ынтымақтастық перспективті бағыты алдында проблемалар да жоқ емес. Шын мәнінде, Иранның Орталық Азия аймағына ықпалы кейбір елдермен салыстырғанда аз. Бұл келесі мәселелердің орын алуымен түсіндіріледі: біріншіден, иран халқы Исламның шииттік, ал Орталық Азияның басым бөлігі – Исламның сунниттік бағытын ұстанушы мұсылмандар. Екіншіден, батыс елдерінің Иранға қатысты ұстанған агрессорлық саясаты Иранның сыртқы сауда қатынастарында біршама мүмкіндіктерін шектеп отыр. Орталық Азия мен Кавказ елдерінің экономикалық дамуы батыстық әріптестікті қажет етеді.

Жоғарыда айтылған теміржол желісінің іске қосылуы осы үш елдің жаңа геоэкономикалық кеңістіктігінің іргесін қалауына мүмкіндік береді.

Яғни, осы елдердің әлемнің басқа нарықтарына қол жеткізуге бағытталған алаң болып табылады. Осылайша, бұл бағыт Оңтүстік Парсы шығанағы елдері-Иран-Шығыс Азия-Оңтүстік Азия-Тынық мұхиты елдері арасындағы жанама сауда байланыстарын орнатуға ыңғайлы бағыт болары анық.

Орталық Азия елдері тәуелсіздікке қол жеткізген кезден бастап, жаңа нарыққа бейімделу, аймақтағы өз мүмкіндіктерін кеңейту мақсатында аймақтық-үкіметаралық сауда-экономикалық келісім-шарттарға қол қойып, әртүрлі инвестициялық жобаларды іске асыру сияқты аймақ көлемінде бірқатар іс-шаралар атқара бастады.

Еліміздің астық өндіру потенциалын ескере отырып, қазақстандық астықты Иран бағытында экспорттауды арттыру мақсатында «Ақ Бидай-Терминал» Акционерлік Қоғамы (Қазақстан) мен «Бехдис Теджарат Альборз» Жабық Акционерлік Қоғамы (Иран) бірлесіп салған «Амирабад Грейн Терминал Киш» астық терминалын ерекше атап өтуге болады. Бұл терминал Қазақстанның Каспий аймағындағы сыртқы сауда қатынастарының дамуына айтулы ықпалын тигізіп отырған үлкен бірлескен алғашқы жобаларының бірі. Каспийдің оңтүстігіндегі Амирабад айлағында бой көтерген бұл ірі астық терминалы 2010 жылдың маусым айында Қазақстан мен Иранның ауыл шаруашылығы министрлерінің қатысуымен ресми түрде іске қосылды. Бұл терминалдың астықты уақытша сақтау сыйымдылығының көлемі 53 мың тоннаны құраса, кеме босату, астықты жүк тасымалдау көліктеріне тиеу сияқты жанама қызмет көрсету жұмыстары да жолға қойылған. Терминалдың кеме босатудағы өндірістік қуаты сағатына 500 тонна, ал тәулігіне 4 мың тоннаны құрайды.

Бұл жоба Қазақстанның астық өнімінің экспорт мөлшерін арттырып қана қоймай, еліміздің аймақтағы, соның ішінде, Каспийдің шығысындағы экономикалық мүдделік үлесін айқын көрсетеді. Астық, дәнді дақыл өнімдерін тұтынуда импорт көзіне тәуелді Иран үшін де, бидай, арпа, майлы дәнді дақылдар өніміне бай Қазақстан үшін де бұл жобаның тиімділігі тараптардың ортақ мүддесіне айналып отырғанының айқын дәлелі. Қазіргі таңда, қазақстандық арпаның ең ірі тұтынушыларының бірі Иран нарығы болып табылады, осы отандық өнімнің Иран нарығында алатын пайыздық көрсеткіші шамамен 80-90 пайызды құрайды. Иранға және басқа да Каспий маңындағы елдерге астық

жеткізудің жылдам, әрі арзан тәсілі астықты су көлігімен тасымалдау болып табылады. Демек, астық саудасы екі ел арасындағы аймақтық экономика ынтымақтастығының перспективті бағыттарының бірі.

Қазақстанның сауда-экономика бағытындағы сенімді серіктесіне айналған Иранмен 2017 жылы екі ел арасындағы қарым-қатынасты жан-жақты дамытатын, бірлескен жобалар жүзеге асып, екі елдің өзара сауда-саттық мөлшері айтарлықтай өсті. Тауар айналымының негізгі бөлігі қазақстандық экспортқа тиесілі болғандықтан, өткен жылы құны жарты млн. долларды құрайтын отандық өнім Иран мемлекетіне жеткізілген. Қазіргі таңда жалпы көлемі 2 млрд. доллар болатын екі жақты инвестициялық жаңа жобалар жүзеге асырылу қарастырылуда.

Қазіргі таңда Қазақстан Ирандағы алтын өндірісіне инвестиция құйғаны белгілі, ал бұл күндері Иран еліміздегі тау-кен өнеркәсібін қаржыландыруды қолға ала бастады. Қазіргі таңда екі ел арасында ауылшаруашылығы, құрылыс, туризм және денсаулық салаларында бірқатар жаңа жобалар жүзеге асқан. Ирандағы Бандар-Аббас айлағында Қазақстанның консулдығының ашылуы екі ел арасындағы сауда-саттықты одан әрі өркендетуге жол ашады. Бұл айлақтың маңыздылығын Иранның Қазақстандағы елшісі Моджтаба Дамирчилу «Қазақстан үшін экономикалық тұрғыда аса маңызды стратегиялық шешім» – деп атап көрсетті (<https://www.inform.kz/>. Халықаралық ақпарат агенттігі. 2014 жылғы 25 шілде).

Сондай-ақ әуе – кеме, теміржол арқылы өзара тауар алмасу елдеріміз арқылы Еуропа мен Азия құрлықтарына өтетін транзиттік жүк тасымалы мүмкіндігін арттыратын келісімдер жасалды. Қазақстан өз тарапынан астық пен майлы дақылдарды Иранға жөнелту бойынша жаңа келісімдерге қол жеткізді. Сондай-ақ тауар айналымын ұлғайту қамында бірқатар әкімшілік кедергілер жойылып, тарифтер жеңілдетілді.

Қорытынды

Жоғарыда аталған теміржол желісі «Жібек Жолы экономикалық белдеуінің» негізгі көлік дәліздерінің бірі ретінде аймақтағы тікелей әрі жанама сауда байланыстарының кең ауқым алуына мүмкіндіктер береді. Қазақстанның батыс өңіріндегі жоғары энергетикалық аймақ Өзеннен басталатын бұл теміржол бағыты Түрікменстан жері арқылы Иран территориясының солтүстіктегі Горган аумағына келіп жетеді.

Осылайша, жалпы ұзындығы 930 километрге созылған аталмыш бағыт осы аудандар аралығын 600 километрге дейін қысқарта отырып, көлік шығының әлдеқайда азаюына мүмкіндік береді. Осыған орай, «Иран-Түрікменстан-Қазақстан» темір жолын пайдалану осы үш елдің, сонымен қатар Орталық Азияның басқа елдерінің арасындағы сауда-экономикалық қатынастарын кеңейтумен қатар, олардың саяси, қауіпсіздік және мәдени байланыстарының да артуына себепін тигізіп, елдер арасындағы ынтымақтастықты нығайтумен қатар, тұрақтылығы пен қауіпсіздігін де арттыратыны анық.

Осылайша, «Иран-Түрікменстан-Қазақстан» темір жолдарының басты артықшылығы осы үш елдің транзиттік бағыттарын жеңілдету, көлік логистикасын жетілдіру, сауда айналымдарын арттыру және экономикалық өсуін қамтамасыз ету болып табылады. Қазіргі уақытта аталмыш теміржол желісінің жылдық жүк тасымалы әлеуеті 5 млн. тонна және бұл көрсеткіштің 12 млн. тоннаға дейін өсу мүмкіндігі бар. Сонымен қатар, осы үш елдің арасындағы сауда айналымының жылдық көлемі 2020 жылға қарай 20 млн. тоннаға дейін өседі деген болжамдар бар. Бұл теміржол желісінің тікелей және жанама байланыстары Еуразия кеңістігіндегі коммерциялық және экономикалық қатынастардың да өркендеуіне жол ашады.

Биылғы Астана экономикалық форумында назарға алынатын тақырыптардың қатарында Қазақстанның сыртқы саудадағы ең үлкен әріптесі – бірыңғай экономикалық кеңістік мемлекеттері мен Иран арасындағы экономикалық ынтымақтастықтың бүгіні мен болашағы талқыланады. Жаңа келісім неғұрлым терең, тиімді және көпжүйелендірілген сауда-экономикалық өзара әрекеттестік үшін жанама екпін болады деген болжам бар.

«Қазақстан Иранмен өзара тиімді шарттарға құрылған жоспарланған әрекеттестікке әрқашан ұмтылып келген. Географиялық тұрғыдан алғанда, Қазақстанға ең жақын орналасқан Парсы шығанағына шығатын теңіз порттары Иранның иелігінде. 20-ғасырдың соңында басталған сауда байланыстарының нәтижесінде, Қазақстан мен Иран арасындағы тауар айналымы айтарлықтай көрсеткішке қол жеткізді. 2010 жылы Иранға қарсы салынған санкциялар мемлекеттің әлемдегі қаржылық резервтерін бұғаттаумен қатар, жаңа келісімдердің жасалуына тосқауыл болды. Бұл өз кезегінде, Иранның шет мемлекеттермен, соның ішінде Орталық Азия елдерімен байланысына кері әсерін тигізді» – деп, Қазақстан страте-

гиялық зерттеулер институты басшысының орынбасары Санат Көшкімбаев атап көрсетті (<https://aikyn.kz/2018/05/16/52735.html>. Айқын газеті. «Дәуір» баспасы. No74 (3342). Мамыр 16, 2018).

Еуразиялық экономикалық аймақ пен Иран арасында бірнеше тауар түрі бойынша сауда айналымын жеңілдетуге бағытталған бірнеше келісімдер бар. Осы орайда, екіжақты саудасаттықтағы әртүрлі тарифтік кедергілер азайып, экономикалық ынтымақтастық арта түсуде. Экономикалық одақ пен Иран арасында еркін сауда аймағын құру туралы идеялар бұрыннан айтылып келді. Әртүрлі зерттеулер жаңа келісім ЕАОЭ-ның Иранға экспортын 1,4 млрд доллар өсіруге мүмкіндік беретінін көрсетіп отыр. Оның жартысына жуығы (508 млн доллар) – Қазақстанның Иран нарығындағы қосымша экспорттық потенциалы. Қазақстан еркін сауда аймағы арқылы Иранға шикізат өнімдерін тасымалдай алады. Бұл қадамның маңызы өте зор. Соңғы жылдардың көрсеткіштері бойынша Қазақстан мен Иран арасындағы сауда 552 млн доллар құраған. Бұл – соңғы алты жылдағы ең төмен көрсеткіштердің бірі екендігін Тұңғыш Президент қоры жанындағы Халықаралық экономика және саясат институтының сарапшысы Ж. Сарабеков айтты (<https://aikyn.kz/2018/05/16/52735.html>. Айқын газеті. «Дәуір» баспасы. No74 (3342). Мамыр 16, 2018).

Иран Қазақстан үшін – стратегиялық маңызы жоғары нарық. Иран астық өндіру саласы өнімдерінің экспортын жолға қоюға жақын орналасқан ірі нарықтардың бірі болғандықтан да маңызды болып табылады. Қазір бұл мем-

лекетке металлургия саласы өнімдерін экспорты да біртіндеп жолға қойылуда. Иран Парсы шығанағына шығатын ең бір ыңғайлы бағыттардың бірі. «Қазақстан – Түрікменстан – Иран» темір жолының әріптес мемлекет үшін де маңызы бар екенін жоғарыда айтып өттік. Ол Иранды Қытай нарығымен байланыстырады. Бүгінде бұл теміржол арқылы тауар айналымы енді қолға алынып, оның әлеуетін асыруда жаңа шаралар қарастырылып жатыр.

Егер батыстық санкциялар кең ауқымда қолданылатын болса, Иранмен сауда-саттық жасайтын кейбір компанияларға кері әсерін тигізетіні сөзсіз. Өйткені америкалық санкциялар экстерриториалды түрде қолданыла береді. Бұл АҚШ өз компанияларынан бөлек, өзге мемлекеттің кәсіпорындарына да экономикалық қысым шарасын қолдана алатынын білдіреді. Осы себепті, инвесторлар тартып, ирандық компаниялармен тығыз жұмыс жасағысы келетін сауда компанияларының қызығушылығы төмендеуі мүмкін. Дегенмен, санкциялар экономиканың барлық саласына бағытталмағанын айта кеткен жөн. Бүгінге дейін санкциялар бұғауында болған Иранмен сауда байланыстарын жүргізіп отырмыз.

Қазақстан мен Иран стратегиялық одақ құру туралы емес, экономикалық байланыстарды дамытуға бағытталған келісімге қол жеткізетініне үмітіміз бар. Одан бөлек, Еуразиялық экономикалық аймақ пен Иран арасындағы еркін сауда аймағын құру туралы келісім бастапқыда үш жылға уақытша негізде жасалғанын ескерсек, екіжақты қарым-қатынастың ары қарайғы болашағы белгілі болады.

Әдебиеттер

- Bayram Sinkaya. Turkey-Iran Geopolitical Competition Over Central Asia and the Caucasus. http://www.academia.edu/1002007/Turkey-Iran_Geopolitical_Competition_Over_Central_Asia_and_the_Caucasus
- Dozens of Iranian companies operating in Kyrgyzstan: ambassador. <http://www.tehrantimes.com/economy-and-business/2112-dozens-of-iranian-companies-operating-in-kyrgyzstan-ambassador-https://aikyn.kz/2018/05/16/52735.html>. Айқын газеті. «Дәуір» баспасы. No74 (3342). Мамыр 16, 2018.
- <https://www.inform.kz/>. Халықаралық ақпарат агенттігі. 2014 жылғы 25 шілде. Into EurAsia. Monitoring the EU's Central Asia Satretgy. (Brussels: CEPS; Madrid: FRIDE, 2010), P.112.
- Mohammad Mohaddesin, Islamic fundamentalism. Washington. Seven Locs Press, 2001. 67-бет.
- Peridy, N. (2005); "The Trade Effects of the Euro-Mediterranean Partnership: What Are the Lessons for ASEAN Countries", Journal of Asian Economics, vol. 16, pp 125-139.
- Pradumna, B. Rana (2007); "Economic Integration and Synchronalization of Business Cycles in East Asia", Journal of Asian Economics, vol. 18, Issue 5, pp 711-725.
- Ruttgers, D. , Fabe, A. , Grote, U. (2010); "The Canola Oil Industry and EU Trade Integration: A Gravity Model Approach", Series Proceeding of the German Development Economics Conference, vol. 32.
- Демократические преобразования – вектор развития Казахстана: Интервью Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева // Мир Евразии. – 2004. – № 7. – С.23-25. Региональное сотрудничество как фактор мира и стабильности в Центральной Азии. – М.: РЦПДЦА, 2015. – 254 с.

Парсы тіліндегі әдебиеттер:

اشرفزاده، سيد حميد رضا؛ 1382 "يکپارچگی اقتصادی در کشور های در حال توسعه «
پایان نامه دوره دکتری، تهران، دانشگاه تربیت مدرس
رحمانی، میترا؛ عسگری، منصور و عابدین، محمدرضا. 1385. «دستاوردهای تجاری تشکیل
بلوک منطقه ای در مرکز آسیا»، پژوهشنامه بازرگانی، ش. 8، صفحات 236 - 213
شکبایی، عل رضا و کبری بطا، فاطمه 1388. "مگرایی اقتصادی در منطقه آسیای
جنوب غربی"، فصلنامه پژوهشنامه بازرگانی، ش. 53، صص 47 - 23
فتحی، یحی 1381؛ موانع تعرفه ای و غیر تعرفه ای صادرات ایران در بازار های هدف، چاپ
اول، مؤسسه مطالعات و پژوهشهای بازرگانی

References

- Bayram Sinkaya. Turkey-Iran Geopolitical Competition Over Central Asia and the Caucasus. http://www.academia.edu/1002007/Turkey-.TURKEY-IRAN_RELATIONS_IN_THE_1990S_and_the_Role_of_Ideology.
Iran_Geopolitical_Competition_Over_Central_Asia_and_the_Caucasus
Dozens of Iranian companies operating in Kyrgyzstan: ambassador.
<https://aikyn.kz/2018/05/16/52735.html>. Айқын газеті. «Дәуір» баспасы. No74 (3342). Мамыр 16, 2018.
<https://www.inform.kz/>. Халықаралық ақпарат агенттігі. 2014 жылғы 25 шілде.
Into EurAsia. Monitoring the EU's Central Asia Satretgy. (Brussels: CEPS; Madrid: FRIDE, 2010), P.112.
Mohammad Mohaddesin, Islamic fundamentalism. Washington. Seven Locs Press, 2001. 67-бет.
Peridy, N. (2005); "The Trade Effects of the Euro-Mediterranean Partnership: What Are the Lessons for ASEAN Countries",
Journal of Asian Economics, vol. 16, pp 125-139.
Pradumna. B. Rana (2007); "Economic Integration and Synchronalization of Business Cycles in East Asia", Journal of Asian
Economics, vol. 18, Issue 5, pp 711-725.
Ruttgers, D. , Fabe, A. , Grote, U. (2010); "The Canola Oil Industry and EU Trade Integration: A Gravity Model Approach",
Series Proceeding of the German Development Economics Conference, vol. 32.
Демократические преобразования – вектор развития Казахстана: Интервью Президента Республики Казахстан Н.
Назарбаева // Мир Евразии. – 2004. – № 7. – С.23-25.
Региональное сотрудничество как фактор мира и стабильности в Центральной Азии. – М.: РЦПДЦА, 2015. – 254 с.
Литература на персидском языке
Ashrafzadeh Seyyed Hamid Reza; 1382 "Economic Integration in Developing Countries" 1. PhD thesis, Tehran, Torbat Modares
University.
Fathi Yahya 1381; Tariff and Non-Tariff Barriers to Iran's Export to Target Markets, Print.
First, the Institute for Business Studies
Rahmani Maetra; Asgari Mansour and Abedin Mohammad Reza .2008 "Business Achievements Formation. Regional Bloc in
Central Asia, "Commercial Journal, Sh. 8, pp. 236-213.
Shakibaei, Alireza and Kabri Bata, Fatemeh 2009: "Economic Launch in the Asia Region.
Southwest ", Journal of Commercial Law Research, S. 53, pp. 47-23

¹ Керімбаев Е.Ә., ²Чжан Цзян Хуа, ³Шарыпказы Н.

¹3 курс PhD докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: kerimbay.erzhan@gmail.com

²профессор, Пекин педагогикалық университеті,
Қытай, Пекин қ., e-mail: <zhangjh171@foxmail.com

³оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: nuriknaiman16@gmail.com

ҚОҒАМДЫҚ ДИПЛОМАТИЯ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚЫТАЙЛЫҚ ТӘЖІРИБЕСІ

XXI ғасырдағы халықаралық қатынастардың бір ерекшелігі дамыған елдердің өзінің ұзақ мерзімдік халықаралық стратегиясын жүзеге асыру үшін жұмсақ күш тәсілін қолдануы. Мұны соңғы кезде қарқынды дамып, әлемдік қауымдастықтың назарын өзіне аударып отырған ҚХР-дан анық аңғаруға болады. Мақалада ҚХР-дың жұмсақ күш саясатының бір құралы ретінде кеңінен қолданып отырған қоғамдық дипломатиясының теориялық негізіне, өзіндік ерекшеліктері мен бағыттарына сараптама жасалған. ҚХР-дың жүргізіп отырған қоғамдық дипломатиясын жан-жақты қарастыру, оның бүгінгі ұстанып отырған сыртқы саяси принциптерін түсінуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: қоғамдық дипломатия, ҚХР, жұмсақ күш, сыртқы істер, АҚШ, Еуропа, қытайлық дәстүрлі мәдениет, Конфуций институты, тіл, мәдениет.

¹Kerimbaev Y.A., ²Zhang Jian Hua, ³Sharypkazy N.

¹3rd year PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: kerimbay.erzhan@gmail.com

²Professor, Beijing Normal University, China, Beijing: e-mail: zhangjh171@foxmail.com, 13701356373

³Lecturer of Oriental Studies Faculty, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: nuriknaiman16@gmail.com

Social Diplomacy and its Chinese Experience

One of the features of international relations in the 21st century is the use of soft power by developed countries to implement their long-term international strategy. This can be seen in the foreign policy of the PRC, which has recently been developing dynamically and attracting the attention of the world community. The article analyzes the theoretical foundations of PRC public diplomacy, its features and development trends, widely used by China as an instrument of soft power policy. A comprehensive consideration of the public diplomacy of the People's Republic of China makes it possible to understand its current foreign policy principles.

Key words: public diplomacy, PRC, soft power, international relations, USA, Europe, Chinese traditional culture, Institute of Confucius, language, culture.

¹Керімбаев Е.А., ²Чжан Цзян Хуа, ³Шарыпказы Н.

¹PhD докторант 3 года обучения, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: kerimbay.erzhan@gmail.com

²профессор, Пекинский Педагогический Университет, Китай, г. Пекин, e-mail: zhangjh171@foxmail.com

³преподаватель кафедры китаеведения, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: nuriknaiman16@gmail.com

Социальная дипломатия и ее китайский опыт

Одной из особенностей международных отношений в XXI веке является использование мягкой силы развитыми странами для реализации своей долгосрочной международной стратегии. Это можно заметить по внешнеполитической деятельности КНР, которая в последнее время

динамично развивается и привлекает внимание мирового сообщества. В статье анализируются теоретические основы публичной дипломатии КНР, ее особенности и тенденции развития, широко используемые Китаем в качестве инструмента политики мягкой силы. Всестороннее рассмотрение вопросов публичной дипломатии Китайской Народной Республики позволяет понять ее нынешние принципы внешней политики.

Ключевые слова: общественная дипломатия, КНР, мягкая сила, международные отношения, США, Европа, китайская традиционная культура, Институт Конфуция, язык, культура.

Кіріспе

Адамзаттың тарихында дипломатия әртүрлі топтың адамдары түрлі туындаған мәселелер мен қақтығыстарды шешу үшін, арадағы қарым-қатынасты реттеу үшін бір-бірімен араласып, келіссөздер жүргізе бастаған кезден-ақ туындаған. Әлемнің барлық халқына және тарихтың барлық кезеңіне қатысы бар оның тамыры өте тереңде жатыр.

Дипломатияның анықтамасы мен түрі өте көп. Мемлекеттік дипломатиямен салыстырғанда қоғамдық дипломатия «қырғи-қабақ соғыс» кезінде пайда болған жаңа термин. Дипломатияның бір категориясы ретінде кең етек алған қоғамдық дипломатия (public diplomacy) қазіргі заманғы әлеуметтік ғылымдардағы талқыға көп түсетін және қайшылыққа толы саласы болып отыр. Бұл терминді алғаш рет ғылыми қолданысқа 1965 жылы Флетчер құқық және дипломатия мектебінің деканы Э. Гуллион енгізді. Бастапқы кезде «насихат» сөзінің орнына қолдану үшін ұсынылған бұл термин, бертін келе біршама эволюцияға ұшырап, мағыналық жағынан байи түсті. Алайда, бертін келе «үгіт-насихат өзара сенімге негізделмеген, көп жағдайда ол саналы түрде алдауға жатады» деген түсінікпен, қоғамдық дипломатияны үгіт-насихаттан бөлек қарастыра бастады. Э. Гуллионның өзі классикалық дипломатия мен қоғамдық дипломатияның айырмашылығын былай деп түсіндіреді: «қоғамдық дипломатия шет елдегі қоғамдық пікір мен көңіл-күйді зерттеу арқылы, сол қоғамдық пікірді қалыптастыратын адамдарды ақпаратпен қамтиды және соларға ықпал ету арқылы ұлттық мүддені алға жылжытады, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етеді» (Edmund Gullion http://publicdiplomacy.wikia.com/wiki/Edmund_Gullion).

Саяси тәжірибенің жемісі ретінде қоғамдық дипломатия әзірге тұжырымдамалық деңгейде және қолданбалы зерттеулер тұрғысынан ғана сараптамаға түсуде. Халықаралық дискурста мұндай түсініктің пайда болуы трансшекаралық байланыстардың әртараптану үрдісі-

не және қазіргі заманғы мемлекеттердің әлемдік қауымдастық алдында өз сыртқы саясатының тартымдылығын арттырудағы белсенділігіне байланысты (Gao Fei. 2010: 3-4). Ол ХХІ ғасырдағы ең бір маңызды саяси мәселелердің бірі болып отыр. Дәстүрлі дипломатия мемлекет пен халықаралық қатнастардың ресми өкілдері арасындағы қарым-қатынас болса, қоғамдық дипломатия әдетте жалпы шетелдік қауымдастыққа ықпал ету арқылы адамдар арасындағы диалогқа күш салады. Түрлі мемлекеттердің үкіметі мен зерттеуші ғалымдары қоғамдық дипломатияға қатысты өз анықтамаларын береді.

Қоғамдық дипломатияны зерттеуде, оның түрлі механизмдерін ойлап табуда және оны тиімді қолдануда алдына жан салмай отырған АҚШ мемлекеті болғанымен, соңғы кезде басқа да елдердің ғалымдары мен сарапшылары осы бағытта өздерінің ұлттық тәжірибесін табысты дамытып отыр.

Бүгінгі күні әлемде халықаралық қатынастар саласына қатысты өзіндік түсінік пен теориясын алға тартып отырған мемлекеттердің бірі ҚХР. Бұл мақалада біз ҚХР «жұмсақ күш» саясатын жүргізудегі саяси-дипломатиялық бағытының ерекшеліктеріне тоқталдық.

Негізгі бөлім

ХХІ ғасырдағы халықаралық қатынастардың бір ерекшелігі дамыған елдердің өз ұзақ мерзімдік халықаралық стратегиясын жүзеге асыру үшін жұмсақ күш тәсілін қолдануынан байқалады. Мұны соңғы кезде қарқынды дамыған Қытай мемлекетінен анық аңғаруға болады.

Қытайдың соңғы жылдары қарқынды дамуы, әсіресе әскери қаражатының жыл сайын артуы басқалардың күдік-күмәнін тудырып, «Қытай қаупі» деген мәселе көтерілді. Соған байланысты Қытай әлемнің өзіне деген күдігін сөйілтуді және өзара сенімді қатынас орнатуды маңызды орынға қойып отыр (Кәріпжанов Ж., Мұқаметханұлы Н. 2013: 62). Бұған дейін «Қытай қаупі» дегенде көбінесе оның демографиялық қысымы назарға алынатын. Кейін келе Қытай экономикасының

қарқынды дамуына байланысты әлем оның экономикалық экспансия жасауынан үрейлене бастады. Ал Қытайдың әлеуметтік комплексті қуатының өсуі одан қауіптенуге негіз болды.

Қытайдың әскери және экономикалық потенциалының артуы әлемде бұрыннан қалыптасқан күштердің балансын өзгертті. Сондықтан ҚХР үкіметі әлемге «қытай қаупі» болмайтынын айтты, «Қытайдың бейбіт өрлеуі» ешкімге қатер төндірмейтінін уағыздап, Қытайдың бейбітшілік ел екендігіне сендіру үшін жұмсақ күш тәсілдерін қолдануды жөн санады.

Қытай өзінің бай тарихи, рухани, мәдени мұрасы мен қазіргі тандағы әлеуметтік-экономикалық дамуына, аса зор қаржылық байлығына арқа сүйей отырып, өздері жөнінде қалыптасқан көзқарасты өзгертіп, әлемді шарпыған батыстың мәдени ықпалын тежеуге немесе онымен бәсекелесуге өзінің ұлттық мәдениетін әлемге шығарды.

ҚХР төрағасы Си Цинпин бір сөзінде «Қытай қай кезде болса да даналық пен ақыл-ой күшін өзінің дәстүрлі мәдениетінен алады; біздің мемлекетіміз бүкіл әлемнің алдында күш-қуатқа ие ел ретінде танылып, өз күшіне деген сенімі зор болуы керек. Кез келген нәрсені батыстың құндылықтарымен өлшеп, соған ыңғайлана бермеуіміз керек. «Ортадан оқшауланбай, онымен тіл табыса білу» принципіне сәйкес өз мәдениетіміз бен көзқарастарымызды насихаттағанымыз абзал» (Мэнди Ли. <http://cul.sohu.com>) дегенді.

2007 жылы ҚКП ОК бас хатшысы, ҚХР төрағасы Ху Цзиньтао ҚКП-ның XVII съезінде ҚКП «қытай халқының төл мәдениетін, оның құқығы мен мүдделерін сақтау үшін Қытайдың жұмсақ күшінің бір бөлшегі ретінде мәдениеттің рөлін арттыру керек» (Цинь Яцин. Жэньминь Жибао) деп атап көрсетті. Ол қазіргі әлемде түрлі мәдениеттер қақтығысқанда өз елінің мәдениетін, оның қайталанбас бірегейлігін дамыту қажет (Цинь Яцин. 2015.2.) деп санады. Осы съезде ҚКП мәдениеттің жұмсақ күш әлеуетін арттыру міндетін алға қойды.

«Жұмсақ күш» қолдануда Қытай үкіметі ұлттық тілі мен мәдениетін әлемге тарату арқылы мақсатқа жетуді көздеді. Оның бұл саясатын әлем елдерінің оңай әрі тез қабылдауының басты себебі, Қытайдың экономикалық ықпалының әлемде арта түсуінде, сондай-ақ бүкіл дүние жүзіндегі елдермен сауда-экономикалық байланыстарының дамуы мен өзара мүдделілігінің артуында. Сондықтан әлем елдерінің Қытайға деген қызығушылығы артты, оның тілі мен тарихи мәдениетін білуге немесе қытайтануға ынтасы күшейді.

Қытайдың «жұмсақ күш» саясатының тағы бір маңызды бағыты қоғамдық дипломатия болып отыр.

Қазіргі әлемде болып жатқан өзгерістермен қатар Қытайдың статусының нығаюы оның сыртқы саяси бағыты мен дипломатиясында жаңа геосаяси концепциялар мұқтаждығын туғызды. Сыртқы саясаттағы мәселелерді шешуде жаңа амал-әрекеттерге баруы «Қауіпсіздіктің жаңа концепциясы», «Дамудағы жаңа көзқарас», «Гармониялды әлем» сияқты құжаттарда көрініс тапты және «Жаңа дипломатия» деген атқа ие болды. Дэн Сяопиннің елге стратегиялық бағыт беретін 28 иероглифтен тұратын концепциясы Қытайдың «Жаңа дипломатия» принциптерінің негізі болды. ҚКП-ның жоғарғы билігінде отырғандарға арналған құжатта «Байыппен бақыла, майданға табаныңды мықтап тіре, байсалдықпен төтеп бер, қорғануға шебер бол, аптығып алға шықпа, өзінді жасыра біл, ісінді ілгерілете түс» («冷静 观察, 稳住阵脚, 沉着应付, 善于守拙, 决不当头, 韬光养晦, 有所作为» деген үндеу бар (Усов В.Н. 2009: 842).

Қытайлық саясаттанушы Су Чанхэнің айтуынша Қытай дипломатиясындағы жаңаша ойлау «ашық есік саясаты» басталғаннан-ақ түзіліп, жан-жақты институционалды тетіктердің негізінде жаһандық және аймақтық проблемаларды шешу стратегиясы біртіндеп қалыптаса бастады. 1979 жылдан бүгінгі күнге дейінгі Қытай дипломатиясының дамуын шамамен үш кезеңге бөлуге болады. Яғни, ашықтық реформалары басталғаннан, 1992 жылы Дэн Сяопиннің Қытайдың Оңтүстігіне барғанда сөз сөйлеген аралықты бірінші кезең деп, 1992 жылдан ҚХР Әлемдік Сауда Ұйымына мүше болған 2001 жыл аралығын екінші және 2001-ден бүгінгі күнге дейінгі аралықты үшінші кезең деп қарастырсақ болады (Су Чанхэ. 2005:11).

XXI ғасырдың басында Қытай үкіметі мен халықаралық байланыс саласының мамандары жаһандық, аймақтық мәселелерге жауап ретінде дипломатиялық практикада «дипломатиядағы жаңаша ойлау» (中国外交新思维) концепциясын енгізуді және іс жүзінде қолдануды қажет деп тапты (Су Чанхэ. 2005: 16).

ҚКП XVI съезінде ұсынылып, XVII съездің даму идеяларында жалғасын тапқан «дипломатиядағы жаңаша ойлау» концепциясы «халықаралық ынтымақтастықты нығайтуға, өзара дамуға ықпал етуге», сонымен қатар, ҚХР ұлттық мүддесін көздеуге шақырады. Ол біріншіден экономикалық дамудың өзегі болса, екіншіден, ұлттық біртұтастықты көздеді. Қытайдың

саясаттанушы ғалымы Ян Цзямянның айтуынша әлемдегі өзгерістер мен дамудың жаңа үрдістері Қытай тарапынан «дипломатиядағы жаңаша ойлау» стратегиясын енгізуді талап етіп отыр (Ян Цзямянь. www.fmprc.gov.cn). Қытай стратегиялық өзара сенімді арттыру мақсатында достық және татукөршілік қарым-қатынас ұстануды және өзінің ұлттық мүддесін қорғауды жалғастыра береді. ҚХР сыртқы істер министрі Ван Идің айтуынша, қытайлық жаңаша дипломатияның ерекшелігі, сыртқы саясат жүргізуде басқа үлкен мемлекеттердің ұстанып отырған дәстүрлі жолынан бөлек, өзіндік жол ұстануы болып отыр. Оның пікірінше, қытай халқының социалистік жүйе мен елдің даму жолын, Қытайдың коммунистік партиясының басшылығын және қытайлық ерекшелігі бар социализмді қолдауы, жаңа дипломатияның негізі болып отыр (Ван И. www.huanqiu.com).

Қытайдың сыртқы саясатты жүргізудегі негізгі дипломатиялық құралдары мен тетіктері Қытайдың «жұмсақ күш» концепциясы мен оның ҚХР сыртқы саясатындағы рөлін зерттейтін мамандардың қызығушылығын туғызып отыр. Бұған қатысты ғалымдар «табиғи» және «жасанды» деп екі жолды көрсетеді. «Табиғи» жол дегені, мемлекет өзінің экономикадағы, мәдениет пен ғылымдағы жетістігіне, ел ішінде және халықаралық аренада жүргізіп отырған саясатының заңдылығына байланысты, өзінің әлемдік қауымдастық алдындағы имиджін автоматты түрде жақсартады. Екінші жағдай, мемлекеттің халықаралық имиджін арттыруға бағытталған ақпаратқа, жарнамаға және үгіт-насихатқа негізделген түрлі амалдар мен әрекеттерге баруды меңзейді. Яғни, мақсатты түрде өзінің «жұмсақ күшінің» бет-бейнесін қалыптастырады. Әдетте ол мемлекеттік дәстүрлі дипломатия, қоғамдық дипломатия және шет мемлекеттердің дамуына көмектесетін түрлі бағдарламалар мен гуманитарлық көмек көрсету арқылы үш бағытта жүзеге асырылады (Радиков И., Лексютин Я.. 2012: 2).

Біз мақалада қарастырайын деп отырған қоғамдық дипломатия концепциясын Қытайда әр түрлі түсіндіретіндіктен, алдымен осыған қатысты терминдерді бір шолып шығайық. Әдетте, Қытайда қолданылатын 对外宣 – *duìwàixuān* немесе 外宣 – *wàixuān* терминдері сыртқы үгіт-насихатты білдіреді және ол Қытайдың жеткен жетістіктерін жарнамалауға, елдің имиджін қалыптастыруға бағытталған. Қытай тілінде, басқа тілдерге қарағанда үгіт-насихат сөзі «жаңалықтар тарату», «идеология қалыптасты-

ру» деген сияқты жағымды коннотацияға ие. Кейбір кездерде 民间外交 – *mín jiān wài jiāo* «халықтық дипломатия» немесе 非传统外交 – *fei chuān tōng wài jiāo* «дәстүрлі емес дипломатия» деген сияқты сөздер қолданылады. Соңғы кезде ең көп қолданылып жүрген термин 公共外交 – *gōng gòng wài jiāo* тіркесі.

Бүгінгі күні бас-аяғы қалыптасқан ҚХР-дың қоғамдық дипломатиясы төмендегідей бір қатар мақсаттарды көздейді:

Сыртқы экспансия емес, өз азаматтарының өмірі мен тұрмыс-тіршілігін жақсартуға бағытталған, үйлесімді қоғам құруға бет алған елдің имиджін қалыптастыру. Дэн Сяопиннің өзі, қытай қоғамын жаңғыртудың негізі ретінде, бакуаттылықтың төменгі деңгейін көздейтін ежелі Қытайдың «小康 – *xiao kang*» тұжырымдамасын қолданды. Бұл міндет ҚКП-ның XII және XVII съездерінің құжаттарында бекітілді.

Өзара өркендеуге септігін тигізетін, тұрақты да сенімді серіктес елдің бет-бейнесін қалыптастыру. Бейбіт жолмен өрлеу (和平崛起) концепциясы Батыста етек алған қытай қаупі идеясына қарсы қоятын құрал ретінде пайда болды. Осы идеяның шеңберінде Қытай агрессивті амалдарға жүгінуге ниетті емес, керісінше, достық пен түсіністік негізінде, тең құқылы ынтымақтастық пен қарым-қатынас орнатуға ұмтылатын ел екенін көрсету. Қытай экологиялық, түрлі аурулармен және кедейшілікпен күрес сияқты жаһандық мәселелерді талқылау мен шешуде белсенділік танытып отыр.

Қытай мәдениетін әлем мәдениетін толықтыруға қабілетті ежелгі де бірегей мәдениет ретінде таныту. Бұл бағыттағы саясат Қытай туралы түрлі қатып қалған стереотиптардан ада мәліметтерді таратуға күш салу арқылы ғана, басқа елдердің түсіністігі мен құрметіне қол жеткізуге болатынына негізделген.

ҚХР-дың қоғамдық дипломатиясының маңызды бағыттарының бірі, өзінің ішкі аудиториясына бағытталған іс-шаралар өткізу. Осылайша, Қытай халқының өз еліне деген мақтаныш сезімін қалыптастыру, осы саясаттың бөлінбес бөлшегі (Кривохиж С.В. 2012: 3).

Осы міндеттерді жүзеге асыру үшін ҚХР басшылығы қоғамдық дипломатияның БАҚ, интернет ресурстары, басылымдар, халықаралық мәдени іс-шаралар сияқты қоғамдық құралдарын қолданумен қатар, «Конфуций институты» сияқты өте сәтті шыққан жобаны да кеңінен қолдануда. Бұл құрылымның мақсаты – «басқа елдермен арада достық қарым-қатынас орнату және қытай тілін оқитындардың арасында қытай

мәдениеті мен тілін түсінуді тереңдету» (english.hanban.edu.cn). 2016 жылдың желтоқсан айындағы мәлімет бойынша, әлемнің 140 мемлекетінде 512 Конфуций институты мен 1073 Конфуций сыныптары өз жұмыстарын жүргізіп отырды. Оның ішінде Азияның 32 мемлекетінде 115, Африканың 33 мемлекетінде 48, Еуропаның 41 мемлекетінде 170, Американың 21 мемлекетінде 161 және Тынық мұқиты аймағының 3 мемлекетінде 18 институт бар. Қытай мен қытайлықтардың жағымды бет-бейнесінің қалыптасуына студенттік алмасулардың да тигізген әсері зор. 2010 жылдың өзінде әлемнің 194 елінен 260 мың студент Қытайға оқуға келген. Қытайға оқуға ең көп студент жіберетін елдердің бестігіне Оңтүстік Корея, АҚШ, Жапония, Тайланд және Ресей кіреді. Және бір айта кететін мәселе, қытай тілін оқуға келген студенттердің басым бөлігі Қытайда қалып, жұмыс істеу мақсатын көздеп келгендер (news.xinhuanet.com).

Қытайдың қоғамдық дипломатиясының тағы бір маңызды бағыты, түрлі шет тіліндегі бұқаралық ақпарат құралдар жүйесін дамыту. Бүгінгі күні Қытайдың халықаралық радиосы белсенді жұмыс жасап жатыр, Синхуа агенттігі бірнеше тілде хабар жүргізіп отыр, Қытайдың мемлекеттік тележүйесі (CCTV) соңғы кезде шетелде хабар тарату ауқымын біршама кеңейтті. Онымен қоса, Пекинде жұмыс жасайтын шетелдік корреспонденттердің саны жылдан-жылға артып келеді. Шет елдерге шыққан ҚХР басшылары жиі-жиі ашық пресс-конференциялар өткізуде. Ал, шетелдік журналшылар Қытайда өтетін түрлі ресми жиындар мен отырыстарға еркін қатыса алатын мүмкіндікке ие болды. Осы мақсатта кейінгі кезде интернетті де белсенді пайдалана бастады. Практика жүзінде тікелей қоғамдық дипломатияны жүргізетін басым бағыт ретінде, мемлекет ақпараттық кеңестікті дамытуға қомақты қаржы бөліп отыр. Халықаралық экономикалық форумның жылғы ақпараттық технологиялар бойынша берген есебінде Қытай 2001-2002 64-орында болса (hasp.axesnet.com), 2005-2006 жылы 50-орынға көтерілген (www.unctad.org), ал 2010-2011 жылғы көрсеткіш бойынша 36 шығып, Италия, Бразилия, ОАР және Ресей сияқты елдерді артқа тастаған (www3.weforum.org).

Ауқымды халықаралық іс-шаралар ұйымдастыру да ҚХР-дың қоғамдық дипломатиясының құрамдас бөлігі. Мысалы, 2001 жылы Шанхайда өткен АТЭО саммитін, 2008 жылы Пекинде өткен жазғы Олимпиада ойындарын, 2010 жылы Шанхайда өткен Халықаралық ЭКСПО

көрмесін, 2010 жылы Гуанжоу қаласында өткен жазғы Азия ойындарын атап өтсек те болады. 2001 жылы Берлинде өткен Қытай мәдени апталығы, 2004 жылғы Франциядағы Қытай мәдениетінің жылы, 2007 жылғы Ресейдегі Қытай жылы сияқты екі жақты мәдени іс-шаралар да өте белсенді түрде өткізілуде. Мұндай іс-шаралардың елге туристер тартуға үлкен септігі бар, сонымен қатар, мәдени іс-шаралар шетелдіктерді қытайлықтардың өмір салтымен, тұрмыс-тіршілігімен, менталитетімен және бай мәдениетімен таныстыратын керемет мүмкіндік.

Қытай мәдениетін тарату мен Қытай туралы қатып қалған стереотиптерді өзгертумен қатар, ҚХР үкіметі әлемнің артта қалған аймақтарын дамытуға да қомақты қаржы салып отыр. Оның ішінде дамушы мемлекеттердің мамандарын оқыту, кедей елдердің студенттеріне грант беру, еріктілерді тарту сияқты бір қатар әрекеттер бар. Табиғи апаттарда көрсетілетін көмектің де ауқымы кеңейді. Осылайша, ҚХР әлемдік қауымдастықтың жауапты бір мүшесі деген имиджін қалыптастыруда. Өйткені, қоғамдық дипломатияның үгіт-насихаттан айырмашылығы да сол, әлемдік жүйеде лайықты орынға таласы бар екенін нақты іс-әрекетімен дәлелдеп отыруы керек.

ҚХР қоғамдық дипломатиясын қарастырған кезде, тағы бір мән беру керек мәселе, Батыспен Қытайдың қоғамдық дипломатияға қатысты түсініктерінің әр түрлі болуы. «Жұмсақ күш» концепциясы мен «қоғамдық дипломатия» түсінігі әу баста, Батыстың халықаралық қатынастар теориясында пайда болғандықтан, кейбір кезде батыстық және қытайлық қоғамдық дипломатияны салыстыруда немесе баға беруде белгілі қиындықтар туындайды. Мысалы: ҚХР қоғамдық дипломатиясымен айналысатын институттардың рөлі мен статусына қатысты сұрақтарға жауап табу қиын. Батыстық түсінікке салсақ, қоғамдық дипломатия басқа елдің халқына бағытталған, мемлекеттің саналы түрде жасайтын амал-әрекеттері. Тиісінше, қоғамдық дипломатиямен айналысатын институттар мемлекеттік болуы керек немесе мемлекетке бағынышты болуы керек. Осылайша, қазіргі кездегі ҚХР қоғамдық дипломатиясының мақсаты мен міндеттерін қалыптастыруда және оны жүзеге асыруда ҚКП шетелдегі үгіт-насихат Департаменті мен Мемлекеттік кеңестің Ақпараттық Орталығы негізгі рөлді ойнап отыр. Сонымен қатар басқа мемлекеттерге барып, қарапайым бұқара халықпен кездесіп, белсенділік танытып жүрген Төраға мен премьер

министр сияқты ҚКП саяси лидерлері де Қытайдың қоғамдық дипломатиясына өз үлестерін қосып отыр. Мысалы, 2007 жылы Вэнь Цзябао Жапонияға барған сапарында фермерлермен бірге қызанақ егіп, студент жастармен бейсбол ойнады (SiegL.www.chinadaily.com.cn). Қытайдың қоғамдық дипломатиялық стратегиясын қалыптастыруда ҚХР Сыртқы істер министрлігі көп араласа бермейтіндей көрінгенмен, бұл бағыттағы жобалар осы мекеме арқылы атқарылады. 2000 жылы ҚХР СІМ жанынан ең алғашқы халықаралық пресс-орталық құрылды.

Әдетте Қытайдың қоғамдық дипломатиясын қарастырып жүрген батыстық зерттеушілер жоғарыда атап өткен мекемелермен ғана шектелмей, оған ҚХР қоғамдық ұйымдарын да қосады. Өйткені, батыстық түсінікпен мемлекеттік емес акторлар бұл мемлекетке тәуелді емес, өз мүдделері үшін, өз атынан жұмыс жасайтын ұйымдар. Ал, енді қытайлық түсінікке салсақ, қоғамдық ұйымдар толығымен мемлекеттік емес болып саналмайды. Қытайда жұмысын жүргізіп отырған мемлекеттік емес ұйымдар мемлекеттің саясатын түзуде белгілі бір деңгейде ықпал етеді, алайда, сонымен қатар оларды мемлекет те бақылауында ұстап отырады. Осылайша, қоғамдық ұйымдардың басым бөлігі біршама автономдық құқыққа ие, мемлекет маңызды деген шешімдерді қабылдағанда ғана қолдау білдірумен шектеледі (Yiyi Lu. www.chathamhouse.org). Қытайлық зерттеушілер осы қоғамдық ұйымдардың мемлекеттік мекемелерден айырмашылығы деп 3 факторды атап көрсетеді.

Біріншіден, олар мемлекеттің бастамасымен, мемлекеттің күш салуымен құрылған жоқ;

Екіншіден, олар өз қызметтерін мемлекеттен бөлек жүргізуде;

Үшіншіден, олар ұйымның жарғысында бекітілген мүдделерге қызмет жасайды;

Кейде, батыстық зерттеушілер қытайлық қоғамдық ұйымдардың жұмысын қоғамдық дипломатияға жатқызады. Мысалы, «Қытайдың шетелмен достық халық қоғамы». Ал, қытайлық

ғалымдар мұндай ұйымдардың қызметін ҚХР үшін дәстүрлі болып есептелетін халықтық дипломатия (民间外交 – min jian wai jiao) саласына жатқызады. Қытайлықтар бауырлас қалалар арасында қарым-қатынас орнату, жергілікті мемлекеттік емес достық қоғамдарын құру, театр труппалары арасындағы барыс-келіс, көркемөнер көрмелері мен шығармашылық ұжымдар арасындағы қарым-қатынастар сияқты іс-шараның барлығын халықтық дипломатияға жатқызады.

Сондықтан, ҚХР қоғамдық дипломатиясын қарастырған кезде, Қытай мен батыс елдері арасындағы саяси құрылымның айырмашылығы, халықаралық қатынастар мен сыртқы саясатқа қатысты мәселелерді зерттеудегі айырмашылықтар сияқты факторларды назарға алу керек.

Қорытынды

Қытайлық ерекшелігі бар «жұмсақ күштің» түйінді элементтеріне қатысты Қытайдың ғылыми ортасында белең алған белсенді айт-тартыс, осы концепцияны мемлекеттік деңгейде қалыптастыруға түрткі болды. Қытайлық зерттеушілер мен үкіметі осындай сыртқы саясатта артықшылығы бар тетіктерді барынша тиімді пайдалану үшін, елдің өзіндік ерекшелігін негізге алған модель жасап шығу керек екенін жақсы түсініп отыр. «Жұмсақ күш» концепциясының көп тұсы Қытайдың сыртқы саясаттағы дәстүрлі ұстанымдарына жақсы келетін болғандықтан, ол сыртқы саясаттағы көптеген алдыға қойған мақсаттарына жетуге септігі тиетін бірден-бір ресурстарының бірі болып отыр. «Жұмсақ күштің» қарқынын үдететін негізгі құрал ретінде, қоғамдық дипломатия да Қытайдың қазіргі кезде ұстанып отырған сыртқы саясаттағы бағытымен үйлесім тауып отыр. Дипломатияда қалыптасқан дәстүрлі амал-тәсілдер мен ҚХР тән халықтық дипломатиямен бірлесіп қоғамдық дипломатия да Қытайдың сыртқы саясатын жүргізудегі негізгі құралдарының біріне айналуы мүмкін.

Әдебиеттер

Edmund Gullion [Электронный ресурс]. URL: http://publicdiplomacy.wikia.com/wiki/Ed-mund_Gullion (дата обращения: 20.09.2011).

Gao Fei. Discussion papers in diplomacy. The Shanghai Cooperation Organization and China's New Diplomacy. Netherlands, 2010. P. 3-4.

Global informational technology report 2001-2002 [Электронный ресурс]. URL: <http://hasp.axesnet.com/contenido/documentos/harvard%20global%20it%20readiness.pdf> (дата обращения: 20.02.2012).

- Global informational technology report 2005-2006 [Электронный ресурс]. URL: http://www.unctad.org/sections/wcmu/docs/c3em29p005_en.pdf (дата обращения: 20.02.2012).
- Global informational technology report 2010-2011 [Электронный ресурс]. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GITR_Report_2011.pdf (дата обращения: 20.02.2012).
- Introduction to the «Confucius Institute» Project [Электронный ресурс] // Website Hanban. URL: <http://english.hanban.edu.cn/market/HanBanE/412360> (дата обращения: 12.11.2011).
- http://www.hanban.edu.cn/confuciousinstitutes/node_10961.htm
- Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China. 2013.11.01. (Ян Цземьянь. Новое стратегическое мышление в дипломатии Китая. Ян Цземьянь на мероприятиях, посвященных публичной дипломатии в Сянгане // Министерство иностранных дел КНР. 01.11.2013) [Электронный ресурс]. URL: http://www.fmprc.gov.cn/mfa_chn/zwbdt_602255/t1094988.shtml
- Number of foreign students in China rise in 2010 [Электронный ресурс]. URL: http://news.xinhuanet.com/english2010/culture/2011-03/04/c_13760778.htm (дата обращения: 12.11.2011).
- Sieg L. 'China's Wen has Hard Sell on Thaw in Japan, at Home, 12 April 2007 [Электронный ресурс] // Reuters; and China-daily.com. URL: http://www.chinadaily.com.cn/china/2007-04/12/content_849014_4.htm (дата обращения: 12.11.2011).
- Yiyi Lu. The growth of civil society in China, key challenges for NGOs [Электронный ресурс] // Chatham house, Asia programme, February 2005. URL: <http://www.chathamhouse.org/sites/default/files/public/Research/Asia/china.pdf> (дата обращения: 12.11.2011).
- Ван И. Итоги 2014 года: успешный год дипломатии Китая [Электронный ресурс] // Хуаньцюань. 25.12.2014.) URL: http://opinion.huanqiu.com/opinion_world/2014-12/5290371.html (дата обращения: 08.03.2015).
- Кәріпжанов Ж., Мұқаметханұлы Н. Қытайдың сыртқы саясаты және Қазақстанмен қатынасы (2000-2010 жылдар). – Алматы: Қазақ университеті, 2013, -62-б.
- Кривохиж С.В. «Мягкая сила» и публичная дипломатия в теории и внешнеполитической практике Китая // Вестник Санкт-Петербургского Университета. 2012. – Выпуск 3.
- Мэнди Ли. 习近平为何要求仔细读孔子 [Электронный ресурс] = Почему Си Цзиньпин велит нам изучать Конфуция // Хайвай-ван. 2013. 29 нояб. URL: <http://cul.sohu.com/20131129/n390995638.shtml> (дата обращения: 28.07.2014).
- Радиков И., Лексютин Я. «Мягкая сила» как современный атрибут великой державы // Мировая экономика и международные отношения. 2012. – №2.
- Су Чанхэ. Изучая новую китайскую внешнюю политику: многосторонние международные институты и новое китайское мышление в дипломатии // Мировая экономика и политика. – 2005. № 4. – С. 11-16.
- Усов В. Н. Дэн Сяопин и его время. – М.: «Стилсервис». 2009. – 842 с. - ISBN 978-5-93712-009-0
- Цинь Яцин. Теория международных отношений должна развиваться разносторонне / Цинь Яцин // Жэньминь Жибао, 11 февраля, 2015 秦亚青. 国际关系理论亦需多元发展//人民日报
- Цинь Яцин. Теория реляционности в международной политике / Цинь Яцин // Мировая политика и экономика. – 2015. – №2. – С. 6 秦亚青. 国际政治的关系理论//世界经济与政治.

Paidalanylğan ádebietter:

- Edmýnd Gýllion [Elektronnyı resýrs]. URL: http://publicdiplomacy.wikia.com/wiki/Ed-mund_Gullion (data obrasheniia: 20.09.2011).
- Gao Fei. Discussion papers in diplomacy. The Shanghai Cooperation Organization and China's New Diplomacy. Netherlands, 2010. P. 3-4.
- Global informational technology report 2001-2002 [Elektronnyı resýrs] URL: <http://hasp.axesnet.com/contenido/documentos/harvard%20global%20it%20readiness.pdf> (data obrasheniia: 20.02.2012).
- Global informational technology report 2005-2006 [Elektronnyı resýrs] URL: http://www.unctad.org/sections/wcmu/docs/c3em29p005_en.pdf (data obrasheniia: 20.02.2012).
- Global informational technology report 2010-2011 [Elektronnyı resýrs] URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GITR_Report_2011.pdf (data obrasheniia: 20.02.2012).
- Ian Tszemian. Regýlrovanie kitaiskoi diplomaticheskoi strategii na novom etape [Elektronnyı resýrs] // 21ccom.net. 20.03.2014. URL: http://www.21ccom.net/arti-cles/qqsww/zlwj/article_20140320102736.html (data obrasheniia: 07.03.2015).
- Introduction to the “Confucius Institute” Project [Elektronnyı resýrs] // Website Hanban. URL: <http://english.hanban.edu.cn/market/HanBanE/412360> (data obrasheniia: 12.11.2011).
- Káripjanov J., Muqamethanuly N. Qytaidyń syrtqy saiasaty jáne Qazaqstanmen qatynasy (2000-2010 jyldar). – Almaty: Qazaq ýnversiteti, 2013, -62-b.
- Krivoij S.V. «Miaakaia sila» i pýblichnaia diplomatiia v teorii i vnesnepoliticheskoi praktike Kitaia // Vestnik Sankt-Peterbýrgskogo Ýniversiteta. 2012. Vypýsk 3.
- Mendi Li 习近平为何要求仔细读孔子 [Elektronnyı resýrs] = Pochemy Si Tszinpin velit nam izýchat Konfýtsia // Haivai-van. 2013. 29 noiab. URL: <http://cul.sohu.com/20131129/n390995638.shtml> (data obrasheniia: 28.07.2014).
- Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China. 2013.11.01(Ian Tszemian. Novoe strategicheskoe myshlenie v diplomatii Kitaia. Ian Tszemian na meropruiatiiah, posviaennyh pýblichnoi diplomatii v Siangane // Ministerstvo inostrannyh del KNR. 01.11.2013) [Elektronnyı resýrs]. URL: http://www.fmprc.gov.cn/mfa_chn/zwbdt_602255/t1094988.shtml (data obrasheniia 07.03.2015).

Number of foreign students in China rise in 2010 [Elektronnyy resýrs] URL: http://news.xinhuanet.com/english2010/culture/2011-03/04/c_13760778.htm (data obrasheniya: 12.11.2011).

Radikov I., Leksiytina Ia. «Miagkaia sila» kak sovremennyy atribút velikoi derjavy // Mirovaia ekonomika i mejdýnarodnye otnosheniya. 2012. №2.

Sieg L. ‘China’s Wen has Hard Sell on Thaw in Japan, at Home, 12 April 2007 [Elektronnyy resýrs] // Reuters; and Chinadaily.com. URL: http://www.chinadaily.com.cn/china/2007-04/12/content_849014_4.htm (data obrasheniya: 12.11.2011).

Sý Chanhe. Izýchaia novýy kítaiskýy vneshniýy politiký: mnogostoronnie mejdýnarodnye institúty i novoe kítaiskoe myshlenie v diplomati // Mirovaia ekonomika i politika. 2005. № 4. С. 11-16.

Tsin Iatsin. Teoriia mejdýnarodnyh otnosheni doljna razvivatsia raznostoronnie/Tsin Iatsin// Jenmin Jibao, 11 fevralia, 2015 秦亚青. 国际关系理论亦需多元发展//人民日报

Tsin Iatsin. Teoriia relatsionnosti v mejdýnarodnoi politike/Tsin Iatsin// Mirovaia politika i ekonomika. –2015. –№.2. –С.6 秦亚青. 国际政治的关系理论//世界经济与政治.

Van I. Itogi 2014 goda: ýspeshnyi god diplomati Kítaia [Elektronnyy resýrs] // Hýantsývan. 25.12.2014.) URL: http://opinion.huanqiu.com/opinion_world/2014-12/5290371.html (data obrasheniya: 08.03.2015).

Yiyi Lu. The growth of civil society in China, key challenges for NGOs [Elektronnyy resýrs] // Chatham house, Asia programme, February 2005. URL: <http://www.chathamhouse.org/sites/default/files/public/Research/Asia/china.pdf> (data obrasheniya: 12.11.2011).

Ýsov V. N. Den Siaopin i ego vremia. — М., «Stilservis» 2009. — 842 б. — ISBN 978-5-93712-009-0

2-бөлім
ФИЛОЛОГИЯ

Раздел 2
ФИЛОЛОГИЯ

Section 2
PHILOLOGY

¹Керім Ш.Т., ²Альмухаметов А.Р.

¹филология ғылымдарының докторы, профессор, e-mail: dr_shams2006@yahoo.com

²философия ғылымдарының кандидаты, доцент, e-mail: alirauf210@mail.ru

Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Қазақстан, Алматы қ.

ҚАЗАҚ ЖЕРІНЕН ШЫҚҚАН АРАБ ТІЛІ ГРАММАТИКАСЫНЫҢ БІЛГІРІ, ҒҰЛАМА, ИМАМ ТАДЖ АД-ДИН ӘЛ-ЖЕНДИДІҢ «ӘЛ-МАҚАЛИД» КІТАБЫ

Сыр бойындағы Жент қаласының тумасы Таж ад-дин Ахмед ибн Махмұд ибн Омар әл-Женди (700/13001 ж.қ.б.) араб тілі морфологиясына арналған бағалы еңбектер қалдырған тілші ғалым болып есептеледі. Әл-Жендидің біз заманымызға аман-есен жоғалмай жеткен туындыларының бірі – «әл-Мақалид» әл-Мутарризидің «әл-Мисбах» атты кітабына жасалған шарх. Имам Наср ибн Әби әл-Мукаррам Әбд ас-Саии бин Әли Әбу әл-Музаффар әл-Мутарризи (610/1213 жылдар шамасында қ.б.) Хорезмнен шыққан аса көрнекті тілші ғалым. Әл-Жендидің «әл-Мақалидте» әрбір сөзді егжей-тегжейлі, реттілікпен зерттеу тәсілін қолданған, негізгі дәлелдің қайнар көзі Құран мен хадис және әдеби мәтіндерге сүйенген. Еңбекте ең көп қолданған әдіс оқырманға ойындағы диалогтар пен сұрақтар ұсынып, осы сауалдарға жауап ретінде ережелер мен үкімдерді келтіруінде. Кітап ғылыми бағытының айқындылығымен және жеңілдігімен ерекшеленеді. Жұмыста синтаксис ілімінің ережелері мен оның мағыналары толыққанды қамтылған. Автор адамның ақылына қуат беріп, әсерін тигізу үшін, танымдық ойлау жүйесін дамыту мақсатында және өзгелерге үйрету жолында әрбір мәселенің мән-жайын ашып, ап-айқын түсіндіру жолын ұстанған. Сөз бен сөйлемдерді қолдану формасы өте анық, қызықты және түсініктемелері де оңай әрі құрылымы жағынан аса жүйелілікпен жазылған. Сондай-ақ синтаксис қағидаларындағы пәлсапаға да орын берген. Осылайша өте терең логикалық аналогияларға талдау жасай алған. Сөйтіп мәселенің түпкі мәні мен мазмұны байыпты түрде айқындалғанша баяндайды. Кей тұста тұжырымдарды қайталап өтеді де, кітапты оқып отырған оқушы еш шүбәсіз қабылдап, қанағаттанғанға дейін дәйектемелерді келтіріп оның себебі мен салдарын нақты түсіндіреді.

Түйін сөздер: әл-Женди, имам, ғалым, «әл-Мақалид», Құран мәтіндер, араб тілі, грамматика, синтаксис, сөз.

¹Kerim Sh.T., ²Almuhametov A.R.

¹Doctor of philology, professor, e-mail: dr_shams2006@yahoo.com

²Doctor of philosophical science, assistant professor, e-mail: alirauf210@mail.ru

Nur-Mubarak Egypt for islamic culture university, Kazakhstan, Almaty

The book “ Al-Makhalid” by the distinguished, famous Arabic grammarian, imam Tadge ad-din al-Zhendi from Kazakh land

The article analyzes the book of a native of the ancient Syrdarya city of Gent, an expert in Arabic grammar, Imam Taj ad-Din al-Zhendi “al-Makalid.” Taj ad-din Ahmed ibn Mahmoud ibn Omar al-Zhendi is considered to be one of the Arab grammar experts in the modern scientific community. The book “al-Makalid” is a commentary on the work of “al-Mishbah” by a famous linguist al-Muzaffar al-Muttarizi from Khorezm. Al-Makalid is notable for the ease of presentation of the analyzed textual material from the Qur’an, Hadith, Arabic literature, etc. The author dwells on the study of the basic syntactic rules of the Arabic language, a detailed analysis of the syntactic principles, forms of using words and phrases. The form of presentation of the material, which consists in the formulation of rules and principles by solving the questions of interest through a dialogue with the reader, is of great interest too.

Key words: al-Zhendi, imam, scholar, “Al-Makalid”, Koranic texts, Arabic, grammar, syntax, word.

¹Керім Ш.Т., ²Альмухаметов А.Р.

¹доктор филологических наук, профессор, e-mail: dr_shams2006@yahoo.com

²кандидат философских наук, доцент, e-mail: alirau210@mail.ru

Египетский университет исламской культуры Нұр-Мұбарак, Казахстан, г. Алматы

Сочинение «аль-Макалид» уроженца казахской земли, непревзойденного знатока арабской грамматики, ученого имама Тадж ад-дин аль Женди

В статье анализируется книга выходца из древнего сырдарьинского города Джент, знатока грамматики арабского языка, имама Тадж ад-дин аль-Женди «аль-Макалид». Тадж ад-дин Ахмед ибн Махмуд ибн Омар аль-Женди считается современным научным сообществом, одним из знатоков арабской грамматики. Книга «аль-Макалид» является комментарием к труду «аль-Мисбах» известного ученого-лингвиста из Хорезма аль-Музаффар аль-Муттариизи. «Аль-Макалид» отличается легкостью изложения анализируемого текстового материала из Корана, хадисов, произведений арабской литературы и др. Автор останавливается на исследовании основных синтаксических правил арабского языка, детальном анализе синтаксических принципов, формах использования слов и словосочетаний. Также интересна форма подачи материала, которая заключается в формулировании правил и принципов путем решения интересующих вопросов через диалог с читателем.

Ключевые слова: аль-Женди, имам, ученый, «Аль-Макалид», коранические тексты, арабский язык, грамматика, синтаксис, слово.

Кіріспе

Орта ғасырларда Қазақстанда Ислам дінінің орнығуымен бірге араб филологиясы ілімдері дамыды. Сыр бойындағы кіндік қаны тамған Тадж ад-дин әл-Женди араб тілі морфологиясына арналған бағалы еңбектер қалдырған тілші ғалым болып есептеледі.

Тадж ад-дин Ахмед ибн Махмуд ибн Омар әл-Женди жайлы Қазақстанда алғаш рет профессор Әбсаттар қажы Дербісәлі «Исламның жауһарлары мен жәдігерліктері» (Дербісәлі, 2008:144) атты кітапта сөз етті, кейін «Руханият және өркениет. Зерттеулер мен мақалалар» атты еңбегінің «Орта ғасырлардағы Женд және жендітік ғалымдар» деген бөлімінде алдыңғы кітабында ұсынылған мәліметтерін толықтыра түскен (Дербісәлі, 2016:218-225). Ғұламаның туған жылы туралы дерек табылмады, тек зерттеушілер оның 700/1300 жылы қайтыс болғандығын айтады. Ғалымның «Тадж ад-диннен» басқа «Шараф ад-дин» атты лақабы Хұсам ад-дин ас-Сығнакидің (1314 ж.қ.б.) «әл-Муассал» атты кітабында (Ахмад, 1998:3), әл-Итқанидің «Рисала фи рафаил иад индә р-руку уә индә рафа ир-раас минһу фис-салат уа адаму жауазиһи» (Намазда руқұға және одан басты көтергенде қолды көтеру және оған рұхсат етілмейтіндігі туралы) атты трактатында (Керім, 2017:24), Абу Абдаллаһ Мұхаммед бин Ахмад аз-Заһабидің (848/1447 ж.қ.б.) «әл-Муштабиһ фир-рижал асмаһим уа ансабиһим» (Кісі аттары мен олардың ныспыларындағы ұқсастықтар) атты еңбегінде аталып өтеді (Заһаби, 1962:181).

Тарихи-ғұмырнамалық кітаптарда әл-Жендидің есіміне қатысты екіұштылық көрініс тапқан. Сондай-ақ туған жеріне де байланысты қарама-қайшылықтар туындаған. Кейбір ғалымдар Женд

кентіне теліп, «әл-Женди» деп атаса, келесі бір ғұламалар Худженд аймағында дүниеге келгенін айтып, «әл-Худженди» деген. Ғалымның Худженд өлкесінен екендігі тек «Кәшф әз-зунун» атты еңбекте аталып өткен (Хажи Халифа, 1941:112).

Бұны Карл Брокельман Хажи Халифаның қатесін жөндеген сәтте тілге тиек етеді. Өйткені Карл Брокельман әл-Жендидің 751 жылы қайтыс болғандығын айтқан. Ғалым «әл-Мисбах» кітабына түсіндірме жазған Ахмад ибн Махмуд ибн әл-Женди (Махмуд ибн Умар әл-Хужнади). Кітабының аты: «әл-Мақалид». Әл-Женди 700 жылы дүниеден озды» дегенде Махмуд ибн Умар әл-Худженди деген есімді жақшаның ішіне жазу арқылы басқа кісі туралы сөз қозғап жатқандығын, яки әл-Жендидің осы атпен де танылғандығын аңғартқысы келген сынды.

Хажи Халифа «Кәшф әз-зунун» атты кітабында ғалымның аты-жөнінің бірнеше формада келгенін қуаттау үшін нұсқадағы жазылғаны бойынша жеткізген. Сондықтан мұндай қарама-қайшылықтардың пайда болуына әсер еткен негізгі себептердің бірі көшірме жасаушылардың қателікке бой алдыруынан туындауы әбден мүмкін. Шын мәнінде ең дұрыс пікір – әл-Женди. Мұның бірнеше себептері бар. Олар:

Ғалымдар «әл-Женди» деген ныспысына бірауыздан келіскен. Бұл пікірді Хажи Халифа да айтқан. Сондай-ақ тарихи-ғұмырнамалық кітаптары да әл-Женди екендігін қуаттайды. Мысалы 848/1447 жылы дүниеден өткен замандасы аз-Заһабидың «әл-Муштабаһ мин әр-рижәл» кітабын айтып өтсек болады. Имам аз-Заһаби өз сөзінде: «Шараф ад-дин Ахмад ибн Махмуд әл-Женди – білгір ғалым, бірнеше еңбектері бар

және ерекше қадір-қасиетке ие тұлға», – деп сипаттаған (Заһаби, 1962:217).

Ғалым – Жент кентінің тумасы, жалпы бұл кент Бұхара өлкесіне кіреді. Сондықтан әл-Женди ныссымен әл-Бұхари да телінуі мүмкін. Оқымысты «әл-Иқлид» атты еңбегінің бір бөлігін Бұхара шаһарында болған кезінде жазған. Әл-Жендидің өзі «әл-Иқлидінде» осы кітабының бірінші жартысын Бұхарада 666/1268 жылдың жумади әл-ахира айында аяқтағаны келтірілген. Бұдан шығармасының қалған бөлігін басқа қалада жалғастырғандығын аңғара аламыз. Қалай болғанда ғалым сол кездегі ислами білім мен ғылымның үлкен орталығы болған Бұхара қаласында біршама уақыт тұрған. Десек те бұл ныспы оқымыстының сол қалада тұрғандығы үшін емес, Бұхара аймағынан шыққандығына байланысты қойылған деп топшылаймыз.

Ең алдымен Шыңғыс ханның ойраны, одан кейін билеушінің балалары мен немерелерінің таққа таласуы сияқты Мәуэрәннәһр аймағында орын алған саяси тұрақсыздық, сондай-ақ Бағдаттың күйреуі, әсіресе, соңғысы сол кезеңдегі ислам әлемін шайқалтқан қатты соққы еді.

Сонымен қатар әл-Жендидің шарифат, араб тілі ілімдеріне, оның ішінде синтаксис (наху) ілімін терең игеруге көңіл бөлді.

Жалпы ғұламаның өміріне, жеке басының сипаттарына қатысты деректер тым аз. Әл-Жендидің мәдениеті тәркідүниелік (*zyhd*) пен тақуалықтан тұратын, сопылық жағы басым діни мәдениет болған. Оны әл-Жендидің мына бір шумақ (*байтайни*) өлеңінен байқауға болады:

تَرَضُّ مِنْ الدُّنْيَا بِقُوْتٍ وَخِرْقَةٍ ثَوَارِيكَ
وَاعْلَمْ أَنَّكَ الطَّاعِمُ الْكَاسِي
فَكَمْ مِنْ دَوِيٍّ جَرَّصَ لِقَوَا سَكْرَةَ الرَّدَى عَطَاشًا
وَمَا أَبْقُوا سِوَى فَضْلَةِ الْكَاسِ

Аз азық пен шүберекке разы бол,
Тамағы, киімі бар болғаныңа шүкір ет!
Қара суға зар болып,
артына дүние қалдырмай
Небір дүниеқұмарлар да өтіп ед...

Бұл өлең жолдарынан әл-Жендидің алуан әдеби стильдерді де шебер қолданғанын көруге болады. Сондай-ақ оның өзін-өзі бағалау, сұраншақтық пен сараңдықтан аулақ болу сияқты қасиеттері де байқалады.

Әл-Жендидің діндарлығын «әл-Иқлидтің» кіріспесінен де байқауға болады: «...алдынан да, артынан да жалған келмейтін Алланың сөзін

бұрмалауға тырысқан адамға өлім келсін!» және тағы бір жерінде «...ол Құрандағы заңға бағынбайтындарды меңзеген...» деген.

Жоғарыдағы сөйлемдерден әл-Жендидің тағы бір діни ұстанымын көруге болады. Ол – захирилік (*шариғи мәтіндерді тура мағынасында түсіну*) ұстаным. Егер оның жоғарыда айтылған сопылық ұстанымын ескерсек, әл-Жендиді жан-жақты, барлық нәрсеге әділ көзқараспен қарайтын ғалым болған деп айта аламыз. Сондай-ақ аталған сипаттар оның иманы да, білімі де мол болғанын көрсетеді.

Оқымысты бір жағынан қасиетті Құранды өз ойларына, философияға сүйеніп теріс тәпсірлейтіндерді құптамаған. Екінші жағынан тәркідүниелікті (*zyhd*), қанағатшылдықты насихаттаған.

Осы себептен, кейбір кітап жазушылар (*қуттаб*) мен кітап көшірушілер (*нуссах*) әл-Жендиді «шейх, имам» деп атаған. Бір ғана «әл-Иқлид» кітабының өзі-ақ әл-Жендидің әлгі атақтарға әбден лайық екенін дәлелдейді. Ғұлама хижра жыл санауы бойынша 700 жылы, яғни біздің қазіргі қолданысымыздағы жыл санауымызға сәйкес 1301 жылы дүниеден өткен.

Ғалымның ұстаздары мен шәкірттері хақында да деректер табу қиын. Әл-Жендидің өмірбаянына қатысты әлі де болса нақты баяндауды қажет мәселе тәлім алған ұстаздары мен шәкірттері айқын мәліметтер жетпеген, тек жалпылама түрде баяндалған ишараттар ғана бар.

Десек те ас-Сығнаки «әл-Муассал» атты еңбегінің алғысөзінде осы кітабына «екі тамаша имамның» екі шархының ықпалы тигендігін: «оның біріншісі – «әл-Иқлид» халықтық ғылым салаларының терең ғалымы, шарифат негіздерін қара сөзбен де өлеңмен де, толық баяндау мен таратудың шебері, ардақты, қайратты, кемеліне жеткен Шараф ад-дин Ахмад ибн Махмұд ибн Умар әл-Жендиге тиесілі, оған Алланың рахымы (тиіп), жаннаттың сауабы (бұйырсын)», екінші шархтың авторы әл-Фахр ад-дин әл-Әсфандариге тоқталып, одан әрі осы шарх авторларының «екеуімен де көзі тірісінде кездескенін» баяндап өтеді (Ахмад, 1998:3).

Әл-Итқанидің «Рисала фи рафаил иад индә р-руку уә индә рафа ир-раас минһу фис-салат уа адаму жауазиһи» (Намазда рукуғда және одан басты көтергенде қолды көтеру және оған рұхсат етілмейтіндігі туралы) атты трактатынан «ғалым, зерделі, ықыласты зерттеуші, өз саласының білгірі, сөз шебері», «ұстазы» Әбу Қасым ибн Ахмад ибн Мұхаммад әл-Хасани әл-Ақили әл-Ансари-

дің «әл-Иқлидтің» авторы Шараф ад-дин әл-Жендидің шәкірті» екендігін білеміз (Керім, 2017:24-25).

Еңбектері:

1. «Әл-Иқлид»/8;9/;

2. «Әл-Мақалид»;

3. «Уқуд ул-Жауһир фи илм ти тасриф (Морфология ілімі бойынша жауһарлар алқасы). Қасида түріндегі бұл туынды туралы Хажі Халифа «Кәшф әз-зунунда» «алдымен Аллаға мадах айтылған» дейді, бес бөлімнен тұрады, ең алдымен поэзия түрінде қағазға түсіріп, кейін шәкірттерге жеңіл болу үшін қара сөзге айналдырып қайта жазғандығын көрсетеді;

4. «Шарх ул Кафия фин-наху» (Грамматикадағы «әл-Кафия» (кітабына) түсіндірме);

5. «Ужалла фи тафсир әл-Жаллалат» العجالة – في تفسير الجلالة. Трактатта Алла тағалланың есіміне қатысты ғалымдардың пікірлері топтастырылған. Дамаск университетінің араб тілі бойынша профессоры, доктор Мухаммад Ахмад әд-Дали бұл трактат туралы қалам тартып, мәгінін жариялай келіп, оны әл-Жендидікі деп, алғысөзінде оқымысты жайлы мәліметтер ұсынады. Шығарма қолжазбасы Берлин кітапханасында 2406 нөмірімен санымен сақталған (Мұхаммед, 2011). Қолжазба насх үгісінде жазылған, көшірушінің аты жөні, уақыты көрсетілмеген, жәдігерліктің бас жағында сол жақ бұрышында «Ужалла фи тафсир әл-Жаллалат. Құрастырған – әл-фақир ила Аллаһи Ахмад бин (Махмуд) әл-Хужанди, ыфа анһу» деген жолдар бар. Осы жолдарға сүйенген Мухаммад Ахмад әд-Дали туындыны әл-Жендиге телиді, өйткені ғұламаның шығармаларының кейбір қолжазбаларында әл-Женди әл-Худжендікі екендігі жазылған (Мұхаммед, 2011). Біздің ойымызша, бұл дәйек «Ужалла фи тафсир әл-Жаллалаттің» авторлығын айқындауға әлі жеткіліксіз, сондықтан әлі де қосымша зерттеулер жүргізуде анықталмақ.

«Әл-Мақалид» – әл-Жендидің біздің заманымызға аман-есен жоғалмай жеткен туындыларының бірі. Шығарманың қолжазба нұсқалары негізінде 2012 жылы Египеттің Айн-Шамс университетінде Мустафа Салим Милад әл-Мазук докторлық диссертация жазып, қорғаған (Мұстафа, 2012). Біз осы бөлімді жазу кезінде осы диссертациялық жұмыстың нәтижелері мен түйіндеріне сүйендік.

«Әл-Мақалид» – әл-Мутарризидің «әл-Мисбах» атты кітабына жасалған шарх. Имам Наср ибн Әби әл-Мукаррам Әбд ас-Саии бин Әли Әбу әл-Музаффар әл-Мутарризи (610/1213

жылдар шамасында қ.б.) Хорезмнен шыққан аса көрнекті тілші ғалым.

Басқа салалар секілді тілді үйренудің өзіне тән ұғымдары мен әдіс-тәсілдері бар. Тілді үйрену белгілі бір ой-пікір мен логикалық тұжырымдарға сүйенеді. Сондай-ақ арнайы грамматикалық ережелері болатындығы мәлім. Әл-Мутарризидің «әл-Мисбах» кітабының кіріспесінен автордың осы шағын еңбегін жазудағы мақсатын, ой тұжырымдарын және оқыту әдіснамасын анық аңғарамыз. Шын мәнінде кіріспе өте көркем түрде жазылған. Әрине, бұл шәкірттердің кітапты жан дүниесімен қабылдауына өз әсерін тигізеді. Сонымен қатар адамдарға пайдасы тию үшін өзінің (автордың) тарапынан еңбегіне қатысты мақтау сөздер баяндалған. Бұны жалпы қалам тартқан авторлардың әдейі қолданатын әдісі десек те болады. Еңбекті егжей-тегжейлі емес ұзақ сонар созбай, қысқа да нұсқа ету автордың өз көздегені болғаны да аталып өткен. Өз баласын мадақтап, сондай-ақ осы еңбегін соған арнап жазып отырғанын ауызға алып, бұл еңбекті жазудағы негізгі мақсаты болғандығын көрсеткен: «Қадірлі менің балам «Мұхтасар әл-Иқнағ» атты еңбекті жаттап, еңбектегі жекелей баяндалған сөздерді барлығын есте сақтап және синтаксистегі сөздік, мағыналық ұғымдарды терең меңгерді. Сондықтан мен баламның имам, зерттеуші ғалым Әбу Бәкір Абду әл-Қаһир ибн Абдуррахман әл-Журжанидың ой-пікірлері мен көзқарастарының дәмін татуын (оқып, танып-білуін) қаладым. Бұлай істеуімнің себебі, (ұлымның) ғалымның жан-дүниесімен байланыста болып, одан туындаған көркем сөздерді білуі үшін еді. Өйткені ғалымның сөздерінен синтаксис (наху) ілімінің қайнар көзі бұрқылдап атқылап тұр. Осылайша әл-Журжанидың ауқымды жазылған еңбектеріне емес, шағын, қысқа-нұсқа баяндалған қолжазбаларға көз жүгірттім. Имамдардың арасында реттілікпен айтылған көбінесе «әл-Миәту», «әл-Жумәлу», «әт-Тәтиммәту» еңбектері еді. Осы кітаптар негізінде тек қажетті мағлұматтарды жинақтап шағын еңбек дайындадым. Пайдалы болуы үшін және қайталап оқуға қиындық туындатқандықтан барлық қайталанған мәселелерді алып тастадым. Тек пайдасы бар дүниелерді ғана қостым».

Автор кіріспеді рифмалы проза (сәжғ) тәсілін ұстанған.

Сондай-ақ «әл-Мисбах» еңбегі балаларды тәрбиелеу, оқыту жолындағы нұсқаулық десек те болады. Сол замандарда балалары ілімді әкелері-

нен алатын. Әкелері балалары үшін арнайы кітап әзірлейтін. Мінеки, бұл еңбек үйренушілер, ілімді талап етушілер үшін әдіснама мақсатында жазылған. Осылайша ой-өрістеріне сай синтаксистік ережелерге талдау жүргізеді.

Бұл – шәкірттердің тілді түсінуі үшін және (тілді) күнделікті өмірде ешбір қатесіз қолдану үшін арнайы жазылған, ілім талап етуші шәкірттер үшін синтаксис қағидаларын үйренуге нұсқаулар өте айқын баяндалған кітап. Автор түсініксіздік пен шатасушылық және мәселелердің ұзақ болып кетуіне жол бермеу үшін кейбір тақырыптарға мән бермей, қалдырып кеткен.

«Әл-Мисбах» кітабы ілім мәжілістеріне оқыту әдіснамасы ретінде дайындалған. Лингвистер бұл еңбекті жатқа оқып, түсіндірмелер жазып және шәкірттерге дәріс түрінде қолданған. Еңбектегі талап етілген мәтіндерді ұсыну арқылы мәселелер кең ауқымда қарастырылады.

Әл-Жендидің «Мақалид» атты еңбегінің кіріспе сөзінде: *«әл-Мисбах» кітабындағы ең пайдалы, таңдаулы дүниелерді жинап, ықшамды, қысқа-нұсқа еңбек жазуымды бірнеше кісі қатты өтінген еді* – деген.

«Әл-Мақалидтен» риторикалық ерекшелік, ой-тұжырымдардың мазмұндылығы, интерпретациялар және синтаксистік дәйектер айқын көрінеді. Автор «әл-Мисбахты» шархтау барысында маңызды, егжей-тегжейлі түсініктемелерге, тілдік үкімдер мен синтаксистік дәлелдерге көңіл бөлген. Еңбектегі негізгі дәлелдер Құран мәтіндерінен, өлең-жолдары мен поэзиялардан және түрлі тәмсілдерден алынған. Бұған кітаптың ілім қуған шәкірттердің өздерінің ізденіс жолындағы тіл біліміне қатысты негізгі еңбектерінің біріне айналуы айғақ болады. Шын мәнінде «Мақалид» кітабынан лингвист ғалымдар аталмыш туындыдан тіл қағидаларына қатысты көпшілік аңғара бермейтін сырларға қанығып, білігін арттыруға қол жеткізеді. Әл-Женди «әл-Мисбахтағы» әл-Мутарризидің әдісін бұзбай шығарманың көп бөлігін синтаксис іліміне арнаған. Туындының әрбір бетінен әл-Мутарризидің көзқарастарын оқи аламыз. Кітапты осылайша кіріспеге және бес тарауға бөлген. Олар:

1. Синтаксис іліміне қатысты терминдер;
2. (Мағына үстейтін) аналогиялық/сөздік демеуліктер;
3. (Мағына үстейтін) практикалық/сөздік демеуліктер;
4. Мағыналық демеуліктер;
5. Араб тіл білімінің тармақты мәселелері.

Бесінші тарауды (тармақты мәселелерді) тағы да 4 бөлімге бөліп қарастырған. Олар:

1. Жалпы (накира) және жалқы (марифа) сөздер;
2. Музаккар және муаннас сөздер;
3. Тауабиғ (айқындауыш);
4. Иғраб асли (негізгі) және ғайру асли (негізгі емес).

«Әл-Мақалид» пен «әл-Иқлид» еңбектерінің жазылу тәсілі мен әдістемесі бірдей. Бұл – әрбір сөзді егжей-тегжейлі, реттілікпен зерттеу машығы. Мінеки, осы тәсілді бағдар етіп, негізгі дәлелдің қайнар көзі Құран мәтіндері мен қырағат түрлеріне сүйенген. Одан кейін дәйек ретінде өлең жолдарын, араб тіліндегі түрлі мысалдар мен классикалық сипаттағы кейбір ғалымдардың көзқарастарын баяндаған. Грамматикалық терминдерді ұсыну барысында басралық мектептің терминологиясын қолданғандығына қарамастан куфалықтардың термин ретінде пайдаланған сөздерін жоққа шығармаған. Бұл әл-Жендидің «Мақалид» кітабының негізінде «синтаксистік талдаудың белгілері» деген тақырыпшада кеңінен саралаған. Ғылыми-әдіснамалық тұрғыдан куфалық мектепке қарсы пікірлерін де жасырып қалмайды. Сондай-ақ оның еңбектің ықшамды болуын, тым кеңейіп кетпеуін ескергендігін алғы сөзде де тілге тиек етумен бірге қорытындыда: *«Мына қысқа еңбекте толықтай баяндап шығу қиынға соғады»* деп қоса кеткен. Еңбек ғылыми бағытының айқындылығымен және оңайлығымен ерекшеленеді. Кітапта синтаксис ілімінің ережелері мен оның мағыналары толыққанды қамтылған. Автор адамның ақылына қуат беріп, әсерін тигізу үшін, танымдық ойлау жүйесін дамыту мақсатында және өзгелерге үйрету жолында әрбір мәселенің мән-жайын ашып, апайқын түсіндіру жолын ұстанған. Сөз бен сөйлемдерді қолдану формасы өте анық, қызықты және түсініктемелері де оңай әрі құрылымы жағынан аса жүйелікпен жазылған. Сондай-ақ синтаксис қағидаларындағы пәлсапаға да орын берген. Осылайша өте терең логикалық аналогияларға талдау жасай алған. Сөйтіп мәселенің түпкі мәні мен мазмұны байыпты түрде айқындалғанша баяндайды. Кей тұста тұжырымдарды қайталап өтеді де, кітапты оқып отырған оқушы еш шүбәсіз қабылдап, қанағаттанғанға дейін дәйектемелерді келтіріп оның себебі мен салдарын нақты түсіндіреді. Ал енді негізгі сүйенген дәлелдеріне тоқталар болсақ, алдымен Құран мәтіндері мен мысалдарды келтірген. Бұл дәйек-

темелер – мәтіннің мазмұнын ашатын ең басты құралдар. Дәлелдерді көбінесе Құран мәтіндерінен, түрлі тәмсілдерден және хикметті сөздер мен өлең жолдарына табан тіреген. Түсіндірмесі өте көркем түрде берілгені сондай зерттеу нысанына қатысты кейбір сөздерді түсіндірген сәтте жүректер тыныштық тауып, тіл білімінің өзіндік құдіреттілігін (дәмін) сезген адам әсерге бөленеді. Ой-пікірінің өткірлігі мен зеректігі тіл ғылымының бақшасымен сипатталды. Оқыған адам ол жерден жеміс-жидектерді алады. Автор ой жүгірту үшін ақылға толыққанды мүмкіндік берді. Бұл – теңіздің тамшысы іспеттес. Аталмыш ескертпелерге әл-Жендидің «Мақалид» еңбегінің негізіндегі синтаксистік талдау ерекшеліктері» атты тараушада тоқталған.

Кітап кіріспесінде лексикаға қатысты жазылған еңбектерге (мысалдарын келтіру арқылы) шолу жасалады. Мысалы, әл-Жауһаридың «ас-Сихах» атты еңбегіндегі: «Кез келген сөйлемде (بين – бәйна) сөзі қолданылуға жарамды саналса, оның формасы/мағынасы (وسط – уәстун), ал егер (بين – бәйна) сөзін сөйлемге кіріктіруге мүмкін болмаса, мұндай жағдайда (وسط – уәсәтун), яғни ортаңғы әрпі фатха харакасымен жазылады», – деген мысалды баяндаған. Синтаксис іліміне қатысты Сibaуайһидің «әл-Китаб» атты еңбегіндегі: «Сibaуайһидің пікірінше, истисна (жалқылаушы шылау) жалпы сөзден (тәнкир) кейін келген сөзді морфологиялық талдауға, жіктеуге (сарф) кедергі етеді», – деген пікірді жеткізеді. Сондай-ақ «әл-Китаб» еңбегіндегі: «Шын мәнінде мына бастапқы сөздер (إن) мағынасын береді», – деген тұжырымын баяндаған. Сонымен қатар Ибн Хажибтың «әл-Идах фи шархи әл-Муфассал» атты кітабындағы: «Хижри алғашқы үш ғасырдан кейін келген ғалымдар бірінші қырағатты құптады. Есімдік «Рум» сөзі үшін қолданылса, негізгі «масдар» (есім сөз) толықтауышпен (мафғулмен) тіркеседі (мудаф болады). Бұл жағдайда бастауыш айтылмайды. Ал «وَهُمْ» сөзіндегі есімдік (дамир) «Рум» сөзі үшін және «غلبهم» мәтініндегі есімдік (дамир) «мажус» (отқа табынушы) сөзіне арналса, бастауышпен тіркесіп ілім септігін құрайды. Бұл жағдайда керісінше толықтауыш баяндалмайды. Аталмыш екі жағдайда да «سَيُغْلِبُونَ» сөзіндегі есімдік «وَهُمْ» мәтініндегі есімдікпен байланысты. Себебі ол оның баяндауышы», – деген мысалды егжей-тегжейлі келтірген. Әл-Журжанидың «әл-Муқтасид фи шархи әл-Идах» атты еңбегіндегі мысалды былайша баян етеді: «Шынтуайтында «وَمِنْ» септеулік

шылауы мекендік мағынаны білдіреді. Бұл – дұрыс көзқарас. Өйткені көпшілігі осы пікірді ұстанған. Сондықтан «وَمِنْ» шылауынан белгілі бір мекен, орын мақсат етіледі. Ал заман мен уақыт ұғымына қатысты сөзге жалғанса, тек метонимиялық бағытта қолданылады». Әл-Женди кейде кітабындағы деректерді нақты кімнен жеткізгенін тілге тиек етеді. Ал аз-Замахшариге ешқандай жауап қайтармастан оның көзқарасынан хабардар етумен шектелген. Етістікке «белгілі бір заманмен, уақытпен байланысты орын алған жағдай» деп анықтама берген. Әл-Фарисиден де мысалдар жеткізген. Мысалы, Зәйдті яки (إما) Амрды жолықтырдым (кімді кездестіргені белгісіз). Бұл тұста «إما» етістік пен толықтауыштың арасында келіп тұр. Ал ол толықтауыш – Зәйд. Сондай-ақ түрлі мысалдарды жинақтаған кітаптарға да тоқталған. Әл-Миданидың «Мажмағ әл-әмсәл» атты еңбегін атап өтсек болады. Аталмыш кітаптағы кейбір тәмсілдер мен олардың түсініктемелеріне шолу жасап, кітабындағы барлық дәлелдерді әл-Миданиге теліген.

Әл-Жендидің «әл-Мақалид» кітабында диалектілерге қатысты маңызды мәселелер бар. Ол кейде диалектілерге қатысты әр тайпаның есімдерін атап, сөздердің әр тайпадағы қолданыстарын айтып өтеді, мысалы «سَفْعَال» сөзінде карсаны қолданып мәбни қылуды хиджаздықтардың диалектісіне жатқызуы және осы өлшемдегі «ра» әрпінен басқа әріптермен аяқталатын сөздерді мәбни қылуды тәмим руының диалектісіне жатқызады. Әл-Мутарризидің «мысалы хузам, кутам сөздері, оларда екі түрлі мазхаб бар» деген сөзін түсіндіру барысында екі сөзді хижаз түріне жатқызады:

«Ра» әрпін есептегенде, осы өлшемдегі сөздердің соңғы әрпінің қасраны қабылдамауы (манғ ас-сарф) тәмим руында. Өзгермеудің себебі – жалқы есім болуы және негізгі өлшемінің өзгеруі. Осы арқылы «мамнуғ мин ас-сарф» болды (соңғы әріптің қасраны қабылдамай орнына фатханың келуі).

Осы өлшемдегі сөздердің қасрағы мәбни болуы хижаз тұрғандарының қолданысында. Мысалы «хазами» сөзі «назали» сөзінің өлшемінде тұр, сукун мен харекеттеріне дейін ұқсас. «Назали» сөзі «инзил» етістіктің бұйрық райының мағынасын береді.

«Хадари» секілді соңы «ра» әрпімен аяқталған сөздерде хижаздықтар, тәмим руы секілді, қасраға мәбни қылады. Себебі «ра» әрпі ауыр әрі діріл әрпі болып есептелгендіктен, жеңілдетіп айту талап етіледі. Бұл мәбниде ғана, өйткені

мәбни, муғраб секілді емес, бір қалыпты сақтап қалады, қасраға мәбни болу сукунды жылжыту үшін жасалады.

Кейде рулардың есімдерін атамай кейбір арабтар, көпшілік арабтар деген тіркесті қолданады. Мысалы: саласа ыашарата сияқты тіркестердегі «шин» әрпін көпшілік арабтар сукунды қылып «саласа ыашрата» деп қолданады. Себебі әйел тегі тармақ болып келеді, ал негіз ер тегі, сукунды қолдану лайықтырақ. Бұл жердегі «айн» әрпін сукун қылу мүмкін болмайды, өйткені екі сукун қатар келуі мүмкін емес. Кейбір арабтар «айн» әрпін сукунды қылып, «шин» әрпін қасралы етеді. «айн» әрпін сукунды болу себебі бірнеше харекетті әріптердің қатар келмеуі үшін, ал «шин» әрпін қасралы ету бірнеше фатхаларды қатар келтірмес үшін, өйткені сөйлеуде екі бірдей харекетті дыбыстау қиын келеді.

Байқағанымыздай, әл-Женди осы келтірілген үлгіні қай диалектілерге қатысты екенін көрсетпеген. Бірақ аз-Замахшари секілді ғалымдар қай диалектіде екенін атап өткен болатын. Аз-Замахшари өзінің «әл-Муфассал» кітабында айтады: Хижаз халқы ыашара сөзіндегі «шин» әрпін сукунды қылады, ал тамим тайпасы қасра етеді (Ахмад, 2002:270). Ибн Яғиш те өзінің бір еңбектерінде ыашара сөзіндегі «шин» әрпін тамим тайпасының қасралы және хижаздықтардың сукунды қылатынын айтқан. Бірақ бұлар керісінше, себебі хижаз халқы сандардан басқа сөздерді айтуда екінші әрпін қасралы етіп, тамим тайпасы сукунды қылады. Мысалы хижаздықтар «набиқа» десе, тамим «набқа» деп дыбыстайды. Ал санды айту барысында жағдай керісінше өзгереді. Кейбір арабтар «шин» әрпін фатхалы қылады. Соның бірі Құранның әл-Ағмаш қырағатындағы «исна ашарата» сөзі.

Енді бірде әл-Женди диалектінің орнына тіл деп көрсетеді. Оның мысалын жалқы есімдерді қысқарту жайында, луғату ман иантазир уа луғат ман ла иантазир жайында (үштен көп әріптен құралған жалқы есімдерді қысқартқанда сөздің сөзін дамма харекетімен аяқтайтын немесе түсіп қалған әріптің алдындағы әріптің харекетін сақтап қалатын екі әдіс) сөз қозғағанда айтады. Әл-Жендидің ойынша: «оның (жалқы есімдерді қысқарту) шарттарының бірі жалқы есім әріптері санының үштен асуы, өйткені егер үш әріптік сөзден аз болса, толық есімнің формасына келмей қалады, әрі араб тілінде екі әріптен құралатын толық сөз кездеспейді. Әсіресе сөздің сөзін дамма харекетімен аяқтайтын топ. Мысалы, «харис» сөзін қысқартқанда бұл сөз бір тілде

(диалектіде) «хару» болады, себебі оларда соңғы әріпті түсіргенде, алдыңғы әріптің харекетіне қарамастан даммалы қылады. Бұл тіл луғат ман ла иантазир деп аталады, яғни түскен әріпке қарамаушы. Екінші тілде «хари» болады, өйткені мұнда әріптің харекеті сақталады да, «луғат ман иантази», яғни әріптің халіне қараушы».

Сонымен қатар кейбір диалектілердегі сөздерді шешен сөзге жатқызбайды. Мысалы тамарбутаға тоқтау жайлы сөз қозғағанда, ғұрфатун сөзіне тоқтаған кезде тамарбута һә әрпіне айналады. Ондағы мақсат етістегі та әрпімен шатастырмау үшін. Кейбір диалектілерде кездесетін тамарбутаға тоқтағанда та әрпін айтуды әдеби тілге жатпайды деп айтып өтеді. Мысалы ғұрфатун сөзін ғұрфат деп оқу. Бұны раджз жайында сөз қозғағанда айтып өтеді.

Осындай диалектілер жайлы әңгімеден түйіндейтініміз: әл-Женди "әл-Мақалид" кітабында диалектілер жайлы арнайы зерттеу арнамаған. Сонымен қатар диалектілердің қай жерде қолданылатынын да жиі ескермейді. Бұл тақырыпты кітаптарының әртүрлі жерлерінен теріп аламыз, арнайы бір жүйе жоқ.

Диалог – әл-Жендидің «әл-Мақалидтегі» ең көп қолданған әдісі. Ол оқырманға диалогтар мен сұрақтар ұсынады. Олардың ойына келетін ережелер мен үкімдерді келтіреді. Содан кейін қойған сұрақтарына жауаптарын береді. Ол «Егер ... деп сұрасаң, мен ... деп жауап беремін», «Егер ... деп сұраса, біз ... деп жауап береміз немесе жауабымыз ... болмақ» деген сияқты үлгіде келеді. "Әл-Мақалид" кітабында барлығы шамамен осындай елу сұрақ-жауап қамтылғандығына көз жеткіземіз.

«Әл-Мақалидте» кітап авторының риториканың қыр-сырын жетік білетіндігі көрінеді. Ол риторика ғалымы Абдулқаһир әл-Журжаниге еліктеген. Оны «әл-Муктасид» кітабынан «Кітаптың авторы «мин» (-дан; -ден; -тан; -тен;) жалғауы орынға қатысты» деп айтқан. Бұл – дұрыс. Себебі көбіне солай. Егер ол уақытқа қатысты болса, метафораның бір түрі болады» деп үзінді келтіріп, өз пікірін білдіргенінен байқауға болады.

Сондай-ақ ол риторикалық ұйақтарды қолданған. Оның ең жақсы үлгісі – «әл-Мақалидтің» кіріспесі. Кіріспенің сөз саптауы көркем, тіл байлығы мол, тартымды, көбіне көркем әдеби әдістермен қатар, ғылыми этикалық әдістерді де пайдаланған. Кіріспесін Аллаға мадақ, пайғамбарға салауат айтумен бастап, әуелі оқылатын кітаптың кіріспесі болғандықтан, бір жағынан,

оқырманға тартымды болу мақсатында оны қысқа да, нұсқа етіп берген. Ол онда «ұйқас» (سجع), «антитеза» (مقابلة), «теңеу» (تشبيه) сияқты риторика әдістерін ұстанған. Сөйлемдердегі соңғы сөздердің соңғы әріптерін бірдей етіп, яғни сәжд үлгісінде, мысалы, «Юқаууаму әл-Лисан, ... Назм әл-Куран», «Фи хабириһа, ... уа ғадирриһа», «Зә әл-Қанун, ... ған ән-Нун». Міне мынау кіріспесінің бір сөйлемі: «әл-Хамду лилләһи ғала жазили ниуалиһ, уа әс-Салату ғала набиһи Мухаммадин уа алиһ» деп ұйқастырған.

Сол сияқты «теңеу» (سجع) әдісін де қолданған. Ол автордың «Тамақтың тұзы сияқты» деген сөзін түсіндіріп: «Бұл – керектігі, қажеттігі жағынан айтылған теңеу. Яғни, сөйлеудегі синтаксистің маңыздылығы тамақтағы тұздың маңыздылығы сияқты. Бұдан, біреулер айтып жүргендей, аз ғана тұз тамаққа жеткілікті болғаны сияқты, аз ғана синтаксис сөйлеуге жарайды деген сөз шықпайды» деген.

Сондай-ақ ол тілдегі «метонимия» (کنایة) мағынасын түсіндіріп: «Метонимия деген – бір нәрсені атамай, оған қатысты нәрсе арқылы көрсету. Мысалы, «Пәленшенің қыны ұзын» деген сөз. Бұл оның бойының ұзын екенін білдіреді» – деген.

Әл-Жендидің тілдік зерттеулер жүргізіп, көптеген сөздердің сөз жасамына, құрылымына және мағынасына саралаған. Оның тіл ілімінде өзіндік көзқарастары бар екендігі байқалады. Мысалы, ол «әл-Мақалидте» әл-Мутарризидің сөзіне қатысты: «әл-Мутарризи «әл-Мисбахта» былай деп айтты: «Уа ғинда уасти әд-дар» (ауланың ортасында). Мен айтамын: «уаст (وسط) пен уасаттың (وسط) айырмашылығы (біреуі сукунді, екіншісі фатхалы) – біріншісі белгісіз, екіншісі

белгілі затқа қатысты» деген. Ол ««Егер ауланың ортасында (уаст) құдық қаздым» десең, әйтеуір бір жерінді қазғандығың. Ал егер ауланың ортасында (уасат) құдық қаздым десең, қас ортасында қазғаның» деп айтқан.

Әл-Женди кітабында негізінен басралықтардың терминдеріне сүйенген. Ал куфалық мектептің өкілдерінің терминдерін өте сирек пайдаланған. Мысалы, сөздің үшінші түрін «харф» (حرف) деген. Бұл – ең көп тараған термин. Ал куфалықтар оны «әдәт» (أداة) деп куфалықтардың терминімен атаған. Оны «сила» (صلة) деп атағандар да бар.

Сол сияқты ол басралықтардың «жар» (جر) терминін пайдаланған. Куфалықтар болса, оны «хафд» (خفض) деп атайды. Бірақ әл-Женди куфалықтардың терминін қолданбағанымен, оны жоққа да шығармай: «куфалықтар оны «хафд» (خفض) деп атайды» деп жазған. Терминде талас болмайды.

Әл-Женди «әл-Мақалид» кітабы – араб тілі грамматикасына арналған Хорезм өлкесінен шыққан әл-Мутарризидің «әл-Мисбахты» шарықтаған жұмыс. Бұл құнды еңбек жоғалмай біздің заманымызға аман жетіп, зерттеу өзегіне айналып отыр. Әл-Жендидің «әл-Мақалидте» әрбір сөзді егжей-тегжейлі, реттілікпен зерттеу тәсілін қолданған, негізгі дәлелдің қайнар көзі Құран мәтіндері мен қырағат түрлеріне сүйенген.

Еңбекте ең көп қолданған әдіс оқырманға ойындағы диалогтар пен сұрақтар ұсынып, осы сауалдарға жауап ретінде ережелер мен үкімдерді келтіруінде. Кітап ғылыми бағытының айқындылығымен және жеңілдігімен ерекшеленеді. Жұмыста синтаксис ілімінің ережелері мен оның мағыналары толыққанды қамтылған.

Әдебиеттер

- Абдулла Мұхаммед ибн Ахмад аз-Заһаби. (1962). Әл-Муштабаһ фи әр-рижал әсмәһиним уә әнсәбиһим. Аширбек Муминов. (2008). Присирдарьинские ханафиты в VI–VIII / XII–XIV веках. Исламтану және араб филологиясы мәселелері. – Алматы.
- Әбсаттар қажы Дербісәлі. (2016). Руханият және өркениет: Зерттеулер мен мақалалар. – Алматы.
- Әбу әл-Қасым Замахшари. (2006). Әл-Муфасссал фи сунғати әл-иғраб. Редакция: Халид Исмайыл Хассан. – Каир. Мактабату әл-әдәб.
- Қауам ад-дин әл-Иткани әл-Фараби. (2016). Әл-қасида маусума би лалали әл-масунат фи сарф уа шархиһа. – Алматы.
- Махмұд ибн Умар әл-Женди. (2005). Әл-Икклид фи шарх муфасссал. Редакция: Мұстафа Салим. – Ливия.
- Махмұд ибн Умар әл-Женди. (2002). Әл-Икклид шарх әл-муфасссал. Редакция: Махмұд Ахмад. – Сауд Арабиясы.
- Махмұд ибн Умар әл-Женди. (2012). Әл-Мақалид фи шарх әл-Муттаризи. Редакция: Мұстафа Салим. – Египет.
- Муминов А.К. (2015). Ханафитский мазһаб в истории Центральной Азии. – Алматы.
- Мұхаммед Ахмад. (2011). Әл-Ажалату фи тафсир әл-жәләла. – Дару ән-науадир.
- Хажжи Халифа. (1941). Кашфу әз-зунун. – Мекке. Дару әл-фикр.
- Хусам ад-Дин ас-Сығнақи. (1998). Әл-Муассал фи шарх әл-муфасссал. Редакция: Ахмад Хасан Ахмад Наср. – Сауд Арабиясы, Мекке.

- Шамшәдин Керім. (2017). Қауам ад-дин әл-Итқани әл-Фараби – ғұлама ғалым, ақын. – Алматы.
Шамшәдин Керім. (2012). Сығанақ саңлағы. – Алматы: Нұр-Мұбарак баспасы.
Шейх Әбсаттар қажы Дербісәлі. (2008). Исламның жауһарлары мен жәдігерліктері. – Алматы.

References

- Abdulla Muhammed ibn Ahmad az-Zahabi. (1962). Al-Mushtabah fi ar-rijal asmaihih ua ansabihih.
Ashirbek Muminov. (2008). Prisirdarinskiye hanafiti v VI–VIII / XII–XIV vekah. Islamtanu jane arab filologiyasi meseleleri. – Almaty.
Absattar kazhy Derbisali. (2016). Ruhaniyat jane orkeniet. Zertteuler men makalalar. Almaty.
Abu al-Kasym Zamahshari. (2006). Al-Mufasssal fi sungati al-igrab. Redaksiya: Halid Ismail Hassan. – Kair. Maktabatu al-adab.
Kauam ad-din al-Itkani al-Farabi. (2016). Al-kasida mausuma bi lalali al-masunat fi sarf ua sharhiha. – Almaty.
Mahmud ibn Umar al-Jendi. (2005). Al-Iklid fi sharh mufasssil. Redaksiya: Mustafa Salim. – Liviya.
Mahmud ibn Umar al-Jendi. (2002). Al-Iklid sharh al-mufasssal. Redaksiya: Mahmud Ahmad. – Saud Arabiyasi.
Mahmud ibn Umar al-Jendi. (2012). Al-Makalid fi sharh al-Muttarizi. Redaksiya: Mustafa Salim. – Egypt.
Muminov A.K. (2015). Hanafitskii mazhab v istorii Centralnoi Azii. – Almaty.
Muhammed Ahmad. (2011). Al-Ajalatu fi tafsiri al-jalala. – Daru an-nauadir.
Haji Halifa. (1941). Kashfu az-zunun. – Mekke. Daru al-fikr.
Husam ad-din as-Sygnaki. (1998). Al-Muassal fi sharhi al-mufasssal. – Redaksiya: Ahmad Hasan Ahmad Nasr. – Saud Arabiyasi, Mekke.
Shamshadin Kerim. (2017). Kauam ad-din al-Itkani al-Farabi – gulama galym, akyn. – Almaty.
Shamshadin Kerim. (2012). Syganak sanlagy. – Almaty. Nur-Mubarak baspasy.
Sheih Absattar kazhy Derbisali. (2008). Islamnyn zhauharlary men zhadigerlikteri. – Almaty.

¹Оразақынқызы Ф., ²Герай Фидан, ³Анипина А.К.

¹Ph.D., филол ғ.к., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²профессор, Анкара Хаджи Байрам Вели Университеті, Түркия, Анкара қ.

³докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

e-mail: aliyaanipina80@gmail.com

ҚЫТАЙ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЖӘНЕ МАҒЫНАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Адамзат қоршаған әлемді және өзін тіл арқылы таниды, себебі тілде жалпыадамзаттық және ұлттық қоғамдық-тарихи тәжірибе бекітілген. Қазіргі қоғамда өмір сүріп жатқан адамдардың өзінің өткен кезеңіне, ұлттық мәдениетінің шыққан көзіне деген қызығушылығы олардың тілге мұқият назар салуына әкеліп соғуда. Ерте заманда қоғамда болған әртүрлі жағдайлар қазір біз күнделікті қолданып жүрген мақал мен мәтелдерде көрініс табады. Мақал-мәтел – ата-бабаларымыз қысқа да нұсқа сөйлемдер арқылы адамгершілік заңдылықтары мен бай мән-мағынаға толы тұжырымдарын кейінгі ұрпаққа үлгі-өнеге ретінде қалдырып кеткен өзіндік микроәлем. Мақал-мәтелдер – халық өміріндегі әрқилы кезеңдерді, қарым-қатынас пен қоғамдық құбылыстардың бейнелеп сипаттайтын, көңілдегі ойды шебер де ұғымды жеткізетін, қысқа да нұсқа тұжырым жасайтын, мән-мазмұнға бай сөздік құрам. Демек, халық өмір шындығын, көңілге түйгенін, ойын мақал-мәтел ретінде өзінің кейінгі ұрпағына үлгі-өнеге етіп қалдырып отырған. Аталмыш тілдік бірліктер арқылы кейінгі ұрпақты елін-жерін, отанын сүюге, ерінбей еңбек етуге, білім алуға, адал, кішіпейіл болуға шақырып, жалқаулық, өсек-өтірік, мақтаншақтық тәрізді жаман қасиеттерден бойын аулақ салуға тәрбиелеген. Сондықтан мақал-мәтелдердің тілдегі алатын орны ерекше, ал оларды лингвистикалық зерттеу объектісі ретінде алу өте өзекті болып табылады. Зерттеу жұмысының өзектілігі болып генеологиялық тілдер тобы жағынан екі түрлі топқа жататын қытай және қазақ тілдеріндегі мақал-мәтелдердің ортақ және айырмашылықтарын табу қажеттілігі болып саналады. Екі тілдің мәдениет пен тіл тұрғысынан өзара байланысын көрсету негізінде әлемдік тілдік бейне арқылы көрінетін ұлттық дүниетанымды терең түсінуге мүмкіндік беріледі.

Түйін сөздер: мақал, мәтел, фразеологизм, паремия, дағдылы сөздер, фраза, идиома, тұрақты тіркес.

¹Orazakynkyzy F., ²Geray Fidan, ³Anipina A.K.

¹Ph.D, candidate of philology, Al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty

²professor, Ankara Hadji Bayram Veli University, Turkey, Ankara

³doctoral student, Al-Farabi Kazakh national university,

Kazakhstan, Almaty, e-mail: aliyaanipina80@gmail.com

Structural and semantic features of proverbs and sayings in Chinese and Kazakh languages

A person is able to understand the world and himself thanks to a language in which social and historical experience is consolidated – both human and national. The interest of modern man to his past, the sources of his culture makes him scrutinize the language closely. The echoes of the past years are preserved today in proverbs, sayings, idioms. These are peculiar micro-worlds that contain “both moral law and common sense, expressed in a brief utterance, which the ancestors bequeathed to the leadership of the descendants”. Proverbs and sayings are a rich vocabulary that describes various periods of a people’s social life, their interrelationship and social phenomena, offering skillful and understandable ideas. Consequently, the ancient people, through proverbs and sayings, transmitted life realities, set an example to their younger generations. Through these language units, you can educate the next generation to love your homeland, work without lies, learn, be honest, be humble and refrain from bad qualities, gossip and pride. That is why proverbs and sayings occupy a special position in the language, and

their study as an object of linguistic research is relevant. The relevance of the research topic is due to the need to identify the general and specific in proverbs and sayings on the material of Kazakh and Chinese languages and their theoretical understanding in the aspect of the problem of the relationship between language and culture, which will contribute to a deeper understanding of the national world view reflected in the world language picture.

Key words: proverb, saying, idiom, proverb, stable expressions, idiom, phrase.

¹Оразакынкызы Ф., ²Герай Фидан, ³Анипина А.К.

¹Ph.D, к.филол.н., Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²профессор, Университет Анкара Хаджи Байрам Вели, Турция, г. Анкара

³докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: aliyaanipina80@gmail.com

Структурные и смысловые особенности пословиц и поговорок в китайском и казахском языках

Человек способен понимать мир и самого себя благодаря языку, в котором закрепляется общественно-исторический опыт – как общечеловеческий, так и национальный. Интерес современного человека к своему прошлому, истокам своей культуры заставляет его внимательно всмотреться в язык. Отзвуки давно минувших лет сохраняются сегодня в пословицах, поговорках, фразеологизмах. Это – своеобразные микромиры, содержащие в себе «и нравственный закон и здравый смысл, выраженные в кратком изречении, которые завещали предки в руководство потомкам». Пословицы и поговорки – это богатый словарный состав, который описывает различные периоды общественной жизни народа, их взаимоотношение и социальные явления, предлагая умелые и понятные идеи. Следовательно, древние народы через пословицы и поговорки передали жизненные реальности, показали пример своим молодым поколениям. Через эти языковые единицы можно воспитать в последующем поколении любовь к родине, жить без лжи, учиться, быть честным, быть смиренным и воздерживаться от плохих качеств, сплетен и гордости. Именно поэтому пословицы и поговорки занимают особое место в языке, а их изучение как объекта лингвистического исследования является на сегодняшний день очень актуальным. Актуальность темы исследования обусловлена необходимостью выявления общего и специфического в пословицах и поговорках на материале казахского, китайского языков и теоретического осмысления их в аспекте проблемы взаимосвязи языка и культуры, что будет способствовать более глубокому пониманию национального мировосприятия, отраженного в языковой картине мира.

Ключевые слова: пословица, поговорка, фразеологизм, паремия, устойчивые выражения, идиома, фраза.

Кіріспе

Қандай ұлт болмасын, олардың тарихынан сыр шертер мол мұра – сол ұлттың қолданатын мақал-мәтелдері арқылы көрініс табады. Мақал-мәтелдер – халықтың өміріндегі әрқилы кезеңдерді, қарым-қатынас мен қоғамдық жағдайларды бейнелеп сипаттайтын, адам көңіліндегі ойды шебер де ұғымды жеткізетін, қысқа да нұсқа тұжырымдар жасайтын, мән-мазмұнға бай сөздік құрам болып табылатыны сөзсіз. Кез келген халық өзінің өмір шындығын, ойына түйгенін, көңілін мақал-мәтел ретінде өзінің кейінгі ұрпағына үлгі-өнеге етіп қалдырып отырған. Ғ. Жандыбаев «Сөз мәйегі» атты еңбегінде: «Мақал-мәтелдер – тағылым, тәрбие, даналық мектебі, сондай-ақ сонау ерте замандарда туған мақалдар барлық ұрпақтармен бірге жасасып, күні бүгінге дейін біздің де құлағымызға жағымды, санамызға сіңімді, тілімізге жатық қалпын сақтап келеді. Осылай

бола да бермек. Бұл мақал-мәтелдердің ескірмес, көнермес асылдығын көрсететін қасиеті», – деп тілдік қорды байытатын ел мұрасының мәнді, айшықты, зор талғаммен ерекшеленіп алынған сөз тізбегі екендігіне, олардың ерекше қасиетіне мән береді (Ө. Тұрманжанов, 2007:115).

Зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеттері

Зерттеу жұмысының негізгі мақсаты – қытай және қазақ тілдеріндегі мақал-мәтелдерді салыстыра зерттей отырып, олардың мазмұны жағынан ұқсастықтары мен ұлттық сипатын ашу. Аталған тілдік бірліктердің семантикалық құрамындағы ортақ тұстары мен ерекшеліктерін және олардың себеп-салдарын айқындау. Зерттеу жұмысының міндеттеріне мақалада генетикалық және типологиялық құрылымы жағынан әр түрлі қазақ және қытай тілдеріндегі мақал-мәтелдердің шығу тарихы, қолданыс аясы, мақал-мәтелдердің екі тілдегі негізгі мазмұны, тақырыбы жайлы анықтау жатқызылады.

Материалдар

Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдер XIX ғасырдың екінші жартысында пайда болған. Кеңес дәуірінде 1948 жылдарға дейін мақал-мәтелдерді тек халық аузынан жинап, жеке басылым ретінде шығару жұмыстары жүргізілген, екінші кезең – оларды тілдік тұрғыдан зерттеудің қалыптасу кезеңі. Қазақтың мақал-мәтелдерін алғаш қағаз бетіне түсірген ғалым – Шоқан Уәлиханов. Ш. Уәлиханов пен Н.Н. Березин архивтерінде XIX ғасырдың 50 жылдарында ел аузынан жазып, жинақталып топтастырылған екі жүзден аса мақал-мәтелдер сақталған. Сондай-ақ, қазақ ауыз әдебиетінің басқа үлгілерімен бірге қазақ мақал-мәтелдерін де жинақтап, жеке жинақтар шығарып, қазақ тілі мен әдебиетінің, тіл ғылымының, мәдениетінің дамуына зор үлес қосқан Ы. Алтынсарин, В. Радлов, Ә. Диваев, Ш. Ибрагимов, М. Терентьев, т.б. сынды ағартушы ғалымдардың еңбектері ерекше орын алады. Қазақ мақал-мәтелдерінің ғылыми тұрғыдан зерттелуіне арналған монографиялық зерттеулер де, мақалалар да жетерлік. Солардың ішінен ғалым Б. Шалабаев алғашқылардың бірі болып, аталмыш тұрақты тіркестер тобын арнайы қарастырып, олардың негізгі жанрлық ерекшеліктерін, мағыналық топтарын анықтады. М. Ғабдуллин “Қазақ халқының ауыз әдебиеті” деген еңбегінде қазақ халқының кәсібін, шаруашылығын, тұрмыс-тіршілігін сипаттайтын мақал-мәтелдердің өмір танытқыштық мәні мен қызметін айқындап көрсетсе, С. Нұрышев оларды даму тарихы жағынан зерттеген. Мақал-мәтелдер тура ойды әртүрлі сөздермен айтуды үйрену үшін керек мәлімет.

Қытай тіліндегі мақал-мәтелдердің бірнеше мың жылдық тарихы бар. Олар адамдар бір-бірімен тіл арқылы араласуды үйренгенде пайда бола бастаған. Жазудың пайда болуымен олар қағаз бетіне түскен. «Ицзин», «Мэнцзы», «Цзочжуань», «Гоюй», «Шицзи» сияқты әдеби мұраларда халықтық сөздер туралы айтып кеткен. Сун дәуірінде алғашқы мақалдар жинағы пайда болды, қазіргі күнге дейін ең толық мақалдар сөздігі – Цин дәуірінде Вэнлан құрастырған «Ежелгі халықтық өлендер мен сөздер» сөздігі болып есептеледі. Бұл сөздікке ежелгі дәуірден бастап, Мин дәуіріне дейінгі әдеби мұраларда кездесетін халықтың сөздері енген.

Мақал мен мәтелдің құрылысы, түрі, сөз саптасы жағынан бір-біріне жақын және ұқсас болып келеді. Алайда олардың арасында өзара айырмашылығы да жоқ емес. Басты айырмашы-

лығы – бұлардың мазмұнында болып табылады. Кез келген халықтың мұрасы осы мақал-мәтелдердің өзіне ғана тән ерекшеліктермен, халықтың мінезіне, табиғатына лайық туындап отырғанын көптеген зерттеушілер кезінде көрсетіп, айтып кеткен еді. Ә. Диваев «Тарту» атты еңбегінде: Қазақ «мақалдарының көбі өзінің дәлдігі, өткірлігі жөнінен суретшінің қыл қаламына ілігуге сұранып тұрғандай. Өйткені онда қазақтың көшпенді де еркін өмірін қамтитын тірі келбеті тұр», – деп олардағы халық тіршілігі бейнеленетінін нақты суреттейді. Мақал – нақыл сөз. Ол өмірдегі түрлі құбылысты жинақтап, түйіп, ықшамдап беріп, бір не екі тармақтан тұратын, алдыңғы жолдарында пайымдап, соңғы жолдарында қорытылған ой айтатын халықтың бейнелі поэтикалық жанрының бір түрі, көне заманнан екшеліп жеткен терең мазмұнды, тақырып аясы кең сөз мәйегі. Мақалдар көбіне өлең үлгісінде кейде қара сөзбен де беріледі. Мысалы, қазақ тілінде «Күлме досқа келер басқа»; «Ашу – дұшпан, ақыл – дос, ақылыңа ақыл қос»; «Адамды досына қарап таны»; «Жақсыдан үйрен, жаманнан жирен» мақалдар кең танымал. Мәтел – өзінің негізгі түйіндеуін кесіп айтпайтын, бір-бірімен кереғар шендестіруі жоқ, қорытындысы тұспалды, қысқа да нұсқа нақыл сөз. Мақалға өте жақын болып келеді, оның сыңар тармағы десек болады. Сөз үстемелене келіп, мақалға айналады. Мысалы, қазақ тілінде «Оң көзіңе сол көзің қарауыл болсын»; «Жыланның уы басында, бейқамның жауы қасында»; «Алажағым кетсе де, Айт-ашағым кетпесін»; «Аузы күйген айранды да үрлеп ішер»; «Бір кісі мың кісіге олжа салар»; «Ер мойнында қыл арқан шірімес»; «Екі жарты – бір бүтін» және т.б. мәтелдер жиі қолданысқа ие.

Қытай фразеологиясында фразеологизмдер 熟语 Shúyǔ терминімен аталады. Қытай лингвисті Ма Гофань фразеологизмдердің бес негізгі түрін бөліп көрсетеді: 成语 Chéngyǔ – идиома; 谚语 Yànyǔ – мақал; 歇后语 Xiēhòuyǔ – астарлы сөздер; 惯用语 Guànyòng yǔ – фразеологиялық тіркес; 俗语 Sùyǔ – мәтел. Фразеологиядан жазылған соңғы еңбектерде мақал мен мәтелді ортақ 谚语 Yànyǔ терминімен атайды (Афанасьева М.П. 2016). Қытай мақал-мәтелдерінде бірқатар стилистикалық әдістер қолданылады және оларға өзіндік құрылымдық-семантикалық, құрылымдық-грамматикалық ерекшеліктер тән болып келеді. Бұл ерекшеліктер олардың шығу тегіне, күнделікті өмірде қолданылуына байланысты сан алуан. 谚语 Yànyǔ – қытай тілінде «мақал мен мәтел» деген мағына береді. 谚语 Yànyǔ

фразеологиялық бірлік ретіндегі қасиеті – қайталанып айтылуында, мағынасының тұтастығында, құрылымының тұрақтылығында, көркемдігінде. Олар – ауызекі тіл, көркем әдебиет, аңыз әңгімелерден шыққан. Бірақ мақал-мәтелдер шығу көзіне қарамастан, қазіргі тіл қағидаларына бағынады. Қытай тіліндегі мақал-мәтелдердің негізгі айырмашылығы – семантикалық жағынан екі жақтылығы, яғни тура мағынасында да, ауыспалы мағынасында да қолданылады.

Қытай тілінде фразеологизм, паремия, мәтел, мақал деген ұғымдармен байланысты терминдердің бір-бірінен айырмашылығы бар. Цыхай редакциясымен жасалған «辞海. 上海: 上海辞书出版社» сөздігінде паремияға (熟语): 熟语是语言中定型的词组或句子。使用时一般不能任意改变其组织。包括成语、谚语、格言、歇后语等 (夏征农. 2000: 295) / мынандай түсінік береді: «Паремия – тұрақты тіркес және тұрақты сөйлем болып табылады. Паремияны қолданғанда оны өздігінен өзгертуге болмайды». Паремияға фразеологизм, мақал, мәтел, афоризмдер, 歇后语 (фольк. *сехоууй* – айтылатын ой толық бітпеген, екі бөліктен тұрады) жатқызылады (Афанасьева М.П. 2016: 871).

Осы сөздікте фразеологизмге былай түсінік берілген: (成语Chéngyǔ): 熟语的一种。习用的固定词组。在汉语中多数由有四个字组成。组织多样, 来源不一。所指多为确定的转义, 有些可从字面理解 (Афанасьева М.П. 2016: 285)... / «Паремия типінің бір түрі болып табылады; үнемі қолданылатын тұрақты тіркес; қытай тілінің фразеологизмі негізінен 4 иероглифтен тұрады; құрылысы күрделі және қайнар көзі әртүрлі...».

Мақал (谚语Yànyǔ) термині былай анықталады: 熟语的一种。流传于民间的简练通俗而寓意丰富深刻的语句, 大多反映人民的生产和生活经验 (Афанасьева М.П. 2016: 1264)... / «Паремия типінің бір түрі; қысылған, қолданысы кең, бай және терең мораль иеленген халық арасында қолданылатын тұрақты тіркестер; көбінесе халық өмірі мен өндіріс тәжірибесін бейнелейді».

惯用语Guànyòng yǔ – «дағдылы сөздер, фраза, идиома, тұрақты тіркес» деп аударылады. Оған берілген түсінік: 熟语的一种。惯常作为完整的意义单位来运用的固定词组。其整体意义不是各组成成分个体意义的相加, 而是通过比喻等手段造成的一种修辞意义; 口语色彩较浓 (Афанасьева М.П. 2016: 432). / «Паремия типінің бір түрі, тұрақты тіркес; оның бірліктері тұтас мағына береді; оның тұтас мағынасы оның компоненттерінің

мағынасынан құрылмайды, метафорлы мағынадан құрылады, ауызекі тілдің интенсивті белгісі болып табылады».

Тарихнамаға шолу

Көп жағдайда мақалдар әдеби шығармалардан алынады. Бірақ әдеби шығармалардан алынған сөздер мақал болуы үшін, олардың әдеби шығармалармен байланысы үзіліп, адамдар арасында халықтық сөздер ретінде қабылдануы қажет. Бірақ әдеби шығармалардағы мақал-мәтелдер де ауызекі тілден алынуы мүмкін және керісінше кейбір халықтық сөздердің қайнар көзі ұмытылып кеткен әдеби шығармалар болуы мүмкін.

Мысалы қытай тіліндегі 入境问禁, 入国问俗[Rùjìng wèn jìn, rùguó wèn sú] «Шекарадан өткенде заңдары туралы сұра, мемлекетке кіргенде дәстүрлері туралы сұра» мақалының шығу көзі – «Салт-жоралар кітабынан» (礼记).

上有天堂, 下有苏杭 [Shàng yǒu tiāntáng, xià yǒu sū háng] – «Көкте жұмақ, жерде Суйчжоу мен Ханчжоу», бұл мақал да халық ауызынан таралған.

Қытай тілінде қанатты сөздер көбіне мақал-мәтелмен бірге сөздіктерге енгізіледі, өйткені олар да аяқталған грамматикалық пайымдау түрінде болады, қысқа әрі нұсқа өсиеттік, дидактикалық мәні болуы мүмкін.

Мысалы, әйгілі Ду Фудың өлең жолы:

朱门酒肉臭, 路有冻死骨 [Zhūmén jiǔròu chòu, lù yǒu dòng sǐ gǔ] – «Бай үйдің қақпасында ет пен шараптың иісі, ал жолда үсіп қалғандардың сүйектері». Қазақ тіліндегі «Аш бала тоқ баламен ойнамайды» мақалына келеді.

Әйгілі ойшыл Кун Цзының «Луныюй» еңбегінен алынған келесідей мақал бар: 三人必有我师 [Sān rén bì yǒu wǒ shī] – «Басқалардан әрқашан үйренетін нәрсе бар» (Бірге кетіп бара жатқан үш адамның ішінде, менің ұстазым бола алатыны бар).

Қытай тілінің мақал-мәтелдері қазақ тіліндегі мақал-мәтелдер сияқты, халық даналығының және оның өмірлік тәжірибесінің көрінісі болып табылады. Мақал-мәтелдерде сол мақал-мәтелдерді қалыптастырған халықтың өмірі жан-жақты бейнеленеді. Олар әртүрлі жағдайлар мен құбылыстарға байланысты ақпаратты тасымалдаушы негізгі құрал. Мысалы, тарихи жағдайлар, ежелгі тұрмыс-салт, діни наным-сенімдер, адамдар арасындағы қарым-қатынас, адамның табиғатқа деген көзқарасы. Осы тұрғыдан қытай тіліндегі мақал-мәтелдердің қазақ тіліндегі баламасы табылып жатады.

Мысалы:

远亲不如近邻 [Yuǎnqīn bùrú jìnlín] – «Алыстағы туғаннан жақындағы көршің артық».

大意失荆州 [Dàyi shī jīngzhōu] – Ұқыпсыздықтан үлкен шығынға ұшырау.

秋菊春桃，物各有时 [Qiū jú chūntáo, wù gè yǒushí] – Әр нәрсе өз уақытымен.

不受磨练不成佛 [Bù shòu mó liàn bù chéng fó] – Сыннан өтпей, әйгілі болмайсың.

(Зеленев Е.И., Касевич В.Б. 2013).

Қазіргі қытай тіліндегі мақал-мәтелдердің көпшілігі қазіргі ауызекі тіл нормаларымен құрылған. Бірақ көне жазба тіл вэньян қағидаларымен құрылған мақал-мәтелдер де кездеседі. Қазіргі қытай тілінде, ежелгі жазба тілдің нормаларымен құрылған мақал-мәтелдердің болуының өзі бір қарағанда мүмкін емес нәрсе секілді.

Бұл құбылыстың себебін қытай тілінің даму тарихынан іздеу керек. Әдеби тілдің екі түрінің – байхуа мен вэньян, ғасырлар бойы Қытайда қатар дамығаны белгілі. Бұл тілдердің бүкіл қарама-қайшылықтарына қарамастан, олар бір-біріне әсер етпей қоймағанын байқауға болады. Қазіргі қытай әдеби тілі өз ішінде екі ішкі жүйенің байхуа мен вэньян қағидаларымен біріктірілген. Демек, вэньяның тілдік құралдарын қолданатын мақал-мәтелдердің болуы тілдің бүкіл даму жолымен негізделген өте қалыпты нәрсе.

Қытай және қазақ тілдерінде мақал-мәтелдердің бәрі негізінен жай сөйлем түріндегі тұрақты сөз тіркестеріне жатады, яғни олар тұлғасы жағынан ұзақ уақыттан бері қалыптасып, белгілі бір формада тұрақталған, мазмұны жағынан біртұтастыққа ие болған жай сөйлем типтері. Құрылымы жағынан қазақ және қытай тілдеріндегі мақал-мәтелдердің өзара ұқсастықтары жиі кездеседі:

1. Бұйрық райлы сөйлемдер:

1) 趁热打铁 [chèn rè dǎ tiě]

«Темірді қызғанда соқ».

2) 量久为出 [liàng jiǔ wéi chū]

«Көрпене қарай көсіл».

3) 近朱者赤，近墨者黑 [Jìn zhū zhě chì, jìn mò zhě hēi]

«Көршің соқыр болса, бір көзінді қысып жүр»

4) 三思而后行 [Sānsī ér hòu xíng]

«Жеті рет өлшеп, бір рет кес»

5) 人看行为鸟看飞 [Rén kàn xíngwéi niǎo kàn fēi]

«Жігіттің түсіне қарама, ісіне кара»

2. Болымсыз түрдегі бұйрық рай, яғни тыйым салу;

1) 今日事今日毕，施到明天不足取 [Jīnrì shì jīnrì bì, shī dào míngtiān bùzú qǔ]

«Бүгінгі істі ертеңге қалдырма»

2) 为灭跳蚤，烧掉皮袄 [Wèi miè tiàozǎo, shāo diào pí ǎo]

«Битке өкпелеп, тоныңды отқа жақпа»

3) 挖坑者自陷，玩火者自焚 [Wā kēng zhě zì xiàn, wán huǒ zhě zì fén]

«Біреуге ор қазба, өзің түсесің»

4) 凡事不宜先夸口 [Fánshì bù yí xiān kuākǒu]

«Асатпай жатып құлдық деме».

3. Шартты райлы сөйлем түрінде:

1) 死神无情 [Sǐshén wúqíng]

«Ажал ажалға қарамайды»

2) 欲享乐，须工作 [Yù xiǎnglè, xū gōngzuò]

«Атқа мінгің келсе, еріңді сайла»

3) 同时做两件事，一事无成 [Tóngshí zuò liǎng jiàn shì, yīshìwúchéng]

«Екі кеменің басын ұстаған суға кетеді»

4. Болымсыз жай сөйлемдер түрінде:

1) 灿烂者非皆黄金 [Cànlàn zhě fēi jiē huángjīn] (Зеленев Е.И., Касевич В.Б. 2013).

«Жарқырағанның бәрі алтын емес».

Мақал-мәтелдерде халық сөзді барынша үнемдеп қолданады. Тіпті кейде сөз тастап кетіп отырады. Мысалы: «Ақыл – жастан, асыл – тастан» дегенде «шығады» сөзі қалып қойған.

Мақал-мәтел құрылысы жағынан сырттай ұқсас болып келгенмен, олардың мазмұнды түйіндеуінде, ойды шешуінде өзіндік ерекшелігі байқалады.

Мақалдарда бір-біріне сай қарама-қайшы ұғымдар мен нәрселерді салыстырып, шендестіру арқылы ой-пікірді айқындау тәсілі басым болып келеді.

Мысалы:

Қытай тіліндегі баламасы	Қазақ тіліндегі баламасы
柔语能拆断骨头 [Róu yǔ néng chāi duàn gǔtōu]	«Жақсы сөз жұбатар, жаман сөз жылатар»
宁为鸡口，不为牛后 [Níng wéi jī kǒu, bù wéi niú hòu]	«Жаман қауымның жақсысы болғанша, жақсы қауымның жаманы бол»
不怕慢，只怕站 [Bùpà màn, zhǐ pà zhàn]	«Ештен кеш жақсы»

价廉质劣，价高货好 [Jià lián zhì liè, jià gāo huò hǎo]	«Сырты жылтырауықтың, іші қалтырауық»
福兮祸所倚，祸兮福所伏 [Fú xī huò suǒ yī, huò xī fú suǒ fú]	«Жаман айтпай, жақсы жоқ»
多言不如少言，少言不如无言 [Duō yán bùrú shǎo yán, shǎo yán bùrú wú yán] (Зеленев Е.И., Касевич В.Б. 2013).	«Көп сөз – көмір, аз сөз – алтын»

Мақал-мәтелдердің әртүрлі өзгерістерге, тұлғалық модификацияларға ұшырауы салдарынан пайда болған, тіл практикасында бір-ақ рет қолданыс табатын түрлерін *инварианттар* деп атаймыз. Мақал-мәтел инварианттары бірде олардың компоненттеріне инверсия жасау арқы-

лы, бірде оларды түсіріп, иллипсис түрінде айту арқылы, бірде дербес екі түрлі мақал-мәтелдердің элементтерін өзара шебер қиыстыру арқылы, т.б. жолдармен жасалады.

Компоненттерін өзгертіп *айтуға байланысты инварианттар*:

Қырық жұт қырғын болса да ажалды өлер.	Қырық жыл қырғын болса да ажалсыз адам тірі қалар деген...
急急忙忙，让人笑话 [Jí jí máng máng, ràng rén xiàohuà]	急急忙忙，招人笑断肠 [Jí jí máng máng, zhāo rén xiào duàncháng] (叶芳来. 2005: 221)
Өтіріктің құйрығы бір-ақ тұтам, Есенеі оңай түсінді...	Қазақ айланының құйрығы бір-ақ тұтам
与坏人为伍，就会同流合污 [Yǔ huàirén wéiwǔ, jiù huì tóngliúhéwū]	近朱者赤，近墨者黑 [Jìn zhū zhě chì, jìn mò zhě hēi] (叶芳来. 2005: 237)

Мақал-мәтелдердің жеке элементтері ғана сақталатын инварианттар:

人多智广. – 集思广益. [Rén duō zhì guǎng]. – [Jísiguǎngyì].

Бір кісінікі мақұл, екі кісінікі ақыл.

Жазда маңдайы терлемегеннің, қыста қазаны қайнамайды. – Қыс күніңді жаз ойла.

Компоненттерінің орнын ауыстыруына байланысты инварианттар:

– Ақсақ қой түстен кейін маңырайды.

– Уай, жарандар! Бұл түстен кейін маңырайтын ақсақ қой дейсіңдер зой. (М. Әуезов. Абай жолы, 1-том, 82-бет)

Талқылаулар

Мақал-мәтелдерден біз белгілі бір халықтың этнос болмысын, оның рухани-заттық мәдениетін, дүниетанымын, салт-дәстүр, әдет-ғұрып, наным-сенімін, т.б. туралы жан-жақты мағлұмат табамыз.

Қытайда Чжоу дәуірінен бастап Аспанға табыну басталды. Аспан Қытайдың негізгі құдайы болды, моральді-этикалық қызмет атқарды (Зеленев Е.И., Касевич В.Б. 2013).

Осының нәтижесінде мынандай мақалдар пайда болды:

天监其德 [Tiān jiān qí dé] – «Аспан өзінің табынушыларын көреді»

天命不愒久矣 [Tiānmìng bù tāo jiǔ yǐ] – «Аспан өз шешімін ұзақ ойланбайды»

天祚明德 [Tiān zuò míng dé] – «Аспан мейірімділерге бақыт сыйлайды» (叶芳来. 2005).

Ерте заманда Қытайда басымдылықта шаруалардың экономикасы, өндіріс болды, бұлардың негізі табиғи шаруашылық болды. Осыған байланысты, қытай тіліндегі мақал-мәтелдердің көпшілігі «шаруаларға» арналғаны айқын көрінеді.

农十百行本 [Nóng shíbǎi xíng běn] – «Шаруалардың еңбегі – жүз мамандық негізі».

人不欺地皮，地不欺肚皮 [Rén bù qī dìpí, dì bù qī dùpí] – «Адам жерді ренжітпейді, жер адамды ренжітпейді».

Қытай тіліндегі мақал-мәтелдерде теологиялық тақырып та жиі қолданылған. Ондай мақал-мәтелдерде әртүрлі жоғарғы күш иелері туралы айтылады, ондай мақал-мәтелдерге мыналар жатады:

鬼功神力 [Guǐ gōng shén lì] – «Жынның еңбегі мен құдай күші» (Жақсы ұста жайлы айтылады)

神工鬼力 [Shén gōng guǐ lì] – «Құдай шебер, жын күшті» (Талантты адам жайлы айтылады)

拘神遣将 [Jū shén qiǎn jiàng] – «Құдайды ұстап, оны басқаруға жіберу» (Талантты адам жайлы айтылады) [4].

Қытай тіліндегі көптеген тақырып нақты құдайлар мен рухтарға арналған, мысалы, Үй құдайы (Цзаован), Тозақ иесі (Баогунь), Бала тудырушы (Буддалық әйел құдайы), Ұзақ ғұмыр құдайы (Шоусин), т.б.

灶王老爷上天 – 没了住处 [Zào wáng lǎoye shàngtiān – méiliǎo zhùchù] – «Үй құдайы аспанға көтерілді – үйінен айырылды» (еш жерге сыймайды)

阎王嫁女儿 – 鬼来抬 [Yánwáng jià nǚ'ér – guǐ lái tái] – «Жер асты патшалығының құдайы қызын тұрмысқа береді – шайтан алғыр» (шайтандар жасасын);

寿星老叫门 – 肉头到门 [Shòuxīng lǎo jiàomén – ròu tóu dào mén] – «Ұзақ ғұмыр құдайы есік тоқылдатты – етті бас үйге кірді» (ақымақ) (叶芳来 . 2005).

Қытайда ең көп тараған дін – Буддизм. Буддизм Қытайға Орта Азия арқылы тарап, өзінің бастапқы үнділік формасынан әлдеқайда өзгерістерге ұшыраған.

Төменде қытай халқына діни жүйенің қалай әсер еткені жайлы мақалдарды көруге болады:

求佛求一尊 [Qiú fú qiú yīzūn] – «Буддадан бір цзунь сұрау. Басқалардың көмегіне жиі жүгінбейтіндер жайлы»

佛是金妆, 人是衣妆 [Fú shì jīn zhuāng, rén shì yī zhuāng] – «Буддада алтын киім, адамда – жәй киім» (Біреуді сыртқы түріне қарап бағалау; Киіміне қарай қарсы алу) [4].

Даосизм – қытайлықтардың дүниетанымына әсер еткен және қытай менталитетінің негізгі тірегі болған дін. Даосизм терминін европалықтар ойлап тапқан, ол оқу және (Дао мектебі) дінге табыну мағынасын береді.

Даостық философия адам қабылдауына күндізгі циклде кіреді. Бұл шексіз өлім мен күннің қайта тірілуі, мәңгілік өмір идеясын тудырды.

Даосизм мистикаға толы. Қытайда магиялық күш иеленген таулы жерлер немесе аралдарда тұратын сегіз өлмейтін – даостық қасиеттілер жайлы мәтелдер өте көп.

张果老到驴 – 永不见出生的面 [Zhāng guǒ lǎo dào lú – yǒng bùjiàn chūshēng de miàn] – «Чжан Голао есекте артқы жағымен кетіп бара жатыр – малдың бетін ешқашан көрмейді» (қарым-қатынасты үзу).

傻喜儿赶鸭子 – 全来了 [Shǎ xǐ er gǎn yāzi – quán lái le] – «Сиэр ақымақ барлық қазды қуды – барлығы келді» (叶芳来 . 2005).

Конфуцийшілдық дін – Қытайдың негізгі ұстанатын діндерінің бірі. Конфуцийшілдық дін өзара қарым-қатынас, саясат, этикет пен отбасыдағы қарым-қатынас жағынан негізгі доминант болып есептеледі. Бастапқыда бұл дін этика-саяси емес, әлеуметтік-психологиялық ілім болып табылған.

Конфуций ерте заманның ойшылдарының бірі болып саналады, оның көптеген сөздері қанатты сөздерге айналған, ол қанатты сөздерді қытайлар осы күнге дейін қолданады.

言辞足以表达意思就可以了 [Yáncí zúyǐ biǎodá yìsī jiù kěyǐle] – «Сөздер мағынаны білдірсе, сол да жеткілікті».

有得必有失 [yǒu dé bì yǒu shī] – «Бір нәрсеге қол жеткізу үшін, жоғалту керек; жеңу үшін, жеңілу керек» (叶芳来 . 2005).

Келесі пікір көптеген жылдар бойы жоғарыда аталған факторлардың әсерінен болған қытайдың өзіне ғана тән ерекше қасиеттеріне арналады.

Қытайлықтарда негізгі екі борыш болды: аспанға ризашылық пен ата-бабаларына ризашылық. Және де қытай халқы әрқашан қарттықты сыйлаған және құрметтеген. Келесі мақалдар соның дәлелі болады:

树老根多, 人老智多 [Shù lǎo gēng duō, rén lǎo zhì duō] – «Кәрі ағаштың тамыры көп, кәрі кісінің ақылы көп».

家有一老人, 如有一宝 [Jiā yǒu yī lǎo, rú yǒu yī bǎo] — «Үйде кәрі кісі болса, үйде құнды дүние бар деген сөз».

Қытайлықтарда басқа ұлттарда жоқ қасиеттер бар. Солардың бірі – 面子, бетінен, беделінен айырылу. 面子 – бұл адамгершілік өлшемі, қытайлықтар оны қатты ұстанады. Беттен, беделден айырылу – өзіне деген құрметтен, сенімнен айырылу деген сөз.

Қытайлықтарда сонымен қатар билікке деген қорқыныш бар. Ерте заманнан қарапайым халық билікпен қатынасы тығыз болған сайын, олар одан одан бетер қорқатын болған. Бұның бәрі аспанға табыну мен рухтарға деген құрметпен байланысты.

人怕春明, 猪怕壮 [Rén pà chūnmíng, zhū pà zhuàng] – «Шошқа үшін семіз болған қауіпті, адам үшін танымал болған қауіпті».

人要脸, 树要皮 [rén yào liǎn shù yào pí] – «Адамға беделінен айырылмау маңызды, ағашқа қабығы маңызды».

Қытайлықтар өте еңбеккор халық. Бұл көп уақыт «күріш өркениеті» деп аталатын кедейлік-

те өмір сүргеннің нәтижесі және де конфуцийшілдік еңбек этикасына байланысты:

世上无难事，只怕有心人 [shì shàng wú nán shì zhǐ pà yǒu xīn rén] – «Жүзеге асыра алмауым мүмкін деген істі аяқтау үшін, талмай еңбек ету қажет».

窮則變，變則通 [qióng zé biàn biàn zé tōng] – «Егер сен кедей болсаң, өзгер, сонда бәріне қол жеткізесің».

有志者，事竟成 [yǒu zhì zhe, shì jìng chéng] – «Егер адамда арман болса, ісі де алға жүреді» (叶芳来. 2005).

Мақал-мәтелдердің ерекшелігі – ұлттың менталитетіне, тарихи тәжірибесіне, дініне, дәстүріне байланысты. Қытай тілінің мақал-мәтелдері қоры өте көп. Семантика жағынан, құрылысы мен пайда болу деректері жағынан әртүрлі.

Қытай тіліндегі мәтелдердің пайда болу дерегі – қазіргі ауызекі тіл нормаларымен жасалған сөз тіркестері, – тірі ауызекі тіл. Алайда олардың пайда болуы одан да ерте кезді қамтиды. Көптеген 俗语Súyǔ, 惯用语Guànyòng уй қазіргі тілде кең қоданылады, себебі олар тарихи және әдеби ескерткіштерден табылған, оларда «俗Sú, 俚俗Lǐsú, 俚语Lǐyǔ» жазбасымен тіркелген, – «қарапайым» (Васильев Л.С. 2014).

Көне деректерде кездесетін, қазіргі кезде өзінің тілдік формасын сақтаған, қазіргі тілдік жүйемен айтылатын мәтелдер аз емес. Соларға тоқталатын болсақ.

掉书袋 – дәйексөздер жаудыру, өзінің оқығандығын көрсетуден бас тартпау (кітап салынған мөшектерді тастау).

登龙门 – жоғары қызмет немесе атаққа ықпалды адамдар арқасында қол жеткізу; мемлекеттік қызметке емтиханды сәтті қорғау (Айдаһар қақпасынан өту)

戴高帽儿 – біреуге жағымпаздану, мадақ сөздер айту (біреуге биік бас киім кигізу)

戴绿帽子 – көзіне шөп салу (біреуге жасыл бас киім кигізу)

Адамның күнделікті өмірі, олардың айналасын байқауы мен баға беруі, қоршаған орта жайлы, адамдардың қарым-қатынасы жайлы, дәстүрлері мен әдеттері жайлы әртүрлі жағдайлар туралы ойларын білдіріп отырады. Бұндай ой-пікірлер уақыт өте келе тұрақталып, өңделіп мақал не мәтелге айналады. Мысалы:

拉老婆舌头 – өсек айту, әйелдердің өсегі (кемпірді тілінен тарту)

下软蛋 – әлсіз, қорқақ, боқмұрын (жұмсақ жұмыртқа басып шығару)

近水楼台先得月 – жеңілдік шарттарын өз жеке мүддесіне жұмсау; жеңілдік шарттарының болуы (жағалау маңындағы мұнара айды бірінші қарсы алады).

Әртүрлі аңыздар мен дәстүрлер мақал-мәтелдің негізгі дереккөзі болып табылады.

露马脚 – өзін ұстап беру; құпияның әшкереленуі (жылқы аяғын көрсету) (Кравцова М.Е. 2011).

Көптеген мақал-мәтелдер жалпы қолданысқа әртүрлі кәсіби саладағы қарым-қатынас арқылы енген.

Әскери сала

车轮战 – күшінің бәрі сарқылғаннан кейін басып алу (дөңгелек тактикасы)

包饺子 – қоршау, дөңгелетіп қоршауға алу (тұшпара жасау)

Медицина саласы

害软骨病 – жігерсіз, әлсіз (шеміршек ауруына ұшырау, хондропатия)

打预防针 – сақтық шараларын жасау (профилактикалық укол салу)

Коммерция, сауда, қаржы саласы

金字招牌 – сыртқы жылтыр; маңдайша, марка; фикция (дүкеннің алтын жалатылған маңдайшасы)

散摊子 – жабу, тарату (ұйым, мекеме); құлдырау, ыдырау (науаны бөлшектеу)

Көлік саласы

开倒车 – бастапқыдан тайку (сөз, іс-әрекет); артқа шегіну (артқа шегіну)

开绿灯 – рұқсат беру; жол ашу; кедергі жасамау; жасыл көше жасау (жарық); (жасыл шам жағу)

Дін саласы

数世主 – құтқарушы; кез келген жағдайда көмекке даяр тұратын адам (әлем құтқарушысы)

惊山神动土地 – барлығын мазалау; барлығының көңілін бұру (тау құдайының мазасын алу; жергілікті құдайдың мазасын алу)

Театр саласы

唱对台戏 – бәсекелесу, жарысу (қарама-қарсы сахнада тұрып өлең айту)

跑龙套 – статист болу; барып кел, шауып кел болу; ұсақ тапсырмаларды орындау (свита немесе күзетшіні орындау, статист)

Математика, есеп саласы

不管三七二十一 – бәріне түкіру; қолын бір сілтеу; (үш жердегі жеті жиырма бір екеніне де қарамау)

三下五除二 – бір-екі дегенде бәрі бітті; бірден; ешнәрсе емес (бестен үшті алсаң екі болады)

Спорт, ойындар

擦边球 – тәртіп бұзуға сәл қалу; тәуекелге бас тігу (үстел теннисінде «үстел шетінде тұрып қалған доп»)

三级跳 – жылдам мансап; тез өсу (үш секіріс) (Кравцова М.Е. 2011).

Қытай тілінде мәтелдердің негізгі шығу дереккөздері диалектілер болып табылады. Өр диалект немесе сөз өз арсеналында мәтел болып табылады, олардың қолданысы сол диалект шеңберінен шықпайды. Мысалы, 吃排骨 – «сынға ұшырау; бір нәрсеге кінәлі болу» (қабырғаларды жеу) тұрақты тіркесі тек Цзянсу провинциясының солтүстігі мен Шаньдун провинциясының оңтүстігінде ғана қолданылады.

Оңтүстік диалектілерден қытай тіліне 空心汤圆 – «мағынасыз жұмыстар; бос сөздер; бір көрініс; шиш» (іші бос тұшпара) тіркесі келді. 汤圆 сөзі оңтүстік диалектіде 元宵 мағынасымен бірдей – күріш ұнынан жасалған ішінде қоспасы бар дөңгелектер.

扯闲白儿 – бос сандырақтау (ешнәрсемен айналыспау, ешқандай мақсат болмауы) – бұл тіркес пекин диалектісіне тиесілі, 打牙祭 – «дәмді тамақ ішу; бүкіл әлемге мереке жасау (тіске құрбандық ету) – сычуань диалектісіне тиесілі.

Кейбір диалектілі мәтелдердің лексика-грамматикалық құрылысы аса ерекшеленбейді, ондай мәтелдер ортақ тілге бейімделіп, өзінің «жергілікті» ерекшелігін жоғалтып, қай диалектіден шыққан дерегі ұмытылады. Мысалы, 煮夹生饭 – «істі соңына дейін аяқтау; бастаған істі бітіру» (толық піспеген ботқаны толық пісіру) – Шэньси провинциясынікі, 打马虎眼 – әдейі іс-

теу; екіжүзді болу; көзілдірігін сұрту; тек көрініс жасау» (түсінбеген кейіп таныту) – солтүстік диалектінікі.

Қорытынды

Бұл зерттеу жұмысында мақал мен мәтелге жалпы анықтама беріліп, қытай және қазақ тілдеріндегі мақал-мәтелдердің шығу тарихына, қолданылу аясы жайлы қарастырылды. Мақал-мәтелдер – халық тарихы, оның әлеуметтік тіршілігі, ақыл-өнегесі, даналығы мол көрініс тапқан, ой дәлдігімен, ықшамдылығымен ерекшеленетін тілдік бірліктер болып табылады:

– мақал көп жағдайда үлгі, өнеге, өсиет айтуға құрылады. Ал мәтел, сөз тіркесі, қалыптасқан нақышты орамды сөйлемше түрінде келіп, көңілдегі ойды емеурін арқылы жеткізеді және нақты тұжырым, қорытынды пікір жасалмайды;

– қытай тіл білімінде мақал мен мәтелдің ара-жігі нақты ажыратылмай, біртұтас тұрақты тіркес ретінде қарастырылады;

– мақал-мәтелдер өзге тұрақты сөз орамдарына (қанатты сөз, нақыл сөз т.б.) қарағанда, тұлға жағынан ықшам, мазмұны жағынан тұтас, әмбебап болады;

– мақал-мәтелдердің тұлғасының тұрақтылығы мен тілде бұрыннан «дайын» материал ретінде қолданылатын сипаттары оларды фразеологизмдер қатарына қосып, осы салада зерттеуге толық мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

- Тұрманжанов Ө. (2007) Қазақтың мақалдары мен мәтелдері. – Алматы: «Білім».
- Афанасьева М.П. (2016) Поговорки как отдельный класс изобразительных средств во фразеологической системе современного китайского языка. – Тамбов: Грамота., №4(58), в 3-х ч. Ч.2.
- 夏征农 (2000). 辞海. 上海: 上海辞书出版社, . 6155 页
- 叶芳来 (2005). 俄汉谚语俗语词典. – 北京. 商务印书馆. -394页.
- Зеленев Е.И., Касевич В.Б. (2013). Введение в востоковедение: Общий курс. Ред. – СПб.: КАРО.
- Васильев Л.С. (2014) История религий востока: [электронный ресурс]. URL: http://www.plam.ru/hist/istorija_religii_vostoka/p18.php
- Кравцова М.Е. (2011) История культуры Китая. 4-е., испр. и доп. – СПб.: «Издательство ПЛАНЕТА МУЗЫКИ»; Издательство «Лань».
- Абай энциклопедиясы (1995). – Алаты: Атамұра. 434 б.
- Хасенов Әмеди (1996) Тіл білімі. – Алматы, 173 б.
- Вайцехович И.В. (2007) Практическая фразеология современного китайского языка. – М.: АСТ: Восток-Запад.
- 赵亚娜 (2010). 谚语中女性传统观念及其历史地位的变迁. 海南师范大学学报. 第24卷: ‘夫为妻纲
- 金明华(2010). 中韩谚语中的女性文化透视. 语言学研究.
- 唐静(2010). 西汉谚语文化透视. 西南科技大学外国语学院: 中国科教创新刊.
- 王娟. 哈萨克族谚语中的妇女传统形象 论文.
- 耿静静(2010). 谚语中的中国古代女性文化透视.
- 蒋 静(2013). 论中日传统谚语中的女性文化观. 文教资料.

References

- Ö.Turmanjanov. (2007). «Kazaktyñ makaldary men mätelderі». Almaty. «Bílím».
- Afanas'eva M. P. (2016). Pogovorki kak otдел'nyy klass izobrazitel'nykh sredstv vo frazeologicheskoy sisteme sovremennogo kitayskogo yazyka. Tambov: Gramota., №4(58), v 3-kh ch. CH.2. s. 72-76.
- Xià zhēng nóng (2000). cí hǎi. shàng hǎi: shàng hǎi cí shū chū bǎn shè,. 6155 yè
- Yè fāng láí (2005). é hàn yàn yǔ sù yǔ cí diǎn□– běi jīng□shāng wù yìn shū guǎn□-394yè
- Zelenev E.I., Kasevich V.B. (2013). Vvedenie v vostokovedenie: Obshchiy kurs. Red.– SPb.: KARO., – S. 397-401.
- Vasil'ev L.S. (2014). Istoriya religiy vostoka: [elektronnyy resurs]. URL: http://www.plam.ru/hist/istorija_religii_vostoka/p18.php
- Kravtsova M.E. (2011). Istoriya kul'tury Kitaya. 4-e., ispr. i dop. – SPb.: «Izdatel'stvo PLANETA MUZYKI»; Izdatel'stvo «Lan'», – S. 194 – 279.
- Abaj énciklopediâsy (1995). A.: Atamýra. 434 B.
- Əmedi Haenov (1996). Tíl bilími. A., 173 B.
- Vajcehovič I.V. (2007). Praktičeskaâ frazeologiâ sovemennogo kitajskogo âzyka. M: AST: Vostok-Zapad.
- Zhàoyànà (2010). Yànyǔ zhòng nǚxìng chuántǒng guānniàn jí qí lìshǐ diwèi de biànciān. Hǎinán shīfān dàxué xuébào., di 24 juǎn: 'Fū wèi qī gāng
- jīnmíng huá (2010). Zhōng hán yànyǔ zhòng de nǚxìng wénhuà tòushì. Yǔyán wénxué yánjiū.
- Táng jìng (2010). Xīhàn yànyǔ wénhuà tòushì. Xīnán kējì dàxué wàiguó yǔyán xuéyuàn: Zhōngguó kējiào chuàngxīn kān.
- Wáng juān. Hāsàkè zú yànyǔ zhòng de fùnnǚ chuántǒng xíngxiàng lùnwén.
- Gěngjìngjìng (2010). Yànyǔ zhòng de zhōngguó gǔdài nǚxìng wénhuà tòushì.
- Jiǎng jìng (2013). Lùn zhōng rì chuántǒng yànyǔ zhòng de nǚxìng wénhuà guān. Wénjiào zīliào.

¹Канафьева Ш.Е., ²Турар А.С.

¹аймақтану магистрі, e-mail: shinar.kanafeva@kaznu.kz

²аударма ісі магистрі, e-mail: aidana.turar@kaznu.kz

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

УРДУ ТІЛІН ОҚЫТУДА АУТЕНТТІ МӘТІНДЕРДІ ЖҮЙЕЛЕУ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ПРАКТИКАЛЫҚ САБАҚТАРДА ҚОЛДАНУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Мақалада аутентті мәтіндерді жүйелеуге қойылатын талаптар туралы сөз етіледі. Сондай-ақ, осы талаптарды ескере отырып, университет көлеміндегі мүмкіндіктер аясында сабақтарға қолдану жолдары нақты материалдар негізінде қарастырылады. Белгілі аутентті мәтінмен жұмысты талдау арқылы оның тілдерін лексикалық аспектідегі орнын анықтайды. Аутентті мәтіндердің әдіскерлермен жасалған топтастыру жүйесіне тоқталып, зерделенеді. Мақалада, сонымен қатар, мәтіндермен жұмыс технологияларының қолданылу жолдары баяндалады. Аутентті мәтіндердің тіл үйретудегі маңызы талданып, жүйелеу жолдары сарапталады.

Түйін сөздер: аутентті мәтін, лексикалық аспект, сөзжасам, сыни ой технологиясы, «қарапайым» және «күрделі» сұрақтар әдісі, кластерлер, синквейн.

¹Kanafyeva Sh.E., ²Turar A.S.

¹master of regional studies, e-mail: shinar.kanafeva@kaznu.kz

²master of translation studies, e-mail: aidana.turar@kaznu.kz

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

Systematization of authentic texts in the study of the Urdu language and the importance of their use in practical classes

The article discusses the requirements for the systematization of authentic texts. In addition, taking into account these requirements, within the capabilities of the University will consider ways to apply to lessons based on specific materials. Analysis of the work with a certain authentic text determines its place in the lexical aspect. The system of classification of authentic texts developed by methodologists is studied. The article also describes the ways of using technologies of working with texts. The importance of authentic texts in language learning is analyzed, the ways of their systematization are analyzed.

Key words: authentic text, lexical aspect, word formation, technology of critical thinking, method of "simple" and "complex" questions, clusters, cinquain.

¹Канафьева Ш.Е., ²Турар А.С.

¹магистр регионоведения, e-mail: shinar.kanafeva@kaznu.kz

²магистр переводческого дела, e-mail: aidana.turar@kaznu.kz

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Систематизация аутентичных текстов при изучении языка Урду и важность их применения на практических занятиях

В статье рассматриваются требования к систематизации аутентичных текстов. Кроме того, с учетом этих требований, в рамках возможностей университета будут рассмотрены пути применения к урокам на основе конкретных материалов. Анализ работы с определенным аутентичным текстом определяет его место в лексическом аспекте. Изучается система классификации аутентичных текстов, разработанная методистами. В статье также изложены пути применения технологий работы с текстами. Анализируется значение аутентичных текстов в изучении языка, анализируются пути их систематизации.

Ключевые слова: аутентичный текст, лексический аспект, словообразование, технология критического мышления, метод «простых» и «сложных» вопросов, кластеры, синквейн.

Кіріспе

Қазіргі заманауи талаптар тіл үйрету бағдарын белсенді коммуникативтікке бұра отырып, жан-жақты дамыған шет тілді қарым-қатынасқа дайын тұлғаны талап етеді. Осы орайда, болашақ мамандардың тілдік құзіреттілігін, оның ішінде, белсенді коммуникативті құзыреттілікті қалыптастыруда аутентті мәтіндердің рөлі зор.

Шынайы тілдік орта мүмкіндігі болмаған жағдайда, яғни шынайы коммуникативтік жағдаяттар жоқ кезде мәдениетаралық компоненттері бар аутентті мәтіндерді қолдану түрлі мәселені талдауға стимул болады әрі өзге елдің мәдениетіне және салтына деген құрметке, оларға таныс емес моральдік құндылықтарға тәрбиелеу мүмкіндігін береді. Төл мәдениетке ұқсамайтын мәдениет пен дәстүрге құрмет көрсетуге және өздерінің төл мәдениетіне деген құрметтерін еселеуге жол ашады. Міне, сондықтан да, аутентті мәтіндермен жұмыс және жүйелеу, талдау, өзекті болып саналады.

Негізгі бөлім

Тіл үйретудегі аутентті материалдарды қолданудың өзіндік тәртібі бар. Әдетте әдістемеде анағұрлым жиі қолданылатын коммуникативтік құзіреттілік моделінің мынадай құрамдас компоненттері бар: лингвистикалық, әлеуметтік-лингвистикалық, мәдениәлеуметтік, дискурсивтік, стратегиялық және әлеуметтік. Тірі тілдік орта жоқ, шынайы коммуникативтік жағдаят жоқ жағдайда тек аутентті мәтіндер кең көлемде қолданылған уақытта ғана тілді еркін меңгеру мүмкін болады. Соңғы кезде, аутентті мәтін, аутентті тапсырма, аутентті жағдаят, аутентті дыбысталу туралы көп айтылады. Алайда, оқулықтарда көп қолданылатын аутентті материалдар көптеген тартыс туғызуда. Қазір аутентті мәтіндердің болмысын анықтауға түрлі ережелер мен талаптар топтамасы қолданылуда. Бұл салада зор еңбек сіңірген ғалымдардың ішінен К.С. Кричевская, Н.Д. Гальскова, Г.И. Воронина, Е.В. Носонович, Р.П. Мильруд т.б. атап айтуға болады.

Ең алдымен, аутенттік дегеніміз не, ондай мәтіндерді сабақта пайдаланудың дұрыс әдістемесі қандай? – деген сұрақ туады. Әрине, бүгінде оған анықтама көп. Солардың біріне тоқталайық: «аутентті мәтін деп тіл иелерінің өздері үшін шығарған өнімдерін атайды, яғни түпнұсқа, таза, шынайы жағдаятқа бағытталған мәтіндер мен жаттығулар» мәселесі. Сондай-ақ, тілін оқып жатқан елде шығатын жарнамалар ті-

лі, дәрі және аспаз нұсқаулықтарды да аутентті мәтіндер санатына кіреді.

Аутентті мәтін, аутентті жағдаят, аутентті дыбыстау, аутентті оқулықтар т.б. бүгінгі тіл үйрету алаңының құралдарына айналууда. Әдіскер К.С. Кричевская студенттерді табиғи тілдік мәдени ортаға жақындататын құрал көркем әдебиет, бейнелеу өнері, музыкалық туындылар, шынайы өмірде тұтынатын заттар (киім, жиһаз, ыдыс-аяқ және т.б.) және олардың иллюстрациялық бейнесін атайды (Кричевская К.С., 1976: 80). К.С. Кричевскаяның бұл тізіміне хабарландырулар, бағдарламалар, сауалнамалар, театр билеттері, жол жүру билеті, этикеткалар, ас мәзірі мен есеп шот, карталар, кескіндер, туристік жарнамалар, сауда желілері мен жұмысқа жалдану жарнамалары және т.б. да енеді. Мәтін коммуникациялар актісінің негізгі буыны ретінде бірқатар қызмет атқарады, ол қатар коммуникативтік, прагматикалық, когнитивтік. Қазіргі шет тілі сабақтарының мәдениетаралық қатынасқа бағытталуымен байланысты аутентті мәтіндердің маңызы артты. Сондықтан жоғарыда аталған тізімді әдіскерлер былайша толықтыруға болады.

Әндер, жырлар, санамақтар, әңгімелер, комикстер, карикатуралар, жұмбақтар, фоторомандар, сценарилер;

Күнделікті қарым-қатынас мәтіндері, яғни телефондағы тілдесімдер, медициналық нұсқаулықтар, маңдайша жазбалары, іс қағаздары, телехабар бағдарламалары, ауа райы топтамалары, поезд, самолет кестесі, телеграммалар, факстер, билеттер, кескіндер мен плакаттарды да айтуға болады;

3. Публистикалық мәтіндер: репортаж, ғылыми-көпшілік мақалалар, аңдатпа, сұхбаттар, газет мақалаларын айтамыз.

4. Фильмдер: мультфильмдер, документальді фильмдер, көркем фильмдер, оқу фильмдері, ғылыми-көпшілік фильмдері, т.б. жатқызады. (Ворнина Г.И., 1999: 30-32)

Бұл материалдар аутентті жанрларының сақталуымен маңызды. Жанрлық-композициялық алуантүрлілік, тілдік клише фразеологиялық тіркестер мен өмірдің түрлі саласында және әр түрлі стильдерге қатысты лексикамен таныстырады. Аутентті мәтіндердің оқу құралы ретіндегі артықшылығы, олардың тілі тірі, тыңдаушыны шынайы табиғи ортадағы қарым-қатынастағы бейнесінен және қазіргі өркениетінен хабардар етеді. Расында, келелі ойды аядай қалыпқа сыйдырған мақал-мәтелдер тіл үйретуге таптырмас аутентті мәтін бола алады. Бұл

секілді түпнұсқалық материалдар тілді шындықтан бұрмаланудан сақтап, білім алушыларды таза тілдік жағдаятқа бейімдейді. Өйткені оларда қоғамдағы жаңалықтар мен өзгерістер кеңінен көрініс тапқан.

Дегенмен, аутентті мәтіндермен жұмыста, тыңдалған немесе оқылған мәтінге сыни тұрғыдан пайымдау қажет. Өйткені аутентті мәтіндермен жұмыста жиі қиындықтар туындайды, олар көбіне тілдік, сөз орамдық, дүниетанымдық тұрғыдан туындайды. Аутенттілік оқу үдерісінде бірлесе отырып жұмыс жасау арқылы пайда болады. Аутентті мәтіндер стилі жағынан да, тақырыбы жағынан да, алуан түрлілігімен студенттердің қызығушылықтарын арттырады. Олар сол елдің мәдениетіне үйреткен ұтымды құрал болып қана қоймай, табиғи қалыптасқан әлеуметтік контексте, тіл иелерінің өз қолданысындағы формасындағы қызметін көрсетеді.

Бірақ, аутентті тексті бастапқы деңгейде пайдалану қиындау, өйткені лексикасының түрлілігі, грамматикалық формалар, авторлық стильдің жеке ерекшеліктері де қиындық туғызады (Burney, Aqil, Badar Sami, Nadeem Mahmood, Zain Abbas, and Kashif Rizwan, 2008)

Мәтінді тыңдап, қабылдаудағы аутенттілікке өту үшін оның рәсімделуі де біршама рөл атқарады. Қазіргі заманауи оқулықтарда берілген хабарландырулар қабырғаға жапсырылатын парақшалар түрінде, ал мақалалар газет қиындысы секілді, ашық хаттар қолмен жазылған түрде беріледі. Бұның себебі, студенттер үшін мәтінге аутентті, түпнұсқалық әсерін береді. Мәтіннің мазмұнында және құрылымында, рәсімделуіндегі аутенттік олардың қызығушылығын арттырып, олардың тілдік ортаға етене бойлауына ұтымды әсер етеді (Akram, Qurat-ul-Ain, Asma Naseer, and Sarhad Hussain, 2008: 40-46). Сол себепті мәтінді таңдағанда оның мазмұндық аутенттігіне, яғни танымдық құндылығына, қолжетімділігіне, логикалық және жүйелі мазмұндамасына, оқыған және оқылып отырған материалмен, лексикалар мен грамматикамен т.б. байланысын назарға алу керек. Мұндай мәтіндерде студенттерге айрықша қиындық тудыратын өзіндік лексика жиі кездеседі. Сондай-ақ аутентті мәтіндерді оқуда аса маңызды нәрсе ондағы ұлттық-мәдени компонентті лексикалар, оны меңгеру мәтінді түсінуге көмектеседі. Оқуға үйретуде оқу техникасы мен механизмдері ерекше рөл атқарады. Өйткені мәтінді түсіну осыған байланысты. Оқудың негізгі механизміне тілдік болжал, мүмкін жорамал оқу жылдамдығын көбейту, мәтін желісін ауызша және жазбаша қайта

жаңғырту, ақпарат алу, бағалау жатады. Шындығында, студенттер үшін оқу барысындағы практикалық нәтиже, ақпарат ала білу, бұл оның танымдық құндылығын көрсетеді. Барлық тілдік және техникалық қиындықтар бұл үдерістің жүруіне кедергі болмау керек. Оқытушының міндеті тіл үйренушіге осы қиындықтарды меңгеруге көмектесу, кедергіні толықтай немесе жартылай алып тастауға жағдай жасау. Яғни, тіл үйренушіні ана тіліндегідей оқи алуға жақындату. Оқытушының жұмысын жеңілдету мақсатында әдіскерлермен жасалған төмендегідей нұсқаулық беруге болады:

- тақырыпты оқып, мәтін мазмұнына болжам жасау;

- мәтінге көз жүгірте қарап және оның не жайлы екенін түсінуге тырысу;

- мәтін мазмұнын түсінуге көмектесетін алдындағы және мәтіннен соңғы тапсырмаларды зейін қоя үйрену;

- мәтінді ондағы таныс емес сөздерге көңіл аудармастан және басқа да қиындықтарға қарамастан толық оқу. Оның жалпы мазмұнын елестету;

- таныс емес сөздердің мазмұнын түсінуге шынайы кедергі келтірген кезде ғана сөздікке жүгіну;

Студенттер әдетте, оңай, қызық емес мәтіндерден гөрі танымдық құнды, күрделі мәтіндермен жақсырақ жұмыс жасайды. Мәтінмен жұмыс олардың білімін арттыруға мүмкіндік береді. Тілін оқып отырған елге қатысты аутентті мәтіндер тек танымдық қызметті белсендендірмейді, сонымен бірге, сол елге деген құрметін, өзге мәдениетке деген төзімдік сезімдерін оятады. Сонымен бірге олар, өздеріне жаңа бейтаныс әлем есігін ашады. Бұл жерде көркем әдебиет туындыларының маңызы айтпаса да түсінікті.

Дегенмен, бұл мәтіндермен жұмыс оқытушыға алдын ала бірқатар шаралар атқаруды талап етеді. Анық жүйемен мәтіндерді таңдау, олармен жұмыс барысын ұйымдастыру.

Мәтінмен алдын ала ойланып ұйымдастырылған жұмыс білім алушыларға тілдің нақты сан алуан шындығына тереңдей бойлауға мүмкіндік береді. Яғни, оларды тарихымен, мәдениетімен, күнделікті өмір шындығымен және сол елдің салтымен таныстыру болып табылады.

Мысалға, «Пәкістандықтардың салт дәстүрі» тақырыбын алайық. Тақырып келесі мазмұндық жүйені құрайды: ұлттық мейрам, діни мерекелер, үйлену тойы, қыз ұзату, сәбиге ат қою, пәкістандық отбасы, әйелдер мен ерлер арасындағы қарым-қатынас т.б. күнделікті өмір

қырларын қамтиды. Бұл жерде, оқулықтардағы қалыпты жанрдағы мәтіндерден басқа түрлі газет журналдардан, кітаптардан алынған («پاکستانی معاشرہ اور صحافت», «Пакиза анчал» «Анукхи кханиан» т.б.) аутентті мәтіндер ерекше үлкен қызығушылық туғызады (Alamgir Hashmi, ed. Rafee Habib, Faruq Hassan, and David Matthews, 2011)

Мысалы: білім алушыларға ерекше қызық әрі, ерекше ықыласпен талдап, аударатын тақырып, заманауи «танысу» хабарландырулары. Оларды лингвистикалық және гендерлік тұрғыдан оқуға болады. Ер адамдардың өздеріне көңілін аударту мақсатында қолданған түрлі тілдік құралдарын, мысалға: аллитерациялар, гиперболалар, метафоралар, авторлық сөздікқұрам т.б. тіркестер. Ал әйел адамдар хабарландыруында түрлі тартымды теңеулерді кездестіруге болады: теңеулер, метонимдер, аллитерациялар. Кейде таңқаларлық метафоралармен жазылған хабарландыруды көруге болады.

Тілдерді салыстыру барысында ұлттық-мәдени айырмашылықты барлық деңгейде байқауға болады. Әсіресе, бұл лексикалық, фразеологиялық деңгейлерде анық көрініс табады. Сондықтан аутентті мәтіндермен жұмыста лексикалық және фразеологиялық бірліктеріне сүйене отырып дұрыс таңдау жасау өте маңызды. Бұл фактор ойды аутентті жеткізе білуге үйретуде үлкен рөл атқарады. Фразеологиялық сөз орамдары мәтінге индиомалық сипат, мәнерлілік, тілдік ерекшелікті көрсететін ұлттық нақыш береді. Сондықтан, оларды түсіну және сөйлеу тілінде қолдану білім алушыларға қиындық тудырады. Мысалы: журналдан алынған бір мәтінде төмендегідей тұрақты тіркестер кездеседі: «асман се батен карна» (Аспанмен тілдесу – биік), «хава се батен карна» (ауамен сөйлесу – жүйткү, тез жүру), «аг лене ана» (от ала келу – асығыс келіп кету), «джан пар кхелна» (жанымен ойнау – қауіп-қатерге басын тігу), «джан кебаб хона» (жаны кәуап болу – жаны қуырдақ болу) бұларды алдын ала түсіндірусіз студенттер дұрыс аударма алмауы мүмкін. (Gaurav Takkar, 2015: 106-107)

Тұрақты тіркестерді, мақалдарды, мәтелдерді, басқа да тілдік орамдарды қолдану студенттерге аутентті тілдік мінез-құлықпен танысуға мүмкіндік береді, дағды мен машық қалыптастырады және тілді үйренуге деген ынтаны арттырады. Урду тілін мақал-мәтелдері арқылы тану осы тілде сөйлейтін халықтың ұлттық мінезі мен ділін түсінуге мүмкін-

дік береді. Мысалы: «неки кар, дария мең дал» (оң қолың жасағанды сол қолың білмесін) т.б. мақалдар көбінше адамгершілікке үндейді, адамға өз арының алдында және өзгелердің алдында және өзгелердің алдына адал болуға шақырады.

Тек тіл ғана ұлттың ойлау жүйесін, дүниетанымын, дүниені қабылдауын жеткізеді, тек тіл арқылы сол елдің ділімен өмір салтымен жақынырақ танысуға болады. Тілді үйрену арқылы студенттер халықты жақын тани алады.

Урду тілін аутентті мәтіндермен жұмыста англо-хиндизмдер ерекше орын алады. Ол Пәкістан халқының өмірінің барлық саласына етене еніп кеткен... Кейбір ағылшын кірме сөздері таза күйінде қолданылмай урду тілінің күрделі сөздері мен сөз тіркестерінің құрамына енген. Ондай сөздерді түсіну студенттер үшін әлдеқайда қиындау. Мысалы: Эстетейкс ке мутабиқ – статистикаға сәйкес (статистика – ағылшын тіліндегі дыбысталуы күйінде) (Gupta, Vaishali, Nisheeth Joshi, and Iti Mathur, 2015: 49)

Ендігі жерде оқу үдерісіндегі пайдаланған аутентті мәтінмен жұмысты талдап көрейік. Мәтін Пәкістан баспа сөзінен алынған қысқа әңгіме. Сабақтың мақсаты мәтінді толық түсініп оқу үйрету, белгілі мақсатта керекті ақпаратты іздеуге бейімдеу. Оқыған мәтіннен ақпарат алмасуға үйрету. Кейбір грамматикалық тұлғалардың баспасөз тіліндегі түрлерін үйрету қолдану түрін меңгерту. Сабақ барысында да, одан тыс уақытта да жұмыс жасауға ынталандыру. Оларды ПИР өмір шындығын таныстыру.

Мәтінмен жұмыс: «Пәкістан халқының мінезінің бір қыры». Мәтінмен жұмыс әдеттегідей кезең-кезеңімен жүргізіледі. Мәтіндегі грамматикалық материалдың күрделілігіне, белсенді лингвоелтанымдық және лексикалық материалдарға, мәтін көтерген мәселенің салмақтылығына және оны оның тақырыбына байланысты кезеңдердің әдістемелік мазмұны анықталады. Оқытушы бұл жерде қолданылатын оқу технологиясына сай ұйымдастырады. Бұл жерде қолданатын оқу технологияларының әдістерінің ұстанымдарына сай баяндаудың монологтық әдісі мен эвристикалық әдісін, сондай-ақ сыни ой технологияларының стратегияларын алуға болады. Аутенттік мәтіндермен жұмыс төмендегідей бөлімдерден тұрады: мәтінді оқуға дейінгі кезең; тікелей мәтінді оқу кезеңі; мәтінді оқып болғаннан кейінгі кезең (Maria Isabel Maldonado Garcia, 2015).

Мәтінді оқуға дейінгі бірінші кезеңде біз білім алушылардың мәтінді оқуға деген құштарлықтары мен қызығушылықтарын оятуға тырысамыз. Бұл жерде студенттермен жұмыс жасап олардың бар білімін қорытып кеңейте отырып, жаңа ақпарат алуға ынталарын оятуға болады. Ең алдымен біз білім алушылардың назарын мәтін тақырыбына аударып, қажетті жағдайда, мазмұндық болжамдар жасатамыз және т.б. Аутенттік мәтіндерде, әрине қысқартылған сөздер, біздің болмысымызға тән емес, тілде нұсқасы жоқ сөздер, сөз тіркестері, қиын сөздер болуы мүмкін, сондықтан да бұл қиындықтардың алдын алу үшін, бұл сөздерді түсіндіріп баламалар берген дұрыс. Ең бастысы, бірінші кезеңде мәтін мазмұнына байланысты еш хабар айтылмаған жөн, әйтпесе оқушылар мәтінді оқуға тырыспайды.

Екінші кезең мәтінді тікелей оқу кезеңі. Студенттер мәтінді оқиды, мазмұнын түсінеді, сондай-ақ мәтін мазмұнындағы ақпаратты толық түсіну үшін оқытушы білім алушыларды қатыстыра отыра кейбір сөйлемдерді талдатып, ана тілдеріне аудартып мәтін мазмұнына жүз пайызға түсіндіруге тырысады. Лексикалық жаттығулар жасалады. Ал мәнерлеп оқуда студенттер мәтіндегі басты ақпараттың барлық негізгі, басты фактілерін міндетті түрде түсінуі қажет. Мәтінді саралай оқу студенттерден өте жоғары дәрежеде дамыған оқу іскерлігін талап ететіні белгілі.

Мәтіндермен жұмыстың үшінші кезеңінде студенттер мәтін мазмұнына байланысты тапсырмаларды орындайды. Мысалы: мәтін мазмұнына байланысты «жуан» және «жіңішке» сұрақтар кестесін толтырады және мәтін мазмұнына құрастырылған сөйлемдердің дұрыстығын анықтайды; көп нүктенің орнын толықтырады; мәтінді оқи отырып «тоқтала оқу» әдістемесімен жұмыс жасайды, жетекші сұрақтарға жауап береді, мәтінді оқып болған соң кластерлер толтырады және т.б. лексикалық, мазмұндық сипаттағы жаттығулар жасалынады және студенттерге көптеген тапсырмалар беріледі. Көбінесе бірілетін тапсырмалардың түрлері төмендегідей болады: Күрделі сөздердің мағынасын анықтаңыз. Оларды өзі тіркесетін әр сөздің жанына жазыңыз; мына сөздерге мағыналас немесе синоним сөз табыңыз. Мәтіндегі осы сөздермен берілген сөйлемді тауып аударңыз; берілген мәтін сөздеріне сөйлем құраңыз; мәтінді оқып тірек сөздерді анықтаңыз; сөздерге тіркес құраңыз; кілт сөздермен көбірек сөз

тіркестерін құрастырыңыз; мәтінді оқып шығып, психологиялық портрет жасауға қатысты сөздерді теріп жазыңыз. Осы арада мәтінді қорыту үшін «синквейн әдісін» қолдану өте ұтымды.

Мәтін тақырыбы жағынан өзекті, тілі тірі, орамдарға бай, ұлттық ділден хабар береді. Мәтінде бүгінгі пәкістандықтардың отбасылық құндылықтары дүниетанымы сөз болады. Қалыптасқан ескі дәстүрмен бірге бүгінгі пәкістандықтардың мінез-құлқы сипатталады. Заман ағымы, адам мінезінің қалыптасуы, қоғамдағы өзгерістердің әсері пікір қайшылықтары мәселесі баяндалады. Мәтін сарыны оқып отырған тақырыпқа тікелей байланысты «Заманауи отбасы. Адамның сыртқы келбеті мен мінез-құлқы. Пәкістан халқының психологиялық портреті». Бұл шағын мақалада бүгінгі халықтың өмір тынысы анық бейнеленген. Сондықтан тақырыпты меңгертуге қажетті, лексикалық қорды толықтыратын тілдік материалдар қоры деуге болады. Бүгінгідей бір ұлттың дүниетанымы мен ділі, қалыптасқан өмір салты және ондағы бүгінгі жаһаданумен келген өзгерістер сөз болады (*Urdu: Language of the Aam Aadmi, 2015*).

Дегенмен, қалай десек те, бүгінде белсенді коммуникативтік құзыреттілікке қол жеткізу үшін аутентті ұнтаспа, бейне таспа кез келген түрдегі аутентті мәтіндермен жұмыс басты орынға ие. Жоғарыда айтқандарды сараптай келе мынадай қорытынды шығаруға болады: аутентті мәтіндер, тіл үйренушілердің коммуникативті-танымдық ынталарын көтеруге көмектеседі; лингвоелтанымдық және интермәдени құзіреттіліктерін қалыптастырады; тілін оқып отырған елдің тілі мен мәдениетіне қатар бойлауға мүмкіндік береді. Тіл үйретудің алдына қойылған міндеттерін неғұрлым кешенді түрде шешуге көмектеседі.

Тілдің табиғатын түсінуге, бүгінгі қалпын үйренуге, бүгінгі қалпын үйренуге, халықтың тылсым болмысын сезіну, тілді сезіну тек сол халықтың өмірінен алынған, ұлттық санасы мен мәдениеті көрініс тапқан, қалыптасқан тілдік нормалар сақталған аутентті мәтіндерді сабақта пайдаланғанда ғана қол жеткіземіз. Аутентті мәтіндер қандай түрде болмасын өз маңызын жоймайды. Солардың ішінде ең бір тиімдісі деп, аутентті бейнежазбалар, көркем фильмдер, ұнтаспаларды айтсақ болады. Өйткені ондағы табиғи жағдаят, тілдік тірі ортаны етене таныстырады, тілді тереңірек меңгеруге мүмкіндік береді.

Қорытынды

Сол себепті, тіл үйретудегі аутентті мәтіннің маңызына назар аударып келе, жалпы тілдерге ортақ мынадай қорытындыны назарларыңызға ұсынамыз:

1. Урду тіліндегі аутентті мәтіндермен жұмыста сөздердің семантикасын ашып, ана тілі-

мен салыстыра зерделеу;

2. Мәтіндердегі аутентті сөз орамдарының грамматикалық құрылымдарын игеру;

3. Андрогогика және синергетика ұстанымдарына сай, кәсіби бағдарлы арнаулы пәндермен байланыстыра отырып, түрлі аутентті мәтіндермен аудиовизуалды материалдарды сұрыптау, жүйелеу.

Әдебиеттер

Кричевская К.С. Прагматические материалы, знакомящие учеников с культурой и средой обитания жителей страны изучаемого языка // Иностранные языки в школе. – 1996. – №1. – С. 79-83.

Ворнина Г.И. Организация работы с аутентичными текстами // Иностранные языки в школе. – 1999. – №2. – С. 32-36.

Носонович Е.В. Методическая аутентичность в обучении иностранным языкам // ИЯШ. – 2000. – №1.

Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика. – 4-е издание. – М.: Академия, 2007.

Дашенко Г.М. Учебник языка урду. – М.: Издатель Степаненко (2003)

“Urdu Afsana: Soorat o Ma’na” (Urdu) by M. Hameed Shahid National Book Foundation Islamabad Pakistan 2006-1.an eminent poet of moder age akhlaque bandvi

Alamgir Hashmi, ed. Rafey Habib, Faruq Hassan, and David Matthews, tr., Your Essence, Martyr: Pakistani Elegies Plainview (2011)

Akram, Qurat-ul-Ain, Asma Naseer, and Sarmad Hussain. «Assas-Band, an affix-exception-list based Urdu stemmer.» In Proceedings of the 7th Workshop on Asian Language Resources, pp. 40-46.

Hussain, Sarmad, and Muhammad Afzal. «Urdu computing standards: Urdu zabta takhti (uzt)

1.01.» In Multi Topic Conference, 2001. IEEE INMIC 2001. Technology for the 21st Century.

Proceedings. IEEE International, pp. 223-228.

Hussain, Sarmad. «Resources for Urdu Language Processing.» In IJCNLP, pp. 99-100. 2008.

Qureshi, Anwar & Awan» Morphology of the Urdu Language», International Journal of

Research in Linguistics and Lexicography, INTJR-Volume 1-Issue 3, September 2012,

Urdu words list got from http://www.cle.org.pk/software/ling_resources/wordlist.htm Retrieved 02 DECEMBER, 2015,

Gupta, Vaishali, Nisheeth Joshi, and Iti Mathur. «Design & development of rule based inflectional and derivational Urdu stemmer ‘Usal’.» In Futuristic Trends on Computational Analysis and Knowledge Management (ABLAZE), 2015 International Conference on, pp. 7-12. IEEE, 2015

Burney, Aqil, Badar Sami, Nadeem Mahmood, Zain Abbas, and Kashif Rizwan. «Urdu Text Summarizer using Sentence Weight Algorithm for Word Processors.» International Journal of Computer Applications 46, no. 19 (2012)

“Urdu” Archived 19 March 2016 at the Wayback Machine. Random House Webster’s Unabridged Dictionary.

Rao, Chaitra, et al. “Orthographic characteristics speed Hindi word naming but slow Urdu naming: evidence from Hindi/Urdu biliterates.” Reading and Writing 24.6 (2011): 679–695.

Maria Isabel Maldonado Garcia (2015). Urdu Evolution and Reforms. Punjab University Department of Press and Publications, Lahore, Pakistan. p. 223.

Gaurav Takkar. “Short Term Programmes”. punarbhava.in. Archived from the original on 15 November 2016. Retrieved 29 March 2015.

Urdu: Language of the Aam Aadmi”. The Times of India. Archived from the original on 16 February 2016. Retrieved 29 March 2015.

*Sultanbayeva N.D., Montanay E.A.

Turksoy department, Faculty of Oriental Studies,
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
*e-mail: nur.sultanbayeva@gmail.com

PROBLEMS OF TRANSLATING COMPUTER TERMS AND THEIR STRATEGIES

The world is growing in technological direction. Our whole life, entertainments, relationships and even personal remembrances are deeply connected with different types of modern technology. Nowadays, nevertheless where you are in the world, it is very common to have a communication with each other. Our relationship with new technologies and computers has achieved new meaning, concept and addictedness to them is increasing day by day. The reason of it is that the computer has become a significant part of the human life. In this context, in order to make the connection between the human and the computer easy, using the computer language (computer terms, lexis, metaphors, jargon and etc.) is considered as an important component in the formation of convenient conditions. The computer language here is computer vocabulary, terms, metaphors, an assistant that helps us to get to know the electronic computing technique closer, use, learn and teach other people to work with computers.

This research work represents the problems of translating computer terms and indicates different types of translation. For any translator it is very important to know the basic and effective methods, ways and strategies in order to have a good qualitative translation. Translating terms are one of the most important things that have a big influence in language development. In order to increase the quality of translation almost all countries have specific laws and regulations for the issue of translation. Nowadays, there are various strategies and methods of translating to increase and assist to the work of translators. However, the availability of these methods and strategies does not mean that all done translation works are ideal. Good translation needs, first of all, a professional translator who is familiar with different specific fields, strategies to use in the process of translation, strong knowledge of two or more languages and etc. So, here in this research work we tried to illustrate main problems that a translator can have during his/her work and give several effective methods of translating computer terms.

Key words: translation, translation problems, translation methods, strategies.

*Сұлтанбаева Н.Д., Монтанай Э.Э.

Түрксой кафедрасының аға оқытушылары,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: nur.sultanbayeva@gmail.com

Компьютерлік терминдерді аудару мәселесі және стратегиялары

Әлем технологиялық бағытта дамып келеді. Біздің бүкіл өміріміз, қарым-қатынасымыз, ойындауық, тіпті жеке естеліктер технологиямен байланысты. Бүгінгі күні, қайда болсаңыз да, бір-бірімен байланыста болу оңай. Біздің компьютерлермен қарым-қатынасымыз жаңа мәнге ие болды және олардың тәуелділігі күн сайын өсіп келуде. Себебі, компьютер адам өмірінің маңызды бөлігіне айналды. Осыған байланысты, адамдар мен компьютерлер арасындағы қарым-қатынасты жеңілдету үшін компьютерлік тілдің қолданылуы қолайлы ортаны құрудың маңызды факторы болып табылады. Компьютерлік тіл – бұл компьютерлік сөздік, терминдер, метафоралар, электрондық компьютерлермен байланыс және жұмыс жасауға көмектесу, оны қалай қолдану және басқа қолданушыларға компьютермен жұмыс істеуді үйрету.

Бұл мақалада компьютерлік терминдер мен оларды аударудың әртүрлі мәселелері берілген. Аудармашы жақсы сапалы аударма жасау үшін негізгі және тиімді әдістер мен стратегияларды білуі өте маңызды. Терминдердің аудармасы – тілдің дамуына үлкен әсер ететін ең маңызды

факторлардың бірі. Аударма сапасын жақсартып, дамыту мақсатында дүниенің барлық елдерінде аударма сұрақтары мен мәселелері бойынша арнайы бөлек заңдар мен ережелер бар. Қазіргі уақытта аудармашылардың жұмысын жеңілдету және жемісті ету мақсатында түрлі стратегиялар мен аударма әдіс-тәсілдері қолданылады. Алайда, бұл әдістер мен стратегиялар қолданылғанымен барлық жасалған аударма жұмыстарының орындалуы өте жақсы деңгейде деген мағынаны білдірмейді. Жақсы аударма, ең алдымен, әртүрлі салалармен жіті таныс, кәсіби маман, аударма процесін қолдану стратегиясы, екі немесе одан да көп тілдерді еркін білу және т.б. міндеттер мен талаптарды қажет етеді. Берілген мақалада біз аудару үдерісі барысында орын алатын негізгі сұрақтар мен мәселелерді және компьютерлік терминдерді аударудың бірнеше тиімді әдіс-тәсілдерін мысалдармен көрсеттік.

Түйін сөздер: аударма, аударма әдіс-тәсілдері, стратегиялары, аударма мәселелері.

*Султанбаева Н.Д., Монтанай Э.А.

Кафедра Тюркской, факультет востоковедения,
Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
*e-mail: nur.sultanbayeva@gmail.com

Проблемы перевода компьютерных терминов и их стратегии

Мир развивается в технологической ориентации. Вся наша жизнь, отношения, развлечения и даже индивидуальные воспоминания связаны с технологиями. В настоящее время, тем не менее, где бы вы не находились, очень легко общаться друг с другом. Наши отношения с компьютерами приобрели новое значение, и их зависимость растет с каждым днем. Причина в том, что компьютер стал важной частью человеческой жизни. В этом контексте, чтобы облегчить связь между человеком и компьютером, использование компьютерного языка считается важным фактором в создании благоприятных условий. Компьютерный язык – это компьютерные термины, метафоры, лексика, помощники, которые помогают нам ближе познакомиться с электронными вычислительными техниками, использовать, учить и научить других людей работать с компьютерами.

Эта исследовательская работа представляет проблемы перевода компьютерных терминов и указывает на различные виды перевода. Для любого переводчика очень важно знать основные и эффективные методы, способы и стратегии, чтобы иметь хороший качественный перевод. Перевод терминов – одна из самых важных вещей, которая оказывает большое влияние на развитие языка. В целях повышения качества перевода почти во всех странах мира существуют отдельные законы и нормативные акты по проблемам перевода. В настоящее время существуют разные стратегии и методы перевода для усиления и содействия работы переводчиков и лингвистов. Однако наличие этих методов и стратегий не означает, что все выполненные переводческие работы являются идеальными. Хороший перевод требует, прежде всего, профессионального переводчика, который знаком с различными конкретными областями, стратегиями использования в процессе перевода, глубокими знаниями двух или более языков и т.д. В этой исследовательской работе мы показали основные проблемы и вопросы, которые могут возникнуть у переводчика во время работы с терминами и привели несколько результативных способов перевода компьютерных терминов.

Ключевые слова: перевод, проблемы перевода, методы перевода, стратегии.

Introduction

The sphere of terminology reveals a lot of noticeable resemblances with information science, a subject of indistinguishable age, which has undergone a parallel process of observing for its identity. Computer terminology is a linguistic phenomenon that has become an object of study for many scholars and researchers, due to its substantial usage not only by software specialists, but also by numerous computer users. The specific language of cyber relationship is characterized by a number of features distinguished because of various criteria. Nevertheless, this form of communication through the Internet is continually updated with new lexical items

and is completely unclear for most users of the global network. For this reason, the issue of translating computer terms is becoming one of the significant problems for translators as well as for linguists. It is very important to find the appropriate equivalent for computer terms in time that are appearing day-by-day.

Nowadays, translators' main task is to select the most suitable method and strategy to have a good result of the translation. Methods as transliteration, transcription, equivalent translation, word-for-word translation and etc. are used widely by Kazakh translators. Mostly, the methods as transliteration and transcription are applied extensively. For example, account-аккаунт, login-логин, computer-

компьютер, printer-принтер, modem- модем and etc. are very common terms for all computer users. While some linguists say that new computer terms should find correct equivalent in the target language, others consider having these up-to-date lexis as an internationally accepted terms for whole computer users. Due to these reasons, this field requires more research work done.

Materials and Methods

At the end of 1930, this subject began to be researched extensively in our neighboring country Russia. For instance, professor G.O. Vinokur was one of the first linguists who studied this topic and published one of the earliest works in this sphere in 1939 which was called as "On Some Phenomena of Word Building in Russian Technical Terminology". He demonstrated the structure of technical language in the Russian language. Olga Alexandrovna's work named "Computer Vocabulary: Structure and its Development" is regarded as one of the recent, new studies. The author explains structural-semantic features of a computer-technique language, makes comparative description of the growth and internalization of this type of language. The essential part of the work is dedicated to borrowed words.

By comparison with other science fields, the developing of computer-technology is considered as the main and essential reasoner of having lots of foreign words and internalization of the Russian language. According to the author of the work "with the support of loanwords Russian language's computer terminology is fulfilling productively. In most cases English loanwords are connected with the Internet in Russian. The least part of borrowed words can be considered as the language of programming. She separates computer loanwords into four main groups. They are as the following types:

- Barbarism;
- Direct loanwords;
- Calque: structural, semantic and phraseological;
- Hybrid loanwords. (Karmyzova, 2010: 23).

Philologist, germanist Rybakova Anna in her work named "Structural and semantic features of computer terminology in modern English" researches structural-semantic features, in addition to the ways of computer terms' formation in the English language. She investigates the peculiarities of computer terms' word building suffixes and main endings in the English and Russian languages that are used in most cases.

When we consider about the translation studies, the first person who comes to our mind is Peter Newmark, an English translator, professor at the

University of Surrey. He has contributed a lot of work to the sphere of translation and he is an author of many valuable scientific studies and research works. One of his most remarkable works of him is about the processes, methods and strategies of translation. As reported by the author between semantic and communicative translation there always exists continuousness. Any type of translation can be more or less communicative or semantic, or one part of a specific translation can have more communicative side than the semantic one (Newmark, 1991: 10-12).

As translation process demands using many methods and effective strategies, here we have applied various strategies and approaches while doing this research work. Mostly we have compared translated computer terms in Kazakh and Turkish languages from English. As well as this, we tried to illustrate the influence of Russian language to modern Kazakh computer terminology.

Translation Strategies and Translation Problems

First we have to make an explanation to the concepts of the translation strategies and the translation problems. We refer here to the concept used in the study of mastering a second language. The definition of a "translation strategy" can be built by analogy with the concept of the science of communication:

Translation strategies are "a potentially conscious plan for resolving what constitutes a problem for a person in achieving the specific goal of translation" (Hauenschild, 1997: 131).

Krings distinguishes macro-strategy – the ways of solving a number of problems and micro-strategy – ways of solution to a single problem. From the point of view of macro-strategy in the process of translation, the author notes three stages: pre-translational analysis, translation itself and post-translational text processing. Since the Krings research is based on experimental material related to human self-awareness, the first and third stages, according to the testimony of some translators, are non-compulsory.

Krings also claims the differences in the algorithm of translation strategies when translating from a foreign language and into another foreign language. It is worthy to mention that when translating into a foreign language in the case when it is difficult for the translator to find the equivalent, simply because he / she does not fully know the foreign language system, first of all, he / she has to re-express the idea in the original language to facilitate its search is equivalent. When translating from a foreign language, on the contrary, you need to make

a choice from the arsenal of the native language, the system of which the translator is fluent in.

As we know, the word “strategy” is used in many contexts. It is based on certain theories and researchers. The given examples given below are definitions and explanations of it:

- Strategy is a long-term action plan designed to achieve certain goals (Wikipedia Committee).

- A systematic plan, consciously adapted and referred to, to improve academic performance (Reading Curriculum Glossary).

- A strategy is a planned, deliberate, purposeful (having an identifiable result) procedure performed using the appropriate steps to be monitored and modified (Curriculum Learning Literate-Futures Glossary).

- A set of clear mental and behavioral steps.

- It is clear that these studies may be associated with different areas of research. This study mainly deals with translation strategies. Translation strategies have their own characteristics.

In general, the translator adopts a strategy when he/she encounters a problem while translating the text; this means that literally type is not necessary to translate. Bergen mentions that strategies are not obvious and insignificant. Although they thought they did a good translation; they do not understand that the problem still exists. Strategies However, the question arises: what is the problem of translation?

- According to Dr. Miremadi, translation problems fall into two main categories:

- lexical problems;

- syntax problems (Miremadi, 1991: 97).

Lexical problems

In interpreting lexical problems, Miremadi argues that, although words are entities that refer to objects or concepts, a word in one language cannot be replaced by a word in another language when referring to the same concepts or objects.

There are also five subcategories of lexical problems that Miremadi divides:

- direct / denotative meaning;

This kind of explanation demonstrates those words of the text in the source language that can be compared with the words of the text in the target language “without missing images” (for example, mother, father, etc.).

- lexical explanation;

The lexical meaning refers to words or phrases that may be equivalent to the author’s idea, although this may not be the case in this situation; the translator must be aware of the intent beyond words, in order not to misinterpret the author’s message.

- metaphorical expression;

This subcategory relates to problematic issues, such as the translation of idioms, proverbs, and other similar expressions.

Broeik, quoted by Dr. Miremadi (offers the following sentences for translating idiomatic expressions:

- a) The distinction between ordinary expressions and metaphors;

- b) Have access to the translation resources of a single metaphor;

- c) Be aware of the different contexts and their limitations on the use of metaphors;

- d) Proper understanding of the restrictions on the translation and display of the message.

- Semantic voids;

This subcategory includes words and phrases that illustrate concepts that cannot be found in other special communities. It is very difficult to find the exact equivalent in the translation process, although close equivalents can be found.

As Dr. Miremadi said, this is possible in two cases where the subjects are extra-linguistic, such as those phrases that have references in a particular speech society, but not in others, and are subject to intralinguistic factors, such as those concepts that can exist in two linguistic societies, but the structure of their use can be completely different, Dagut agrees, as Dr. Miremadi noted, that this case occurs when the lexicalization systems of common expressions differ from each other.

- Proper names

The last but not last important subcategory in this group of translation strategies is the problem of proper names. Although proper names refer to individuals and can be translated from one language to another, sometimes the specific meaning that they carry and which does not exist in the target speech community can be lost.

Syntactic problems

Syntactic problems are another important category of translation problems; according to Dr. Miremadi, no one can find two different languages that have exact, similar systems of structural organizations (that is, the language structure varies from one language to another).

These differences include:

- verbal classes – languages differ from each other in the internal formation of words of language classification;

- Grammatical relations – this distinction exists between languages in how an integral part of a sentence functions in this sentence;

- Word order;
- Pragmatic aspects;
- Style (Miremadi, 1991, 117).

Given all these problems, it is expected that translators will express the source text message to target language readers; however, according to Dr. Miremadi, there is no absolutely accurate translation between any two languages, and the degree of approximation between the two language systems determines the efficiency of the translation.

In addition, at the beginning of our research, it was important to define the concept of “translation problem”. So far, translation theory and machine translation have defined translation problems as follows:

Translation theory distinguishes between “translation problems” and “translation difficulties”. In Nord, the phenomenon of linguistics is known to be problematic in translation, regardless of the individual translator, for example, ambiguous verbs, prepositions, etc., are translation problems. On the contrary, translation difficulties relate to cases in which an individual translator may have difficulty in solving problematic language phenomena or other problematic conditions in the translation process. Krings, in his studies of the human translation process, applies several “indicators” as criteria for the existence of a translation issue, for instance, corrections made to the text in the second (target) language.

Subsequently, we define between potential and actual translation problems. We can say that a potential problem becomes an urgent problem of translation, when at a certain point in time there is a shortage of information – without considering whether the translator knows about this lack of information or not. The actual problem of translation is based on the existence of an information deficit as an explicit criterion.

In the context of our work, we would like to focus on the actual problems of translation and the question of what strategies human translators use to cope with the information deficit (consciously or unconsciously).

Since there is no definition that is useful for our purpose – neither in translation theory nor machine translation – the concept of “translation problem”, we developed the following criteria that allow us to identify the real translation problem:

It is widely recognized that the translation process can be viewed as a decision-making process (Hauenschild, 1997: 130).

Since only a limited amount of knowledge is available for the human translator as well as for the

machine translation system, the relevance of the missing information is valuable.

Another significant conception is the purpose of the translation. This determines what is important in a particular translation. In short, the general purpose of the translation can be derived from the translation order, which determines all the circumstances related to the translation, for example, the recipient of the translation, the type of text and the function of the translated text. Therefore, the purpose of the translation indicates which of the implicit and explicit information contained in the expression of the source language is important and should be transferred to the target language. Thus, the relevance of information (or missing information) is the basis for deciding which strategy is the most appropriate.

In the first attempt to define, we single out the following types of human translation strategies:

- Reduction strategies:

Missing information is not relevant at this time, and the translator may, for example, use a generalization.

- Strategies to achieve:

Missing information is relevant at this time, and the translator is trying to get more information. Both types of strategies are under the complex influence of standard assumptions.

In order to accelerate the natural and professional continuation of translating righteous meanings from one particular language to another, the translator must master certain skills, which are called translation strategies (Hauenschild, 1997: 134).

Bergen quotes Chesterman’s list of some common characteristics of translation strategies:

- a) Translation strategies are applied to the process;
- b) they include text manipulations;
- c) they are goal oriented;
- d) they are problem oriented;
- e) they are applied consciously;
- f) they are subjective.

Most theorists recognize that translators use strategies when faced with a problem, and literal translation is inconvenient. Various researchers have studied and described various translation strategies from different perspectives. This section of the thesis is devoted to the differences between these theories. Its goal is to illustrate what translation strategies exist and when and why they are used by professional translators.

Strategies of Translating Computer Terms

Theorists and scientists define and describe various types of strategies, since they relate differently to aspects of a translational act.

Different theorists and scientists define and describe different types of strategies, since they have various points of view on aspects of the translation act. There are three categories of translation strategies according to Bergen:

1. Strategies for understanding;
2. Production strategies;
3. Transfer strategies (Koller, 1979: 82).

G.Toury identifies three types of translation strategies – preliminary, initial and operational standards. Preliminary standards are the factors that determine the choice of text for the translation and the strategy of the community translation. They consist of answers to the following questions: what is the policy for translating into the target language; what is the difference between translation, imitation and adaptation; which authors, genres, schools, historical epochs are especially popular in the culture of the language of translation.

Source norms are the choice of a translator as to whether to follow him in translation into linguistic or literary norms.

Operational standards are specific decisions made by the translator during the translation process: additions, omissions, and other language preferences of the translator. They are subdivided into two subgroups: 1) matrix norms, which are determined by the method of distribution of the text material, the completeness of the translation and the resulting changes in segmentation resulting from significant omissions; 2) textual and linguistic norms related to the choice of material in the design of the translation text.

Mandatory shifts (mandatory, forced shifts, mandatory, forced shifts) is a change in the translation text relative to the source text taken by the translator, for example, to make the translation text more accessible to the target audience. According to Y.Nida, the methods of dynamic equivalent motion can be considered as a special case of mandatory displacement.

Omission is one of the universal translation methods, which is to eliminate unnecessary or irrelevant information. According to M.Baker, an omission is used if it does not play a decisive role in the development of a text, but only distracts the reader's attention with too long explanations (Baker 1992: 46). Omitting words, phrases, and sentences is the most direct way to simplify text. Skipping and adding are the two most common strategies for adapting text in the source language to the functions of text in the target language. They serve stylistic and strategic goals. The omission helps to smooth out differences in the languages of different language groups (for

example, Spanish and English). Omission is more commonly used when translating from Spanish to English, since some grammatical forms (for example, possessive pronouns) are less commonly used in English. The most common are lexical omissions. For example, the names of brands, small towns, individual institutions and abbreviated names, specifically for this language, the forms of circulation, are omitted. The reasons for the lexical omission is that the difference in the general knowledge of the cultures of the first and second languages. Brand names, historical and cultural realities may be important in the source language, but not so important in the target language. Sometimes the idiom is absolutely omitted because it does not have a close match between the target language or for stylistic reasons. A pass is often viewed as a defect, indicating the incompetence of the translator, as it leads to partial semantic losses. Missed reality can: 1) demonstrate the poetic function of character characteristics, for example, the name of a drink or brand of clothing can carry hidden information about the social and property situation; 2) to make a certain atmosphere, to give a national flavor; 3) have information about the lifestyle, habits and customs of the country in the source language. However, sometimes omission is considered a natural and convenient way to solve the problem of translating and eliminating untranslatable text elements, such as metalinguistic references, content elements that are too specific for a given context or culture. For example, the Spaniards always mention in their speech about the saints and God, which may not be suitable for representatives of other cultures, respectively, these elements of the content of the original utterance are not taken into account in the translation process. Omission is considered as an adequate translation strategy in the following cases: 1) if this content element is unacceptable to the audience of the target language; 2) if the presence of this element will have a negative effect; 3) if its use produces in the target language opposite effect to the one expected by the author of the original text, for example, will give exoticism instead of recognizability, ambiguity instead of obviousness; 4) if the element contains already known or unnecessary information (Konetskaya, 1984: 17).

In the following we will illustrate the strategies of translating computer terms from English into the Turkish and Kazakh languages.

An experienced translator in order to reach great results has to use various techniques of translation. Because of this, there are several types of translation that make its process easy and qualitative. In 1950s when the field of Translation Studies was not so widely

spread, two French scholars Jean Paul Vinay and Jean Darbelnet published linguistic aspects of translation. Conforming to them, there are two main types of translation: direct and oblique translation (Vinay, Darbelnet 2000: 81). These two kinds of translation are implemented by seven types of procedures. First three procedures belong to direct translation:

Computer	компьютер
Scanner	сканер
Printer	принтер
Modem	модем
Algorithm	алгоритм
Virus	вирус

Borrowed words – the most common type of translation, involving source language's word to target language without any change. Nowadays, it is frequently caused by new technologies entering rapidly the neighboring real world. For example, the most basic terms that came from English to the Kazakh language are:

and etc. the method of transliteration also can be used in the place of “borrowed words”. Because as we have mentioned before, in transliteration only the type of alphabet changes. As it is illustrated in the examples above, neither meaning changes nor the way of pronouncing.

The term calque itself has been taken from French word “Calque” with transliteration method of translation. It is “a special kind of borrowing” where the target language borrows a phrase from the source language by translating literally the original expression (Vinay, Darbelnet, 2000: 85). Calque – the way of forming new words by using another language's lexical-semantic and lexical-syntactic models. The outcome creates either, a lexical calque, which conserves the syntactic structure of the target language, but at the same time introduces a new mode of expression; or a structural calque, which introduces a new construction into the language. The words like: copy «көшірме», continue «жалғастыру», data «деректер», cover page «мұқаба бет», bold button «жуандау батырмасы» and etc. were included into our language with this kind of translation process. Since borrowing and calque are strongly connected, it is sometimes difficult to draw an absolute border between these two translation procedures. For example, the translation “Андроид үшін қосымша” (applications for Android) borrows both the structure and lexis, which makes it a combination of these categories.

Kazakh has a long history of borrowing expressions from Indo-European languages in a wide variety of semantic areas, including business, sport, technology, as well as numerous other domains.

Although borrowings and calques are relatively straightforward solutions to various problematic situations experienced in the translation process, they should be used carefully. It seems that a lot of translators are tendentious to think that words and word phrases borrowed from English sound perfectly right to our speakers, which is not always true. Expressions like “abdüksiyon” (abduction/dışaçekim) or “revise etmek” (to revise/yenilemek) sound awkward, despite the fact that both of these words have become popular words used in common contexts. More natural equivalents for these expressions, at least in most common contexts, are “okeylemek” (onaylamak) and “versiyon” (uyarlama), respectively.

According to Jean Paul Vinay and Jean Darbelnet word-by-word or literal translation – the type of translation which is widely used among the languages of one group or family, and works most efficiently when they also share the same culture. Otherwise, because of the fact that one form of a language is not always suitable for the second language form, there is a high possibility of having unreliable translation. The important factor of making a good translation with this type of translation procedure is having the right words to express the idea of the source language: this method should be used in case of structural and metalinguistic conditions of two languages and meanings fully coincide with each other. According to these scientists literal translation cannot be used in the following situations:

- If the word's meaning is different;
- If the word has not got any meaning;
- If structural conditions are impossible;

If metalinguistic conditions are not suitable and, If it coincides with other language level (Vinay, Darbelnet, 2000: 87).

However, there are a lot of terms which were translated into Kazakh with the method of literal translation. For example, бос жады (free memory), безендіру қалыбы (design template), табу және қалпына келтіру (detect and repair), сандық қолтаңба (digital signature), желі дыбысы (dial tone), сандық куәлік (digital ID), талқылау тақтасы (discussion board) and etc.

Literal translation, or word for word translation, relies on the direct transmission of a text from source language into a grammatical and meaningful text in target language. Using this procedure, the translators focus predominantly on observing to the linguistic rules of the target language. Despite seemingly limited scope of applications, this procedure is among preferred ways of translating in those functional contexts where more emphasis is laid on keeping the accurate meaning of the original text than competing stylistic elegance, which is often the case with legal translation.

In the case when a literal translation is not suitable for transmitting the righteous idea of a text, Jean-Paul Vinay and Jean Darbelnet suggest using oblique translation procedures that can be used to achieve a better result. There are four procedures of this type:

- Transposing;
- Modulation;
- Equivalence;
- Adaptation.

Since the term transposition is used in many other areas, it is also considered one of the important translation terms. Words or terms translated using this type of translation change their grammatical forms without changing the meaning. It can be used in an interlanguage manner, that is, within a particular language. For example, “She said that she would get promoted” could be transferred to “She said about her promotion.” Transposition is divided into two groups:

Obligatory: Paper jam – қағаз тұрып қалуы;

Optimal: Internet Call – Интернет арқылы байланылу/ Интернет қоңырау.

Vinay and Darbelnet suggested transposition as the translators’ actively used structural procedure (Vinay, Darbelnet, 2000: 94)

Modulation is transferring a particular word or sentence of SL with another element of TL without changing the meaning. For example, It is difficult to send – Жеткізу оңай емес. The literal translation will be illustrated as Жібери қиын, however

the translator uses other words to make the expression more suitable for readers. Modulation includes changing the form of the message through a change in prospect. A variation of this kind may be required in contexts where a literal or transposed translation still sounds unidiomatic or awkward in the TL, despite being a grammatically correct utterance. Some scholars also call this translation process as an examination of good professional translators. (Vinay, Darbelnet, 2000: 246).

Equivalence translation is transferring one situation with different stylistic and structural way. This type especially is very effective for translating idioms and proverbs. For example, one of the most common word-phrase for computer-internet users is Surfing the Internet. The word-for-word meaning is to surf on the internet, however as we cannot surf on the net like in real life, the main meaning is to use the Internet. This type is also known as reformulation, produces an equivalent text in the target language by using completely different stylistic and structural methods. While a translator uses this type of translation he chooses the expressions which are suitable and close to the culture of TL.

Vinay and Darbelnet’s last translation procedure is called adaptation. Adaptation is used because of two language users’ cultural difference. The main reason of having this type of translation is to have accessible translated words where a reader could understand the word without any difficulty. There is a big possibility of misunderstanding because of the culture difference. In this way, when SL items are translated into TL, translators should take into mind the easiness, suitable and common for the culture of TL speakers. The term Backbone in computer science is translated as негіз, магистральді even if the literal meaning is different. However, in Turkish language it is translated as omurga which is made with the method calque.

Conclusion

Since computers become an internal part of most job and life itself disciplines across the world, translating written works and terms related to them becomes a necessity. Nonetheless, the accelerated expansion process of computer technology and terms constitute a challenge to the field of translation to keep up with its progress. It is one of the fastest technologies in terms of development; there are new terms and concepts introduced every day. It is also a challenge to the users of this technology to identify and cope up with these terms.

Concepts and terms, whether in technology or any other discipline, constitute a dilemma to translators as they are, mostly, culturally connected to the source language, which may find no equivalence in the target language. Sometimes they are related to fields and concepts that do not exist in the target language, which form another barrier to have them rendered in the target language. However, as consumers, not producers, of computer technology, Kazakh translators and Kazakh people in general, face a problem in rendering terms of such

terminology like in many other foreign countries. In addition to the cultural aspect, computer terms are technically connected to the source language. Most of what is written about this type of technology is in English or other languages. Further, the Kazakh contribution to this sphere is so rare and of no great value, which forms another challenge for translators; the challenge of having the translated terms made popular and acceptable among the Kazakh users of computer technology at both academic and technical levels.

References

- Baker M. (1992). In Other Words: A course Book on Translation. – L. // Translation studies. pp. 17-24, 26-42, 45-47.
- Bassnett, S. (1980). Translation Studies. // Publisher, Methuen, London, pp. 43-47.
- Christa H. (1997). (ed.) et. all. Machine Translation and Translation Theory (Text, Translation, Computational Processing) [TT CP], ed. by Christa Hauenschild, Susanne Heizmann, Berlin. New York. // pp. 122-143.
- Holmes J.S. (1988). Main issues of Translation Studies. // Cambridge University Press, 70-79pp.
- Jakobson R., Morris H. (2002). Fundamentals of Language // Mouton de Gruyter. Berlin, New York. // pp. 39-42.
- Karmyzova, O.A. (2010). Computer Lexis : Structure and Development // 23 p.
- Koller, W. (1979). Equivalence in Translation Theories, Oxford University Press, 75-82pp.
- Konetskaya V.P. (1984). On the Systemic Vocabulary // Issues of Linguistics. №1. C. 2, 26-35pp.
- Miremedi, A. (1991). The Translating Problems of Pro-forms. // pp. 97-117.
- Newmark, P. (1991) About Translation //Multilingual Matters Publisher pp.10-12.
- Oxford Dictionary (2010). / 8th edition. Oxford University Press.
- Vinay J.P. Darbelnet, J. (1958/2000). A Methodology for Translation. [An excerpt from Comparative Stylistics of French and English: A Methodology for Translation// The Translation Studies Reader, London: Routledge. pp. 81-93, 245.
- Wehmeier, (1993). Dictionary, Oxford Wordpower Dictionary// Sally Wehmeier. pp. 16, 32.

¹Bektemirova S.B., ²Avakova R.A., ³Taussogarova A.K.

¹Cand.Sc., Associate Professor, e-mail: saule.bektemirova77@gmail.com

²Doctor of Philology, e-mail: raushanavakova63@gmail.com

³Cand.Sc., Associate Professor, e-mail: aiauzhan@mail.ru

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

THE LINGUOGEOGRAPHIC BASIS THE TURKIC LANGUAGES IN WORLD SPACE

The formation of literate consciousness in the world space, historical, ethnic, cultural, political, linguistic, geographical features and achievements of modern Turks are the main prerequisites of the Turkic unity. Therefore in the presented scientific project a linguogeographical atlas about the spatial expansion of modern Turkic peoples and an encyclopedic dictionary that is compiled in connection with the study of the languages of the Turkic peoples, encompassing the scientific conceptual, terminological apparatus are one of the main activities on the path to preserving the Turkic unity in the era of globalization. This wide research is carried out not only within the framework of linguistic science, but also at the intersection of anthropology, sociology, cultural studies, cognitive and geographical sciences.

Key words: Turkic world, Turkic peoples, Turkic languages, linguogeography, linguocultural studies, Turkic terms, ethnos, geographical atlas, spiritual and cultural value.

¹Бектемирова С.Б., ²Авакова Р.А., ³Таусогарова А.К.

¹ф.ғ.к., доцент м.а., e-mail: saule.bektemirova77@gmail.com,

²ф.ғ.д., профессор, e-mail: raushanavakova63@gmail.com,

³ф.ғ.к., доцент, e-mail: aiauzhan@mail.ru

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Әлем кеңістігіндегі түркі тілдерінің лингвогеографиялық негізі

Түркілердің әлем кеңістігіндегі тарихи-этникалық, мәдени, саяси, лингвистикалық, географиялық т.б. ерекшеліктері мен жетістіктері туралы жүйелі, сауатты танымының қалыптасуы – түркілік бірлікті, түркілік бірегейліктің басты шарты. Қазіргі түркі халықтарының кеңістіктік таралымы туралы лингвогеографиялық атлас пен түркі халықтары тілдерін зерттеумен байланысты құрастырылатын ғылыми-концептуалдық, терминологиялық аппаратты қамтитын энциклопедиялық сөздік түркілік бірлікті, түркілік бірегейлікті жаһандануда сақтап қалу жолындағы басты шаралардың бірі. Зерттеу бір ғана лингвистика ғылымының аясында емес, сондай-ақ антропология, әлеуметтану, мәдениеттану, когнитология, география ғылымдарының да тоғысында жүзеге асырылады.

Түйін сөздер: түркі әлемі, түркі халықтары, лингвогеография, лингвомәдениеттану, түркітану термині, этнос, географиялық атлас, рухани-мәдени құндылық.

¹Бектемирова С.Б., ²Авакова Р.А., ³Таусогарова А.К.

¹к.ф.н., и.о. доцента, e-mail: saule.bektemirova77@gmail.com

²д.ф.н., профессор, e-mail: raushanavakova63@gmail.com

³к.ф.н., доцент, e-mail: aiauzhan@mail.ru

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Лингвогеографическая основа тюркских языков в мировом пространстве

Становление грамотного сознания в мировом пространстве, историко-этнические, культурные, политические, лингвистические, географические особенности и достижения тюрков – основные предпосылки тюркского единства. Лингвогеографический атлас о пространственном

распространении современных тюркских народов и энциклопедический словарь, составляющийся в связи с исследованием языков тюркских народов, охватывающий научно-концептуальный, терминологический аппарат, – один из основных мероприятий на пути сохранения тюркского единства в эпоху глобализации. Исследование реализуется не только в рамках лингвистической науки, но также и антропологии, социологии, культурологии, когнитологии и на стыке географических наук.

Ключевые слова: тюркский мир, тюркские народы, тюркские языки, лингвогеография, лингвокультурология, тюркологические термины, этнос, географический атлас, духовно-культурная ценность.

Introduction

Realization of the large-scale activities as the Turkic Academy and the Association of Turkic Peoples Living in Kazakhstan opened according to the ideas of the Leader of the country N.A. Nazarbayev about the study of history, culture, literature, customs and traditions, as well as the worldview of the Turkic peoples by demonstrating the common roots, history and fate of their rapprochement, to strengthen their unity (Назарбаев Н. 2008:12). In the course of the project an electronic and paper-based version of the geographical atlas of expansion of Turkic peoples in the world space will be made, the place of Turkic peoples in the world civilization and geographical expansion of the Turkic-speaking peoples living in the world, commonness and systematic nature of the spiritual and cultural values to preserve ethnic uniqueness in the process of globalization will be determined by compiling an encyclopedic dictionary of Turkic terms.

Today the special attention of scientists from the whole world is paid to Turkology research in the world space. As, Turkology is a separate section of oriental studies which deals with the research of language, ethnographies, folklore, culture of Turkic speaking people (Авакова Р., Бектемирова С. 2013:7). Turkology was first investigated after studying written monuments of Orkhon-Yenisei, the ancient Uighur, Manichean monuments. These letters are valuable data/source in research of history, language, literary monuments, spiritual and material culture of ancient Turkic tribes which occupied Central Asia, as well as other territories. Also the development of Turkology is observed in the research of historical chronicles of the Arab, Persian, Turkic languages of the Middle Ages. The development of Turkology as a philological discipline is based on the research of literary treatises and philological works and studies of the XIX-XX centuries (Тенишев Э. 1997: 110). They included the systematized first scientific works of linguistic, historical and ethnographic, folklore sources about Turkic tribes – dictionary of Mahmoud Kashkari

Diواني's dictionary in Turkic (2 half of the XI century), Zhusip Balasagun's literary and didactic material *Qutadgu Bilik* (1069), *Tarikhi Rashidi* of Mohammed Haider Dulati that supplies with the information on history, an origin of the Turkic people in the Middle Ages, *Collection of chronicles* of Kadyrgali Zhalayyri, *Zhami the at-tauarikh* Rasheed-hell-Dinni etc (Махмұд әл-Қашғари. 2005: 998). All listed sources are the basis of formation and development of Turkology (2 half of the XIX century, 1 half of the XX century). The further development of Turkology is connected with the finding new written references, research of cultural and economic processes of the separate Turkic people, and also their language features (Шәймәдәнова Н., Авакова Р. 2010: 146). According to the opinion of the known scientist A.T. Kaydar: "Turkology – world science. Turkology is one of the humanities formed in all countries in the world nowadays that appeared three centuries ago, developed as one of the Oriental studies directions and nowadays. This science is a big field of ancient, productive and long living sciences contributing to human spirituality studying from various angles Turkic people appeared for the purpose of researching widely about 30 Turkic languages worldwide, oral literature, ethnography and ethnology of over 150 million Turkic people" (Қайдар Ә. 1998:98). Thereby the novelty of this scientific research consists in research of spiritual and cultural values of the Turkic people worldwide.

Methodological basis of the scientific research is directly connected with the formation of linguistics, the occurrence of information about world languages, increase of the interest in languages and creation of bilingual translation dictionary. Taking into account the huge influence of European geopolitics and European worldview on the notion "world civilization", formation of world linguistic science after the European scientists, there is a necessity of proving the use of comparative-historical method for definition of the concept "Turkic civilization" in the system of modern human sciences.

Diachronic and synchronic methods of the research are applicable to trace the historical and current status of related languages while defining their general laws.

When developing the worldview and scientific concept, determining the influence of the Turkic civilization on the largest language family and the laws of historical development of the Turkic languages, the *comparative-historical and diachronic-etymological methods* are applied, on the basis of which the concept of “Turkic civilization” is introduced into the modern classifier of civilization and that gives a possibility for historical-genetic research of the language group and language families.

Descriptive, contrastive and lexicographical methods play a significant role and are actively used in the analysis of linguistic material and compilation of the “Encyclopedic Dictionary of Turkic terms”.

With the aim of creating an electronic catalog used in Oriental and European languages, formed on the basis of *statistical, linguistic and quantitative methods*, functioning at the junction of linguistics and mathematics, the possibility of description and analysis appears. To determine the number of Turkic-speaking speakers, the SPSS program is applied, on the basis of which the Turk-speaking people are being monitored.

The method of social interview is used to determine the ethnic identity of the Turkic-speaking peoples in different areas.

Based on conceptual analysis and the method of associative questioning, the preservation, perception, processing of data of knowledge in the mind and in the preparation of a monograph for comparing the cognitive features of the Turkic ethnoses are studied.

The methods of abstract, systematic, graphic, semantic and symbolic description allow to create and systematize object models based on any material. Acceleration and reduction of the cost of work, creation of social atlases and development of information and scientific quality to date are possible with the use of GIS technologies or another method, their systematic compliance with the requirements of atlas mapping.

Experiment

The Turkic-speaking peoples are a language family of more than forty-five (Dybo A. 2007:456) registered languages spoken by the Turkic peoples of Eurasia from Eastern Europe, the Caucasus, Central Asia and Western Asia, up to Northern Asia (especially in Siberia) and East Asia. The Turkic peoples spread out in the East Asian region, covering Western China and Mongolia, where, according to one of the

assessments, they say that they spoke Proto-Turkic, according to some estimates, about 2000-2500 years ago, from where they entered Central Asia and then to the west its temporarily first millennium.

More than 170 million people speak Turkic languages as their native language, and a single number of Turkic speakers, including those who speak a second language, connects more than 200 million. The Turkic language with the highest number of speakers is Turkish, which is mainly spoken in Anatolia and in the Balkans; its carriers connect about 40% of all Turkic-speaking peoples.

Special features of the Turkish language, such as consistency of vowels, agglutination and the absence of grammatical gender, are universal in a Turkic family. It also uses a high degree of mutual understanding between the diverse Oguz languages, including Gagauz, Turkish, Azeri, Kashkai, Turkmen, Balkan Gagauz Turkish and Crimean Tatar, under the influence of Oguz. Although classification methods are separated, Turkic languages are usually taken into account divided equally into two branches: Ogur, whose only surviving member is Chuvash, and Common Turkic, which includes all other Turkic languages, including the Oguz sub-branch. The Turkic peoples have some similarities with the Mongolian, Finn-Ugric, Samadiy, Tungus-Manchurian, Korean and Japanese languages. These similarities prompted some Turkologists to propose an Altaic language family, although this proposal was not widely spread. The obvious similarity with the Uralic language family even led to the fact that these families for a long time were taken into account uniform in accordance with the hypothesis of the Ural-Altai languages. However, there were no satisfying grounds to conclude that any of these macro-profiles exist, common descriptions between languages are currently attributed to the extensive relationship of prehistoric languages.

Large-scale communication took place among the proto-Turks and proto-Mongols in the first millennium BC; The unified cultural tradition of the two Eurasian nomadic communities is called the “Turkish-Mongolian”. Both communities divided religion, tengrism, and uses many explicit borrowings among the Turkic and Mongolian languages. However, the credits were bidirectional, currently the Turkic borrowings represent the largest foreign component in the Mongolian dictionary (Clark, Larry V. 1980:39). The most popular of these borrowed words include “lion” (Turkish: Aslan or Arslan; Mongolian: Arslan), “gold” (Turkish: Altyn; Mongolian: Altan or Alt), and “iron” (Turkish: Demir; Mongolian: tömör).

Figure 1 – Turkic languages

Several lexical and extensive typological identity between Turkic and nearby Tungus and Mongolian languages, as well as Korean and Japanese families (all formerly widely considered part of the so-called Altaï language family) in recent years has been attributed to prehistoric contact among the community, sometimes called the North-East Asian Turkic by area. Later (approximately in the first millennium BC) communication among the

“indigenous Altaï” (Turkic, Mongolian and Tungus) communication differs from this in that there are single-valued single words that, apparently, are mainly borrowed from Turkic to Mongolian and then from Mongolian to Tungus, since the Turkic borrowings in Mongolian are significantly superior to the Mongolian borrowings in the Turkic, and the Turkic and Tungus ones do not share a word that does not exist in the Mongolian.

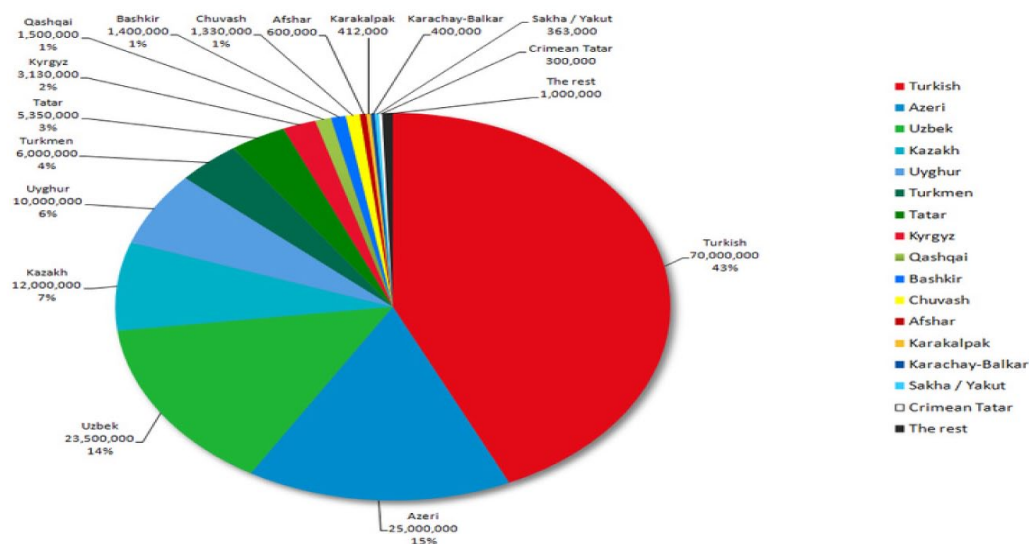

Figure 2 – Relative numbers of speakers of Turkic languages

At a distance of centuries, Turkic languages migrated freely and always mixed up, and their languages were under the influence of each other and, as a result, they communicated with surrounding languages, especially Iranian, Slavic and Mongolian languages.

It obscured the historical flourishing within any language and / or linguistic community, and, as a result, uses some systems to classify the Turkic peoples. The current schemes of the genetic classification of the Turks are still largely due to Samoilovich.

Turkic languages can be divided into six branches: Common Turkic

Southwestern (Oghur Turic)

Northwestern (Kipchak Turkic)

Southeastern (Karluk Turkic)

Northeastern (Siberian Turkic)

Arghu Turkic

Oghur Turic

In this classification, the Ogur Turkic is still affected as an ancient Turkic, while other branches belong to the common Turkic name. It is not clear when it can be assumed that these two main types of Turkic languages actually diverged.

With a lower level of confidence, the southwestern, northwestern, southeastern, and Ogur communities can be further summarized as West Turkic, northeastern, Kyrgyz-Kipchak, and Arg (Khalaj) as East-Turkic.

The Türkic languages of the northwestern and southeastern subregion belong to the central Turkic languages, and the northeastern and Khalaj languages are the so-called peripheral languages.

Hauschka, et al. (2014) use computational phylogenetic methods to calculate a tree of Turkic based on phonological sound changes.

Table 1 – The isoglosses are traditionally used in the classification of the Turkic languages

	Common meaning	Proto-Turkic	Old Turkic	Turkish	Azerbaijani	Qashqai	Turkmen	Tatar	Bashkir	Kazakh	Kyrgyz	Uzbek	Uyghur	Sakha/Yakut	Chuvash
	father, ancestor	*ata, *kaŋ	ata, apa, qaŋ	baba, ata	baba, ata	bowa/ata	ata	ata, atay	ata, atay	ata	ata	ota	ata	ağa	atte, aśu, aśşe
	mother	*ana, *ög	ana, ög	ana, anne	ana	ana/nānā	ene	ana, ani	ana, inā(y)/asay	ana	ene	ona	ana	iye	anne, annū, amāşă
	son	*ogul	oŷul	oğul	oğul	oğul	ogul	ul	ul	ul	uul	o'g'il	oghul	uol	ıvāl, ul
	man	*ër, *ërkek	er	erkek	ər/erkək	kişi	erkek	ir	ir, irkäk	er, erkek	erkek	erkak	er	er	ar/arşın
	girl	*kır	qız	kız	qız	qız/qez	gyz	qız	qıđ	qız	kız	qız	qız	kııs	hër
	person	*kili, *yalaŋuk	kişi, yalaŋuq	kişi	kişi		kişi	keşe	keşe	kisi	kişi	kishi	kishi	kili	şın
	bride	*gëlin	kelin	gelin	gëlin	gëlin	gelin	kilen	kilen	kelin	kelin	kelin	kelin	küyit	kin
	mother-in-law			kaynana	qaynana	qäynānā	gayın ene	qayın ana	qäynā	qayın ene	kaynene	qaymona	qeyinana		hıñama
	heart	*yürek	yürek	yürek	ürək	iräg/üräg	yürek	yöräk	yöräk	jürek	jürök	yurak	yürek	sürex	çëre
	blood	*kiän	qan	kan	qan	qan	gan	qan	qan	qan	kan	qon	qan	xaan	yun
	head	*baĭč	baş	baş	baş	baş	baş	baş	baş	bas	baş	bosh	bash	bas	puş/poş
	hair	*s(i)aç, *kil	saç, qıl	saç, kıl	saç, qıl	tik/qel	saç, gyl	çaç, qıl	säs, qıl	şaş, qıl	çaç, kıl	soch, qıl	sach, qıl	battax, kıl	şüs, hul
	eye	*göf	köz	göz	göz	gez/göz	köz	küz	küđ	köz	köz	ko'z	köz	xarax, kös	kuş/koş
	eyelash	*kirpik	kirpik	kirpik	kirpik	kirpig	kirpik	kerfek	kerpek	kirpik	kirpik	kıprık	kirpik	kulaman, kirbii	härpäk
	ear	*kulkak	qulqaq	kulak	qulaq	qulaq	gulak	qolaq	qolaq	qulaq	kulak	quloq	qulaq	kulgaax	hālha

The following isoglosses are traditionally used in the classification of the Turkic languages:

Rhotacism (or in some views, *zetacism*), e.g. in the last consonant of the word for “nine” tokkuz. This separates the Oghur branch, which exhibits /r/, from the rest of Turkic, which exhibits /z/. In this case, rhotacism refers to the development of *-r/, *-z/, and *-d/ to /r/, *-k/, *-kh/ in this branch. See Antonov and Jacques (2012) on the debate concerning rhotacism and lambdacism in Turkic.

Intervocalic d, e.g. the second consonant in the word for “foot” hadaq

Word-final -G, e.g. in the word for “mountain” tāg

Suffix-final -G, e.g. in the suffix *IIG, in e.g. tāglig

Additional isoglosses include:

Preservation of word initial h, e.g. in the word for «foot» hadaq. This separates Khalaj as a peripheral language.

Denasalisation of palatal n, e.g. in the word for «moon», āñ

Below is a brief companion of related words from the main vocabulary in a Turkic language family.

Empty cells do not necessarily mean that a specific language does not reach words to describe a concept, but the word “concept” in this language can be formed from a different basis and is not related to other words in a line or that the borrowed word is used in its place.

Another, there may be shifts in the meaning from one language to another, and therefore

this “Common Meaning” is considered only approximate. In sufficient cases, this form is found only in some dialects of the language, or the borrowed word is more common (for example, in

Turkish the preferred word “fire” is derived from the Persian language antes, while the native word is “dead”). Forms are given in native Latin spelling, unless otherwise indicated.

Table 2 – Vocabulary comparison of Turkic languages

Body parts	nose	*burun	burun	burun	burun	burn	burun	bonn	moron	murn	murun	burun	burun	murun, munnu	
	arm	*kol	qol	kol	qol	qol	gol	qul	qul	qol	kol	qo'l	qol	xol	hul
	hand	*el-ig	elig	el	əl	äl	el			alaqan	alakan		ilik	ilii	alä
	finger	*ernek, *biarjak	ernek	parmak	barmaq	burmaq	barmaq	barmaq	barmaq	barmaq	barmak	barmoq	barmaq	tarbaq	pürne/porña
	finger nail	*dirnak	tirnak	tırmak	dırmaq	dırmaq	dırmak	tırmaq	tırmaq	tırmaq	tırmak	timoq	tımaq	tingiraq	çerne
	knee	*diz, *düz	tiz	diz	diz	diz	dız	tez	teð	tize	tize	tizza	tiz	tobuk	çerşi, çerkuşsi
	calf	*baltır	baltır	baldır	baldır	ballır	baldyr	baltır	baltır	baltır	baltır	boldır	baldır	ballır	pıl
	foot	*(h)adak	adaq	ayak	ayaq	ayaq	ayak	ayaq	ayaq	ayaq	ayak	oyoq	ayaq	ataq	ura
	belly	*karın	qarın	karın	qarın	qarın	garın	qarın	qarın	qarın	karın	qorin	qerin	xarın	hıram
Animals	horse	*(h)at	at	at	at	at	at	at	at	at	at	ot	at	at	ut/ot
	cattle	*dabar	ingek, tabar	inek, davar, siğir	inäk, siğır	seğır	sygyr	siyır	hıyır	siir	siyır	sigir	siyir	ımax	ene
	dog	*it, *köpek	it	it, köpek	it	kepäg	it	et	et	it	it	it	it	it	yıtä
	fish	*bälük	balıq	balık	balıq	balıq	balyk	balıq	balıq	balıq	balık	balıq	belıq	balık	pulä
	louse	*bit	bit	bit	bit	bit	bit	bet	bet	bit	bit	bit	bit	bit	pytā/putä
	house	*eb, *bark	eb, barq	ev, bark	ev	äv	öy	öy	öy	üy, yort	üy	uy	öy		şurt
	tent	*otag, *gerekü	otay, kerekü	çadır, otağ	çadır, otaq	çador	çadyr, otag	çatır	satır	şatır, otaw	çatır	chodir, o'toq	chadir, otaq	otuu	çatär
	wav	*völ	vol	vol	vol	vol	vol	vul	vul	iol	iol	vo'l	vol	suol	şul

Other nouns	bridge	*köprüg	köprüg	köprü	körpü		köpri	küper	küper	köpir	köpürö	ko'prik	kövrük	kürpe	képer
	arrow	*ok	oq	ok	ox	ox/tir	ok	uq	uq	oq	ok	o'q	oq	ox	uhä
	fire	*öt	öt	od, ateş (Pers.)	od	ot	ot	ut	ut	ot	ot	o't	ot	uot	vut/vot
	ash	*kül	kül	kül	kül	kül/kül	kül	köl	köl	kül	kül	kul	kül	kül	kël
	water	*sub, *sib	sub	su	su	su	suw	su	hıw	su	suu	suv	su	uu	şw/şu
	ship, boat	*gëmi	kemi	gemi	gëmi		gämi	köymä	kämä	keme	keme	kema	keme		kimë
	lake	*köl	köl	göl	göl	göl/gel	köl	kül	kül	köl	köl	ko'l	köl	küöl	külë
	sun/day	*gün, *günef	kün	güneş, gün	güneş, gün	gin/gün	gün	qoyaş, kön	qoyaş, kön	kün	kün	quyosh, kun	quyash, kün	kün	hével, kun
	cloud	*bulıt	bulut	bulut	bulud	bulut	bulut	bolıt	bolot	bult	bulut	bulut	bulut	bılıt	pëlët
	star	*yultır	yultuz	yıldız	ulduz	ulluz	ýyldyz	yoldız	yondoð	jıldız	jıldız	yulduz	yultuz	sulus	şältär
	ground, earth	*toprak	topraq	toprak	torpaq	torpaq	toprak	tufraq	tupraq	topraq	topurak	tuproq	tupraq	toburax	täpra
	hilltop	*tepö, *töpö	töpü	tepe	täpe		depe	tübä	tübä	töbe	töbö	tepa	töpe	töbö	tüpë
	tree/wood	*ıgaç	ıyaç	ağaç	ağac	ağaj	agaç	ağaç	ağas	ağaş	jygaç	yog'och	yahach		ynväs
	god (Tengri)	*teñri, *tañrı	teñri, burqan	tann	tann	tari/Allah/Koda	tañry	täñre	täñre	täñiri	teñir	tangri	tengri	tangara	turä/torä
	sky	*teñri, *kök	kök, teñri	gök	göy	gey/göy	gök	kük	kük	kök	kök	ko'k	kök	küöx	kävak/koak
	long	*uñin	uzun	uzun	uzun	uzun	uzyn	ozin	oðon	uzin	uzun	uzun	uzun	uhun	väräm

Adjectives	new	*yanġi, *yenġi	yanġi	yeni	yeni	yenġi	yaňy	yaňa	yaňı	jaňa	jaňı	yangi	yengi	saňa	şenê
	fat	*semir	semiz	semiz, şışman	kök		semiz	simez	himeđ	semiz	semiz	semiz	semiz	emis	samâr
	full	*döli	tolu	dolu	dolu	dolu	doly	tulı	tulı	tolı	tolo	to'la	toluq	toloru	tulli
	white	*äk, *ürün	äq, ürün	ak, beyaz (Ar.)	ağ	aq	ak	aq	aq	aq	ak	oq	aq		
	black	*kara	qara	kara, siyah (Pers.)	qara	qārā	gara	qara	qara	qara	kara	qora	qara	xara	hura, hora
	red	*kıñıl	qızıl	kızıl, kırmızı (Ar.)	qızıl	qızıl	gyzyl	qızıl	qıñıl	qızıl	kızıl	qızıl	qızıl	kıñıl	hêrlê
Numbers	1	*bir	bir	bir	bir	bir	bir	ber	ber	bir	bir	bir	bir	biir	përre
	2	*ëki	eki	iki	iki	ikki	iki	ike	ike	eki	eki	ikki	ikki	ikki	ikkê
	4	*dört	tört	dört	dörd	derd/dörd	dört	dürt	dürt	tört	tört	to'rt	tört	tüört	tävattâ
	7	*yëti	yeti	yedi	yeddi	yeddi	yëdi	cide	yete	jeti	jeti	yetti	yetti	sette	şıççe
	10	*ön	on	on	on	on	on	un	un	on	on	o'n	on	uon	vunnâ, vunâ, vun
	100	*yür	yüz	yüz	yüz	iz/yüz	yüz	yöz	yöđ	jüz	jüz	yuz	yüz	süüs	şêr
		Proto-Turkic	Old Turkic	Turkish	Azerbaijani	Qashqai	Turkmen	Tatar	Bashkir	Kazakh	Kyrgyz	Uzbek	Uyghur	Sakha/Yakut	Chuvash

Except for these the following methods are used to define the expansion of the Turkic languages in the world:

- the structure of the atlas will be developed, by determining the optimal functionality of GIS programs as a platform for the formation of cartographic products and spatial data when visualizing the area under study;

- search, structuring, preparation and quality control of digital cartographic materials are realized by realization of mapping web-applications that is in information resources, used as the quality index regulator of the digital cartographic and fund material for analysis of the expansion of the Turkic languages in the world.

- use of *GIS technologies* in compilation of electronic and paper-based versions of maps of expansion and registration areas of modern Turkic people, autonomies of the modern Turks.

- on the basis of the linguistic materials, for the purpose of proving the traces of Turkic civilization (turkisms) in making “Linguistics atlas of Turkic civilization” *ethno-geographic and cartographic methods* give a possibility to introduce Turkic civilization studies to the whole world and systematize the material of the textbooks and manuals for the secondary schools and higher educational institutions, develop the concept of the Leader of the country “Turkic world and Turkic consolidation”.

The listed above scientific and theoretical methods and conceptual methodology are the

main prerequisites for proving from scientific perspective that all prerequisites characteristic to world civilization classifier are peculiar to “Turkic civilization”, proving that on the basis of the culminating point and historical reasons of development history and formation Turkic world with “dying, fading” moments is an ancient and universal civilization.

Collecting material for publication of the scientific work about the development of ethnonym of the Turkic people, culture of ethnos, history, ethnogenesis, language, statistics, religion, customs and tradition, ethnic cuisine, anthropological type, geographical distribution worldwide of the given ethnos, spiritual culture is an invaluable contribution of Turkology to the Kazakhstan scientific environment. On the basis of this a scientific work about unity and systemacity of the Turkic people will be made.

Nowadays there is no dictionary written on theoretical basis on Turkology science except the dictionaries and reference books and works as a common for all Turkic people dictionary “the Dialect dictionary” of S. Amanzholov, “The comparative dictionary of the Turkish-Tatar adverbs”, “Old Turkic dictionary”, “The short etymological dictionary” of L.Z. Budagov, “Experience of the dictionary of Turkic adverbs” V.V. Radlov, “The dictionary of turkism in Russian” E.N. Shipovaya, “The etymological dictionary” M. Fasmer, “The Kyrgyz-Russian dictionary” K.K. Yudakhin, “The Kyrgyz

anthology” A. Alektorov, “Materials to studying the Kyrgyz adverb” I.I. Ilminsky, “Practical lessons of Russian for Kyrgyz” V.V. Katarinsky and “The initial Russian textbook for Kyrgyz”, “The short Russian-Kyrgyz dictionary” made by V. V. Katarinsky, “Short grammar of the Cossack – Kyrgyz languages” of P.M. Melioransky, “Materials to studying the Cossack – Kyrgyz adverbs” of N. N. Pantusov etc. (Гаджиева Н. 1990: 532). Therefore it is mentioned that the results of this project will undoubtedly be published in the form of the dictionary “*Encyclopedic dictionary of Turkic terms*” that will be a valuable work in the theoretical and practical plan.

Long time the Turkic people were the nomadic people. Therefore it is difficult to define precisely linguistic border of the Turkic peoples (Вережанин Е., Костомаров В. 2005: 67; Крадин Н. 2000: 136). And by that there is no basis to claim that internal classification of Turkic languages is ideal (Крадин Н. 2005: 45). Based on scientific statements as Modern Turkic languages (Encyclopedia of the Peoples of Asia and Oceania. 2008: 711), Modern Turkic ethnoses, number of Turkic ethnoses worldwide, distribution of the Turkic people worldwide in the beginning of the XXI century, the Modern sovereign Turkic countries, Modern Turkic national autonomies, an area and distribution of the Modern Turkic people creation of the geographical atlas “*Expansion of the Turkic people in world space*” is planned.

The significance of the scientific project is in publication about the expansion of the Turkic peoples in a single world space and the linguistic geographic atlas and a new Turkic metalinguistic dictionary in modern science of Turkology meet the demand at the international level. Since the lack of linguogeographic information about the world space expansion of today’s Turkic speaking peoples, linguistic atlas negatively influences the formation of solid ethnic uniqueness. Moreover the researches in the humanitarian scientific sphere are closely interconnected. The offered project allows research in close interrelation with such sciences as linguistics history, historical grammar, general linguistics, linguistics, history, philosophy, sociology, anthropology, art history, geography, paleography (letter), diplomacy, epigraphy (studying of monuments), onomastics, phraseology. All listed disciplines are united with that they are connected with the person, that is they have anthropological character. Undoubtedly, all things made with the hand of people remain as a cultural heritage. So what we inherited from our ancestors: their thoughts, the idea, the used ethnographic means, monuments, the letter on stones, the mausoleums, saved in an oral

form of the fairy tale, legend, zhyr, various works are not an immortal cultural heritage, civilization index of only one linguoethnic societies, but of the whole humanity.

One of the main peculiarities of the project is studying the scientific terminology of Turkology as its independent metalanguage. Such researches give a possibility to define the lexicological corpus of words in Turkic languages, and form the systematic methodology of Turkology, use public opinions, scientific metalanguage, work with conference materials, organize disputes. The collection of the modern Turkic terms, their connection with the history are the research projects possible to realize.

Creation of the published and electronic forms of atlas “*The expansion of the Turkic people in the world space*” that will be compiled on the basis of the project for the first time will allow to use information and analytical, spatial geographical database of social and demographic indicators for the making of forecasts and programs of social and economic development, monitoring and management of the Turkic people. And this will undoubtedly be a sign of development of modern scientific technology in linguistics.

Social demand of the project will be a necessary electronic database for domestic/foreign education and scientific centres, also for philosophers, cultural studies scholars, ethnographers and historians, in general for the people who have an interest in and who learn the Kazakh language.

The electronic atlas will give the chance for the structures of the government bodies coordinating and directing the work in the social sphere to qualitatively assess the social and economic demographic questions of the regions.

The influence of the obtained results on the development of science and technology and expected social and economic benefit and contribution of this project is in the publication of the scientific works about the Unity and basis of systematization of the Turkic people, drawing up the Encyclopedic dictionary of Turkic terms, compilation of the electronic atlas about Expansion of the Turkic people in the world space.

The electronic atlas will have positive influence on state programs of social and economic value: perspective scientific researches and applied researches, development of thematic mapping, formation of branch and universal databases of geographical information systems of an applied orientation.

This project differs from other projects in the fact that in the result of the study terminological

disctionary of Turkic terms and paper-based and electronic geographical atlas with the use of GIS technologies will be developed and created.

The Atlas and the metalinguistic dictionary of the project on the topic “Expansion of the Turkic people in the world space” does not exist. In this project, there is an integration of not only linguistic sciences, but also the methodology of natural teachings. The increase of the scientific quality and informational

content of social and demographic processes is possible now only on the basis of wide use of the GIS-technologies which systemacity in the best way answers the requirements of atlas mapping. Therefore, specialists from different industries are involved in the project implementation, for example, new technologies and geoinformation systems. From this perspective, the scale of financing for this project is justified.

Әдебиеттер

- Назарбаев Н.А. Стратегия становления и развития Казахстана как суверенного государства. – Алматы, 2008.
- Авакова Р.А., Бектемирова С.Б. Түркі филологиясына кіріспе. Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2013.–332 б.
- Тенишев Э.Р. Элементы духовной культуры // СИГТЯ. – М.: Наука, 1997.
- Махмұд әл-Қашғари. Диуан Лұғат ат-Түрк / А.М. Әуезов – аударма, алғысөз және комментарилер; индексстерді құрастырған Р. Эрмерсом. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 1288 с.
- Шәймерденова Н.Ж., Авакова Р.А. Язык. Этнос. Культура. – Мәскеу, 2010.
- Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы, 1998.
- Dybo A.V., Chronology of Türkic languages and linguistic contacts of early Türks, Moscow, 2007, p. 766.
- Clark, Larry V.. «Turkic Loanwords in Mongol, I: The Treatment of No initial S, Z, Š, Č». Central Asiatic Jurnal. (1980). №24: P. – 36–59.
- Гаджиева Н.З. Тюркские языки // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская Энциклопедия, 1990. – С. 527-529. – 685 с.
- Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. В поисках новых путей развития лингвострановедения: концепция речеповеденческих тактик. – М.: Ин-т рус.яз им. А.С. Пушкина, 2005.
- Крадин Н.Н. Кочевники, мир-империи и социальная эволюция // Альтернативные пути к цивилизации: Кол. монография / Под ред. Н.Н. Крадина, А.В. Коротаева, Д.М. Бондаренко, В.А. Лынши. – М., 2000.
- Самойлович А.Н. Некоторые дополнения к классификации тюркских языков. Тюркское языкознание. Филология. – Рунка. – М., 2005
- Encyclopedia of the Peoples of Asia and Oceania. 2008. 1. том, – 826 б.

References

- Nazarbayev N.A. Strategy of the formation and development of Kazakhstan as a sovereign state. – Almaty, 2008.
- Avakova R.A., Bektemirova S.B. Introduction to Turkic philology. Manual. – Almaty: Kazakh University, 2013.-332 p.
- Tenishev E.R. Elements of spiritual culture // SIGTYA. – M.: Science, 1997.
- Mahmoud al-Kashgar. Diwan Lugat at-Turk / Translation, introduction and comments by A.M. Auezova; indices compiled by R. Ermersom. – Almaty: Dyke Press, 2005 – 1288 p.
- Shaimerdenova N.J., Avakova R.A. Language. Ethnicity. Culture. – Moscow, 2010.
- Kaydar. A. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Almaty, 1998.
- Dybo A.V., Chronology of Türkic languages and linguistic contacts of early Türks, Moscow, 2007, p. 766.
- Clark, Larry V.. “Turkic Loanwords in Mongol, I: The Treatment of No initial S, Z, Š, Č”. Central Asiatic Jurnal. (1980). №24: P. – 36–59.
- Hajiyeva N.C. Turkic languages // Linguistic Encyclopedic Dictionary. – M.: Soviet Encyclopedia, 1990 – 527-529. – 685 pp.
- Vereshchagin E.M., Kostomarov V.G. Looking for new ways to develop linguogeography: the concept of speech and behaviour tactics. – M.: A.S. Pushkin Rus. lang. Inst., 2005.
- Kradin N.N. Nomads, world-empires and social evolution // Alternative ways to civilization: Col. Monograph / Ed. of N. N. Kradin, A.V. Korotaev, D.M. Bondarenko, V.A. Lanshi. – M., 2000.
- Samoilovich A.N. Some additions to the classification of Turkic languages. Turkic linguistics. Philology. – Runic. M., 2005
- Encyclopedia of the Peoples of Asia and Oceania. 2008. Vol. 1. – 826 p.

¹Халел А., ²Жайтапова А.А., ³Шадкам З.

¹2 курс докторанты, e-mail: aknur_h@mail.ru

²педагогика ғылымдарының докторы, профессор,

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,

Қазақстан, Алматы қ., e-mail: a.zhaitapova@mail.ru

³филология ғылымдарының кандидаты, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Қазақстан, Алматы қ., e-mail: zubaida.68@gmail.com

МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ-КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІК МОДЕЛІ ЖӘНЕ КОМПОНЕНТТЕРІ

Мақалада мәдени-коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастырудың дидактикалық үдерісінің әдістемелік құрамы жалпы идеядан нақты бағдарламаланған әрекеттер мен нақты болжанған қорытынды нәтижеге дейінгі алдағы қызметтің дамуын ұйымдастыратын дәйекті кезеңдер қатарына жататын кешенді, көп сатылы әрекет және шетелдік кәсіптік-салалық-коммуникативтік құзыреттілік дипломатия мамандықтардың шетел тілін оқытудың негізін модельдеу компоненті болып қарастырылады. Модель нәтижесі және модельдеу өнімі зерттеу және оқыту объектісін шығаратын функционалдық санат болып табылады.

«Модельдеу» және «модель» түпнұсқа объектіні бейнелейтін, жаңғыртатын, алмастыратын, жеңілдететін немесе таңдап сипаттайтын ғылыми білімдер немесе құралдар анықтамаларының ішінен «модельді» екі модельдеу функцияларын іске асыру қабілетін анықтау үшін негіз ретінде пайдалану ұсынылады:

1) «білім мазмұны» санатын бастапқы объектіні көрсететін жүйелік және интегралды құрылым ретінде ұсынуға мүмкіндік беретін жүйелік-танымдық;

2) модельді және білім беру құралы ретінде пайдалануға мүмкіндік беретін қалыптастырушы функция, ол педагогикалық үдерісте маңызды және модельді нысанның (білім беру мазмұнын) жаңа ықтимал мемлекеттердің «прототипін» қалыптастыру тәсілі ретінде оны жобалауға арналған объектінің құрылымы ретінде көрсетеді. Зерттеудің негізгі әдісі теориялық мәліметтерді талдау болып табылады.

Түйін сөздер: дипломатиялық терминология, мәдениетаралық, дискурс, модель сөздер.

¹Khalel A., ²Zhaitapova A.A., ³Shadkam Z.

¹2nd year PhD student, e-mail: aknur_h@mail.ru

²Doctor of pedagogical sciences, professor,

Abylai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages,

Kazakhstan, Almaty, e-mail: a.zhaitapova@mail.ru

³Assos. Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: zubaida.68@gmail.com

The Model and Components of Intercultural-Communicative Competence

The article discusses the methodological composition of the didactic process of forming cultural competence as an interdisciplinary process, from a general idea to a series of successive stages of development of future activities, from specifically programmed actions to a precisely predetermined result, that is, the practical application of lingual-cultural skills in intercultural communication activities. The result of the model and the product of modeling are a functional category that produces the object of research and study. Among the definitions of “modeling” and “model” scientific knowledge or tools that describe, reproduce, replace, simplify or choose the original object are the basis for determining the ability to implement the “model” of the two modeling functions are recommended to use:

1) systemic-cognitive, allowing to present the category “knowledge content” as a systemic and integral structure representing the original object;

2) formative function, which allows using the model as a teaching tool, which is important in the pedagogical process and constructs the model object (educational content) as a way of constructing new potential states as a "prototype". The main method of the research is the analysis of theoretical sources.

Key words: diplomatic terminology, intercultural, discourse, model words.

¹Халел А., ²Жайтапова А.А., ³Шадкам З.

¹докторант 2-го курса, e-mail: aknur_h@mail.ru

²доктор педагогических наук, профессор,
Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: a.zhaitapova@mail.ru

³кандидат филологических наук, доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: zubaida.68@gmail.com

Модель и компоненты межкультурно-коммуникативной компетенции

В статье рассматривается методическое проектирование дидактического процесса формирования межкультурно-коммуникативной компетенции как сложная многоступенчатая деятельность, которая совершается как ряд следующих друг за другом этапов, организующих разработку предстоящей деятельности от общей идеи к точно запрограммированным действиям и прогнозируемому конечному результату и иноязычная профессионально-отраслевая коммуникативная компетенция как основной компонент обучения студентов неязыковых дипломатических специальностей иностранным языкам.

Модель как результат и продукт моделирования представляет собой функциональную категорию, воспроизводящую объект исследования и обучения.

Из множества определений «моделирования» и «модели» как процесс или средство научного познания, отображающий, воспроизводящий, замещающий, упрощенно или избирательно описывающий объект-оригинал; формализующий или реконструирующий объект по фрагментам целесообразно избирать за основу определения «модели» способность ее реализовать две функции моделирования:

1) системно-познавательную, позволяющую представлять категорию «содержание образования» как системную и целостную структуру, отражающую объект-оригинал;

2) формирующую функцию, позволяющую использовать модель и как инструмент познания, но, что особенно важно в педагогическом процессе, и как способ формирования «прообраза» новых возможных состояний моделируемого объекта (содержания образования), представлять его как структуру планируемого для конструирования объекта. Основным методом исследования является анализ теоретических источников.

Ключевые слова: дипломатическая терминология, межкультурная, дискурсивная, модельные слова.

Кіріспе

Жаһандану үрдістері, жаһандық кеңістікті қалыптастыру ел өмірінің барлық салаларында халықаралық өзара іс-қимылдың бұрын-соңды болмаған дамуы, тілдің басым рөлі және мәдениетаралық өзара іс-қимылдың тиімді құралы ретінде әртүрлі лингвистикалық қоғамдардың өзара іс-әрекетіндегі және қарым-қатынастарындағы халықтар арасындағы ұлттық-мәдени сәйкестіктің өкілі және аудармашысы ретінде мәдениетаралық қарым-қатынас тақырыбы ғаламдық өмір сүру кеңістігінде тиімді өзара іс-қимыл жасауға мүмкіндік беретін лингво-этникалық топтардың материалдық және рухани сәйкестілігін бейнелейтін «мәдениетаралық қарым-қатынасын» ұсынды. Өзара түсіністік пен ынтымақтастықтың негізі ретінде коммуникациялық серіктестердің тілін және мәдениетін білуді пайдалана отырып, өз халқының

ұлттық-мәдени ой-өрісін бейнелейтін ұлттық-этникалық өзін-өзі тану қасиетін сақтай отырып, осы мәдениеттің және тілдің жалпылама тасымалдаушысы ретінде қолдануға болады.

Мәдениетаралық және коммуникативті құзыреттілік компоненттерінің құрамы ғылыми және педагогикалық мәселелерде дау туғызады. Құрамдас композиция туралы, сондай-ақ оларды іріктеу тәсілдері туралы біржақты пікір жоқ. Алайда, «мәдениетаралық қарым-қатынас» түсінігін түсіндіруге қатысты әртүрлі тәсілдерге қарамастан, іс жүзінде шет тілін оқыту саласында барлық сарапшылармен бірігіп қабылданды, өйткені ол Ян Ван Эк ұсынған шет тілдік коммуникативтік құзыреттілік теориялық моделінің элементтерін барабар шоғырландырады.

Әдістер

Алғаш рет коммуникативтік құзыреттілік анықтамасын Н. Хомскийдің берген «линг-

вистикалық құзыреттілігі» түсінігін толықтырып, Д. Хеймс берді. Ол айтылымның грамматиканың ережелеріне бағынатын және өзімен байланысты қарым-қатынас процесінде тілді қолдану мүмкіндігін беретін өз ережелері бар деп тұжырымдайды. А. Холлидей коммуникативті құзыреттілікті ішкі дайындық және ауызша сөйлеу қабілеті ретінде анықтайды (Хомский, 1993: 16).

Кейінірек, коммуникативтік құзыреттілік сипаттамасы Ян Ван Эктің Еуропа Кеңесі спецификацияларының негізінде берілді. Ол коммуникативті құзыреттілік келесі компоненттерді немесе субкомпетенцияларды қамтиды деп санайды (Экт, 1996: 41).

– лингвистикалық құзыреттілік (лексика және грамматикалық ережелерді білу);

– әлеуметтік-лингвистикалық құзыреттілік (жағдайға/ контекстке сәйкес тілдік формаларды пайдалану және түсіну қабілеті);

– дискурс құзыреттілігі (мағыналық қарым-қатынас мақсаттары үшін жеке түсініктерді түсіну және логикалық тұрғыдан қалыптастыру мүмкіндігі);

– стратегиялық құзыреттілік (жетіспейтін білімдерді өтеу үшін ауызша және ауызша емес стратегияларды қолдану мүмкіндігі);

– әлеуметтік-мәдени құзыреттілік (әлеуметтік-мәдени контекспен белгілі дәрежеде танысу);

– әлеуметтік құзыреттілік (басқалармен өзара қарым-қатынас жасауға ниет және тілек, жағдайды басқару қабілеті).

Мәдениетаралық құзыреттілікті компоненттің құрамын анықтаудағы қолданыстағы тәсілдерді егжей-тегжейлі талдау Д.Н. Кулинбаеваның «Шет тілінде (ағылшын тілі, халықаралық бакалавриат) халықаралық деңгейдегі біліктілікті қалыптастыру тәжірибесі» еңбегінде берілген (Кулинбаева, 2002: 12).

Мақалада авторлардың пікірінше, шет тілін меңгеру деңгейін бағалау үшін: эмпирикалық және академиялық білім; жеке сипаттамалары, қабілеттері және жеке қасиеттері ретінде экзистенциалды құзыреттілік бар деген.

Негізгі бөлім

Мәдениетаралық және коммуникативтік құзыреттілік құрылымы білім беру құзыреттілігінің сипатын көрсетеді және өз білімін және дағдыларын жүзеге асыруға үлес қосатын жеке және басқа да мәдениеттердің білімі, өз білімдерін практикада қолдану мен жеке тұлғалық қасиеттер жиынтығын, басқа мәдениет өкілдерімен өзара іс-әрекет жасау барысында оларды

қолдану тәжірибесін қамтитын күрделі жеке білім болып табылады.

Коммуникативтік тіл біліктілігінің құрамына алты компонент кіреді: лингвистикалық, әлеуметтік-лингвистикалық, дискурстық, стратегиялық, әлеуметтік, әлеуметтік-мәдени, құзыреттілік. Д.Н. Кулинбаева бұл компоненттердің сапалық және сандық құрамын, сондай-ақ олардың дискреттік бөліну қажеттілігіне дау пікірлер айтады.

Автор коммуникативтік құзыреттілік құрылымында социомәдени компонентті қосу қажеттігін ескереді. Әлеуметтік-лингвистикалық және әлеуметтік компоненттерді таңдар болсақ, олар белгілі бір дәрежеде бір-бірінің мазмұнын қайталайды.

Автордың пікірі бойынша, бұл екі компонент, егер олар өзінің әлеуметтік мәртебесін ескере отырып, адресатқа сөздің міндетті прагматикалық бағдарлануымен қамтамасыз етілген кез келген қарым-қатынастың маңызды негізі болса да, социолінгвистикалық компонент тілдің әлеуметтік-мәдени жағдайларымен анықталады, яғни коммуникативті әлеуметтік және әлеуметтік-лингвистикалық компоненттер құзыреттіліктер әлеуметтік-мәдени құзыреттілік мазмұнымен қамтылады және оның негізін құрайды.

Егер біз «мәдениетаралық қарым-қатынастың субъектісін» стратегиялық мақсат ретінде қалыптастыруды анықтайтын қазіргі заманғы әдіснамалық теорияны басшылыққа алсақ, автор коммуникативтік құзыреттіліктің әлеуметтік-мәдени компоненті коммуникативті құзыреттілік функционалды және мазмұндық құрылымы үшін маңызды деп есептейді.

Демек, Т-деңгейіндегі модельде ұсынылған коммуникативтік құзыреттілік құрылымы «коммуникативтік-әрекеттік» отандық теорияларының методологиялық ұстанымдары мен жаңартылған «тұлғаға бағытталған» тәсілдермен және шет елдерде «мәдениетаралық» тәсілмен шет тілдерін оқытуға да келіспейді.

Т-деңгейлі коммуникативтік модель теориясы шеңберінде коммуникативтік құзыреттілік компоненттерінің құрамын қарастырғанда да, олардың сандық құрамының артық болуы және бір-бірінің қайталану немесе күту болжамды мүмкіндігі айқын болады.

Жоғарыда айтылған барлық аспектілерді ескере отырып, автор мәдениетаралық және коммуникативтік құзыреттілік құрамының келесі құрамдас бөлігін атап өтті:

1) сөйлеу дағдыларын қалыптастыру үшін негіз және құрылыс материалы ретінде лингвис-

тикалық субкомпетенция, өйткені қабылдау және өнімді тілдік іс-әрекеттер шет тілін меңгеруде іргелі рөл атқарады;

2) дискурстық субкомпетенция – тілді қолданудың әлеуметтік-мәдени жағдайларымен анықталған, тілдік нысандарда сөйлеу-ойлаудың және сана қызметінің нәтижесін және белгілі бір әлеуметтік аудиторияға бағытталған өнімді айту және және ұсыну мүмкіндігі, яғни түпнұсқа мәтін болып табылатын, негізгі білім беру бірлігіне негізделген қажетті әлеуметтік-мәдени контексте ойларды енгізуде, өнімді сөйлеу өндірісінің динамикасында қалыптасқан жүйе ретінде;

3) стратегиялық субкомпетенция коммуникативтік міндеттерді шешуге, коммуникациялық стратегияларды әзірлеуге, белгілі бір сөйлеу әрекеттерін таңдауға және жетілдіруге бағытталған іс-әрекет жүйесі ретінде;

4) әлеуметтік-мәдени субкомпетенция – әртүрлі мәдениеттер өкілдерінің өзара түсіністікке жетулеріне және «екінші тілдік тұлғаны» қалыптастыруға негіз берілу үшін қажетті, зерттелетін мемлекеттің мәдени-тарихи қоғамында қабылданған мәдени және лингвистикалық нормаларға және мінез-құлық стереотиптеріне сәйкес келетін коммуникативтік дағдылар жүйесі ретінде

Когнитивті лингвомәдени платформаның әдіснамалық қағидаттарына негізделген, С.С. Құнанбаеваның әдістемелік мектебі, «мәдениетаралық қарым-қатынас субъектісінің» жеке тұлғасы ретінде, субъектінің «қайталама танымдық санасының» болуын көрсететін, когнитивтік білімнің және мәдениетаралық қарым-қатынастың әрекеттік-коммуникативтік негіздерін қалыптастырудың жоғары деңгейі бар тұлға және тілдік қоғамның нормаларына сәйкес келетін мәдениетаралық құзыреттілік, коммуникативтік және мінез-құлық мәдениетін әлеуметтік-тілдік-мәдени компоненттерінің берік бекітілгендігін көрсететін, қарым-қатынас жағдайларының шұғыл ауыспалығына икемді түрде әрекет ете отырып, жеке тұлғаның мәдениетаралық қарым-қатынас жасау қабілеттілігін қамтамасыз ету деп түсіндіреді (Құнанбаева, 2017: 97).

Мәдениетаралық және коммуникативті құзыреттілік – шет тілін және басқа тілдегі мәдениетті үйренудегі білімнің құзыреттілігі, ал мәдениетаралық және коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастырудағы шындық объектісі әртүрлі мәдениет өкілдерінің қарым-қатынасы болып табылады.

С.С. Құнанбаева мәдениетаралық және коммуникативтік құзыреттілік құрамының келесі компонентін ұсынады:

– оның мәдениетіне негізделген «әлемнің тұжырымдамалық бейнесін» ұлттық тілдің сана-сезімін және тілдік тұлғаның ақыл-ойының лингвистикалық және мәдени көрінісін қалыптастыратын *лингво-мәдени субкомпетенция*;

– «екінші когнитивті сананың» тілдік ерекшелігін қалыптастыратын, басқа лингвомәдениет әлемінің тұжырымдамасы мен образы ретінде қалыптасқан және оның когнитивтік жүйесінде қалыптасатын *әлеуметтік-мәдениеттанушылық субкомпетенция*;

«білімнің қайталама конструкциялары» – «инфон» тілін және әлем туралы біліміне байланысты. Мұндай субкомпетенцияның түрі «берілген» – өзінің мәдениеті мен тілінің негізінде, «мәдениет пен «тілдік сана» негізінде «жаңа» болып қалыптасады;

– адамның ақыл-ойында табиғи тілдерді өңдеудің бірыңғай интеграцияланған механизмінің нәтижесі ретінде басқа қоғамның «әлем бейнесі» тұжырымдамалық түрде ұйымдастырылған бейнесін көрсетуді қамтамасыз ететін тұжырымдамалық субкомпетенция.

– таным процесінің ажырамас бөлігі ретінде және ойлау қабілетін қалыптастыруды қамтамасыз ететін когнитивті субкомпетенция. Когнитивтік субкомпетенцияның қалыптасуы когнитивтік құрылымдарда өзін-өзі тану құралы ретінде көрінеді, оның көмегімен адам қоршаған айналаны әлемді қабылдайды және қоғамның әлеуметтік санаттарының әлеуметтік мағынасын туындататын ұжымдық санасын көрсететін жалпыланған ана тілінде сөйлейтін тұлға ретінде өзара әрекеттеседі;

– тілде жалпы когнитивтік механизмдерді пайдалануды қамтамасыз ететін, дәлірек айтқанда, барлық – семантикалық, синтаксистік, прагматикалық деңгейлерде параллель тілде тілдерді өңдеу механизмін реттейтін жеке тұлға – орталықтандырылған субкомпетенция. Басқаша айтқанда, адамға бағдарланған субкомпетенция антропоцентрлік парадигма арқылы әлемнің тұжырымдамасы сияқты мұндай құрылымның лингвистикалық тұлғаның көрінісін алдын ала анықтайды.

Бұл субкомпетенциялар жетекші когнитивтік принцип бойынша қалыптасады.

Мәдениетаралық және коммуникативті құзыреттілікті қалыптастырудың дәстүрлі тәсілдерінің маңыздылығын жоққа шығармай, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласындағы жылдам прогрестің ерекшелігін ескере отырып, А.Т. Чакликованың «Шетел тілін оқытуды ақпараттандыру контекстінде мәде-

ниетаралық және коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастырудың ғылыми-теориялық негіздері» еңбегінде айтылады (Чакликова, 2011: 45).

Мәдениетаралық және коммуникативтік құзыреттіліктің компоненттік бөлігі ретінде ақпараттық және білім беру ортасы жағдайында төмендегі субкомпетенциялар қатары бөлінді, атап айтқанда:

– мазмұны мәдениетаралық коммуникация жағдайлары мен салаларының ерекшеліктері бойынша анықталған шет тілі мен шетелдік мәдениетті игеру шарасына қарай мәдени ақпарат жинақтау және синтездеуге негізделген жаңа танымдық-лингвокультурологиялық кешендердің қалыптасуы ретінде *рефлексивтік-лингвомәдени субкомпетенция*;

– мәдениаралық қатынас жағдаяттарымен және сала ерекшеліктерімен мазмұны анықталған ақпараттық-ағартушылық ортада шет тілін және шетелдік мәдениетті игеру процесінде ана тілінде сөйлеушілер тұрғысынан сөйлеуді қалыптастыруға және қабылдауға қатысты әлеуметтік-мәдени контексті жинақтау және синтездеу негізінде жаңа танымдық әлеуметтік-мәдени кешендерді қалыптастыру сияқты *рефлексивтік-әлеуметтік мәдени субкомпетенция*;

– ақпараттық-білім беру ортасында қызмет етуді қарастыратын элементі ретінде кәсіби және жеке қарым-қатынас құралы ретінде тілдің әлеуметтік, жағдаяттық және кәсіптік контекстік жағдайын көрсететін әлеуметтік-лингвистикалық және мәдени контексті ескере отырып, метатілін меңгеру сияқты *рефлексиялық-метатілдік субкомпетенция*;

– шынайы шет тілі мен кәсіби маңызды ақпарат көзі ретінде ақпараттық және білім беру ортасы жағдайында кәсіби түрде қалыптасқан қарым-қатынас жағдайларында жеке полемикалық-аргументтік дискурстарды құру сияқты *рефлексиялық-коммуникативтік субкомпетенция*.

Әрбір субкомпетенцияның жетекші және анықтайтын компоненттері рефлексиялық болып табылады.

Зерттеушілердің жоғары теориялық зерттеулерін ескере отырып, дипломаттық мәдени құзыреттілікті аймақтың тілін және мәдениетін үйрену барысында қалыптасқан тілдік мәдениет ерекшеліктері мен сөйлеу мінез-құлық нормаларын ескере отырып, шет тіліндегі кәсіби субмәдениетте тиімді қызмет түрлерін жүзеге асыру мүмкіндігі ретінде түсінеміз.

Дипломаттанушы кәсіби қызметінің ерекшелігі өз мәдениеті мен зерттелетін аймақтың елі-

нің мәдениеті арасындағы өзара қарым-қатынас жасау қабілеті ретінде, өз әлемінің суреті бейнеленген, өзінің белгісі бар, ауқымды, икемді мультимәдениетті әлемге кеңейтіліп, МАҚ қалыптастыруда шешуші рөл атқарады.

Дипломаттанушыны кәсіптік дайындаудың мәдениетаралық-коммуникативтік құзыреттілігі компонентінің құрамы бойынша төмендегідей субкомпетенция санын бөліп аламыз:

– шетел тіліндегі терминологияны арнайы кәсіптік даярлау және кәсіби қарым-қатынас жағдайында еркін жұмыс істеу мүмкіндігі мен білімі бар шет тілдік-коммуникативтік субкомпетенция;

Шетел тілі мен шетелдік мәдениетті игеру шарасы бойынша дипломаттық ақпараттарды жинақтау және синтездеуге негізделген жаңа лингвистикалық және дипломаттық бірліктердің қалыптасуы ретінде лингвистикалық-дипломаттық субкомпетенция;

– мәдениетаралық қарым-қатынастың салалары мен ерекшеліктерімен анықталатын, кәсіптік-техникалық аймақты шет тілі мен шетел мәдениетін игеру үдерісінде әлеуметтік-мәдени контексті жинақтау және синтездеуге негізделген жаңа танымдық-әлеуметтік-мәдени кешендерді қалыптастыру сияқты дипломаттық әлеуметтік-мәдени субкомпетенция;

– тілдік оқытуды адам санасында табиғи тілдерді өндеудің бірыңғай интеграцияланған механизмінің нәтижесі ретінде зерттелген аймақтың «әлем бейнесін» тұжырымдамалық түрде ұйымдастырылған бейнесі ретінде ұсыну арқылы меңгеру ретіндегі дипломаттық тұжырымдамалық субкомпетенция;

– кәсіптік-модельдік қарым-қатынас жағдайында өз жеке полемикалық-дәйектемелік пікірталастық дискурстарыңызды жасауға бағытталған құзыреттілік жиынтығы ретіндегі кәсіптік-коммуникативтік субкомпетенция.

Кез келген субкомпетенцияның жетекші және шешуші компоненті – дипломаттық аспект болып табылады. «Лингво мәдениеттің» негізі күрделі иерархиялық құрылымы болып табылатын негізгі методологиялық санатында көрсетілген «шет тілі – шетел мәдениеті – тұлға» сияқты пәнаралық тұтас кешенді білім берудегі ғылыми зерттеу мен білім беру объектісі ретіндегі «мәдениетаралық коммуникация» теориясының методологиялық базасында объектінің барлық үш компоненті (тілдік-мәдени-жеке тұлға) мазмұны шет тілінде білім берудің бірыңғай, қарқынды дамып келе жатқан, пәндік-процедуралық ядросында көрініс табуы тиіс.

– коммуникативтік қарым-қатынас теориясының сипаттамасына жататын әрекеттік мазмұндағы «білімі, дағдысы мен қабілетіне» қосымша, «білім беру мазмұны» санатының компоненттік құрамына қосылуы мыналармен негізделген:

– теориялық ойлауын қалыптастыру, интеллектуалды, рефлексиялық сана қалыптастыру арқылы, адамның дамуына және өзін-өзі дамытуына арналған мақсатты оқыту;

– белсенді және шығармашылық «қызмет объектісін» қалыптастырудың түпкілікті нәтижесіне бағытталған функционалдық түрі;

– мазмұнды берудің ұйымдастырылған нысаны бойынша оқыту – тәрбие жұмысының жүйесі, ұғымдарымен жұмыс істеу;

– пәндік белсенділік мазмұнының нәтижесі бойынша оқыту: рефлексиялық сана-сезімнің үш негізгі бағытында қалыптасқан механизм: әрекет пен ойлау, қарым-қатынас және ынтымақтастық, өзін-өзі тану және өзін-өзі бағалау.

Біз екі мәдениетаралық қоғамдастықтың делдалын – біздің зерттеуіміздің аясында мәдениетаралық өзара әрекеттесудің белсенді және шығармашылық мәні ретінде әртүрлі мәдениеттердің ерекшеліктері ретінде тіл үйрену арқылы оқығанымызды ескере отырып, таңдалған функционалдық субъектілердің жиынтығын қалыптастыру және олардың (мәдениеттер) өзара әрекеттесуінің ерекшеліктері «мәдениетаралық қарым-қатынас субъектісінің» тұлғасын дамытуға, өзін-өзі дамытуға мүмкіндік беретініне сенеміз. Әрбір субкомпетенцияның тұрақты құрамы кәсіби-мазмұндық және өңірлік сәйкестендіргіш компоненттер болып табылады.

Дипломаттанушының мәдени-коммуникативтік құзыреттіліктің кәсіби компонентін таңдау кәсіптік қызметтің негізгі компонентін субъектінің екінші санасының құрамында кәсібилендіру тұрғысынан когнитивтік және шығармашылық үдеріс ретінде әрбір субъективті танымдық және шығармашылық қабілеттеріне қарай көрсету қажеттілігінен туындайды.

Ю. Давыдов дипломаттық-сәйкестендіргіш компонент дипломаттық маманның құзыреттілігінің прагматикалық құрамдас бөлігі ретінде, яғни мәдениетаралық қарым-қатынастың прагматикалық құраушысы дискурста жүзеге асырылатын және туындау мен түсінудің күрделі механизмінің әрекеттерінің нәтижесін көрсететін қалыптасқан мәдениетаралық және коммуникативтік құзыреттілік үдерісінде когнитивті конструкциялармен жанама байланысты болатын кәсіби жағдайдың дипломаттық

құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады (Давыдов, 1980: 24).

Жайтапова А.А. Көп мәдениетті дағдылар тілі, коммуникациялар типі және құндылықтар жүйесі тұрғысынан өзгеше әр түрлі мәдениеттердің өкілдерімен жұмыс жасай білу деп көрсеткен (Жайтапова, 2006: 89)

Мәдениетаралық-коммуникативтік құзыреттіліктің шет тілдік-коммуникативтік субкомпетенциясының көрсеткіштері:

кәсіби контенттік құрамдас бөлігінде:

– кәсіби ортада жинақталған әртүрлі ақпарат көздерінің негізінде өз сөйлеу туындысын жобалау мүмкіндігі;

– өз көзқарасын қолдауға арналған оңтайлы жағдай жасау үшін метакоммуникативтік әсер ететін құралдарды тиімді пайдалану мүмкіндігі;

– кәсіби қарым-қатынас жағдайында өздерінің негізгі ұстанымдарын сақтай отырып, ымыралы шешімдерді ұсына отырып, әңгімелесушілердің қарсы қойылымдарына дұрыс жауап беру мүмкіндігі;

– коммуниканттарға әсер ететін ерекше белгілі бір жүйесін пайдалана отырып, мәселені талқылауға әңгімелесушіні белсенді түрде қатыстыру мен ықпал ету мүмкіндігі;

– прагматикалық ақпараттық жағдайдың мазмұны туралы өз пікірін білдіру қабілеті.

Дипломаттық-сәйкестендіргіш компонентте:

– зерттелетін аймақтың тілін меңгеру; зерттелген тілдегі іргелі лингвоелдік және мәдени дайындық;

– тұлғааралық және бұқаралық коммуникацияның және сөйлеу әсерінің қағидаларын меңгеру;

– риторика, сөйлеу мәдениеті, ел алдында сөйлеудің тәсілдері мен әдістерін, пулицистиканы насихаттау дағдыларын меңгеру;

– ұйымның тиімді ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылымын құру;

– мемлекеттік қызметтермен, қоғамдық ұйымдармен, коммерциялық құрылымдармен, бұқаралық ақпарат құралдарымен ішкі және сыртқы коммуникацияны қамтамасыз ету, корпоративтік мәдениетті қалыптастыру және қолдау.

Мәдениетаралық-коммуникативтік құзыреттіліктің лингво-дипломаттық субкомпетенциясының көрсеткіштері: кәсіби компоненттік құрамында:

– өңірдің сөйлеу әдебінің ерекшелігін ескере отырып, хабардың құрылысын түсіндіру үшін оны алу және өңдеу, қосымша ақпаратты іздей білу;

– дипломаттық лингвомәдени ерекшелігі тұрғысынан аналитикалық-мағыналық, бағалау–сыни ақпаратты өңдей білу мүмкіндігі;

– тіл иесінің сөйлеу әдебінің ерекшелігін ескере отырып, өз сөйлеу әрекеттерінің тактикасын таңдау мүмкіндігі (сенімді, бастайтын, эмоционалды әсерлі және т.б.);

– лингвомәдени ортада қабылданған бағалау және дәлелдеме шешімдерін пайдалана отырып, дау-дамайдың нәтижелерін жариялау және т.б.

аймақтағы сәйкестендіргіш компонентте:

– зерттелінетін аймақ елдерінің лингвомәдени сипаттамаларының ерекшеліктерін ескере отырып, саяси-болжау қызметін жүзеге асыру қабілеті;

– зерттелген аймақтың елдерінің тілдік және мәдени ерекшеліктерін ескере отырып, экономикалық және сараптамалық қызметті жүзеге асыру қабілеті;

– зерттелген аймақ елдерінің лингвомәдени сипаттамаларының ерекшеліктерін ескере отырып, әлеуметтік-мәдени іс-әрекеттерді жүзеге асыру мүмкіндігі;

– зерттелетін аймақтың елдерінің лингвомәдени сипаттамаларының ерекшелігін ескере отырып, зерттелетін аймақтың елдерінің құндылық-нормативтік және халықаралық мәртебесін анықтау қабілеті;

– өңірдегі мәдени және діни үдерістердің проблемаларын, ұлттық және әлемдік мәдени мұраның құндылығын бағалау.

Мәдениетаралық-коммуникативтік құзыреттіліктің дипломаттық әлеуметтік-мәдени субкомпетенциясының көрсеткіштері: кәсіби компоненттік құрамында:

– хабардың интерпретациялық жобалауы үшін прагматикалық-кәсіби жағдайды синтездеу процесінде әлеуметтік-мәдени мәліметтерді алу және өңдеу мүмкіндігі;

– аймақаралық коммуникация тұрғысынан есту және визуалды арналар арқылы түсетін әлеуметтік-мәдени ақпараттың аналитикалық және мағыналық өңдеуін жүзеге асыру қабілеті;

– әлеуметтік-мәдени сипаттағы сөйлеу жұмысының негізгі идеяларына алушылардың назарын бағыттау және назар аудару қабілеті;

– әлеуметтік-мәдени сипаттағы мәтіндік шығарманың дәлелді және әсерлі әсерін күшейту үшін, оларды нақтылауға арналған логикалық-мағыналық блоктарды және олардың нақты суреттелу мүмкіндігін, тезис-ережелердің дәйекті тізбектерін қалыптастыра білу;

– мәдениетаралық қарым-қатынас жағдайында зерттелетін әлеуметтік-мәдени ортада

қабылданған бағалау және аргументалды шешімдердің нысандарын және т.б. пайдалана отырып, дау-дамайдың нәтижелерін қорытындылау мүмкіндігі;

– тіл иелерінің тұрғысынан сөйлеуді қалыптастыру және қабылдау үшін маңызы бар: мәдениет, ережелер, нормалар, әлеуметтік конвенциялар, рәсімдер, дипломаттық географиялық білім және т.б. үшін маңызды әлеуметтік-мәдени контекст элементтерімен сөйлеу қабілеттілігі;

– аудиториямен байланыс жасау, пікірталастарды қолдау, шексіз қызығушылықты ынталандыру және мәдениетаралық қарым-қатынас тұрғысынан әлеуметтік-мәдени мәселе бойынша пікірталасқа қатысушылардың санының артуына белсенді қатысу.

аймақтағы сәйкестендіргіш компонентте:

– этногенезді, өңір халқының қазіргі ұлттық-этникалық құрамы мен әлеуметтік құрылымын, оның ұлттық-этникалық проблемаларын білу;

– аймақтың саяси жүйесі мен саяси мәдениетін: конституциялық құрылым, саяси режимнің сипаты, орталықта және өңірлерде үкіметтің барлық салаларының құрылымы мен жұмыс істеуін, саяси партиялар, мүдделі топтар мен қоғамдық ұйымдар, саяси мәдениет пен саяси қатысудың ерекшеліктері, саяси процестің ерекшелігін білу;

– аймақтың (елдің) ғылыми және мәдени мұрасы, оның әлемдік мәдениетіндегі орны мен рөлі, ұлттық мәдениеттердің өзара әрекеттесуі және мәдени ерекшеліктерін білу;

– дүниежүзілік және дипломаттық экономиканың даму тенденцияларын, заманауи экономикалық және саяси интеграция проблемаларын, Қазақстанның осы үдерістегі орны мен рөлін, әлемдік экономикалық қатынастар жүйесіндегі елге қосылуға қатысты оның көзқарастарын кешенді білу және түсіну;

– елдің сыртқы саясатын, оның ұлттық мүдделері мен басымдықтарын, сыртқы саясатын жүзеге асырудың әдістері мен тетіктерін, ішкі факторлармен өзара қарым-қатынасын, сыртқы саяси шешімдерді қабылдау үдерісін білу;

– сыртқы саясатты, насихаттауды, ақпараттық кампанияларды жоспарлау, хаттамалық және іскерлік іс-шараларды ұйымдастыра білу;

– дипломаттық даму мәселелеріне қол жеткізу; интеграциялық үдерістер туралы білім жүйесі; зерттелетін аймақтың (елдегі) қоғамдық-саяси ой, мәдениет және әдебиет тарихы туралы білімі болу;

– отандық және сыртқы саяси процестерді, халықаралық құралдарды, соның ішінде соңғы форматталған ақпараттық техниканы және компьютерлік бағдарламаларды қолдану арқылы қолданбалы талдау дағдыларын игеру.

Мәдениетаралық-коммуникативтік құзыреттіліктің дипломаттық субкомпетенциясының көрсеткіштері кәсіби компоненттік құрамында:

– зерттелетін аймақтың сыртқы саяси тұжырымдамаларының негіздерін, стратегиялық сыртқы саясатын өзгертетін факторларды түсіну қабілеті;

– этногенез концепциясының, аймақтың халықтың қазіргі ұлттық-этникалық құрамын және әлеуметтік құрылымын, оның ұлттық-этникалық проблемаларын білу;

– қазіргі кезеңдегі аймақтың сыртқы саясатының және ұлттық қауіпсіздігінің негізгі мәселелерінің кәсіби тұжырымдамасын, осы проблемаларды дамыту тарихын, зерттелетін аймақтың елдерінің осы проблемалар мен факторларға көзқарасын түсіну қабілетін ерекшелік білу.

аймақтағы сәйкестендіргіш компонентте:

– аймақтың саяси тарихының негізгі кезеңдерін түсіну қабілеті;

– сыртқы экономикалық қызмет тұжырымдамасын, бизнестегі халықаралық менеджментті, халықаралық бизнесті дамыту мен басқарудың ерекшеліктерін білу (басқарудың ерекшеліктері мен өнімнің әр түрлі ұлттық басқару модельдері);

Мәдениетаралық-коммуникативтік құзыреттіліктің кәсіби субкомпетенциясының көрсеткіштері:

– сыртқы саясат және дипломатияның кәсіптік тұжырымдамасын, іскерлік мәдениетаралық коммуникацияны, өңірлік ақпараттық жүйелерді, ақпараттық қауіпсіздікті, дипломаттық интеграцияны ерекшелеуге қабілеттілігінің болуы;

– ұлттық мәдениеттер мен өзара әрекеттесу жолдарын, екі жақты және көп жақты коммуникациялық байланыстарды, ақпараттық және мәдени алмасуды түсіну негіздерін түсіну.

Мәдениетаралық және коммуникативтік құзыреттілікті кәсіби коммуникативтік біліктілігінің көрсеткіштері:

кәсіби компоненттік құрамында:

– тіл бірліктерінде көрсетілетін мәдени ерекшеліктерін сипаттау және түсіндіру қабілеті;

– мәдени лингвистикалық бірліктерді таңдап алу және оларды түрлі мәдениетаралық қарым-қатынастарда пайдалану мүмкіндігі;

– зерттелетін аймақтың лингвистикалық мәдениетінде қабылданған нормаларды, үлгілерді, стереотиптерді түсіну қабілеті;

– зерттелетін аймақтың белгілі бір тұжырымдамалары, мәдени құбылыстарына түсінік беру мүмкіндігі;

– прагматикалық жағдай ақпаратының этикалық аспектісі тұрғысынан жалпылама түсіндірме мәлімдеме жасау мүмкіндігі;

– прагматикалық мәтіннің ақпараты негізінде мәдениетаралық қарым-қатынас жағдайын модельдеу қабілеті.

аймақтағы сәйкестендіргіш компонентте:

– мәдениетаралық маңызды қарым-қатынас құралы және тілдік қарым-қатынастың ерекшеліктері бойынша тілдің орнын білу;

– тіл мен мәдениет арасындағы қарым-қатынасты, тілдер мен мәдениеттердің өзара әрекеттесуін, ұлттық мәдениеттер мен дипломаттық өркениеттердің тарихи дамуындағы өзара қарым-қатынасын синтездеу мүмкіндігі;

– ауызша сөйлеу ерекшеліктерін және сөздіктердің нормаларын білу; оқылған тілдің орфоэпиялық нормасы бойынша, тілдік және дипломаттық тілдердің ауысуын білу;

– аралас тілдердегі салыстырмалы сөздердің семантикалық құрылымының ұлттық-мәдени ерекшеліктерін білу;

– тілдік жүйенің бірліктерінің коммуникативтік талдау әдістерін, мәтіннің туындауы, қабылдау және түсіндіруді меңгеру;

– зерттелген тілдің грамматикалық құрылымы;

– әртүрлі стильдердің мәтіндерін талдау және түсіндіру әдістерін игеру. Сонымен бірге МКҚ «зерттелген қоғамның әлемдік бейнесін» қалыптастыруды қамтамасыз ететін критериялды моделінің ұсынылған нұсқасында. Тұлға білімінің танымдық құрылымында кіріс ақпарат білім жинақтарында жинақтау және тұжырымдамалық ұйымдастыру мақсатында белгілі бір психикалық процестер арқылы өтуі керек.

Қорытынды

Қорытындылай келе, мәдениетаралық-коммуникативтік құзыреттілігінің сипатталған компоненттік құрылымдар – екі мәдениетаралық қоғамдастықтың делдалының сөйлеу мәдениетінің мәдени құндылықтары мен нормаларын есепке ала отырып, шет тілін кәсіби субмәдениетте тиімді жұмысын қамтамасыз ететін шет тілін білудің мәдениетаралық және коммуникативтік деңгейін қалыптастыратын оқыту жүйесі.

– кәсіби қарым-қатынас жағдайында негізгі ұстанымдарын сақтай отырып, ымыралы шешімдерді ұсына отырып, әңгімелесушілердің қарсы пікірлеріне барабар жауап беру мүмкіндігі;

– әңгімелесушіге әсер ететін әңгімелесушілердің белгілі бір жүйесін пайдалана отырып, мәселені талқылауға белсенді түрде қатысу мүмкіндігі;

Мәдениетаралық қатысым күзиреттілігі өзге мәдениет өкілдерімен шынайы қарым-қатынас орнату мақсатында өзге мәдениет ерекшеліктерін және де өз мәдениетімізді құрметтей отыра тілдік моделін құру негізінде өзара ақпарат беру, ақпарат қабылдау. Сонымен қатар, өзара түсіністік қабілетін қалыптастыра отырып оны мақсатқа бағытталған түрде қолдана отыра нәтижелі өзара қарым-қатынас орната алу қабілеті болып табылады.

Әдебиеттер

- Кунанбаева С.С. Теория и практика современного иноязычного образования. – Алматы, 2010. – 192 с.
- Кунанбаева С.С. Концептологические основы когнитивной лингвистики в становлении полиязычной личности. – Алматы, 2017. – 97 с.
- Хомский Н. В. Время картины мира // Время и бытие. – 3-е изд. – М.: Наука, 1983. – 16 с.
- Хеймс Д. В. Время картины мира // Время и бытие. – М., 1993. – 157 с.
- Холлидей А. Язык и межкультурная коммуникация. – М., 2000. – 22 с.
- Ян Ван Эктин. Символ и архетип в культуре. – М., 1996. – 41 с.
- Кулинбаева Д.Н. Инновационная модель формирования международно-стандартного уровня владения иностранным языком в условиях школ международного типа. – Алматы, 2002. – 12 с.
- Чакликова А.Т. Тілдік тұлғаның кәсіби біліктілігін қалыптастыруда пән мен тілді біріктіріп оқыту тәсілі // «Наука и Жизнь Казахстана» – май, 2011. – 45 б.
- Давыдов Ю., Роднянская И. Социология контркультуры. – М., 1980. – 24 с.
- Жайтапова А.А. Профессиональный рост учителей в системе повышения квалификации. – Алматы, 2006. – 89 с.
- Құдайбергенова К. Құзырлылық – тұлға дамуының сапалық критерийі // «Білім сапасын бағалаудың мәселелері: әдіснамалық негізі және практикалық нәтижесі» атты ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы, 2008. – 30-32 б.
- Тұрғанбаева Б.А. Дамыта оқыту технологиялары. – Алматы, 2000. – 71-72 б.
- Мишланов С.Л. Методы системного педагогического исследования: учеб. пособие / под ред. Н.В. Кузьминой. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1980. – С. 46-47.
- Харченко Е.В. «Коммуникативтік мамандықтар» // Высшее образование сегодня. – Шкатова 2001. № 11. – С. 81-89 с.
- Мұханбетжанова Ә.М. Құзыреттілік тұрғыдан бастауыш білім беру мәселесі. – Алматы, 2011. 11-12 с.

References

- Kunanbayeva S.S. “Teoriya i praktika sovremennogo inoyazychnogo obrazovaniya”. – Алматы, 2010. – 192s.
- Kunanbayeva S.S. “Konseptologicheskiye osnovy kognitivnoy lingvistiki v stanovlenii poliyazychnoy lichnosti”. – Almaty, 2017 – 97s.
- Khomskiy, N. Vremyakartiny mira // Vremyaibytiye. – 3-ye izd. – M.: Nauka, 1983. – 16s.
- Hames D. Vremyakartiny mira // Vremyaibytiye. – M., 1993. – 157s.
- Khollidey A. “yazykimezhkul’turnayakommunikatsiya”. – M., 2000. – 22s.
- Yan Van Ektin. Simvol i arkhetip v kul’ture. – M., 1996. – 41s.
- Kulinbayeva D.N. Innovatsionnoye modelirovaniye mezhdunarodnogo standarta standartizatsii urovnya internatsionalizatsii v mire mezhdunarodnogo tipa, – Almaty, 2002–12s.
- Tildik tulğanıñ kāsibı biliktiligin qalıptastırwda pān men tildi biriktirip oqıtw tāsili // «Nawka i Jızn Kazaxstana». – may, 2011–45s.
- Davydov YU., Rodnyanskaya I. “Sotsiologiya kontrkul’tury”. – M., 1980. – 24s.
- Zhaytapova A.A. “Professional’nyyrostuchiteleyv sistemepovysheniya kvalifikatsii”. – Almaty, – 2006. – 89s.
- Qudaybergenova K. Quzirılıq – tulğa damwınıñ sapalıq krıteriyi // «Bilim sapasın baǵalawdıñ мәseleleri: “әdisnamalıq negizi jәne praktikalıq nәtijesi” attı ǵılımi-praktikalıq konferenciya materialdarı. – Almaty, 2008. – 30–32s.
- Turğanbaeva B.A. “Damıta oqıtw texnologiyaları”. – Almaty, 2000. – 71 – 72s.
- Mishlanov S L. Metody sistemnogo pedagogicheskogo issledovaniya: ucheb. posobiye / pod red. N.V.Kuz’minoy. – L.: Izd-vo LGU, 1980. – 46–47s.
- Kharchenko Yu. V., – «kommunikativtik mamandyk, tar» Vysshye obrazovaniye segodnya. – Shkatova 2001. № 11. 81–89s.
- Muxanbetjanova. Ä.M., Quzirettilik turǵıdan bastawısh bilim berw мәselesi. – Almaty, 2011. 11–12s.

¹Кажатова Р.Н., ²Ахапов Е.А.

¹магистрант, эл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²Ph.D., доцент м.а. эл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: raigul.07@mail.ru

ЖАПОН ҚОРЫНЫҢ «МАРУГОТО. ЖАПОН ТІЛІ МЕН МӘДЕНИЕТІ» ОҚУЛЫҒЫНА ШОЛУ

Мақала жапон тілін оқыту стандартымен және сол стандарт негізінде құрастырылып отырған «Маругото. Жапон тілі мен мәдениеті» оқулығын таныстыруға арналады. Сонымен қатар, Жапон Қорының әлемде жапон тілін таратудағы қызметіне шолу жасалынады. Мақалада Жапон қорының жыл сайынғы әлемдегі жапон тілі туралы зерттеулері сарапталынып, жапон тілі оқыту стандартының ерекшеліктері қарастырылады. Мақаланың мақсаты – жапон тілін оқыту стандарты мен «Маругото. Жапон тілі мен мәдениеті» оқулығын шетелдіктерге қазақ тілін оқып-үйретуде үлгі ретінде қарастыру болып табылады. Жапон тілін оқыту стандарты мен стандарт бойынша құрастырылған оқулықтың өзіне тән ерекшеліктерін анықтау, тіл үйретудегі арнайы жүйе мен сол жүйеге сәйкес келетін оқу құралының маңыздылығын көрсету.

Түйін сөздер: Жапон Қоры, жапон тілі, JF жапон тілін оқыту стандарты, Маругото.

¹Kazhatova R.N., ²Akhapov E.A.

¹master course student, al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty

²Ph.D., associate professor, al-Farabi Kazakh national university,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: raigul.07@mail.ru

Review of the coursebook of Japan Foundation «Marugoto. Japanese language and culture»

The article is focused on the standard for teaching Japanese language and on the coursebook “Marugoto. Japanese language and culture” based on the standard. Moreover, a brief overview of the activities Japan Foundation in the dissemination of the Japanese language in the world. This article analyzes the annual report of the teaching Japanese language worldwide and describes main features of the Japanese language standard. The purpose of the article is to examine the standard of teaching Japanese language and the coursebook “Marugoto. Japanese language and culture” as an example of teaching the Kazakh language for foreigners. To highlight the importance of a certain language learning system and training materials that is suitable for this system by determining the features of the standard of teaching Japanese and the coursebook based on the standard.

Key words: Japan Foundation, Japanese language, JF Standard for Japanese-Language, Marugoto.

¹Кажатова Р.Н., ²Ахапов Е.А.

¹магистрант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²Ph.D., и.о. доцента, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: raigul.07@mail.ru

Обзор учебника Японского Фонда «Маругото. Японский язык и культура»

В статье рассматриваются стандарты преподавания японского языка, а также учебник, составленный на основе стандарта «Маругото. Японский язык и культура». Проводится краткий обзор деятельности и вклада Японского Фонда в распространение японского языка в мире. В статье анализируется ежегодное исследование преподавания японского языка в мире и рассматриваются особенности стандарта японского языка. Цель исследования –

показать важность системы используемой при изучении языка и соответствующих учебных материалов, определив особенности стандарта преподавания японского языка и учебника, составленного на основе стандарта.

Ключевые слова: японский Фонд, японский язык, JF стандарт преподавания японского языка, Маругото.

Кіріспе

Қазіргі жаһандану заманында әрқайсымыз үшін өзге тілді меңгеруге мүмкіндігіміз жоғары екені анық. Әрине, шет тілін үйренуде ең маңызды талап ол – адамның сол тілді үйренуге деген құлшынысының болуы. Сонымен қатар, қандай тіл болмасын, оны жоғары дәрежеде меңгеру үшін үйренуші де немесе сол тілді үйретуші маман да әртүрлі оқу құралдарына жүгінетіні сөзсіз. Себебі, оқу құралдары ол – белгілі бір нәтижеге жетуге жол нұсқаушы болып табылады. Әрине, тілді үйрену мен үйретудің сан түрлі жолдары бар. Дегенмен, арнайы оқулыққа сүйенбей, өздігінен тіл меңгеру мүмкін емес. Жоғары оқу орны немесе тіл үйрету орталығы болмасын, тіпті еркін тіл үйретуші адам да (репетитор) арнайы оқулыққа жүгіну арқылы ғана дәріс бере алады.

Сонымен, тілді меңгеруге я болмаса оқытуға арналған оқу құралы қандай болу қажет? Оқулық сол тілдің грамматикасынан бөлек меңгеріп жүрген тілге байланысты елдің мәдениетін де ұштастыра білсе әлдеқайда пайдалы болады. Өйткені, тіл үйрену арқылы сол елдің мәдениетінен де хабардар болу тілді меңгерудегі құлшынысты жоғарылата алады деген ойдамыз. Осыған орай, Жапон Қорының шетелдердегі жапон тілін үйренушілеріне арнайы жасап шығарған «Маругото. Жапон тілі мен мәдениеті» (жапон тілінде – まるごと日本のことばと文化, келесі – Маругото) оқулығын үлгі ретінде ұсынуға болады.

Қазіргі таңда Жапонияның әлем бойынша экономикасы дамыған мемлекеттер қатарында екені бәріне мәлім. Сонымен қатар Жапония тек экономикасына ғана көңіл бөліп қоймай, өз мәдениеті мен тілін берік ұстанған санаулы елдер қатарына жатады. Жапония өз елінде ғана емес, өзге шет мемлекеттерде де жапон тілі мен мәдениетінің қарқынды дамуына арналған жұмыстар жасауда. Осы орайда әлем бойынша Жапонияны таныту мақсатында жүзеге асырылып отырған бағдарламалардың негізгі орындаушысы – Жапон Қоры (жапон тілінде – 国際交流基金, ағылшын тілінде – Japan Foundation, келесі – JF) болып табылады. JF жапон мәдениеті мен жапон тілін шетелдерге таныстыру мақсатында

жұмыстар атқарып отырған Жапониядағы іргелі ұйымдардың бірі болып табылады. JF ұстанған негізгі бағыттарының бірі – жапон тілін үйренушілер санын көбейту. Халықтар арасындағы өзара байланысты орнатуда тіл көпір рөлін атқаратындықтан, дәл осы бағыт барынша маңызды аспект болып саналады. Жалпы Жапонияның танымалдылығы мен оның мәдени, экономикалық, саяси және т.б. түрлі аспектілеріне деген қызығушылықтың арта түсуі жапон тілін үйренушілер санының көбеюіне септігін тигізуде. Қазіргі таңда JF әлемдегі ірі мәдени инвесторлардың бірі болып саналады. Жапон тілін үйренушілер санын арттыру мақсатында JF әлемнің 190 мемлекетіндегі жобаларға демеушілік көрсетіп отыр. Сонымен қатар шет елдерге жапон тілі оқытушыларын жіберіп, шетелдік жапон тілі оқытушыларына біліктілікті көтеруге арналған тағылымдамаларды ұйымдастырады. Жапон тілі институттарына қолдау көрсетіп, жапон тілі деңгейін анықтау емтиханын өткізеді. Оқу материалдарын жасау мен тарату жұмыстарына қатысып қана қоймай, Жапониядан тыс мемлекеттердегі жапон тілін оқыту жайлы мәліметтер мен талдауларды жинауға атсалысады (Japan Foundation. Official site).

Әлем бойынша Жапон тіліне деген қызығушылықтың артып жатқандығын байқағандықтан, JF жапон тілін үйрету жолдарын көбейтуде. Осылайша JF жапон тілін үйренушілер мен Жапония және жапон тілі арасындағы байланыс көпірі рөлін атқарып отыр десек болады. JF құрастырып отырған оқу құралдары әлем бойынша жапон тілін оқыту орталықтарында, университеттерде негізгі немесе қосымша оқулық ретінде қолданылуы оның сапасының және нәтижелілігінің жоғары екендігін дәлелдейді.

Зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеті

Зерттеу жұмысының негізгі мақсаты тіл үйрену мен оны үйретуде маңызды роль атқаратын оқу құралы, соның ішінде JF-тің шетелдіктердің жапон тілін үйренуіне арнап құрастырып шығарған Маругото оқулығын таныстыру болып табылады. Зерттеу жұмысының міндеті ретінде аталмыш оқулықтың қазақ тілін үйретуде өзімізге қажет тұстарын көрсету негізге алынды.

Осы орайда, зерттеу жұмысында JF ресми сайтындағы статистикалық мәліметтер мен баяндамалар, сонымен қатар жапондық зерттеушілердің оқулық жайында жазылған ғылыми жұмыстары қолданылды.

Бастапқы зерттеулер туралы

JF-тің шетелдерде жапон тілін оқыту ұйымдары жайлы жүргізген зерттеулеріне (2012 ж.) сүйенетін болсақ, әлемнің 136 елінде жалпы саны 3985669 (2009 жылдың есебімен салыстырғанда 9,2%-ға көбейген) жапон тілін үйренуші 16046 (2009 жылмен салыстырғанда 7,5%-ға артты) әртүрлі ұйымдарда жапон тілін меңгерген. Ал жапон тілі оқытушылар саны 63805 оқытушы болып, бұл көрсеткіш 2009 жылға қарағанда 28,1%-ға артқанын

байқауға болады. Сонымен қатар, төменде көрсетілген 1-кестеден 2015 жыл бойынша жүргізілген зерттеулердің қорытындысы да берілген. 2015 жылдардағы жапон тілін үйренушілер саны 2012 жылға қарағанда керісінше азайғанын байқаймыз. Осы орайда, баса назар аударатын мәселе зерттеуге тек Жапон Қорының ұйымдастырылумен құрылған жапон тілін оқыту ұйымдары және Қормен байланыстағы тіл институттарында жапон тілін меңгеріп жүрген оқушылар саны берілген. Егер өздігінен үйреніп жүрген тіл үйренушілер санын да қосатын болсақ, нәтиже әлдеқайда жоғары болуы мүмкіндігін алға тартады. Себебі қазіргі таңда қандай да бір тіл орталықтарына бармай, интернет ресурстары арқылы тілді меңгеріп алу мүмкіндігі жоғары.

1-кесте. Жапон Қоры зерттеулерінің нәтижесі

	2009	2012	2015
Жапон тілін үйренушілер	3,651,232	3,985,669	3,655,024
Жапон тілін оқытушылар	49,803	63,805	64,108
Институттар	14,925	16,046	16,179

Дерек көзі: <https://www.jpf.go.jp/e/project/japanese/survey/result/index.html>

Ескерту: Кестеде тек JF-тің әр мемлекетте орналасқан тіл үйрету базаларындағы жапон тілі үйренушілер саны енгізілген. JF қарамағына жатпайтын тіл үйрету орталықтарының және өздігінен жапон тілін үйренушілер саны есепке алынбаған.

JF мамандары жүргізген JF халықаралық орталығының зерттеулеріне қатысқан әр мемлекеттің жапон тілі оқытушыларының баяндамаларындағы жапон тілін оқыту жағдайларына назар салатын болсақ, «тіл үйренушілердің грамматика тұрғысынан білімдері жоғары болғанымен, ауызекі сөйлеуге келгенде тосылып қалады», «иероглиф (канджи) пен грамматиканы меңгеру көп уақыт алатындықтан тіл үйренушілердің оқуға деген құлшыныстарын бір деңгейде ұстап тұру қиын», «жапон мәдениеті мен күнделікті жапон тыныс-тіршілігі жайлы мағлұмат алуға мүмкіндік аз» деген мәселелер ұзақ уақыт бойы айтылып келе жатты. Осындай мәселелер туындаған соң JF «өзара түсіністікке арналған жапон тілі» ұстанымы негізінде жапон тілін оқыту, оқу, жеткен нәтижені бағалау мақсатында «Жапон Қорының жапон тілін оқыту стандартын» жариялап, кейіннен сол оқыту стандарты негізінде «Маругото. Жапон тілі мен мәдениеті» атты оқулығын шығарады. Бұл жапон тілі курсына арналған оқулықта жапон тілін оқыту мазмұны мен тәсілдері жинақталған.

Маругото оқулығы JF-тің жапон тілін оқытуда негізгі оқу құралы ретінде ұсынылғаннан бері оқулықтың құрылымы, ерекшеліктерін айқын көрсететін мақалалар көптеп кездеседі. Оқулықтың негізгі авторлары Kijima Hiromi, Shibahara Tomoyo және Hatta Naomi-дың «JF日本語教育スタンダード準拠コースブックの開発」(2012 ж.), «『まるごと日本のことばと文化』における海外の日本語教育のための試み」(2014 ж.) еңбектерінде оқулықтың құрастырылуының себептері мен ерекшеліктері атап көрсетіледі. Бұл мақалалардың басым бөлігі JF зерттеу орталықтарының зерттеулеріне сүйене отырып жазылған мақалалар мен өткізілген семинарлар есептері болып саналады.

JF жапон мәдениеті мен тілін тарату, халықаралық байланыс орнату мақсатында 3 негізгі бағыт бойынша жұмыс атқаратынын жоғарыда атап көрсеткен болатынбыз. Шетелдерде жапон тілін оқытуға байланысты JF 1970 жылдардан бастап тіл үйретудегі негізгі оқулық, видео-оқулықтар, материалдар жинағы, интернет арқылы оқыту сияқты әртүрлі мазмұндағы

оқу құралдарын құрастыруда. Мысалы, 1981 жылы негізгі оқулық рөлін «日本語初歩» (Nihongo shoho. авторлары: Suzuki Shinobu, Kawase Ikuro. JF-ның жапон тілі халықаралық орталығы баспасы) атқарса, 1990 жылғы «日本語中級» (Nihongochukyu. авторлары: Suzuki Shinobu, Kawase Ikuro. JF-ның жапон тілі халықаралық орталығы баспасы) оқулығы бойынша жапон тілін үйрете бастады. Соңғы жылдары және қазіргі таңға дейін жапон тілі оқыту ұйымдарының көпшілігінде «みんなの日本語» (Minanoniingo. Three Air Network баспасы) оқытылып келеді (The Japan Foundation Japanese-Language Institute, Urawa. Official site).

JF жапон тілін оқыту стандартын жоспарлау 2005 жылы басталып, 2010 жылы алғашқы нәтижелері жариялана бастады. «JF-тің жапон тілін оқыту стандарты» – JF-тің негізі идеясы «халықаралық мәдениет алмасу» және «өзара түсінушілік» ұғымдарын байланыстырып, Еуропаның CEFR (Common European Framework of Reference for Languages: Learning, teaching, assesment) жүйесін негізге ала отырып құрастырылған жапон тілін оқыту стандарты болып табылады. Бұл оқыту стандарты «Маруготоны» құрастырып шығаруда негізгі роль атқаратындықтан мақалада толығырақ сипатталады.

«Маругото» оқу құралын енгізудің алғышарттары

JF-тің жапон тілін үйрету бағытында JF өз кезегінде көптеген жұмыстар атқарды. Жапон тілін үйрену неғұрлым нәтижелі болу үшін аудио, видео оқуларды есептемегенде өзге де оқу құралдары аз емес. Қазіргі уақытта JF-тің шет елдердегі ұйымдастырылған жапон тілін үйрену курстарында «Маругото» оқу құралы қолданылып жүр. Ол тек қана жапон тілінің грамматикасын үйретіп қана қоймай, күнделікті өмірде жиі орын алатын жағдайларға орайластырып құрастырылған. Сонымен қатар жапон мәдениеті жайлы мәліметтер де көп кездеседі. Бұл арқылы жапон тілін үйренушілер жапон тілімен қоса жапон мәдениетін жапон тілінде оқу мүмкіндігіне ие бола алады.

JF стандарты «өзара түсіністікке арналған жапон тілін» құрастыру үшін негіз ретінде басқа адамдармен тілдік қарым-қатынасқа түсе алатын жапон тілі мен мәдениет айырмашылығын түсіне алуды алға тартады. Маругото оқулығын жарыққа шығарушылар ұжымы жоғарыда көрсетілген мақсаттарды негізге ала отырып жаңа оқу құралын жасап шығарды. Ал бұл оқу құралының кеңінен қолданылуының себебі JF-тің оқулықты

жасауда әлемде жапон тілін оқыту практикасына сүйенуінде.

Оқулықты құрастырушылардың негізгі мақсаты – халықаралық мәдени алмасу немесе пікір алмасу жағдайларында өзара түсіністікті қалыптастыру. Сонымен қатар, тіл үйренудің алғашқы күндерінен бастап тілдік барьерді жою позициясы тұрғысынан да қарастырылып, өзге мәдениетті түсінудегі қиыншылықтар мен өзара байланыстың жапон тілі арқылы жүзеге асуын алға тартады. Оқулықтың ерекше көрсетіп кететін тұсы, ол оқулық тіл үйренушінің жапон еліне, оның мәдениетіне деген қызығушылығын тудыру мақсатында құрастырылғанын байқауға болады. Оқулықтағы әр тақырып күнделікті өмірде жиі кездесетін жағдайлармен қамтылып, әртүрлі мәдениет өкілдерінің жапон тілін қолдану аясында кездесумен анықталады.

Келесі кезекте JF-тің «Маругото» оқулығын шетелдіктерге жапон тілін үйретуде негізгі оқулық ретінде құрастырылуының алғышарттары төмендегідей.

Оқулықтың алға қойған мақсаты: өзара түсіністікке арналған жапон тілі.

JF-тің жапон тілін үйретуде негізгі мақсаттарының бірі ол – халықаралық мәдени алмасу арқылы екіжақты түсіністік орнату болып табылады. Жапон тілін үйренуші тілді үйреніп қана қоймай, сол елдің мәдениетімен таныса алуы, өз елінің мәдениеті арасындағы айырмашылық пен ұқсас тұстарын ажырата біліп, соны жеткізе алуы қажет. Яғни, сөз бен мәдениеттің екеуі де маңызды рольге ие болады. Сол себепті, «Маругото» жапон тілін ғана емес, сонымен қоса жапон мәдениетін де оқытатын оқулық ретінде құрастырылды. Жапон тілін тек жапондықтармен қарым-қатынасқа түсу үшін емес, жалпы ортақ қарым-қатынас тілі ретінде қолдануды мақсат етеді.

Жапон тілін үйренушілер: жалпыға ортақ жапон тілі

«Маругото» оқулығы JF базасына енетін тіл үйрету орталықтарында әлемнің әр түкпірінде жас ерекшеліктері әртүрлі тіл үйренушілерге арналады. Жалпы жапон тілі оқулықтарының оқу жоспары Жапонияда оқи алу, жұмысқа орналасу немесе жапон тілі емтиханын сәтті тапсыру сияқты мақсаттарды негізге алып құрастырылған. Дегенмен JF-тің шетелдерде жапон тілін оқыту ұйымдарының 2009 жылы жүргізген зерттеулеріне сүйенетін болсақ, жоғарыда аталған мақсаттардан бөлек басқа себептерге байланысты жапон тілін үйреніп жүргендердің басымдығын алға тартады. Яғни, жай ғана тілге

деген, жапон тілінде сөйлей алу, аниме, манга, жапон тарихына, мәдениетке деген қызығушылықтары бар болғандықтан жапон тілін үйреніп жүргендердің көп екендігін көрсетеді. Бұл оқулық жапон тілін практикалық тұрғыдан ғана емес, жапон тілін жеңіл түрде үйрену мен Жапонияға қызығушылық тудыру арқылы шетелдіктерге жапон тілін үйретуді мақсат тұтады. Өзара түсіністікке арналған жапон тілін оқытуды ұсыну аясында көптеген адамдардың жапон тілін үйрену мүмкіндігін тудырудың маңыздылығы артады.

JF-тің жапон тілін оқыту курстарының оқулығы ретінде

«Маругото» оқулығы JF-тің шетелдердегі негізгі тірегі болып саналатын жапон тілін оқыту курстарына арналған оқу құралы ретінде құрастырылып шығарылған. Яғни, өзіндік мазмұны, оқыту тәсілі мен жүйесі бар арнайы жапон тілі курстарында қолданылатын оқу құралы болып табылады. Мысалы, бұған дейін қолданылып келген бастапқы деңгейдегі жапон тілі «日本語初歩», «日本語中級» оқулықтары құрылымдық оқу жүйесіне негізделген болатын. Нақтырақ айтқанда, белгілі сөйлем құрылымы беріліп, оқулықтағы жаттығулар мен диалогтар сол берілген сөйлем құрылымы аясында ғана құрастырылып отырған. Ал жапон тілін оқыту курстарындағылар сол берілген тәсіл бойынша ғана жапон тілін үйренетін. Алайда, бұл оқулық арқылы әртүрлі жастағы үйренушілер үшін қажет жапон тілін үйренуге мүмкіндік аз болды. Өйткені тек қана грамматика мен иероглифтерді үйрену, сол грамматикаға ғана негізделіп жасалған сөйлемдер мен диалогтарды қарастыру жапон тілін үйренушілер үшін қиындықтар туғызды. Ал «Маругото» оқулығы көбіне жапон тілін үйретуде жеңіл тәсілдерді ұсынады. Мысалы, оқулықта шетелдік үйренушілерге қиындық тудыратын иероглифтерді үйретуді негізгі мақсат ретінде қоймай, оның орнына жеңіл диалогтарды құрастырып үйретуді жөн санайды. Барлық жағынан алып қарағанда шетелдік жапон тілін үйренушілер үшін тілді үйрену жеңіл болуы қажет. Мұндай оқыту тәсілі арқылы үйренушілердің тілге деген қызығушылығы жоғалмайды.

JF жапон тілін оқыту стандартына сәйкес оқу құралы

Тіл мен қатар сол елдің мәдениетін үйрену, күнделікті тұрмыс-тіршілікте сол тілде оңай қарым-қатынасқа түсе алу – бұл JF жапон тілін оқыту стандарты негізінде құрастырылған оқу құралының негізгі мақсаты. Яғни, бұл идеяны ұстанып жапон тілін үйрету дегеніміз, өзара тү-

сіністікке арналған жапон тілін қолдану арқылы «тапсырмалар орындай алу» мен әртүрлі мәдениеттерді тоғыстыра отырып «мәдениет айырмашылығын түсіне алу» мүмкіндігін туғызады (Kijima, 2012: 8).

JF-тің жапон тілін оқыту стандарты туралы

Жоғарыда атап өткеніміздей, JF-тің жапон тілін оқыту стандарты шет тілдерді үйретуде қолданылатын CEFR жүйесі негізінде құрастырылды. CEFR (*Common European Framework of Reference for Languages: Learning, teaching, assessment – Шет тілдерді меңгерудегі жалпыеуропалық құрылым: үйрену, оқыту, бағалау*) – бұл Еуропада бекітілген шет тілдерді оқыту стандарты болып табылады. 2001 жылы құрылғаннан бері бұл стандартқа тек Еуропа мемлекеттері ғана емес, сонымен қатар әлемнің басқа елдері де көңіл аударып келеді. Ал бұл стандарттар қазіргі уақытта әлемнің 40-тан астам тіліне, атап айтатын болсақ, ағылшын, неміс, француз, испан, түрік, араб, орыс, корей және т.б. тілдеріне қолданылып отыр. Сонымен қатар, осы стандарт бойынша тілді үйретуді қолға алған ұлттық ұйымдар CEFR жүйесінің таратылуына жауапты (Common European Framework of Reference for Languages (CEFR). Official site).

«The JF Standard for Japanese Language Education 2010» (JF 2010. JF Standard for Japanese Language Education. Official site.) деректеріне сүйенетін болсақ, бұл стандарт жапон тілін қалай үйрену және үйрету, білім деңгейін қалай бағалау қажеттілігін анықтайды. JF жапон тілін оқыту стандарты төмендегідей секциялардан құралған.

Тіл үйренудегі алты деңгей

Can-do көрсеткіші

JF-тің жапон тілін оқыту стандартының ағашы (the tree of the JF Standard)

Портфолио

Аталмыш стандарт тіл үйренушіге өзінің жапон тілі деңгейін білуге септігін тигізеді, яғни әр үйренуші өздігінен жапон тілі деңгейін бақылай алады.

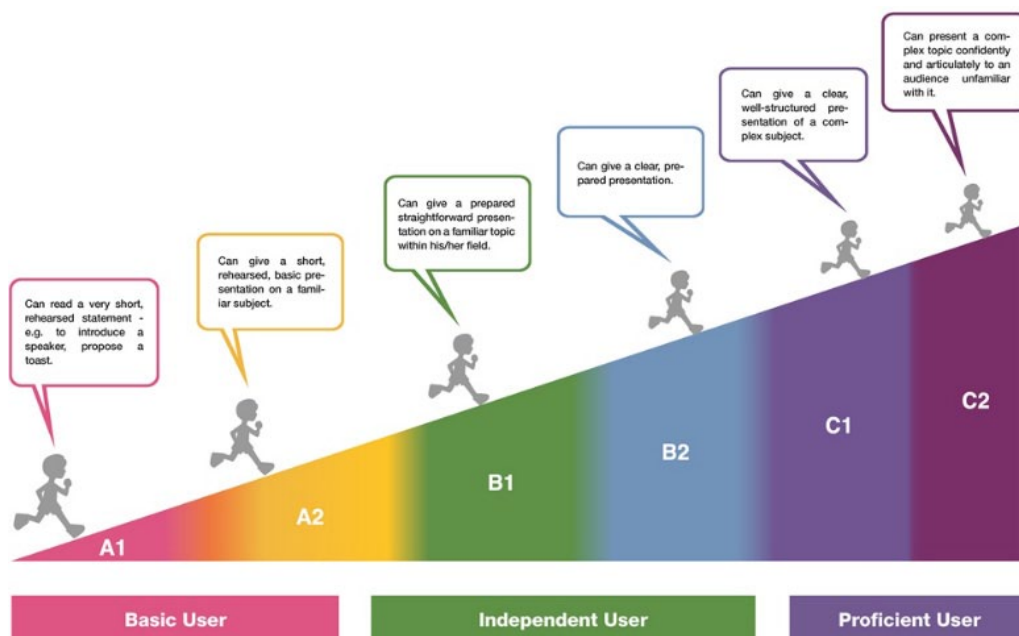
JF жапон тілін оқыту стандартында көрсетілген тілді игеру дағдылары CEFR стандарты сияқты 6 негізгі деңгейге бөлінген. Деңгейлер ең төменгі A1-ден басталып, ең жоғарғы деңгей C2-ден аяқталады. A1 деңгейінде үйренуші алдын ала жатталған сөздерді қолданып қысқа сөйлемдерді айта алу, өзін таныстыра алу сияқты дағдыларды меңгерсе, ең жоғарғы C2 деңгейдегі үйренуші аудитория алдында күрделі

тақырыптарда сөз қозғай алатындай дәрежеге жетеді. Бұл деңгейлер жапон тілін үйренушілердің қаншалықты грамматиканы немесе иероглифтерді (канджи) игергеніне негізделіп емес, олардың жапон тілін қолдану арқылы қаншалықты тапсырмаларлы орындай алуына негізделіп бөлінеді.

Бағалау жүйесі ретінде Can-do көрсеткіші қолданылады. Көрсеткіште жапон тілін үйренуші әр курстың соңында қандай дағдылар мен білімді игеріп үлгеру қажеттілігі жөніндегі мағлұматтар жазылған. Бұл Can-do-лар «I can» деп басталып, әр деңгейде тіл үйренуші қандай дағдыларды меңгергенін сипаттайды. JF стандартында қолданылатын Can-do CEFR стандартындағы Can-do мен JF стандартының

Can-do кестесін қамтиды. CEFR стандартындағы Can-do көпмақсатты абстрактілі дескрипторлар болса, JF стандартындағы Can-do әртүрлі жағдайларда қолданылатын жапон тіліне арналған практикалық сабақтар болып келеді. Can-do көрсеткішіне қарай отырып, жапон тілін үйренуші өзінің жапон тілі деңгейінің қаншалықты жоғарылағанын және болашақта қандай жағынан тілді дамыту керек екенін саралай алады. Төмендегі берілген 1-суретке назар аударатын болсақ, жапон тілін үйренудегі негізгі мақсат – жапон тілінің практикалық жағына көп көңіл аудару, яғни жапон тілін үйренушілер жапон тілін басқа адамдармен коммуникацияға түскенде қаншалықты қолданатынына көңіл бөледі десек қателеспейміз.

Дерек көзі: <https://jfstandard.jp/summaryen/ja/render.do>, Жапон Қорының ресми сайтынан алынды.

1-сурет. CEFR стандарты негізінде құрылған Can-do көрсеткішіндегі тіл деңгейлері

JF жапон тілін оқыту стандартының ағашы (the tree of the JF Standard)

Жапон Қоры жапон тілін оқыту стандартының ағашында коммуникативті тілдік құзіреттілік (communicative language competences) пен коммуникативті тілдік қызмет (communicative language activities) арасындағы байланысты көрсетеді.

Коммуникативті тілдік құзіреттілік ағаштың тамырлары ретінде бейнеленген және олар тіл арқылы қарым-қатынасқа түсуді қолдайды. Коммуникативті тілдік құзіреттілік төмендегідей компоненттерден құралған:

1. Тілдің лексикалық, грамматикалық, фонологиялық, орфографиялық және т.б. элементтерге қатысты лингвистикалық құзыреттілігі.

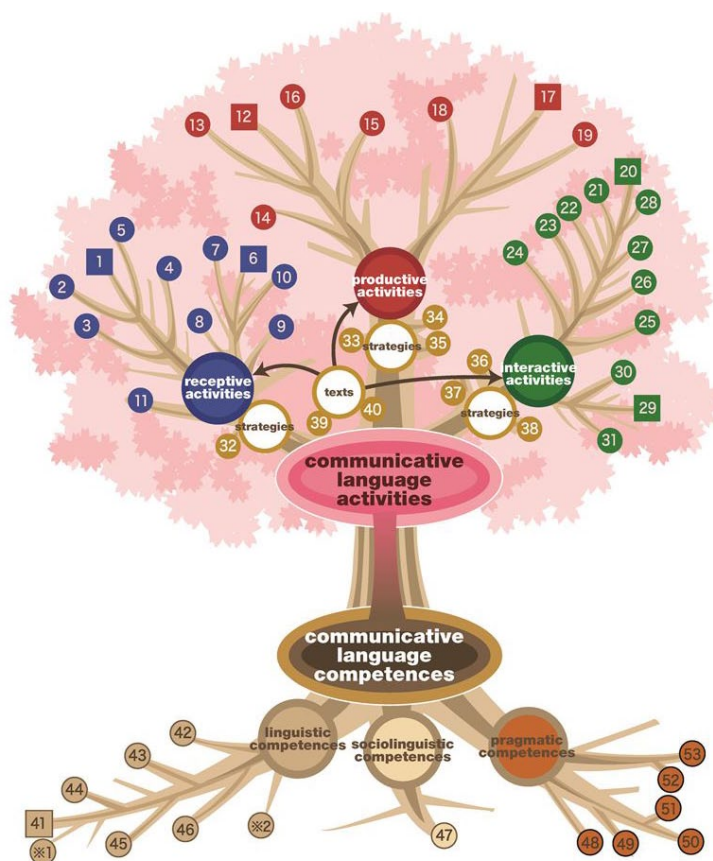
2. Тілдің қандайда бір жағдайға немесе ортаға байланысты қолданылатын социолингвистикалық құзыреттілігі.

3. Тіл үйренушілердің сөздерді дұрыс қолдана алу, мағынасын түсіну дағдыларына негізделген прагматикалық құзыреттілік.

Коммуникативті тілдік қызмет коммуникативті тілдік құзіреттілікке негізделіп ағаштың бұтақтары сияқты жан-жаққа тарайды. Комму-

никативтік тілдік қызметтің қолданылу аясы өте ауқымды болғандықтан, оларға төмендегідей классификация жасаса болады (Minna no Can-do. Official site.):

- «қабылдайтын іс-әрекеттер» (оқу және тыңдау),
- «өнімді әрекеттер» (сөйлеу және жазу)
- «интерактивті әрекеттер» (әңгімелесу).

Дерек көзі: <https://jfstandard.jp/summaryen/ja/render.do>, Жапон Қорының ресми сайтынан алынды.

2-сурет. Жапон Қоры жапон тілін оқыту стандартының ағашы

Сонымен қатар бұл 3 санат бір-бірімен «мәтін» арқылы байланысса, әр санаттағы іс-әрекеттер бір-бірімен «стратегиялар» арқылы байланысатынын аңғарамыз. Ағаштың неліктен осылай ойластырғанын түсіндіре кететін болсақ, ол жапон тілін оқу мақсатына байланысты. Өйткені адамдар жапон тілін әртүрлі мақсатта үйренгісі келеді. Кейбіреуі жапон технологиялары жайлы білгісі келсе, басқалары жапондықтармен сөйлесу мақсатында үйренуі мүмкін. Ал үшіншілері жапон тілінде манга оқи алуды қалағандықтан жапон тілін үйреніп алуды жөн санайды. Міне, жапон тілін үйрену мақсаты әртүрлі болғандықтан сол мақсатқа жетудің жолдары да түрлі болатыны сөзсіз.

JF жапон тілін оқыту стандартының ағашы да жапон тілін үйренушілердің назар аударуы

қажет нақты тілдік құзыреттіліктерді анықтап, сол бойынша өздерінің мақсаттарына жетуге негізделген жапон тілін үйренуге байланысты оқу жоспарын құрастыруға болады.

Портфолио

Портфолио – әрбір тіл үйренушінің оқу үдерісін көрсететін негізгі құрал болып табылады. Портфолио құрылымына келетін болсақ, JF жапон тілін оқыту стандартындағы портфолио үш түрлі компоненттерден тұрады: «бағалау кестелері», «лингвистикалық және мәдени тәжірибелер туралы жазбалар» және «оқу жетістіктері». Жапон тілін үйретуші мамандар жоғарыда аталған үш компонентті мақсаты мен қажеттілігіне сәйкес біріктіру арқылы портфолионы өз еріктерімен құра алады.

Портфолионы құрастырудың негізгі пайдасы – оқушылар өздерінің жапон тілін меңгеру деңгейін бағалай алып және оны оқу үрдісінде көрсете алады. Сонымен қатар, егер жапон тілін үйренуші бір оқу орталығынан басқасына ауысқан жағдайда осы уақытқа дейін қол жеткізген білім деңгейінен бастап жапон тілін меңгеруді жалғастыра алады.

«Маругото» оқулығының құрылымы

Бұл оқулық түрлі жастағы жапон тілін үйренушілерге арнап құрастырылады. Жалпы Маругото оқулығы A1 деңгейінен бастап B2 деңгейін қамтып, қазіргі таңда соңғы қалған деңгейлерге арналған оқулықтар жасалынуда. A1 деңгейіне арналған оқулық жинағы 2013 жылдың қыркүйек айында жарыққа шықса, A2 деңгейінің оқулығы 2014 жылдың маусымында жапон тілі орталықтарына қолданысқа беріледі. Ал B1 және B2 деңгейінің оқулықтары толықтырылу үстінде. Оқулықтың әрқайсысы 18 сабақтан тұрып, 1 сабақ 120 минутты құрайды. Сонымен бірге, әр курстың ортасында және соңында бақылау тестері жүргізіледі. Осылайша әр деңгей курсы 20 сабақты құрайды. «Маругото» бойынша өткізілетін сабақ ең алдымен сабаққа байланысты қойылған сұрақтан басталады. Бұл сабақтың мазмұнын қандай болатынын елестетуге және соған дайындалуға көмектеседі. Әрі қарай лексика, иероглифтерді өтіп, соңында берілген тапсырмалар орындалынады. Оқулық әртүрлі тақырыптарға бөлінген және бір тақырып екі сабақ бойы қарастырылады (Marugoto. Official site).

«Маругото» оқулығында жапон тілін оқуға қажетті барлық аспектілер енгізілген: тыңдау, сөйлеу, жазу, оқу, монологтық және диалогтік сөйлемдер және т.б. Аудио, видео, бақылау тестері материалдарының бәрі Marugoto Plus сайтында көрсетіліп, кез келген жапон тілін үйреніп жүрген адам сайтқа тіркелу арқылы қажетті материалдарды жүктей алады. Сонымен қатар бұл сайтта әркім өзі жапон тіл білімі деңгейін тексеріп, өткен материалды қорытындылау мүмкіндігіне ие.

Әр деңгейдің оқулығы екі кітаптан құралады. Бірі түсіну үшін арналған болса (*Rikai*), екінші кітап Жапон Қоры жапон тілін оқыту стандарты ағашында көрсетілген басқа жұмыстарға арналған (*Katsudou*).

Rikai кітабында үйренуге қажет негізгі оқу материалдары жинақталған. Атап айтсақ, жаңа сөздер топтамасы, хирагана және катакана әліпбиі, иероглифтер (канджи), грамматика және сөйлем құрылымдары енгізілген.

Katsudou кітабына негізгі мәтіндік және суретті тапсырмалар енгізілген. Бұл тапсырмаларды орындау арқылы жапон тілін үйренушілер *Can-do* көрсеткішінде жазылған қажетті коммуникативті дағдыларын жоғарылата алады (Kijima, 2014: 10).

Қорытынды

Сонымен, JF жапон тілін оқыту стандарты қазіргі таңда әлемге танымал тілдік стандарттар қатарында. CEFR жүйесі бойынша еуропалық және еуропалық емес бірнеше тілдер үйретілсе, ал JF жапон тілін оқыту стандарты бүкіл әлем бойынша жапон тілін шет тіл ретінде үйретуге арналған. JF бірнеше жылдар бойы жүргізген зерттеулеріне сүйенсек, CEFR жүйесі – тілді оқып-үйретуде басқа тілдік стандарттармен салыстырғанда барынша ыңғайлы әрі жеңіл жүйе болып табылады. Сол себепті, Жапон Қоры CEFR жүйесін жапон тілін оқыту стандартын құрастыруда негіз ретінде алуы соның дәлелі десек болады. Ал JF жапон тілін оқыту стандарты бұл – JF-тің жапон тілін үйретудегі басты бағыт-бағдар көрсетуші құралына айналып отыр.

Ал «Маругото» тек жапон тілімен шектелмей, мәдениет жайлы ақпараттарды да қамтиды. Бастапқы деңгейден бастап адамдар арасындағы өзара мәдени түсінушілікті орнатуды көздейді. Осылайша «Маругото» оқулығы түрлі тақырыптар мен материалдар қамтылған жапон тілін оқытудың бірде-бір таптырмас құралы болып саналады. Бұл оқулықты негізгі оқулық ретінде де немесе қосымша ақпарат құралы ретінде де қолдануға болатынына көзіміз жетті деген ойдамыз. Ал JF-тың жапон тілін үйренуге ұсынған оқыту стандарты бойынша тілді меңгеру үйренушінің қабілетін одан сайын арттыруға мүмкіндік береді. Себебі, тілді үйрену барысында өзінің жетістіктері мен әлі де жетілдіру қажет осал тұстарынды бірден анықтау тиімді.

Бұндай оқыту жүйесін қазақ тіліне де қолдануға болады ма? Қазақстан «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында оқу орындарында үштілділікті қолға алуда. Әрине, қазақ, орыс және ағылшын тілдерін меңгеруге қандай да бір бірыңғай оқыту жүйесі қажет екені сөзсіз. Бұл тарапта, арнайы құзырлы ұйым үш тілдің ерекшеліктерін ескере отырып бәріне тиімді оқыту стандартын жасап шығаруы қажет. Жоғарыда атап көрсеткеніміздей, орыс және ағылшын тілдері CEFR стандарты бойынша оқытылады, ал қазақ тілін үйретуді қазіргі таңға дейін еуропалық оқыту стандарты

қолданылмағанын еске сала кетейік. Сол себепті, қазақ тілінің еуропа тілдерінен ерекшелігін еске ала отырып, JF-ның жапон тілін оқыту

стандарты үлгісінде өзіміздің қазақ тілін оқыту стандарты мен сол стандарт негізінде оқыту құралын жасап шығаруға болады деп ойлаймыз.

Әдебиеттер

Japan Foundation. Official site. <https://www.jpf.go.jp/e/>. Accessed 15 December 2018.

The Japan Foundation Japanese-Language Institute, Urawa. Official site. <https://www.jpf.go.jp/e/urawa/>. Accessed 15 December 2018.

来嶋 洋美、柴原 智代、八田 直美 (2012) 「JF日本語教育スタンダード準拠コースブックの開発」国際交流基金日本語教育紀要, vol. 8, pp. 103-117.

Common European Framework of Reference for Languages (CEFR). Official site. <https://www.coe.int/en/web/common-european-framework-reference-languages>. Accessed 15 December 2018.

JF Standard for Japanese-Language Education. Official site. <https://jfstandard.jp/top/ja/render.do>. Accessed 15 December 2018.

Minna no Can-do. Official site. <https://jfstandard.jp/cando/top/ja/render.do>. Accessed 15 December 2018.

Marugoto. Official site. <https://www.marugoto.org/en/>. Accessed 15 December 2018.

来嶋 洋美、柴原 智代、八田 直美 (2014) 「『まるごと 日本のことばと文化』における海外の日本語教育のための試み」国際交流基金日本語教育紀要, vol. 10, pp. 115-129.

References

Kijima Hiromi, Shibahara Tomoyo, Hatta Naomi (2012) JF nihongo kyōiku sutandādo junkyo kōsubukku no kaihatsu. Kokusaikōryūkin nihongo kyōiku kiyō, vol. 8, pp. 103-117.

Kijima Hiromi, Shibahara Tomoyo, Hatta Naomi (2014) “Marugoto Nihon no kotoba to bunka” ni okeru kaigai no nihongo kyōiku no tame no kokoromi. Kokusaikōryūkin nihongo kyōiku kiyō, vol. 10, pp. 115-129.

¹Кайранбаева Н.Н., ²Қабадайы Ж.

¹филология ғылымдарының магистрі, оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: kairanbayeva.n.n@gmail.com

²PhD докторанты, Қыршехир Ахи Эвран Университеті, Түркия, Қыршехир қ. аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: ceren.oguz@ahievran.edu.tr

ҚОСТІЛДІ ТЕХНИКАСЫ АРҚЫЛЫ ТҮРІК ТІЛІН ҮЙРЕТУ ТӘЖІРИБЕСІ

Қостілді техника – студенттің негізгі шығыс тілін үйренуімен қатар, ағылшын тілін жетілдіруге мүмкіндік беретін шет тілін үйретуінде жаңа әдіс. Бұл әдісті қолдана отырып, «Түрік тілінің практикалық грамматикасы» пәні бойынша бір семестр бойы түрік пен ағылшын тілдерінің грамматикасын үйретуде зерттеу жұмыстарын өткіздік. Зерттеуде «Шетел филологиясы» мамандығы бойынша оқып жатқан 1-курс студенттері қатысты. Басты мақсатымыз қостілді техникада ағылшын тілін құрал тілі ретінде, ал түрік тілін негізге ала отырып, студенттердің түрік тілінің негізгі грамматикасын үйрету, түрік тілінде сөйлеу қабілеттілігін дамыту; екі тілді бір деңгейде көтеру; қостілді техникасын тәжірибе ретінде алғаш рет қолданып, оның екі тілде де артықшылықтарын көрсету. Қостілді техника қолдану мәселесінің өзектілігі күмән туғызбайды, өйткені бұл тәсіл шет тілін оқытуда осы уақытқа дейін қазақстандық оқу орындарында зерттеу жүргізілмеген. Зерттеу барысында салыстырмалы-салғастырмалы және талдау әдістерін қолдандық. Теориялық тұрғыдан мақаламызда педагогика, психоллингвистика, нейролингвистика, әлеуметтік лингвистика, методология саласындағы шетелдік және отандық ғалымдардың зерттеулеріне сүйендік. Мақала сабақ кезінде берілген тапсырмалар, қостілді техниканың артықшылықтары, осы бағытта кездесетін мәселелер, ағылшын мен түрік тілдерінің салыстырмалы грамматикасын үйрету ерекшеліктері, зерттеудің нәтижесі мен жасалған ұсыныстарды қамтиды.

Түйін сөздер: қостілді техника, билингвизм, билингв, қостілді сабақ, психоллингвистика, салыстырмалы грамматика, ағылшын тілі грамматикасы, түрік тілі грамматикасы.

¹Kairanbayeva N.N., ²Kabadayi C.

¹Master of Human Science, a teacher, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: kairanbayeva.n.n@gmail.com

²PhD student, Kirsehir Ahi Evran University, Turkey, Kirsehir, teacher of Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: ceren.oguz@ahievran.edu.tr

Practice of teaching turkish language using bilingual technique

Bilingual technique is a new method of teaching a foreign language, which helps to improve English and basic oriental language as well. a study was conducted in teaching Turkish grammar with a comparison of English by using given approach for first-year students on specialty «Foreign Language Studies». Aims of our study were to teach the basic grammar and to develop a communication skill of Turkish through English; to increase level of two languages at the same time; to use the technique of bilingualism at first time; to show positive results in both Turkish and English languages using bilingual technique. There is no doubt of the relevance of study, since this approach of teaching a foreign language has not been applied previously in educational institutions of Kazakhstan. During the study, there were used comparative and analytical methods. Theories, which we had relied on, were based on the research of Kazakh and foreign scientists in the field of pedagogy, psycholinguistics, neurolinguistics, social linguistics, and methodology. The article includes advantages and some problems of bilingual techniques, different tasks based on bilingual techniques, differences between English and Turkish grammar, the results of research and recommendations made by the authors.

Key words: bilingual technique, bilingualism, bilingual person, psycholinguistics, comparative grammar, English grammar, Turkish grammar.

¹Кайранбаева Н.Н., ²Кабадайы Ж.

¹магистр филологических наук, преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: kairanbayeva.n.n@gmail.com

²докторант PhD, Университет Кыршехир Ахи Эвран, Турция, г. Кыршехир, ст. преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: ceren.oguz@ahievran.edu.tr

Практика преподавания турецкого языка с помощью техники двуязычия

Техника двуязычия – это новая методика преподавания иностранного языка, которая дает возможность улучшить английский язык при изучении основного восточного языка. Используя данную методику, было проведено исследование преподавания грамматики турецкого языка с сопоставлением английского языка для студентов 1 курса по специальности «Иностранная филология». Целью нашего исследования было развитие разговорный навык и обучить основную грамматику турецкого языка; поднять уровень двух языков одновременно; впервые использовать технику двуязычия; показать положительные результаты как в турецком, так и в английском языках. Исследование, несомненно, актуально, так как данный метод преподавания иностранного языка ранее не был изучен в казахстанских учебных заведениях. Во время исследования были использованы сравнительно-сопоставительные и аналитические методы. С теоретической точки зрения мы опирались на исследования зарубежных и отечественных ученых в области педагогики, психолингвистики, нейролингвистики, социальной лингвистики, методологии. В статье рассматриваются задачи, поставленные на занятиях, преимущества проблемы техники двуязычия, различия грамматики английского и турецкого языков, результаты исследований и рекомендации, сделанные авторами.

Ключевые слова: техника двуязычия, билингвизм, билингв, психолингвистика, сравнительная грамматика, грамматика английского языка, грамматика турецкого языка.

Кіріспе

Билингвизм – қостілділік, дербес екі тілде бірдей ойлап, жаза білетін өнер адамдарының психологиясын зерттейтін тіл білімінің әлеуметтік саласы (Жантану атауларының түсіндірме сөздігі, 2006: 27). Біздің елімізде екі емес, үш тіл бір деңгейде дамып келе жатыр. ҚР Президенті Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына арналған соңғы жолдауында былай деген: «Біз үштілділікті дамыту қарқынын үдетіп отырмыз. Бұл ойдан шығарған дүние емес, қажеттілік. Қазірдің өзінде қазақстандықтардың 20 пайызы ағылшын тілін меңгерді. Яғни, үш тілді меңгеру, білу – бұл жаһандық әлемге жолдама деген сөз. Бұл адамның өмірдегі табыстылық, жетістік принципі. Жаһандық әлемде біздің балаларымыз «Планета азаматы» болады. Сондықтан да олар әлемнің кез келген өңірінде жұмыс істеп, күнін көре алатын болады. Яғни, бүгінгі күрделі әлемде біздің балаларымыз өздерін «судағы балықтай» сезінуі керек, біз соған жағдай жасап жатырмыз (www.government.kz)).

Көптілділік заманауи әлемнің қызметі мен тіршілік етуінің ажырамас бөлігі. Бірнеше шет тілдерді меңгеру қазіргі таңда тек экономикалық жағынан ғана емес, тұлғаның жалпы саяси, мәдени дамудың факторы ретінде жалпы білім аспектілерімен байланысты.

Шетел тілдерін білу, оларды жоғары деңгейде меңгеру, шетелде білім алып, өз отаны-

мызға абыройлы қызмет ету – еліміздің барлық оқу ұйымдарының басты мақсаттары екені бәрімізге мәлім. Сондықтан да әрбір студент бірнеше тілдерді қатар алып жүруі тиіс. Әсіресе бірнеше шет тілдерімен жұмыс істейтін факультеттер (шығыстану факультеті, халықаралық қатынастар факультеті) үшін бұл өзекті мәселе. Осыған орай, екі не одан да көп тілдерді үйрену қиын болғанмен де, қазіргі таңда әрбір студент үшін оның мүмкіндігі орасан зор.

Соңғы уақыттарда қостілділік тақырыбы психология, педагогика, методология салаларындағы өзекті мәселелерінің бірі. Кейбір авторлардың пікірінше, мұндай әдіс адамның ақыл-ойын кеңейтсе, енді басқа топ ғалымдар сенімнен гөрі күмәнданады. Дегенмен, екі шет тілде бір уақытта дәріс беру, тіпті негізгі шығыс тілін (түрік тілі) үйрету мақсатында екінші шет тілін (ағылшын тілі) құрал тілі ретінде үйрету техникасы бұл уақытқа дейін мүлдем қолданбаған әдіс. Ұсынылып жатқан техника ЖОО-да түрік тілін үйрететін оқытушылар тарапынан сынға тартылуы мүмкін. Түрік тілін үйренгісі келетін студенттер қазақ тілін жақсы білсе, тез әрі озық түрде игеретіні сөзсіз анық. Алайда жасалынған тәжірибе мен оның нәтижесі негізінде қостілді (ағылшын тілі мен түрік тілі) дәріс беру әдісі келешекте зор қолданысқа ие болады. Алайда оған көзіміз жетуі үшін түрік пен ағылшын тілдерінің грамматикалық пен лексикалық айырмашылықтарын, топтың ынталығы мен тіл деңгейін,

сағат санын және осындай сияқты басқа да ерекшеліктерді ескерткеніміз жөн.

Тәжірибемізді теориялық тұрғыдан дәлелдеу мақсатында педагогика, психолингвистика, нейролингвистика, әлеуметтік лингвистика, методология саласындағы шетелдік және отандық ғалымдарының зерттеулеріне сүйендік. Солардың ішінен көптілді пен монотілді адамдардың айырмашылығын, оның ми жүйесіне пайдалы болуы жайлы зерттеген М. Эрард мен француз ғалымы Ф. Гросжанның зерттеулеріне, Е.М. Верещагин, В.Ю. Розенцвейг, У. Вайнрайх сияқты ғалымдардың билингвизмнің психологиялық-әдістемелік сипаттамалары жайлы еңбектеріне сүйендік. Методология саласынан Е.Н. Соловова, К.В. Фокина, т.б. орыс ғалымдардың шет тілін үйрету методикаларына жасаған зерттеулері мен ағылшын әдістемесін жазған Дж.Скривинердің еңбектерін қарастырдық.

Қостілді техникасы арқылы түрік тілін үйрету тәжірибемізде «Шетел филологиясы» мамандығы бойынша оқып жатқан 1 курс студенттері (қазақ бөлімі – 6 адам, орыс бөлімі – 1 адам) қатысты. Бұл әдісті қолдана отырып, «Түрік тілінің практикалық грамматикасы» (3 кр.) мен «Базалық шығыс тілі» (2 кр.) пәндері бойынша бір семестр бойы түрік пен ағылшын тілдерінің грамматикасын үйретуде зерттеу жұмыстарын өткіздік.

«Қостілді техникасы» дегеніміз не? Бұл сұраққа жауап бермес бұрын, шет тілін үйретуде әдістің анықтамасын еске алайық. Әдіс – бұл шет тілін үйретудің жолы. Белгілі бір әдістемені таңдау – оқытушының амалдарына байланысты, яғни оқытушы пәннің мақсатын, нысанын, оқыту техникасын, тапсырма жүйесін, студенттермен байланыс құру мен бағалау жолдарын біліп анықтауы тиіс (Scrivener, 2012: 31). Қостілді техника – студенттің негізгі шығыс тілін үйренуін мақсат етіп, екінші шет тілін (ағылшын тілі) жетілдіруге мүмкіндік беретін шет тілін үйретуінде жаңа әдіс. Қостілді техникасын қолданған дәріс қарапайым семинар сабақтардан едәуір айырмашылығы бар. Біріншіден, қарапайым дәріс негізгі шығыс тілін игеруді алдына мақсат етсе, қостілді дәрісте ағылшын мен түрік тілдерін бірге алып, студенттің сабақта да, өзіндік жұмыстарында да, әсіресе бақылау жұмыстарында барша ынтаны, жігерді оятып, жылдам түсіну, шапшаң жауап беру, тез пайымдау, жылдам еске алу сияқты дағдыларды талап етеді. Бір қарағанда бұл күрделі, қиын үдеріс болғанмен де, тәжірибеміздің нәтижелері көрсеткендей, студенттің жылдам ойлау, тез жауап беру дағдыларын,

топтағы студенттерден артта қалмай, бір қатарға ілесу уәждемесін, оқуға ынтасын оятады. Ал студентті сабаққа қызықтырып, пайымдауды үйрету – біздің, яғни ЖОО оқытушыларының басты міндеті. Екіншіден, ЖОО-ның оқу кешенінде ағылшын тілі төрт жыл бойы үздіксіз оқитын пән, тіпті сол пән жыл сайын күрделеніп, ұлғаяды. Бакалавр бағдарламасында шет тілінің міндетті пәні ретінде «Шет тілінің практикалық курсы (B1 деңгейі)» («Practical Foreign language (Pre-Intermediate level)»), «Шет тілінің практикалық курсы (B2 деңгейі)» («Practical Foreign language (Intermediate level)»), «Арнайы мақсаттарға арналған шет тілі» («Foreign language for special purpose»), «Кәсіби мақсаттарға арналған шет тілі» («Foreign language for professional purpose») т.б. ағылшын тілін әр түрлі бағытта оқытады. Демек, қостілді дәріс алу – студенттің өздері үшін қолайлы, пайдалы, әрі мүдделі болып табылады.

1. Қостілді техникасы қолданылған тапсырмалар мен жаттығулар.

Тәжірибе барысында студенттерге әр түрлі қостілді тапсырмалар мен жаттығулар берілді. Әр тапсырмада қостілді техникасы қолданылып, бір семестр бойынша жүргізілетін семинар сабақтарының оқу материалдары, студенттің өзіндік жұмыстары мен оның әдістемелік нұсқаулығы, Midterm емтихан бағдарламасы, қорытынды емтихан бағдарламасы, тесттік жүйелер, топтық жұмыстар, карточкалар мен ойындар пәннің оқу әдістемелік кешенінде алдын ала дайындалды. Соның ішінде төмендегі тапсырмаларды ерекше атап көрсетуге болады:

- мәтін оқу мен мазмұндау;
- шығарма жазу;
- сұрақ-жауап әдісі;
- студенттің өзіндік жұмысы;
- антонимдер мен синонимдер;
- ойындар.

Тәжірибе барысында қостілді техниканың үлгерішіл тапсырмаларының бірі – мәтін оқу мен оны мазмұндау. Мәтіннен қажетті ақпарат алып, оқу кезінде сөйлеу әрекетінің өзіндік түрін қызметін атқарады. Е.Н. Соловованың пікірінше, оқуды үйретудің басты міндеті – «оқушы оқу технологияны пайдалана отырып, оқыған мәтіннен керекті көлемде ақпаратты алуды үйрету (Соловова, 2008:142)». Қазіргі методология саласында мәтінмен қалай жұмыс істеу керектігі жайлы көп әдістемелік нұсқаулар берілген. Кейбір шет тілінің әдіскерлері мәтіннің жаңа сөздерін үйрену, мәтіннен кейін жаттығулар жасау, сұрақтарға жауап беру сияқты ұсыныстар беріп

жатыр. Алайда, біздің зерттеу жұмысымызда қолданған әдістің дәйектемесі ретінде мынандай түйіндемеге келдік: қиын берілген мәтінді жеңілдетіп беру, мазмұндауды жеңілдетіп жазу, өз сөзімен айтып (paraphrasing) түсіндіру – студенттің тек сөйлеу қабілеттілігін шапшаң түрде арттыра ғана қоймай, оқитын шығыс тілінде жазуға да икемдейді.

Мәтін оқу мен мазмұндау тапсырмасының қостілді техникада көрінісі – мәтін ағылшын тілінде берілген жағдайда, аудару мен мазмұндалуы негізгі шығыс тілінде тапсырылады, немесе керісінше студенттің негізгі шығыс тілінде берілген мәтінді толық түсінгенін қадағалау үшін ағылшын тілінде сұрақтар берілуі мүмкін. Бұл тапсырма студенттің лексикалық қорын байыту ғана емес, сонымен қатар өз еркін дұрыс жеткізу, екі тілде де сөйлем құрылымын сөйлеуде қолданып, ажырата білуді үйретеді. Тәжірибедегі семинар сабақтарында түрік және ағылшын тілдерінің ауызша сөйлеу дағдыларын арттыру мақсатында сегіз көркем туынды мен мәтін берілді. Бұл мәтіндер әйгілі ағылшын жазушысы О. Генридің қысқартылған көркем туындылары мен А1 деңгейіне арналған түрік тілінде шығармалардың үзінділерін қамтиды. Тапсырма бойынша әрбір мәтін шет тілінен аударылып, түсініп, негізгі шығыс (яғни түрік тілі) тілінде жазбаша мен ауызша мазмұндалуы тиіс еді. Мәтінде кездескен барлық лексикалық бірліктер қостілде жаттатқызылды. Ең бастысы әрбір мәтіннің жаңа сөздері мен сөз тіркестері төрт тілдік сөздік дәптеріне көшіріліп аударылды. Кейінгі сабақтардың алғашқы 5-10 минутта немесе соңғы 10 минутында барлық лексика оқытушымен тексерілді. Тәжірибе нәтижесінде осындай тәсіл – студенттердің сөз қорын жетілдіруде ең тез әрі үдемелі амал деп кепіл беруге болады.

Семинар сабақтарын жазбаша қабілеттілігін арттыру мақсатында қостілде шығармаларды жазбаша тапсырмалары да берілді. Бұл – студенттің өзіндік жазба тілін қалыптастырмас бұрын арналған дайындық кезең деп те атауға болады. Шет тілінде емес, өз ана тілінде жазба икемділігін қалыптастырып, игеруге көп уақыт керек. Сондықтан оқытушы тарапынан осындай шығарма жазу, сұраққа жазбаша жауап беру сияқты дайындық кезеңнің тапсырмаларына қадала көңіл бөлінуі тиіс. Өкінішке орай, студенттің өз ана тілінде жазба икемділігі, дерек-көздермен жұмыс істеу, жоспар мен тезис құру, мәтінді қысқартып, не ұлғайту, мәтіннен кілттік сөздер таба білу, қажетті үзінділерді теру, т.б.

сияқты маңызды қырлары ескерілмей, жоғары оқу орындарының жоғарғы курстарында белгілі бір тақырыпқа доклад, эссе, мақала жазу жұмыстары тапсырылады (Соловова, 2008:199).

Зерттеу жұмысымыз барысында түрік пен ағылшын тілінде жазу дағдысын игеруінде пәннің оқу жоспарында бекітілген грамматикалық тақырыптарға қарай төмендегідей қостілді шығармалар берілді: «My family» («Benim ailem»), «My favourite fruit/vegetable» («Benim en sevdiğim meyve/sebze»), «My favourite subject» («Benim en sevdiğim ders»), «My best friend» («Benim en yakın arkadaşım»), «What do I do in my leisure time?» («Ben boş zamanımda ne yapıyorum?»), «Where will I be after 10 years?» («Ben 10 yıl sonra nerede olacağım?»), т.б. тақырыптар. Ал студенттердің сөз қорын жетілдіру мақсатында тапсырма бермес бұрын, тақырыпқа орай екі тілде де алдын ала дайындалған сөз тізімі берілді. Мысалы, оқу жоспарында «Осы шақ» (Present Simple-Şimdiki Zaman) тақырыбы өтілсе, оқытушы топқа күнделікті өмірде қолданылған етістіктерді беруі тиіс: to wash – yıkamak, to brush – teeth dişleri fırçalamak, to wear clothes – giyinmek, to cook breakfast – kahvaltı hazırlamak, to have breakfast – kahvaltı yapmak, to have lunch – öğle yemeğini yemek, to have dinner – akşam yemeğini yemek, т.б.

Семинар сабақтарын ауызша қабілеттілігін арттыру мақсатында «сұрақ-жауап» әдісі елеулі үлес қосты. Оқытушы студенттерге әр түрлі тематикада ағылшын тілінде құрылған сұрақтар мен алдын ала дайындалған жауаптарды берді. Жауаптар ең аз үш сөйлемнен құрылғаны өте маңызды. Бұл студенттің өз-өзін тыңдауға, аудиторияда еркін сөйлеуге, негізгі шығыс тілінде өз ойын еркін жеткізе алатынына көз жетуін қамтамасыз етеді. Оқытушы бұл сұрақтарды «warm up» жаттығуы ретінде әр сабақта қолдануға болады.

Студенттің өзіндік жұмыстарында (СӨЖ №1-5) студенттердің лексикалық қорына ерекше көңіл бөлінді. К.В. Фокина өзінің «Методика преподавания иностранного языка» оқулығында студенттің лексикалық дағдысына көңіл бөледі. Шет тілін енді оқып жатқан оқушының белсенді сөз қоры ең аз 350-ден астам сөз қамту керек (Фокина, 2008:82). Зерттеу жұмысы 1 курс студенттерімен жасалғандықтан, А1 деңгейдің лексикалық бірліктерін негізге алдық. Студент тематикалық сөз қорын жетілдіру үшін әрбір студент жеке-жеке тақырыпқа кемінде жиырма сөз теріп, оны қостілде (қалауларынанша төрт тілде – түрік, ағылшын, қазақ, орыс тілдері) аударып, оны ауызекі тілде қолданыста енгізуі

керек. Сонда жеті студенттен құрылған топ жеті түрлі тематикалық тақырыпты қостілде меңгере алатынына көз жеткіздік. Осындай өзіндік жұмыстың нәтижесінде бір тапсырма арқылы студенттің сөз қоры көлемі шамамен 140-қа жуық лексикалық бірлікке ұлғаяды. Мысалы, бір студентке «табиғат (doğa/nature)» деген тақырып берілсе, тақырыпқа қатысты сөздерді теріп, төрт тілге аударуға болады: *yaprak* – leaf – жапырақ – лист, *ot* – grass – шөп – трава, *çiçek* – flower – гүл – цветок, *deniz* – sea – теңіз – море, *river* – nehir – өзен – река, *göl* – lake – көл – озеро, *şelale* – waterfall – сарқырама – водопад, т.б.

Жоғарыда ескеркеніміздей, қостілді техникасын бір дәрісте қолдану – қиын, әрі машақатты жұмыс. Барлық студенттер оны тез, бірден игере алмауы да ықтимал. Дегенмен, оның жүзеге асыруы мүмкін. Осындай бірден игерген тағы бір маңызды әдісі – лексикалық бірліктің антонимдері мен синонимдерді түсіндіріп жаттатқызу. Сөз қорын жетілдіру үшін сөздің өзін және оның аудармасын жаттау жеткіліксіз. Е.Н. Соловова «Методика обучения иностранным языкам» оқулығында синонимдер мен антонимдердің көмегімен студент жаңа сөзбен қатар, оның семантизациясын тез үйренеді (Соловова, 2008:92).

Қостілді техникасын қолдануында, жалпы тіл үйретуде ең негізгі көмекші құрал – ойындар болып табылады. Шет тілдерде ойындар – қандай да бір төтенше жағдайда қолайлыққа үйренген миды шынықтырып, шет тілде сөйлеу ғана емес, сол тілде ойлауға мәжбүрлейді. Шет елдерінің тәжірибелеріне сүйене отырып, бірнеше себептерін анықтауға болады: ойындар студенттің қызықтырмайтын грамматикасын қызықтандыруы мүмкін; қызығушылықты сақтау үшін ынта мен жігердің тудыруын қамтамасыз етеді; тілдік ойындардың түрлі мақсаттарына байланысты студенттің түсінбеген тілдік ақтандықты толықтыра алады (Thiagarajan, 1999: 233).

2. Түрік-ағылшын тілдерінің грамматикасын үйретудегі кейбір ерекшеліктер

1-курс студенттерге түрік тілін үйретуде түрік тілін мақсат тілі (*hedef dil/target language*) деп, ал ағылшын тілін құрал тілі (*araç dil/native language*) ретінде грамматикасын түсіндіруге тырыстық. Тәжірибе кезінде келесі грамматикалық ерекшеліктерді түсіндіруде қиындық туғызды:

1. Түрік тілінің септік жұрнақтары мен ағылшын тілінің префикстердің (*prepositions*) айырмашылығы. Түрік тілінің септік жұрнақтары әйгілі түрік грамматикасын негізін қалаушысы

бірі Мухеррем Ергиннің классификациясы бойынша жеті түрін эквивалент ретінде ағылшын тілінің префикстерімен (50-ден астам түрі бар) салыстырдық. Мысалы, түрік тілінің «*-la/-le, -da, /de, -dan/-den, -i/-ı/-u/-ü*» сияқты жұрнақтары ағылшын тілінде «*with, in/at/on, from, to*» т.б. сияқты префикстерімен салыстырып қарастырдық.

2. Түрік-ағылшын тіліндегі осы шақтардың топтастырылуы. Түрік тілінде осы шақтың екі түрі (ауыспалы осы шақ, нақ осы шақ) мен ағылшын тіліндегі осы шақтың төрт түрімен салғаластырылды: ауыспалы осы шақ (*present simple*), нақ осы шақ немесе созылыңқы осы шақ (*present continuous* немесе *present progressive*), аяқталған осы шақ (*present perfect simple*), аяқталмаған созылыңқы осы шақ (*Present perfect continuous*). Жоғарыда көрсеткеніміздей, екі тілдегі осы шақтың түрлері әр түрлі болып келеді. Түрік тілі мен ағылшын тілінде сәйкес келетіндері: ауыспалы осы шақ (*Present simple*) пен нақ осы шақ (*Present continuous*).

3. Түрік тіліндегі кез келген шақтың болымсыз-сұраулы түрі ағылшын тілінің бірнеше нұсқауларымен берілуі. Ағылшын тілінде әрбір шақтың болымсыз-сұраулы түрімен («*tag-question / disjunctive question*») құрастырылып, жай сөйлемді сұраулы сөйлемге айналдырады. «*Tag-Question*» – екі сөйлемнен тұрады: оның біріншісі – болымды болса, екінші сөйлемі – болымсыз-сұраулы сөйлем. Мысалы, *You work with him, don't you?* немесе *Don't you work with him?* деген сұраулы сөйлем түрік тілінде нақ осы шақтың болымсыз-сұраулы сөйлеммен (*Şimdiki Zamanın Olumsuz-Soru*) беріледі: *Sen onunla çalışmıyor musun?* Дегенмен тура мағынада аударма «*değil mi*» деген хабарлы сөйлемнен кейін растау мағынасында қолданылатын сөз орамын көп қолданылады: *Sen onunla çalışıyorsun, değil mi?* Кейбір жағдайларда екі сөйлемнің біріншісі – болымсыз, ал екіншісі болымды-сұраулы бола алады. Мысалы, *You don't know him, do you?* *She doesn't want to go, does she?* Мұндай жағдайда түрік тіліне аударғанда да ешқандай өзгеріс болмайды: *Siz onu tanımıyor musunuz? Siz onu tanımıyorsunuz, değil mi?*

«*Tag-question*» ағылшын тіліндегі барлық грамматикалық шақтарда қолданыла алады. Мысалы:

– жедел өткен шақта: ағылшын тілінде «*You worked with him, didn't you?* (*past simple*)», түрік тілінде *Sen onunla çalışmadın mı?* (*Belirtili Geçmiş Zaman*);

– келер шақта: ағылшын тілінде *He will not come, will he?* (*future simple*) немесе *Won't he come?*,

түрік тілінде *O gelmeyecek mi? (Gelecek Zaman)*

– нақ осы шақта: ағылшын тілінде *We are preparing to the exams, aren't we? (present continuous)*, түрік тілінде *Biz sınava hazırlanmıyor muyuz? (Şimdiki Zaman)*

4. Түрік-ағылшын тілдерінде өткен шақтың эквиваленттерінің айырмашылығы. Осы шақ

сияқты түрік тілінде өткен шақтың екі түрі (Belirtili Geçmiş Zaman ve Belirtisiz Geçmiş Zaman) эквивалент ретінде ағылшын тіліндегі жедел өткен шақпен (Past Simple) салыстырылған. Жалпылама алғанда, екі тілдің грамматикасында да негізгі өткен шақтан басқа да өткен шақтың түрлері бар (1-кесте).

1-кесте. Түрік-ағылшын тілінде өткен шақтың негізгі түрлері:

Түрік тілі	Жасалу жолы	Мысалы	Ағылшын тілі	Жасалу жолы	Мысалы
Belirtili Geçmiş Zaman	F+DI+şahıs eki	Siz geçen sene bu üniversitede okumayı seçtiniz.	Past Simple	V _{2/ed}	You decided to study at this university.
Belirtisiz Geçmiş Zaman	F+mİş+şahıs eki	Siz geçen sene bu üniversitede okumayı seçmişsiniz.			
Şimdiki Zamanın Hikayesi	F+yor+du+şahıs eki	Sen aradığında yemek yapıyordum.	Past Continuous	Was/were + V _{ing}	I was cooking when you called me.
Geniş Zamanın Hikayesi	F+Ar+dl+şahıs eki	Küçükken futbol oynardım.	Modal Verb "used to"	used to + V ₁	I used to play football when I was a little.

Кестеде тек түрік тілінің А1-деңгейіне арналған грамматикасын қамтитын өткен шақтың түрлері мен оларға қатысты ағылшын тілінің эквиваленттері берілді. Тәжірибе тек 1 курс студенттердің А1 деңгейінде оқытылғандықтан өткен шақтың негізгі осы түрлері салыстырылды.

5. Түрік-ағылшын тілдерінде сөйлем құрылымында айырмашылық. Ағылшын тілімен салыстырғанда, түрік тілінің сөйлем құрылымы «бастауыш-толықтауыш-баяндауыш» болып көрсетіледі. Сонымен қатар, басқа да сөздің орналасуында зат есімнен кейін жалғанған жұрнақтар, негізгі етістіктен кейін қолданылатын модальдық етістіктер, зат есімнің алдында тұратын есімшелерді ескерту керек. Осындай айырмашылықтар ағылшын тілінен түрік тіліне немесе керісінше түрік тілінен ағылшын тіліне аударма жасаған кезде студенттер тарапынан құрмалас сөйлемнің құрылымын дұрыс орналастыру кезінде қиыншылық туғызады.

6. Зерттеу жұмысы барысында студенттердің бірқатар фонологиялық қиындықтар туғызды. Ол бірнеше себептерден туындалды: екі тілдің оқылуы мен жазылудың айырмашылығы. Мысалы, «спорт» сөзінің ағылшын тілінде «sport» (спорт) деп оқылса, түрік тілінде «spor» (sıpor) деп оқылады. Осыған орай ағылшын тілінде көптеген омонимдер кездескендіктен, көптеген студенттер

сөздің нақты мағынасын табуға шатасып қалады. Мысалы «support» (демей) сөзі де «sport» сөзінің оқылуына ұқсас болғанмен де, мағынасы мүлдем өзгеше. Осындай грамматикалық ерекшеліктермен қатар, ағылшын тілі мен түрік тілінің айырмашылықтары бар. Түрік тілі ағылшын тіліне қарағанда, басқа да түркі тілдері сияқты сингармонизм заңына бағынуы, оқу айырмашылығы, мәдениет өзгешелігі сияқты мәселелер осыған анық мысал бола алады.

3. Зерттеу жұмысымыздың артықшылықтары мен кездесетін мәселелер

Зерттеу жұмысымыздың нәтижесінде, қостілді техниканың қолданылуында жақсы жақтары мен кейбір мәселелерге тап болдық. Қостілді техниканың артықшылықтарына көз салатын болсақ, төмендегідей қорытындыларды көрсетуге болады:

Қостілді дәрістердің басты әрі маңызды ерекшеліктерінің бірі – екі шет тілді бір кезде үйреніп жатқан студенттің ойлау қабілеті қарқынды түрде жұмыс істеп, жылдам болады. Билингвизмнің нейролингвистикасына келгенде, «қостілді мидың» «тілдік құрылымы» мен оның монолингвтердің ми жүйесінен қалай ерекшеленетіні жайлы көптеген ғалымдардың қызығушылығын тудыратын. Көптеген тәжірибелерде

билингвтердің бас миының сол жартышарында не екі жартышарларында сөйлеу үдерісі кезінде өзгешелік анықтау үшін тәсілдер қолданылды. Осындай бақылау мен тәжірибенің негізінде монолингвтерге қарағанда билингвтер тілдік қызметі үдерісінде бас миының оң жақ жартышарымен көбірек қолданатыны дәлелденді (Гросжан, 1997:103).

Екі шет тілін үйреніп жатқан студенттің есте сақтау қабілеті өзге топтарға қарағанда жоғары болады. Екі шет тілін үйрену – ми жүйесін шынықтырудың айрықша тәсілі. Зерттеу нәтижесі бойынша монолингвистер күніне орта есеппен бес сөзді жаттаса, екі тілден көп білетін адамдардың жаттау қабілеті екі есе артық. Ең бастысы екінші тілдің белсенді қолдануы адам миындағы «ақ заттың» саулығына кепіл береді (www.theoryandpractice.ru). Лингвистика мен риторика саласындағы PhD-докторы М. Эрард өзінің «Феномен полиглотов» атты кітабында гиппокамп (*hippocampus*) атты мидың бір бөлігі ұзақ мерзімді жадымен тығыз байланысқанын айтты. Сол гиппокамп мидағы ақ затымен қосылады да, адамның тілдерге әртүрлі қабілеттері оның «нейротранзиттердің қызметінде генетикалық ерекшеліктерімен дәйектейді» (Эрард, 2012: 112).» Қысқасы, екі шет тілін үйреніп жатқан студенттің есте сақтау қабілеті және жалпы адамның барлық лингвистикалық қабілеттілігі бір-бірімен тығыз байланысып, мидың әр түрлі бөліктерін қозғайды.

Студенттің екі не одан көп тілді қолдана алуға, сол тілдердегі ойын толық әрі анық түрде жеткізуге қабілеттілікті игеруі. Психоллингвистика ғылымында билингв (екі не одан да көп тілді меңгерген адам) бірнеше тілдерді біле отырып, «тілдік тәуелсіздікке» қалай жететіні, бірнеше тілді бір уақытта қалай меңгеретіні жайлы мәселелер туындалды. В.Ю. Розенцвейг қостілділікті екі тілде меңгеру ретінде, қарым-қатынас жағдаятына байланысты бір тілден екіншісіне ұдайы ауысу ретінде анықтайды (Розенцвейг, 1972: 54). Кейбір психология ғылымының профессорлары пайымдауынша, бір тілдің екінші тілге кедергі келтіре алмайтын билингвтердің тілдік «қосқышы» («channel capacity») бар, дегенмен тиісті тәжірибелер жасалынса да, ешқандай нақты дәлел келтірмегенін ескереді (Вигель, 2014: 39). Алайда жиырма жылдан билингвизмнің психологиясын зерттеп жүрген француз ғалымы Фрауа Гросжан билингвті екі монолингвистикалық тілдік модельдердің қиылысы емес, тақырыпқа, жағдаятқа, сұхбаттасқа байланысты бірінші мен екінші

тілді жеке немесе екі тілді бірге қолданған спикер-тыңдаушы деп қарастырады (Гросжан, 1997:105). Билингвизмді алғаш зерттеген орыс ғалымдардың бірі Е.М. Верещагиннің зерттеулеріне сүйенсек, қабілеттілік сөйлеуші іс-әрекеттің автоматты түрде тудыратын алдын ала іс-әрекет (Верещагин, 2014: 18). Мұндай автоматты түрде аудару, еркін сөйлеу сияқты қабілеттері көп дайындық пен тәжірибенің негізінде пайда болады. Сондықтан студент мұндай жағдаятқа үйреніп, әрі қарай өз бетінше жетілдіре білсе, екі не одан да шет тілдерді қолдануға қабілеттілігін игеріп алады.

Қостілді техникамен дәріс алудың тағы бір маңызды артықшылықтардың бірі – қостілді дәрістер студенттің ілеспе аударма («синхронный перевод») жасау қабілеттілігін туғызуы. «Автоматизм» – бұл екі тілдің лингвистикалық көрсеткіштерінің жылдамдығы, ол ілеспе аударма контекстінде («simultaneous interpretation») қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді есте сақтау функцияларымен байланысты, яғни «өзінің ана тілінің дағдылы түсінумен салыстырғанда шет тілдің түсінудің баяулығымен байланысты» (Дорник, 2001:4).»

Қостілді техниканың жан-жақты артықшылықтарына қарамастан, зерттеудің кейбір келеңсіз жағдайлары да оқу барысында байқалды:

1. Бірінші кездескен мәселе – студенттердің тілдік деңгейінің әр түрлілігі. Өкінішке орай, ЖОО-ға қадам басқан студенттердің көбісі ағылшын тілі деңгейлері бір-біріне сәйкес келмейді. Кейбіреудің деңгейі орташа болса, кейбірі грамматикадан әлсіз болады. Студенттер қостілді техникасы қолданылған дәрістерге қатыспас бұрын, ағылшын тілін өз ойын еркін жеткізетін дәрежеге дейін жетілдіруі тиіс. Яғни, қос тілде (негізгі шығыс тілі мен ағылшын тілі) дәріс берместен бұрын, әрбір студенттің ағылшын тілі деңгейлері алдын ала анықталуы шарт. Тәжірибе көрсеткендей, қостілді техниканың сәтті өтуін қамтамасыз ету үшін құрал тілдің (source language) деңгейі мақсатты тілдің (target language) деңгейінен кемінде бір сатыға жоғары болуы керек. Біздің зерттеу жұмысымызда жеті студенттің екеуі орташадан жоғары (Pre-Intermediate – өз ойын еркін жеткізе алады), үшеуі – орташа (Elementary – негізгі лексикалық қоры бар), екеуі – бастапқы (Beginner – оқу-жазу біледі, бірақ өз ойын түсіндіре алмайды) деңгейде болды. Осындай жағдайды негізгі шығыс тілі A1 деңгейінде болғандықтан, ағылшын деңгейі A2-B1-орта деңгейі (Elementary/Pre-Intermediate) болуы керек.

2. Екінші қарастырылатын жағдай – студенттің қостілді дәріс алуға ынтасы, яғни студент ағылшын мен түрік тілдерін бір арнада оқымас бұрын, өз-өзіне мынандай сұрақтар сұрауы тиіс: «Мен қостілді дәріс оқығым келеді ме? Сабақ кезінде үлгере аламын ба? Қандай нәтижелерге жете аламын?» Студент өз-өзіне жігерлі, сенімі мол, әрі жетістікке жету уәждемесі болуы керек. Студенттерде осындай қасиеттерді ояту – оқытушының міндеті, демек тәжірибенің сәтті өтуінің 70 пайызы оқытушыға байланысты. Оқытушы студентті өзі қызықтыра, ынталандыра білуі тиіс. Бұл әрине оқытушының тәжірибесі мен кәсіби компетенциясына байланысты. Студент бұл сабақ қызықты әрі тартымды болса, пәнді үйренуге қызығушылық танытады. Оған танымдық іс-әрекеттер үшін себептер қажет (Стародубцева, 2014:145).

3. Ағылшын мен түрік тілдерін бірігіп оқу, түсіну және екі тілде де өз ойын еркін түсіндіре білу – жеке әрбір студенттің емес, бүкіл топтың мүшелеріне қатысты міндет. Бұл – студенттің ынтасын, жігерін, тиянақтылығын, жауапкершілігін талап ететін күрделі топтық жұмыс. Мысал ретінде ағылшын тілінде бір тақырыпты дұрыс түсінбеген студентті алсақ, ол келесі дәрісте өткізілетін тақырыпты түсінбегендіктен, бүкіл топтың ары қарай меңгеруіне кедергі туғызуы мүмкін.

4. Студенттің сабаққа үлгерімі төмендеуі. Топтағы үлгерімі жоғары студенттерден қалып қалған студенттердің оқу ынталығы азайып, өз-өзіне сенімсіз сезімін тудыруы мүмкін. Сондықтан оқытушы студенттердің барлық сабақты толық түсініп, үлгерімі төмен оқушыларға қосымша уақыт бөліп, топтың жалпы үлгерімін әрдайым қадағалау керек.

5. Екі не одан да көп шет тілді үйренген адамда «тілдік байланыс» құрылады. У. Вайнрайх пайымдағандай, екі тілдік байланыстың құрылуы нәтижесінде бір тіл екінші тілмен ауысып кетуі ықтимал. Мұндай жайттарда әсіресе екі тілдің бірі әлеуметтік дәрежесі екіншісіне қарағанда едәуір жоғары болады. Ол тіпті интерференцияға, яғни тілдің өлі тілге айналып кетуіне, аралас тілдің пайда болуына мүмкіндік береді (Вайнрайх, 1992: 8).

4. Зерттеу жұмысының нәтижелері мен ұсыныстары

Зерттеу жұмысы барысында бір семестрдің аясында әрбір студент ағылшын мен түрік тілдерінің А1-деңгейінде қамтылған грамматикалық және лексикалық жағынан сәтті түрде меңгеріп шығуын мақсат ретінде көздедік. Тәжірибе барысында түрік пен ағылшын тілдерін фонетикалық, грамматикалық, синтаксистік, морфологиялық немесе сөз құрылымы жағынан көптеген айырмашылықтар байқалынды. Дегенмен, біздің тәжірибеміздің қорытындыларына сүйене отырып, төмендегідей нәтижелерді байқауға болады:

– студенттер А1 деңгейі бойынша қарастырылған грамматикалық тақырыптарды толық игерді;

бір семестрдің аяғында әрбір студент 300-ден астам әр түрлі тематикада берілген зат есім, 100-ге жуық сын есім және 170-ке таман етістікті сәтті түрде меңгеріп шықты;

– студенттің сөздік қорын тез арада жетілдіріп, байыту мақсатында сын есімдер мен етістіктердің синонимдері мен антонимдері берілді;

– сөйлеу дағдылары қостілде де жақсы нәтиже берді. Әр студент екі жүзден астам сұраққа қостілде де еркін жауап беріп, өз ойын еркін жеткізе алады (1-сызба).

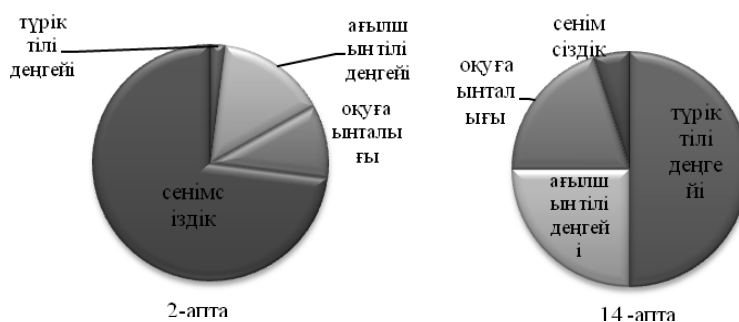
1-сызба. Тәжірибе барысында 1-курс студенттердің сөйлеу қабілеттілігі

Ұсынылған сызбада тәжірибе барысында курс студенттердің сөйлем дағдысын бақылау мақсатында өткізілген қорытынды көрсетілді. Семинар сабағында оқытушы мен студенттердің ағылшын мен түрік тілдерін қолдануын анық көрсету мақсатында әр екі апта сайын талдау жасалынды. Жалпы айтқанда, семестрдің екінші аптасынан соңғы аптасына дейін шолу жасасақ, студенттердің түрік тілінде сөйлеу дағдысы қарқынды түрде жоғарылай басталғанын көруге болады. Осыған орай сабақ кезінде ағылшын тілі қолданылуы төмендеді. Дегенмен бұл ағылшын тілі деңгейінің төмендеуін білдірмейді, керісінше студент бүкіл семестр бойынша түрік тілін жаңадан игеріп, ағылшын тілін жетілдіріп тұрды. Сондықтан сабақтың мақсаты негізгі шығыс тілінің сөйлеу қабілеттілігін арттыру болғандықтан, дәріс кезінде тақырыптың қиындылығына қарай мүмкіндігінше түрік тілінде сөйлеуге тырыстық. Сызбада көрсетілгендей, семестрдің ортасына, яғни Midterm емтихандарына дейін студенттердің түрік тілінде сөйлеу деңгейі оқудың алғашқы апталарына қарағанда үш есе ұлғайды, яғни бірінші курс сту-

денттері алғашқы апталарда әртүрлі тематикада сөз бірліктерін үйреніп, етістікпен танысып, шет тілдің грамматикалық негізімен танысқаннан кейін оның сөйлеу дағдысы да артты. Алты аптадан соң оқудың аяғына дейін сабақ үнемі түрік тілінде өткізілді, әр екі апта сайын 5-7%-ға өсіп тұрды. Ағылшын тілін жетік меңгеру сабақтың мақсатына жатпағандықтан, ол құрал тілі ретінде қызмет атқарып, студенттердің сөз қорын бақылағанда ғана қолданылды. Сонымен қатар, сабақ үдерісінде кейбір грамматикалық аспектілерді, лексикалық бірліктерді, қалыптасқан сөз тіркестерді түсінбеген жағдайда немесе толықтыру мақсатында ағылшын тілімен қатар студенттердің ана тілі де (қазақ тілі/орыс тілі) қолданылғанын ескертеміз. Бұл сызба сабақ кезінде алынған тесттер, семинарлар, қосымша тапсырмалар, өзіндік бақылаулар, өзіндік жұмыстары негізінде құрылды.

Сонымен қатар, тәжірибе нәтижесінде студенттердің оқу үлгерімі жақсарды. 2-сызба көрсетілгендей, тәжірибе барысында 1-курс студенттердің бір семестр бойы оқу үлгерімін салыстырылып, екі есеге көтерілгенін көруге болады.

2-сызба. Тәжірибе барысында 1-курс студенттерінің бір семестр бойы оқу үлгерімі

Дөңгелек диаграмма бір семестрдің екінші аптасы мен он төртінші аптасында өткізілген талдаулар мен қорытындылар салыстырмалы түрде бейнеленген. Сызба негізгі төрт бөлікті қамтиды: студенттердің түрік тілі мен ағылшын тілі деңгейлері, оқуға ынталығы мен сенімсіздігі. Оқудың алғашқы апталарында студенттердің түрік тілі деңгейі жалпылама алғанда 0-3% пайызды қамтыса, оқу аяғында бір дәрежеге көтеріліп, практикалық және грамматикалық жағынан жақсы меңгеруін көрсетеді. Ағылшын тілі деңгейіне келетін болсақ, жоғарыда көрсетілген сызбаға қарағанда, студенттердің деңгейі екі есеге жуық көтерілді. Тіпті, кейбір студент-

тердің (Beginner\Elementary деңгейде болған студенттер) түрік тілінде сөйлеу қабілеттілігі мектеп қабырғасынан оқып жатқан ағылшын тіліне қарағанда әлдеқайда жетік меңгергенін ерекше атап көрсеткіміз келеді. Ал ағылшын тілі деңгейі жоғары студенттер өздерінің сөз қорын әрі қарай жетілдіріп, қайталап тұрды. Тағы көзге түсіп жатқан жайттардың бірі – студенттердің ынталығы мен сенімсізділігі. Жоғары оқу орнына қадам басқан мектеп түлектерінің алдынан жаңа өмір, жаңа орта, жаңа пәндер, жаңа терминдер кездескендіктен, студенттердің өздеріне сенімсізділігі, тандаған мамандыққа сенімсізділігі, өзіне қойған «не үшін оқып жатыр-

мын?», «алға қандай мақсаттарым бар?» деген сұрақтардың пайда болуы мүмкін. Бұл, әсіресе, оқу жылының бастапқы уақытында ашық байқалынады. Сызбада көрсетілгендей түрік тілі мен ағылшын тілін жетілдірген студенттердің ынтасы ұлғайып (14%-дан 25%-ға дейін), сенімсізділігі төмендейді (шамамен 70%-дан 80%-ға дейін). Бұл сызба сабақ кезінде алынған тесттер, семинарлар, қосымша тапсырмалар, өзіндік бақылаулар, өзіндік жұмыстары негізінде құрылды.

Тәжірибеде ұсынылған нәтижелерімен қатар төмендегідей ескертулер көрсеткен жөн:

- топтағы студенттердің ағылшын тілі деңгейі. Қостілді техникасы қолданылған дәрістер ағылшын тілі орташа деңгейде білген студенттерге арналған;

- студенттің екі тілді бір арада игеруге ынталылығы;

- топтың ерекшелігі мен оқытушының лингвистикалық және кәсіби компетенциясы.

– студенттің ағылшын мен түрік тілдерінің белгілі бір дәрежеге жетіп, оны әрі қарай жетілдіруіне болашақта сабақ беретін оқытушылары мен студенттің өзі жауаптылығы.

Қорытынды

Қорыта келгенде, студент негізгі шығыс тілін ғана емес, сонымен қоса ағылшын тілін де жоғары дәрежеде меңгеріп, келесі семестрдегі дәрістерде әрі қарай жетілдіріп оқыса, сөйлеу, жазу, тыңдау, оқу, аудару дағдыларын дұрыс игерсе, болашақта білікті маман болатынына күмәніміз жоқ.

Жасалған тәжірибеміздің қорытындыларына сүйене отырып, болашақта тек «Базалық шығыс тілі» пәнімен қоса, әр мамандықтың кәсіби пәндерінен қостілді техниканы қолдануына, 2-3-4-курс студенттеріне де осындай тәжірибе жасауға болады. Бұл пәннің қолданылған әдебиет тізімін ұлғайтып қана қоймай, шетел ғалымдарының зерттеу жұмыстарын қарастыруға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

Абдыгаппарова С.К. (2001), Роль английского языка в международном и межкультурном общении. 155с Актуальные проблемы лингвистики и методики преподавания иностранных языков. Материалы международной научно-практической конференции. Часть1, КазГУМОиМЯ им. Абылай хана. – Алматы, с. 437.

Вайнрайх У. (1992), Одноязычие и многоязычие. О совместимости генеалогического родства и конвергентного развития // Новое в лингвистике. – М., с. 134.

Верещагин Е.М. (2014), Психологическая и методическая характеристика двуязычия (Билингвизма). Директ-Медиа. – М.-Берлин, 162 с.

Вигель Н.Л. (2014), К вопросу о психолингвистике и нейролингвистике билингвизма и особенностях билингвальной психологии // В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии: сб. ст. по матер. XXXVII междунар. науч.-практ. конф. № 6(37), СибАК. – Новосибирск, 2014.

Жантану атауларының түсіндірме сөздігі (2006), Сөздік-Словарь, Алматы, 384 б.

Майкл Эрард (2012), Феномен полиглотов, Альпина бизнес букс, Москва, с. 211.

Розенцвейг В.Ю. (2001), Языковые контакты: Лингвистическая проблематика, Наука. – Ленинград, с. 80.

Стародубцева В.К. (2014), Современные проблемы науки и образования. №6, ФБГОУ ВПО «Новосибирский Государственный технический университет». – Новосибирск. <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=15617>

Dornic (1978) – Dr. Miriam Shlesinger (2001-2002) Seminar Paper October 2003. Effect of Directionality on Errors in Simultaneous Translation. An Introspective Study.

Grosjean F. (1997), Individual bilingualism // Applied Linguistic Studies in Central Europe.v.1, Veszprem, pp.103-113. https://www.francoisgrosjean.ch/interview_en.html

Karaağaç G. (2011) Bireysel İki Dillilik ve Toplumsal İki Dillilik, Eylül, s.717, s. 222-228,Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi, Ankara.

http://turkoloji.cu.edu.tr/DILBILIM/gk_ikidillilik/gk_ikidillilik.htm

Oruç Ş. (2016), Ana Dili, İkinci Dil, İki Dillilik, Yabancı Dil, The Journal of Academic Social Science Studies, №45, Ankara, s.279-29

Şahin A. (2014), Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi. Kuramlar, yaklaşımlar, etkinlikler. Degem Akademi, Ankara, s. 518.

Scrivener J. (2012), Learning Teaching.The essential Guide to English Language Teaching, 3rd edition, Macmillan Education, Oxford, pp. 414.

Thiagarajan, S. (1999), Teamwork and teamplay: Games and activities for building and training teams, Jossey-Bass, San Francisco, pp. 342.

Wright, A., Betteridge, D., & Buckby, M. (2005), Games for language learning (3rd ed.), Cambridge University Press, New York, 283.

<http://www.government.kz/kz/chelovecheskij-kapital/25726-elbasy-t-ra-aly-yemen-kha-ny-khkhii-sessiyasy-bastaldy.html>

<https://theoryandpractice.ru/posts/15917-bystroe-chtenie-kak-bilingvizm-vliyaet-na-mozg>

References

- Abdygapparova S.K. (2001), Rol' anglijskogo yazyka v mezhdunarodnom i mezhkul'turnom obshchenii. 155c Aktual'nye problemy lingvistiki i metodiki prepodavaniya inostrannyh yazykov. Materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii. CHast'1, KazGUMOiMYA im.Abylay hana, Almaty, s. 437.
- Vajnrajh U. (1992), Odnoyazychie i mnogoyazychie. O sovместимости genealogicheskogo rodstva i konvergentnogo razvitiya.// Novoe v lingvistike, Moskva, s. 134.
- Vereshchagin E.M. (2014), Psihologicheskaya i metodicheskaya harakteristika dvuyazychiya (Bilingvizma). Direkt-Media, M.-Berlin, 162 s.
- Vigel' N. L. (2014), K voprosu o psiholingvistike i nejrolingvistike bilingvizma i osobennostyah bilingval'noj psihologii // V mire nauki i iskusstva: voprosy filologii, iskusstvovedeniya i kul'turologii: sb. st. po mater. XXXVII mezhdunar. nauch.-prakt. konf. № 6(37), SibAK, Novosibirsk, 2014.
- ZHantanu ataularynyň tysindirme sözdiği (2006), Sözdik-Slovar', Almaty, 384 b.
- Majkl EHard (2012), Fenomen poliglotov, Al'pina biznes buks, Moskva, s. 211.
- Rozenvejg V.YU. (2001), Yazykovye kontakty: Lingvisticheskaya problematika, Nauka Leningrad, s. 80.
- Starodubceva V.K. (2014), Sovremennye problemy nauki i obrazovaniya. №6, FBGOU VPO «Novosibirskij Gosudarstvennyj tekhnicheskij universitet», Novosibirsk. <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=15617>
- Dornic (1978) – Dr. Miriam Shlesinger (2001-2002) Seminar Paper October 2003. Effect of Directionality on Errors in Simultaneous Translation. An Introspective Study.
- Grosjean F. (1997), Individual bilingualism // Applied Linguistic Studies in Central Europe. v.1, Veszprem, pp.103-113. https://www.francoisgrosjean.ch/interview_en.html
- Karaağaç G. (2011) Bireysel İki Dillilik ve Toplumsal İki Dillilik, Eylül, s.717, s. 222-228, Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi, Ankara.
- http://turkoloji.cu.edu.tr/DILBILIM/gk_ikidillilik/gk_ikidillilik.htm
- Oruç Ş. (2016), Ana Dili, İkinci Dil, İki Dillilik, Yabancı Dil, The Journal of Academic Social Science Studies, №45, Ankara, s.279-29
- Şahin A. (2014), Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi. Kuramlar, yaklaşımlar, etkinlikler. Degan Akademi, Ankara, s. 518.
- Scrivener J. (2012), Learning Teaching. The essential Guide to English Language Teaching, 3rd edition, Macmillan Education, Oxford, pp. 414.
- Thiagarajan, S. (1999), Teamwork and teamplay: Games and activities for building and training teams, Jossey-Bass, San Francisco, pp. 342.
- Wright, A., Betteridge, D., & Buckby, M. (2005), Games for language learning (3rd ed.), Cambridge University Press, New York, 283.
- <http://www.government.kz/kz/chelovecheskij-kapital/25726-elbasy-t-ra-aly-y-men-kha-ny-khkhii-sessiyasy-bastaldy.html>
- <https://theoryandpractice.ru/posts/15917-bystroe-chenie-kak-bilingvizm-vliyaet-na-mozg>

Нурсеитова Л.Д.

аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: nurseitova.laila3@gmail.com

ЖАПОН ТІЛІ ПӘНІН ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

Қазіргі кезеңде жапон тілін оқытудың алуан түрлі әдіс-тәсілдері бар. Оқушының бойында тілге деген қызығушылығын, құмарлығын, тапқырлығын ояту үшін пайдалы әрі қызықты әдіс-тәсілдерді қолдана білу керек.

Жапон тілін оқыту әдісінің негіздері келесідей болып бөлінеді. Грамматикаға кіріспе, негізгі жаттығулар және практикалық жаттығулар болып табылады. Әрбір жаңа грамматикалық құрылымды үйреткен кезеңде кіріспе, негізгі жаттығулар, практикалық жаттығулар маңызды болып табылады, өйткені жаңа тақырыпты үйретудің негізін құрайды.

Түйін сөздер: әдіс-тәсілдер, грамматикаға кіріспе, практикалық жаттығулар, мотивация, эффективті, коммуникативтік тәсіл.

Nurseitova L.D.

Senior teacher, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: nurseitova.laila3@gmail.com

Effective methods of teaching the japanese language

This article describes the main stages and approaches to teaching Japanese as a foreign language. Japanese language teaching is growing throughout the world. It is important that this growth is not only quantitative but also qualitative in establishing new patterns for Japanese language instruction. Methods of teaching Japanese language are divided into the following types: grammatical introduction, basic and practical exercises. These basic techniques are being used in explaining new material.

Key words: methods, grammatical introduction, practical exercises, motivation, effective, communicative method.

Нурсеитова Л.Д.

ст. преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: nurseitova.laila3@gmail.com

Эффективные методы обучения японского языка

В данной статье рассматриваются основные этапы и методы преподавания японского языка. Методика преподавания в этом деле играет немаловажную роль, так как от этого в значительной мере зависит скорость обучения. Она подразделяется на следующие типы: грамматическое введение, основные и практические упражнения. Данные методы принято считать основополагающими при разъяснении нового грамматического материала, потому как именно из них складывается процесс обучения по каждой из тем.

Ключевые слова: методы, грамматическое введение, практические упражнения, мотивация, эффективный, коммуникативный метод.

Кіріспе

Қазіргі кезеңде көптеген шетел ғалымдары зерттеген жапон тілін оқытудың алуан түрлі әдіс-тәсілдері бар.

Қазіргі заманның даму талабына сай оқытушы «білім бұлағы» емес, «білім бұлағына» жеткізуші, яғни білім алу жетекшісі болуы тиіс. Оқытушының талапқа сай оқушының білім алу белсенділігін арттыру мақсатында жаңа оқыту әдістерін меңгеру қажеттілігі туындап отыр. Оқушының білім алуға деген құштарлығын ояту үшін қазіргі заманда оқытушы көп ізденіп, сабақтың тиімді өтуіне белсенді жұмыс жасауы қажет. Білім сапасы оқушының білімге деген құштарлығымен, қызығушылығына тікелей байланысты.

Оқушының бойында тілге деген қызығушылығын, құмарлығын, тапқырлығын ояту үшін пайдалы әрі қызықты әдіс-тәсілдерді қолдана білу керек.

Негізгі бөлім

Жапон тілін оқытудың әдіс-тәсілдерінің құндылықтары алуан түрлі. Оқу жүйесінің даму заңдылықтарына сәйкес оқыту әдістерінің құндылықтары өзгеріп, жанданып, дамуда.

Осы мақалада шетел ғалымдарына сүйене отырып жапон тілін оқытудың маңызды әдіс-тәсілдерімен таныстырғым келеді.

Оқыту әдісі оқыту амалы, оқыту әдіс-тәсілдері, оқыту техникасы және тағы басқа әдістерден құралады. Бұл әдістердің құрылымы ұқсас болғанымен алуан түрлі ерекшеліктері бар. Мысалы техникалық оқыту әдісінің ерекшелігі практикалық техника әдісі болып табылады. Әдіс-тәсілдердің ерекшелігі оқыту әдісінің анық қыр-сырларын оқытса, амал немесе тәсіл әдісі оқыту әдісінің негізі болып табылатын тілдік және оқыту әдісінің қыр-сырларын оқытады.

Оқушылардың оқуға деген белсенділіктерін жоғарылату үшін көптеген ғалымдар, психологтар зерттеу жұмыстарын жасап, оқыту процесіне қатысты тиімді идеяларды, бағыттарды ұсынған болатын. Американың техникалық ғылым докторы Джон Келлердің (John Keller's ARCS Model of Motivational Design) зерттеу жұмыстары бойынша оқыту әдісінің мотивациясы немесе оқытушының оқуға деген ынтасын тексеру үшін 4 этаптан тұратын мотивация ұсынды: зейін, өзара байланыс, сенім және қанағаттану немесе разылық құндылықтар (Suzuki Katsuaki., 2002: 177-179pp.). Оқушыларды ынталандырудың 4 кезеңін қарастырған: 1) зейін: оқушы-

ның қызығушылығын туғызу, 2) өзара байланыс: оқушыға пайдалы болатын ақпараттармен байланыстыру, 3) сенім: оқушының бойынан істесем қолымнан келеді деген сенім туғызу, 4) қанағаттану немесе разылық: істегенім жақсы болды деп оқушының өз-өзіне деген ризашылығын туғызу. Джон Келлер және Жапонияның көптеген ғалымдары осы 4 мотивацияны шет тілдерді тиімді оқыту процесінде эффективті жолдардың бірі деп қарастырды (Nihongo kyouiku tsuushin 56 go., 2006: 56p.).

Жапон тілін оқыту әдісінде жаңа грамматикалық тақырыпты үйрету кезеңінде 3 негізгі құрылым маңызды орын алады. Жапон тілін оқыту әдісіндегі 3 негізгі құрылым: 1) жаңа грамматикалық тақырыпқа арналған кіріспе, 2) негізгі грамматикалық жаттығулар, 3) практикалық жаттығулар.

Грамматикаға кіріспе әдісі:

– Грамматикалық кіріспенің негізгі мақсаты әртүрлі грамматикалық кіріспе әдістерін түсіндіру;

– Оқушыны жаңа грамматикалық тақырыпқа қатысты ойландырту;

– Оқушыны жаңа грамматикалық тақырыпқа қатысты қызығушылығын, тапқырлығын ояту;

– Оқушының жақсы білетін біліктілігімен байланыстыра отырып, жаңа тақырыппен үйлесімділікті таба білу;

– Дәрісті немесе жаңа грамматикалық сабақты оқушыға оңай түсіндіре білу біліктілігі.

Жаңа грамматикалық тақырыпты түсіндірген кезде қолданылатын кіріспе тәсілдері:

а) тақтаға грамматикалық тақырыпты жазып, мағынасын және қолдану әдісін түсіндіру;

б) грамматикалық құрылымдарды қолданатын жерді және қолданатын жағдайды сілтеп көрсету арқылы үйрету;

в) модельді диалог арқылы грамматикалық құрылымды үйрету;

г) оқытушы оқушымен күнделікті диалог жасай отырып, диалог ішінде грамматикалық құрылымды қолдану;

д) сурет, фото, видео, CD кітаптарды қолдану арқылы үйрету;

е) оқытушы жаңа грамматикалық құрылымды өз іс-әрекеті және оригинал заттарды қолдану арқылы үйрету;

ж) оқытушы оқушыға грамматикалық құрылымның мағынасын және грамматикалық ережелерді болжам жасау арқылы үйрету.

Мысалға алынған жаңа тақырып:

Мысалы: «V ています/ TE IMASU» атты грамматикалық құрылымға кіріспе:

«V ています/ TE IMASU» атты етістікті тақтаға жазу;

«V て/TE» етістіктің «TE» формада екендігін оқушының ана тілін қолданып түсіндіру;

«V ています/ TE IMASU» атты етістік формасының қолдану түрлерін, әдістерін үйрету;

«V ています/ TE IMASU» етістігінің 3 түріне мысал келтіріп, тақтаға жазу;

Оқушыларға тақтаға жазған мысалдарды жапон тілінде дауыстап оқытқызып, мысалдардың мағынасын түсінгендерін ана тілінде сұрау арқылы тексеру.

Әрбір грамматикалық құрылымды үйреткен кезде кіріспе маңызды болып табылады, өйткені грамматикалық құрылымды үйретудің негізін құрайды.

Грамматикалық құрылымды үйретуде кіріспе жұмысының негізгі мақсаты:

Оқушылардың жаңа грамматикалық құрылымға қатысты қызығушылығын туғызу;

Оқушыларға жаңа грамматикалық құрылымды үйреткен кезде, жаңа тақырыпты ойландырту, болжам жасау әдіс-тәсілдерді қолдану;

Жаңа грамматикалық құрылымды қолданатын жерді, жағдайды мысалдар келтіру арқылы түсіндіру;

Ұқсас грамматикалық құрылымдармен байланыстылығын тауып, ерекшелігін, қолдану жағдайын түсіндіру;

Оқушыдан жаңа грамматикалық құрылымның формасын дұрыс түсінгендігін тексеру (Kitamura, Nunooka Tsuiichiro, Hamakawa Yukio., 2012: 19-20pp.).

Грамматикалық жаттығуларды үйретуде негізгі жаттығулардың мақсаты:

Етістіктің немесе жаңа грамматикалық құрылымның дұрыс қолдану құрылысын үйрету;

Жаңа грамматикалық құрылымды нақты қолданатын мысалдар арқылы түсіндіру;

Жалықтыратын немесе зеріктіретін әдіс қолданбау;

Жазу, оқыту, тыңдату, диалог жасау атты 4 шеберлік әдісті қолдану;

Әртүрлі жаттығуларды сатылай, түсіну біліктілігіне қатысты үйрету (Kitamura, Nunooka Tsuiichiro, Hamakawa Yukio., 2012: 23-25 pp.).

Практикалық жаттығулардың негізгі мақсаты:

Жаңа грамматикалық құрылымды шынайы диалогта қолдануға болатындай жаттығулар жасату;

Жаңа грамматикалық құрылым оқушы үшін таныс, болашақта қақтығысатын ортаға, рөліне қатысты етіп қолдану;

Жаңа грамматикалық құрылыс бойынша қолданатын диалогтың бағытын ойластырып жаттығулар жасату;

Практикалық жаттығудың диалогын жасату немесе құрастыруда, оқушыға өз еркімен құрастыра алу мүмкіншілікті, диалогта қолданатын мағлұматтарды таңдау еркіндікті беру;

Аудиториядағы оқушыларды бір-бірімен белсенді түрде диалог жасату (Kitamura, Nunooka Tsuiichiro, Hamakawa Yukio., 2012: 27-29pp.).

Диалогтік оқыту арқылы оқушылардың қызығушылығын арттыру, олардың білім деңгейін көтеру, сөйлеу мәдениетін қалыптастыру.

Жапон тілі пәні бойынша диалог сабақтың мақсаты:

– осы уақытқа дейінгі өзінің диалог сабақтарына көз жүгірткізе алу;

– сөйлеу қабілеті жайында әртүрлі жағынан қарастыра алу;

– сөйлеу қабілетін жетілдіруге арналған сынып іс-әрекеттерінің негізгі пункттерін түсіну;

– сынып іс-әрекеттерін нақты қарастыра алу

Диалог сабағының негізгі бақылау пункттері:

Мұғалімнен гөрі оқушылар көп сөйлейді ме?

Оқушылар өздерінің айтқысы келген ойларын айта алады ма?

Оқушылар айтқысы келгенді қалай айтатынын ойлап, таңдап, сөйлеу жаттығуларын қолдана ала ма?

Оқушылар диалогтық жаттығуларды орындағанда бір-бірі туралы мағлұматтарды толықтыра ма?

Серіктестің реакциясын көре отырып, өзінің сәйкес ойын диалогтық жаттығуда білдіре ала ма?

Жаттығудағы диалогтар мақсатты болып табылады ма?

Жапон тілі бойынша сөйлеу қабілетіне қатысты:

Сөйлеу күші дегеніміз не?

(Сұрақ) Мысалы: «Ана адам жапон тілін жетік біледі» немесе «нашар біледі» деген кезде негізге ала отырып солай айтады?

ACTFL-OPI атты сынақтан көрінетін сөйлеу қабілеті

– ACTFL-OPI (Шетел тілдерін Оқыту Американдық Кеңесі – Ауызша Қабілеттілік Сұхбаты) – осы ауызша қабілеттілік сұхбат арқылы көптеген жапон тілі орталықтарында жапон тілін білетін шетелдіктерден жапон тілінің сөйлеу қабілеттіліктерін тексереді.

Ауызша қабілеттілікті сұхбатқа сүйене отырып есептеу (Kitamura, Nunooka Tsuiichiro, Hamakawa Yukio., 2012: 30-32pp.).

ACTFL-OPI кестесі

レベル Деңгей	初級 N: Novice Бастапқы деңгей	中級 I: Intermediate Орташа деңгей	上級 A: Advanced Жоғары деңгей	超級 S: Superior Ең жоғары деңгей
Басқара алатын мәтін құрылысы	Жай сөздер мен сөйлемдермен сөйлейді	Тәуелсіз әрі біріккен сөйлемдерді қолданып сөйлейді	Қорытындылап, яғни бір тақырыптағы сөйлемдерді жинақтап сөйлейді	Тақырыпты үлкен салаға байланыстыра отырып, жақсы құрастырылған бірнеше ұзын қорытындыларды қолдана отырып сөйлейді
Істей алатын нәрсесі	Жаттаған сөздер мен тұрақты сөз тіркестерді қолданып сөйлейді	Сұрақ қойып не оған жауап бере алу. Күнделікті нәрселерге қатысты сөйлейді	Абстракты нәрселерді түсіндіріп сипаттау. Күнделікті емес нәрселерге қатысты	Қандай болсын тақырып жайында сөйлеу қолынан келеді. Ресми және ресми емес диалогтарды ажырата алады.
Нақты тіл іс-әрекеттерінің мысалы	• Сәлемдеседі • Аты-жөні мен мамандығын айта алады.	• Мейрамда тапсырыс бере алады. • Телефонмен қонақүйге тапсырыс бере алады.	• Өз қаласы жайында жан-жақты түсіндіреді • Сериал не фильм қысқа мазмұнын айтады • Кешіккен себебін түсіндіреді	• Саяси мәселе жайында пікір-таласқа қатысады • Бастықтың пікірін теріске шығарады • Кішкентай баламен ауызекі сөйлеу стилінде сөйлейді

4. Коммуникация қабілеттілігі
 – Грамматикалық қабілеттілік (грамматика, сөздік қор, сөздерді айта алу, әріптер, жазулар)
 – Қоғамдық тіл қабілеттілігі
 – Әңгімелесу қабілеттілігі
 – Стратегия қабілеттілігі
 (Tanoshii yomimono 55. Kazuko Shimada, Saiko Takami, Manabu Kobayashi. Printed in Japan: 2013. 14-18p.)

Рөлдік ойын

Рөлдік ойын дегеніміз белгілі бір жағдайда студент қандай да бір рөлде өз сөздерін қолдану жаттығуы.

Рөлдік ойын сабағының желісі

Грамматика мен сөз қорын түсіндіру. Содан соң, соны қолданып, рөлдік ойын ойнату.

Алдымен рөлдік ойын ойнатыңыз. Сосын, грамматика мен сөз қорын түсіндіру.

Рөлдік ойын сабағының желісі (орташа деңгей)

Тәжірибе мен оқығанды еске түсіру. Оқу пункті болатын жер мен жағдайға қатысты осыған дейін тәжірибе алған мағлұматы мен қолданған тұрақты сөз тіркестерін еске түсіру

Рөлдік ойын

Алдымен өз күшімен рөлдік ойынды жасап көру

Қолыңыздан келетін және келмейтін нәрселерді түсіну

Жауап қайтару жаттығулары

Қате қолданысты түзету

(Жапон тілінен есту қабілетін дамыту. Жоғарғы деңгей. Курошио баспасы. Жапония: 2011. – 28 б.)

Іс-әрекет мақсаты (оқыту мақсаты)

– Сабақты орындау
 – Грамматикалық қабілеттілік (тұрақты сөз тіркестері, нақтылығы, тіл еркіндігі)

– Әңгіме қабілеттілігі
 – Қоғамдық тіл қабілеттілігі
 – Стратегия қабілеттілігі
 Бағалау тәсілі

– Хабарлама жасау тәсілі
 (Minnano Nihongo Shyokyu 1 Kaite Oboeru Bunkeirensyuchyou. Hirai Etsuko, Miwa Sachiko. Kabushikigaishya Surienettowaku Printed in Japan: 2001. 58-61pp.)

Оқу сабағының әдістері

– оқудың стратегиясының түрі мен әрқайсысының мазмұнын түсіну

– оқу сабағының жүруін ойлап, әр кезеңде неге көңіл аударған жөн, соны түсіну.

– өзің ана тілінде нені қалайша оқисың соны қайталау, жапон тілін оқуда пайдалануға болады.

1. «Оқу» процесі

3 моделі: «оқу» процесінде (1) төменнен жоғарыға қарай моделі (2) жоғарыдан төменге моделі, (3) өзара айырбас моделі деген 3 модель бар.

«Оқу» схемасы

«Оқу» процесі туралы тағы бір маңызды пункт туралы ойланайық. Жоғарыдан төменге моделі не өзара айырбас моделі оқыған адам мәтін мазмұнын жорамал, болжам жасау өте маңызды жұмыс жасайды.

«Оқу» стратегиясы

Күнделікті өмірде шығарма оқыған кезде «схема» пайдаланып, жоғарыдан төменге моделі оқу әдісін көп жасап, төменнен жоғарыға оқу әдісін көп жасап, екеуін де пайдаланады. Бұл шараны стратегия деп атайды. «Оқу» кезінде пайдаланылатын маңызды стратегияны реттестірейік.

Жапон тілінің шығармасын оқыған кезде осындай, күнделікті өмірде табиғи түрде пайдаланылатын түрлі стратегияны дұрыс пайдаланса, оқу қабілетін дамыта алады. Оқушы жапон тілі сабағында шығарманы оқыған кезде де осы стратегияны пайдаланатындай болу үшін жаттығу жасатқызу маңызды.

4. «Оқу» сабағының жоспары

Күнделікті өмірде «оқу» десең, соны таңдап, оқисың ба жоқ па дегенді шешуден басталып, оқу мақсаты болып, оқығаннан кейінгі әрекет бар. Сабақта да бірдей ойлап, оқушы «оқығым келеді» деген сезім болатындай тәсіл жасап, оқыған соң шығарманы жүзеге асыратындай әдісті ойлайық. Сабақ барысы жұмыс барысы, жұмыстан кейінгісі (даму әрекеті) деген 3 кезең болады деп есептелінеді. (Бэйсик катджи бук.1 том. Чиеко Кано, Юри Шимизу, Хироко Такэнака, Эрико Иши. Кабушикигайшя Бонджиншя. Жапония: 2004. 22-25 бб.)

Алдын ала жұмыс	Жұмыс барысы	Жұмыстан кейінгісі
– мотивация – тақырып не жағдайға қатысы бар схеманың активациясы – жорамал, болжам – оқудың мақсатын нақтылау (стратегияны саналы ететін тапсырма)	– мақсатқа сай оқу әдісін жасау – жорамал, болжам, гипотезаны растау, дұрыстау – (сөз білімін пайдаланып) мағынасы мен формасын салыстыру – маңызды пунктті жинау – маңызды мәліметті іздеу	– оқыған мазмұнға қатысы бар әсер (әсерін айту, мазмұнды басқа адамға жеткізу, мәліметті пайдалану) – сөзді оқу (лексика, грамматиканы бекіту үшін әрекет)

5. Жұмыс барысының белсенділік формасы

– жеке адам – жұп – группа

6. Оқушының деңгейіне сай оқу әрекеті

(1)Түсу – бастапқы деңгей: оқу (сөйлем мысал, лексиканы бекіту ретінде) көп деңгей.

Лексиканы көбейту әдісі – лексиканы есте қалуы оңай әрекет маңызды.

– (сөздік мағынасы – жеке эпизод)

Танымайтын сөзді болжау әдеті не жоғарыдан төменге оқу жаттығуын енгізу.

– (2) ортаңғы деңгей соңы: контекстен болжау қабілетін жұмыс жасатқызу арқылы лексиканы көбейтетіндей ететін деңгей.

– (тез оқу, көп оқу, сыни оқу)

– JF жапон тілін оқыту стандартынан көрген оқу қабілеті

Сөйлеу қабілеті де бар жапон **тілінің игеру деңгейін** 6 деңгейге (A1, A2, B1, B2, C1, C2) бөлу негізінде «JF жапон тілін оқыту стандарты» бар. JF жапон тілін оқыту стандартында әр деңгейде істей алатын айқын сөз белсенділігінің мысалы «– істей алу» деген формада көрсетіледі.

Онда «оқу» әрекетінде «хат не хабарламаны оқу» әрекеті, «маңызды мәліметті табу» әрекеті, «мәлімет не маңызды пунктті оқу» әрекеті, «түсіндірмені оқу» әрекеті сияқты түрлі типтің сөз белсенділігі бар болуы көрсетіледі.

Оқу қабілеті келесідей сипатталады (Kitamura, Nunooka Tsuiichiro, Hamakawa Yukio., 2012: 45-50 pp)

	Оқитын нәрсе
A1	Мысалы, хабарландыру не постер, каталогтағы жақсы білетін есім, сөз, қарапайым сөйлемді түсіне алу.
A2	Өте қысқа оңай мәтінді түсіне алу. Жарнама не мазмұн шолуының брошюрасы, меню, бағдарлама сияқтылардың ішінен күнделікті қарапайым айқын болжамы бар мәліметті алу. Оңай әрі қысқа жеке хатты түсіне алу.
B1	Өте жақсы пайдалана алатын күнделікті сөз не өзінің жұмыстағы қарым-қатынастағы сөзде жазылған мәтінді түсіне алу. Болған нәрсені, сезімді, қалауынды айта алатындай жеке хабарламаны түсіне алу.
B2	Автордың позициясы не көзқарасы шығатын заманауи мәселе туралы мақала не хабарламаны оқи алу. Заманауи әдебиеттің прозасын оқи алу.
C1	Ұзақ күрделі фактіге сүйенетін мәтін не әдеби мәтінді, әдеби стильдің айырмашылығын ұғына отырып, түсіну. Өзіңе қатысы бар нәрседен бөлек саладағы кәсіби мақаланы да, ұзақ техникалық түсіндірмені де түсіне алу.
C2	Абстрактілі, құрылымдық лингвистикалық күрделі, мысалы анықтамалық пен кәсіби мақала, әдеби шығарма мәтіндері сияқты, шынайы формада жазылған сөзді оңай оқи алу.

Қорытынды

Жапон тілін оқыту үдерісінде әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің шығыстану факультетінің оқытушылары жоғарыда айтылған 3 негізгі құрылымдарды (1 жаңа грамматикалық тақырыпқа арналған кіріспе, 2 негізгі грамматикалық жаттығулар, 3)

практикалық жаттығулар) оқыту шеберліктерінде кеңінен пайдалануда. Жапон тілін оқыту кезінде Урава қаласында орналасқан Халықаралық жапон тілі Институтынан жинаған тәжірибелерімізге сүйене отырып, осы жоғарыда айтылып кеткен әдіс-тәсілдерді өз оқыту методикаларымызда кеңінен пайдаланамыз, бұл әдістер бізге негізгі арқау болып табылады.

Әдебиеттер

Бэйсик катджи бук.1 том. Чиеко Кано, Юри Шимизу, Хироко Такэнака, Эрико Иши. Кабушикигайшя Бонджиншя. – Жапония, 2004. 22-25 бб.

Жапон тілін оқыту методикасы, техникасы. – Жапония, 2006. – 56 б.

Жалпыға ортақ жапон тілі, бірінші деңгей. Жаттығулар. Хирай Эцуко, Мива Сочико. – Жапония, 2001. 58-61бб.

Жапон тілінен есту қабілетін дамыту. Жоғарғы деңгей. Курошио баспасы. – Жапония, 2011. – 28 б.

Оқу әдістемелік материалдар құрастыру, Сузуки Кацуаки. – Жапония, 2012. 177-179 бб.

Таношии емимон 55. Казуко Шимада, Сайко Таками, Манабу Кобаяши. – Жапония, 2013. 14-18 бб.

Урава орталығында (Жапония) біліктілікті арттыру Институтының 2012 ж. жинағы, Китамура, Нуноока Цуйчиро, Хамакава Юкио. – Жапония, 2012. 19-20 бб.

Урава орталығында (Жапония) біліктілікті арттыру Институтының 2012 ж. жинағы, Китамура, Нуноока Цуйчиро, Хамакава Юкио. – Жапония, 2012. 23-25 бб.

Урава орталығында (Жапония) біліктілікті арттыру Институтының 2012 ж. жинағы, Китамура, Нуноока Цуйчиро, Хамакава Юкио. – Жапония, 2012. 27-29 бб.

Урава орталығында (Жапония) біліктілікті арттыру Институтының 2012 ж. жинағы, Китамура, Нуноока Цуйчиро, Хамакава Юкио. – Жапония, 2012. 30-32 бб.

Урава орталығында (Жапония) біліктілікті арттыру Институтының 2012 ж. жинағы, Китамура, Нуноока Цуйчиро, Хамакава Юкио. – Жапония, 2012. 45-55 бб.

References

Basik kanji book Vol 1. Chieko Kano, Yuri Shimizu, Hiroko Takenaka Eriko Ishii. Kabushikigaishya Bonjinsha CO., LTD Printed in Japan: 2004. 22-25pp.

Kaigainihongo kyoushi Chyoutikenshyu 2012 nendo Kitamura, Nunooka Tsuiichiro, Hamakawa Yukio Printed in Japan: 2012. 19-20 p.

Kaigainihongo kyoushi Chyoutikenshyu 2012 nendo Kitamura, Nunooka Tsuiichiro, Hamakawa Yukio. Printed in Japan: 2012. 23-25 p..

Kaigainihongo kyoushi Chyoutikenshyu 2012 nendo Kitamura, Nunooka Tsuiichiro, Hamakawa Yukio. Printed in Japan: 2012. 27-29 p.

Kaigainihongo kyoushi Chyoutikenshyu 2012 nendo Kitamura, Nunooka Tsuiichiro, Hamakawa Yukio. Printed in Japan: 2012. 30-32 p.

Kaigainihongo kyoushi Chyoutikenshyu 2012 nendo, Kaiwa Jyugyo no hinto. Kitamura, Nunooka Tsuiichiro, Hamakawa Yukio. Printed in Japan: 2012. 45-55 pp.

Kyozaisekkei manyuuru dokugaku o shiensurutameni, Suzuki Katsuki:2002. 177-179 pp.

Minnano Nihongo Shyokyu 1 Kaite Oboeru Bunkeirensyuchyou. Hirai Etsuko, Miwa Sachiko.

Kabushikigaishya Surienettowaku Printed in Japan: 2001. 58-61pp.

Nihongo kyoutiku tsushin 56 go □2006/09□□jyugyo hinto□yaruki o hikidasu jyugyouno tekuniku. – Printed in Japan: 2006.– 56p.

Speaking Skills Learned through Listening Japanese “Live” Upper Intermediate and Advanced Level. Kuroshio shyuppan, Printed in Japan: 2011. -28p.

Tanoshii yomimono 55. Kazuko Shimada, Saiko Takami, Manabu Kobayashi. Printed in Japan: 2013. 14-18p.

Ауелбекова Ш.Е.

PhD., қауым. проф., Сулейман Демирел атындағы Университеті,
Қазақстан, Қаскелең қ., e-mail. auyelbekova.shynar@mail.ru

ТІЛ ҮЙРЕНУДЕ АНА ТІЛІНДЕГІ ОБРАЗДЫ, БЕЙНЕЛІ СӨЗ ҚОЛДАНЫСТАРЫНАН ПАЙДАЛАНУ

Мақаламызда түрік тілін үйренуде түрік тіліндегі сөз тіркестерінің қазақша сөз тіркестеріне ұқсас немесе ортақ баламаларын анықтап, оларды салыстыра отырып пайдалануды ұсынамыз. Бұл әдіс тіл үйренушінің жаңа тілдік материалдарын есте сақтауын жеңілдетеді және тілдің сөз байлығын меңгеруді жылдамдатады. Себебі тіл үйренуде жаттауға қарағанда, сол тілдегі сөздерді түсініп, есте сақтау өте маңызды. Тілдегі образды, бейнелі сөз тіркестерін үйрену сол тілді жоғары деңгейде меңгеруге, күрделі мәтіндерді түсінуге, ойын нақты, шебер және көркем түрде жеткізуге дағдыландырады.

Мақаламызда түрік және қазақ тілінде қолданылған «қол» сөзіне байланысты ортақ және ұқсас сөз тіркестерін салыстырып, баламаларын анықтадық. Тіл үйретуде аталған тілдік материалдарды қолданудың тиімді жолдарын көрсетіп, нақты тәжірибемізбен бөлістік. Жұмыс – түрік, қазақ және ағылшын тілдерінің ортақ және ұқсас тілдік материалдарынан тұратындықтан, аударма мәселесінде де көмекші құрал болары сөзсіз.

Түйін сөздер: қазақ тілі, түрік тілі, ағылшын тілі, тұрақты тіркес, қол.

Auyelbekova Sh.E.

PhD., assos. Prof., Suleyman Demirel University,
Kazakhstan, Kaskelen, e-mail: auyelbekova.shynar@mail.ru

Learning languages by using idioms in mother tongue

In this article, we present Kazakh equivalents of Turkish idioms and propose to use them comparatively. This method facilitates the memorization of new material and accelerates learning of vocabulary because learning by understanding is more effective than plain memorization. Learning figurative idioms in a language enables us to master it and trains us to understand complex texts, and clearly communicate thoughts and ideas.

In the article, we compared similar Turkish and Kazakh idioms containing the word “hand” and found their equivalents. We illustrated the effectiveness of the method of using idioms and shared the observations. The work can also be a reference for translation as it contains similar linguistic materials of Kazakh, Turkish and English languages.

Key words: Kazakh language, Turkish language, English language, idioms, hand.

Ауелбекова Ш.Е.

PhD., ассос. профессор, Университет им. Сулеймана Демиреля,
Казахстан, г. Каскелен, e-mail: auyelbekova.shynar@mail.ru

Методы использования идиом родного языка в изучении иностранных языков

В данной статье мы рекомендуем использовать турецкие словосочетания, сравнивая и определяя их эквиваленты в казахском языке. Этот метод позволяет учащимся запомнить новый языковой материал и ускорить изучение словарного запаса. Очень важно понимать и запоминать слова на изучаемом языке. Изучение образной речи и фраз помогает овладеть языком на высоком уровне, понимать сложные тексты и выражать мысль в ясной и художественной форме.

В нашей статье мы сравнили сходные идиомы, относящиеся к слову «рука», которые используются в турецком и казахском языках, и нашли эквиваленты. Мы продемонстрировали лучшие

способы использования этих языковых материалов в преподавании языка и поделились своим опытом. Данная работа является полезным инструментом перевода, так как включает в себя схожие языковые материалы турецкого, казахского и английского языков.

Ключевые слова: казахский язык, турецкий язык, английский язык, постоянное определение, рука.

Кіріспе

Тіл үйрену – арнайы уақыт бөліп, үздіксіз еңбек етумен, тиімді әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, көмекші құралдардың ұтымды ұйымдастырылуымен алынатын асу. Тіл үйрену барысында белгілі уақыт бөліне отырып, осы мақсат жолында төзімді еңбек ету қандай маңызды болса, тиімді әдіс-тәсілдерді таңдау, дәл сондай дәрежеде мән-мағынаға ие. Оңтайлы таңдалып қолданылған әдіс-тәсіл тіл үйренуде табысқа жетуді жеңілдетеді, әрі жылдамдатады. Қазіргі кезде тіл үйренуде жүгінілетін көптеген жолдар бар, солардың бірі – ана тіліндегі немесе жақсы білетін қандай да бір тілдің материалдарын жаңа тіл үйрену үшін пайдалану. Барлық тілдердің қолданылу логикасы ұқсас және ортақ. Қай халықтың болмасын, географиясы, мәдениеті, әдебиеті, тарихы, өнері бір сөзбен айтқанда ұлттық құндылықтары ғасырлардан өте келе оның тілінде көрініс табады. Образды, бейнелі сөз тіркестері халықтың мәдени тұрмыс-тіршілігімен тікелей байланысты. Тілдердің сөз тіркестеріндегі ортақ және ұқсас құбылыстардан пайдалану арқылы тіл үйренуді жылдамдатуға болады. Кез-келген тілдегі тілдік материалдарды дұрыс таңдай білу үйреніліп жатқан тілдің сөз байлығын меңгеруді жеңілдетуге көмектеседі.

Тұрақты сөз тіркестері, тілдегі образды, бейнелі сөз қолданыстары – барлық тілдерге тән құбылыс. Тұрақты тіркестер сол тілді меңгерген адамдардың құлағына үйреншікті болып кеткен екі немесе одан да көп сөздерден құралып, қалып түрінде үнемі бірге қолданылатын сөздерден жасалады. Образды, бейнелі сөз тіркестері қай тілдің болса да, сөз байлығының көлемді бөлігін құрайды. Тіл үйренуші сол тілдің тұрақты сөз тіркестерін меңгермесе, ол тілді шебер қолданушы болып саналмайды.

Тұрақты тіркестер тілдің ортақ тілдік және мәдени мұрасы болу сипатына байланысты, тіл үйренуде ерекше мән беріліп, үйрету немесе үйрену материалдарының ішінде қомақты орын алуы керек. Қай тілде де болсын, тұрақты тіркестерді күнделікті ауызекі сөйлеуде қолданады, себебі олар ойды қысқа және нақты, әсерлі, әсем жеткізуге мүмкіндік береді.

Эксперимент

Тіл үйретуде образды, бейнелі сөз тіркестер салыстыра пайдаланудың тиімді жақтары көп. Оларды пайдаланғанда құрамындағы жеке сөздерді емес, олардың мағыналарына мән берілуі керек. Сөздерді жеке-жеке үйренуге қарағанда, сөз тіркестерін немесе сөйлем ішінде қолданылуын үйренудің маңызы зор. Егер сөздің мағынасы білінбесе, оны есте сақтау да қиынға соғады. Көп жағдайда тұрақты тіркестердің ауыспалы мағынада қолданылуы тіл үйренушілерге қиындық туғызады. Сондықтан да ауыспалы қосымша мағыналарының ұғынылуы қажет. Оларды дұрыс түсіну үшін құрамындағы сөздер және олардың мағыналық байланыстары анықталу керек. Осындай қиыншылықтарды ана тілінде мағынасы жақсы білінетін, қолдана алатын сөз тіркестерін жаңа тілді үйренгенде пайдалана отырып жеңуге болады. Бұл әдіс тіл үйренушіге жаңа тілдегі бейнелі, образды сөз қолданыстарын жақсы түсінуге, тез есте сақтауға және контексте қолдана алуға мүмкіндік береді. Тұрақты тіркестерді үйренген адам ол тілді жақсы түсінеді, ойын нақты, ашық және шебер жеткізе алады. Сол тілде сөйлеген адамдармен жақсы қарым-қатынас құра алады. Тұрақты тіркестерді терең үйренбеген адам, үйренген тілін түсінуде қиналғаны секілді, ойын жеткізуде де шеберлікке жете алмайды. Мысалы: ағылшын тілінде «қол» сөзімен байланысты айтылатын «*To bite the hand that feeds you*» қазақша сөзбе-сөз аударсақ «*асырағанның қолын тістеу*» деген мағынаға келеді. Бұл тұрақты сөз тіркесі, дәл баламасы болмаса да, ұлы Абайдың «*күшік асырап, ит еттім ол балтырымды қанатты*» деген өлең жолдарын еске түсіреді. «*Балтырымды қанатты*» деген бейнелі сөз астарында «иттің тістеп қанатқанына» меңзеліп тұрған жоқ па? Асырап бағып, пана болған адамға деген опасыздық «бір жерін тістеу» арқылы зиян шектіруі бейнелі сөз тіркесімен беріліп тұр. Тілдегі осындай образды, бейнелі сөз қолданыстарындағы ұқсас немесе ортақ тұстарын салыстыру арқылы үйренуші тілдегі сөз қолданыстарын еске сақтауды жеңілдетуге болады. Мақаламызда «қол» тірек сөз арқылы жасалған түрік-қазақ және ағылшын тілдерін-

де ұқсас және ортақ мағынада қолданылатын сөз тіркестерін алып қарастырамыз. Мысалы: Түрікше «*el değiştirdi*», қазақша «*қолдан қолға өтті*», ағылшынша «*change hands*» бір заттың қолдануы немесе иесі болу жағдайының ауысуы мағынасында қолданылатын сөз тіркесі. Аталған тілдерде кездесетін осы үш сөз тіркесінің де мағыналық қолданысы ұқсас және сөз тіркестеріндегі сөз құрамы да «қол» сөзімен «ауысу» мағынасын беретін сөздерден жасалған. Сөз тіркестерінің сөздік құрамы да беретін мағынасы да ортақ. Қазақ тілінде «қолдан қолға өтті» деген тіркесті білетін тіл үйренуші, үйренген тіліндегі осы мағынада қолданылатын сөз тіркесін есте сақтауы оңай болады, әрі «қол» сөзі есте сақтауына түрткі болатын элемент қызметін атқарады. Ағылшынша «*try your hand at something*» бір нәрсені жасай алатынын сынап көру мағынасында «*қолыңды сынап көр*» сөз тіркесінің баламасы қазақ тілінде қолданылады. «*Бағыңды/күшіңді сынап көр*» варианттарының «*қолыңды сынап көр*» түрінде қолданылатын тұрақты сөз тіркесі көбінесе мағынасы біраз тарайып, шанс, аяқ астынан келетін жерлерде, мысалы құмар ойындарында қолданылады. Ағылшынша «*give a hand /lend a hand*» жәрдем беріп жібер мағынасында қолданылатын сөз тіркесінің қазақша «*қол ұшын беру*» деген баламасы бар. Ағылшынша «*wash your hands*» сөз тіркесіне, түрікше «*el çekmek*», қазақша «*қол ұзу*» сөз тіркестері балама бола алады. Ағылшынша «*have (got) your hands*» басқа іспен айналысып, қолы босамау мағынасында қолданылған сөз тіркесінің қазақша баламасы «қолы тимеу». Ағылшынша «*hands are tied*», түрікше «*eli bağlı*», қазақша «*қолы байлаулы*» мүмкіндігі шектеулі мағынасында қолданылатын сөз тіркестері. Ағылшынша «*Know like the back of your hand*», түрікше «*avucum gibi bilirim*», қазақша «*бес саусақтай/алақанымдағыдай білемін*» деген өте жақсы білетіндігін білдіретін ортақ мағынада қолданылған сөз тіркестері. Ағылшынша «*In good hands*» тұрақты тіркесі, түрікше «*güvenli eller*», қазақша «*сенімді қол*» түрінде ортақ мағына білдіретін сөз тіркестері. Ағылшынша «*get out of hand*», түрікше «*elden gitti*» бұл сөз тіркесінің де қазақшада қолданылуы «*қолдан шықты*» сөз тіркестері мүмкіндіктердің жоғалуы мағынасында қолданылады. Мысалдарды жалғастыра беруге болады. Қысқаша айтар болсақ, тілдегі ұқсас және ортақтықтар тіл үйренудің қызықты болуына және есте тез сақталуына мүмкіндік беретін құнды тілдік материалдар болып табылады.

Түрік және қазақ тіліндегі тұрақты тіркестерді салыстыра отырып үйретуде мынандай мәселелерге көңіл аудару керек. Тұрақты тіркесті қалыптастырған тірек сөздерге жақын мағынадағы синоним сөздер бірінің орнына бірі қолданылуы мүмкін. «*Қол*» сөзімен байланысты жасалған сөз тіркестерінде «*қол*» орнына кей жағдайда «*алақан*, «*бармақ*» сөздері бірінің орнына бірі қолданылған. Мысалы: Қазақшада «*қолында ойнату*» айтқанын, дегенін істету мағынасындағы түрікшедегі «*parmağında oynatmak*» (бармағында ойнату) түрінде кездеседі. Түрікше «*el üstünde tutmak*» (қол үстінде ұстау) қадірлеп, аялап ұстау мағынасын білдіретін сөз тіркесінің қазақша баламасы – «*алақанына салу*».

Кейбір сөз тіркестерінің сөз құрамы бірдей болса да, мағыналық жақтан бір-бірінің баламасы бола алмайды. Олар әртүрлі ауыспалы мағынада қолданылатындықтан тіл үйренуші бұларды қолданғанда шатастырып алмау үшін нақты мағыналары түсіндірілуі керек. Мысалы, түрікшеде «*kol kanat olmak (birine)*» (қол қанат болу) мағынасы біреуді қанатының астына алу, қолдау, қорғау мағынасында қолданылады. «*Çok yetenekli çocuk bu çocuşa kol kanat olmalı*» (Өте талантты бала, бұл балаға қолдау көрсетіп көмектесу керек). Қазақ тілінде «*қол қанат болу*» (Баласы өсті, қазір өзіне *қол қанат* болып отыр) «қолғанат» көмекші, «қолдың қанаты» деген екі сөзден жасалып, біріккен сөзге айналған, ата-анасына көмекші болу мағынасында қолданылады, яғни қолы – қанаты болу.

«*Kolı kanadı kırılmak*» сөз тіркесінің түрікшеде мағына шегі ұлғайған, жақыны және сонымен қатар материалдық жағдайын жоғалтуына байланысты мүмкіндігінің азаюына байланысты шарасыз жағдайға түсу деген мағыналары бар. Қазақ тіліндегі «*қанаты қайырылу*» бейнелі сөз тіркесі тек жақын адамынан айырылғанды білдіру үшін қолданылады.

Түрікшеде ұялғанына қарамастан сұрау мағынасында қолданылатын «*eli yüzünü basmak*» сөз тіркесіндегі «қол» сөзі қазақшада түсіп қалған «*бетін басу*» түрінде қолданылады. Мысалы: «*el altında olmak*» керек болып қалғанда қол жететін жерде дайын тұрсын деген мағынада қолданылатын сөз тіркесі қазақшада «*қол астында болу*» біреудің билігінде, тәуелді болу мағынасында қолданылады. Түрікше «*eli genişlemek*» (қолы кеңею) қолға ақша түсіп, материалдық мүмкіндігі жақсару мағынасында қолданылады, қазақшада «*қолы ұзару*» келін түсіріп, үй тіршілігіне көмекші келді мағынасында қолданылады. Туыстас

тілдер арасында ұқсас және ортақ тілдік материалдарды салыстырғанда олардың ерекшеліктері де анықталып, түсіндірілуі керек. Бұл сөз тіркестерінің мағыналарының нақты білінуіне және баламаларының шатастырылмауына көмектеседі. Мысалы: Түрік тілінде «*el altında*» сөзбе-сөз аударғанда «қол астында», «жақын, қол жететін жерде тұрсын» мағынасын білсе, қазақшада қолданылатын «қол астында» сөз тіркесімен сөздік құрамы бірдей болғанымен, мағыналық жағынан өзгеше «*біреудің билігі астында*» мағынасында қолданылады. Түрікшеде біреудің билігі астында болу мағынасында қолданылатын «*avucunun içine almak*», сөзбе-сөз аударғанда «алақанының ішіне алу» деген сөз тіркесі бар. Қазақ тілінде кішкентай де-

ген мағынаны «бармақтай» деп бейнелейтін болсақ, түрікшеде «*avucunun içi kadar*» сөзбе-сөз аударғанда «алақанының ішіндей» деген бейнелі тіркес қолданылады. Сонымен қатар, «*Parmak kadar (çocuk)*» сөзбе-сөз аудармасы *бармақтай бала*» деген бейнелі сөзде кішкентай бала мағынасында қолданылатын сөз тіркесі де бар. Бұл мысалдардан түрік және қазақ тілдерінде тұрақты сөз тіркестерін жасайтын «қол» тірек сөзінің орнына «бармақ», «алақан» сөздері арқылы да жасалуы мүмкін екен.

Нәтиже мен талқы

«Қол» сөзімен байланысты тарапымыздан анықталған түрікше-қазақша ұқсас және ортақ тұрақты сөз тіркестеріне мысалдар:

<i>Түрік тілінде сөз тіркестері және мағынасы</i>	<i>Қазақ тіліндегі баламасы, мысалдар</i>
ele avuca sığmamak (сөз тыңдамау, айтқанға көнбеу, бір орында тұра алмау)	қолды-аяққа тұрмау «Өте тынымсыз, қолды-аяққа тұрмайтын бала екен».
el emeği (қолдан жасалған нәрсе)	қол еңбегі «Сарылып жасаған қол еңбегінің қадірінің білінуін қалайды»
el çekmek (бұрын істеп жүрген жұмысын істемейтін болу)	қол ұзу «Ол жұмыстан қол үзіп кеткелі көп уақыт болды»
el etmek (қолымен «кел» деп ишара жасау)	қол бұлау «Алыстан қол бұлдады».
el atmak (бір іске кірісу)	қол сыбау «Жастардың қол сыбап кіріскенін көріп риза болды»
el üstünde tutmak (қадірлеп ұстау)	алақанына салу «Оны кішкентайынан алақанына салып өсірген еді»
el yüzü kiri (өткінші)	аузына жетпеу «Табысы аз, тапқаны аузына жетпейді»
elde avuçta bir şey kalmamak (ешнәрсе қалмау, таусылу)	қолда қалмау «Бір нұсқасы да қолымызда қалмапты»
elde etmek (бір нәрсеге ие болу)	қол жеткізу «Соңында ойлағанымызға қол жеткіздік»
Eli ayağı tutmak (күші, қуаты бар)	қолы-аяғы бар «Қол-аяғы бар ғой өзі істесін»
elde olmak (өзінде бар болу)	қолда бар «Қолда бардың қадірі жоқ»
elde olmamak (бір нәрсе істеуге мүмкіндігі болмау)	қолда болмау «Қолда болмаған соң, осы да әркімге бір жалынасың»
elde tutmak (бір нәрсені өзінің жанында ұстау)	қолда ұстау «Үй жануарларын өсіру малдарды қолда ұстау ережесіне сай болу керек»
elden çıkarmak (мүмкіндігі жоқ болу)	қолдан кету «Бір қолдан кеткен нәрсенің қайтып оралуы қиын-ақ»
elden ele dolaşmak (бір нәрсенің біреуден біреуге ауысуы)	қолдан-қолға өту «Ол жер қолдан-қолға өтіп кеткен екен»

elden gitti (мүмкіндіктің жоғалуы)	қолдан кетті «Мүмкіндік қолдан кеткелі қашан»
ele almak (бір нәрсені істеуге кірісу)	қолға алу
ele geçirmek (басқаға тән болған нәрсеге ие болу)	қолға түсіру «Қыранды қолға түсірудің бірнеше тәсілі бар»
eli açık (жомарт)	қолы ашық
eli ağır (бір істі жақсы істей алмаған немесе ұрғанда қатты тиетін)	қолы қатты «Медбикенің қолы қатты екен»
eli ağzına yetmemek (табысы аз, тұрмысы жұтан)	Қолы аузына жетпеу «Табысы мардымсыз, қолы аузына жетпей отыр»
eli ayağı bağı (мүмкіндігі шектеулі болу)	қол-аяғы байлаулы «Сол жағдайдан кейін қол-аяғы байлаулы отырып қалды»
eli ayağı buz kesilmek (күтпеген хабар алғаннан болатын психологиялық жағдайды бейнелеу)	қолы-аяғы мұздай болу «Хабарды естігенде қол-аяғы мұздай болып кетті»
eli ayağı dolaşmak (күтпеген жағдайға көрсететін адамдағы өзгеріс)	қолы-аяғы қалтырау/дірілдеу «Қорқыныштан қол-аяғы қалтырап кетті»
eli ayağı düzgün (Орташа әдеміше келген)	қолы-аяғы балғадай. «Қол-аяғы балғадай қызы отырған жоқ па?»
eli ayağı tutmak (күш, қуаты бар)	қол-аяғы бар «Қол-аяғы бар өзі әкелсін»
eli bol (жомарт)	қолы мол «Қолы мол екен, барлығын бір-ақ бере салды»
eli boş dönmek (ешнәрсе ала алмау қайту)	қолы бос қайту «Сониша жерден барғанына қарамастан, қолы бос қайтты»
eli boş olmak (айналысқан белгілі бір ісі болмау)	қолы бос болу «Осы кезде қолы бос жүрген»
El kaldırmak (өзінен үлкенді ұруға батылы жетіп, сес көрсету)	қол көтеру «Өзінен үлкенге қол көтеруге дәті қалай барды десеңші»
eli eline çabuk (бір істі жылдам істейтін)	қолы жылдам «Оның қолы жылдам, тапсырылған істі тез бітіреді»
eli genişlemek (ақша келу арқылы жағдайы түзелу)	қолы ұзару «Келін түсіріп, қолы ұзарып қалғалы көп болған»
eli hafif (бір істі жақсы істей алу)	қолы жеңіл «Оның қолы жеңіл, ісі оңалып кетеді»
eli kolu bağı kalmak (мүмкіндігі шеттелу)	қол-аяғы байлаулы «Өзін қол-аяғы байлаулы сезінді»
eli sık (сараң)	қолы тар «Сараңнан сұрағаннан пайда жоқ, қолы тар ештеме бермейді»
eli uzun (мүмкіндіктері көп)	қолы ұзын «Қолы ұзын, ісіңді тез тындырып береді»
eli varmamak (бір істі істеуге батылы бармау)	қолы бармау «Олай істеуге қолы бармады»
eli yatkın (бір істі істей алатын)	қолы үйренген «Қолы үйренген еш қиын емес»
eli yatmak (бір істі істеп үйренген)	қолы үйрену «Істей берсе, қолы үйреніп кетеді»

elinden bir şey gelmemek (ешнәрсе істей алмайтын)	қолынан ештеме келмеу «Енді оның қолынан ештеме келмейді, болған жағдайды өзгерте алмайды»
elinden geleni ardına koyma (не істеймін десең аянба деп сес көрсету)	қолыңнан келгенін істе «Қолыңнан келгенін істе, енді қайтеміз»
eline ayağına düşmek (сарılmak) (кешірім сұрау)	аяғына жығылу «Ат-шапан айыбын алып аяғына жығылып еді болмады»
eline bakmak (біреуге материалдық жақтан тәуелді болу)	қолына қарау «Әлі күнге қолына қарап отыр»
eline doğmak (біреудің тәрбиесінде болу)	қолында өсу «Кішкентайынан білемін, қолымда өсті»
eline düşmek (тұтқын болу)	қолына түсті «Жараланып, жау қолына түсті»
eline su dökemez kolına (бір адамның дәрежесіне жетпеу, онымен тең болмау)	қолына су құюға жарамайды «Қанша тырысса да, оның қолына су құюға жарамайды»
elini kana bulamak (біреуді жаралау немесе өлтіру)	қолын қанға былғау «Босқа қолын қана бояғысы келмеді»
elini sıcak sudan soğuk suya sokmamak (жағдайы жақсы, рахат өмір сүру)	қолын жылы суға малу «Төрт құбыласы тең, қолын жылы суға малып отыр»
elini yüzüne almak (біреуден ұялу, имену)	бетін басу «Сұрап келуге бетін басып бармай отыр»
eliyle koymuş gibi bulmak (бір нәрсені бірден, дереу тауып ала қою)	қолмен қойғандай табу «Тығып қойған жерінен қолмен қойғандай тауып ала қойды»
parmağı (eli) olmak (бір іске қатысы болу)	бармағының ізі бар «Бұл істе оның да бармағының ізі бар екені анық»
parmağında oynatmak (айтқанын істету)	қолында ойнату «Оларды қолында ойнатып отырғалы біраз болды»
parmağını oynatmak (бір істі жасатып алу үшін біреумен заңсыз келісу)	бармақ басты, көз қысты «Бармақ басты, көз қыстымен жең ұшынан жалғасуды қоймағаниша дамымаймыз»

Қорытынды

Тіл үйренудің өзіне тән қиыншылықтары мен күрделіліктері бар. Бұл қиыншылықтарды жеңудің бір жолы ұтымды, тиімді тіл үйрету әдістерін таңдай білу. Осындай әдістердің бірі ретінде ана тілінің тілдік материалдарын тіл үйренуші жаңа үйренген тіліндегі сөздермен немесе сөз тіркестерімен салыстыра отырып үйренуді ұсынамыз. Тіл үйрену мерзімінде жаттауға қарағанда, сол тілдегі сөздерді түсіне отырып есте сақтау өте маңызды. Ана тілі немесе жақсы білетін тілде қолданылатын ұқсас және ортақ тілдік материалдарды пайдалану тіл үйренуде мәліметтердің жақсы есте сақталуына мүмкіндік туғызады,

тілдің сөз байлығын меңгеруді жылдамдатады. Үйренген тілді жоғары деңгейде меңгеруге, күрделі мәтіндерді түсінуге, ойын нақты, шебер және көркем түрде жеткізуге дағдыландырады.

Әр халықтың мәдени мұрасы, тілдегі сөздік қордың маңызды бөлігін құрайтын образды, бейнелі сөз тіркестері салыстыра отырып үйретуге оңтайлы тілдік материалдар болып табылады. Тек туыстас тілдер ғана емес, әр түрлі тілдік жүйеге жататын тілдік материалдардың да ортақ және ұқсас жақтарын салыстыра үйретудің көптеген тиімді жақтары бар. Тіл үйретуде салыстырмалы ұқсас немесе ортақ тілдік материалдарды дәрістерде мақсатқа жетудің тиімді әдіс-тәсілі ретінде кеңінен қолдануды ұсынамыз.

Әдебиеттер

- Aksoy, Ömer Asım (1971), Atasözleri Ve Deyimler Sözlüğü, Ankara, Tdk Yayınları.
Amanjолоv, Sarsen (1997), Voprosı Diyalektologii I Istorii Kazakhskogo Yazıka, Almatı.
Ақсой Ө. А. Атасөзлері Ве Дейімлер Сөзлүгү-2. – Станбул: Инклуб Китапеви, 1989.
Йүзбашыоғлу Н, ЙүзбашыоғлуМ., Дейімлер сөзлүгі. – Истанбул: Мейдан газетежилик, 1997.
Kaydarov, Abduali (1970), “Osobennosti Stilističeskogo Upotrebleniya Sinonimnih I Varyantnih Frazeologizmov V Uygur-skom Yazıke”, Sovetskaya Turkologiya, № 2.
Кайдар А. Тысяча метких и образных выражений. – Астана: Білге, 2003.
Қазақша-орысша сөздік. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008.
Кеңесбаев, Исмет (1977) Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы.
Нұрманов, Арыстанбек (1998) Түркі фразеологиясы. – Алматы: «Ғылым» баспасы.
Özdemir, Emin (1997), Açıklamalı-Örnekli Deyimler Sözlüğü, İstanbul, Remzi Kitabevi.
Pakalin, M. Zeki. (1983), Osmanlı Tarih Deyimleri Ve Terimleri Sözlüğü, 1. Cilt. İstanbul, Millî Eğitim Basımevi.
Püsküllüoğlu, Ali (1995), Türkçe Deyimler Sözlüğü, Ankara, Arkadaş Yayınları.
Türk Atasözleri Ve Deyimleri, İstanbul, İnkılap Ve Aka Kitabevleri. Türkçe Sözlük (2005), Ankara, Tdk Yayınları.
Hangirmen M. Deyimler Sözlüğü (1000 temel sözlük) Ankara6 Engin yayınevi, 1994.
<https://dictionary.cambridge.org/ru/словарь/английский/>
English Idioms & Proverbs at the English Language Cyber Center

References

- Aksoy O.A. Atasozleri ve deyimler sozlugu-2, - İstanbul: Inkılab Kitapevi, 1989.
Deyimler sozlugu / N.Iuzbashyoglu, M. Iuzbashyoglu, - İstanbul: Meydan Gazetecilik, 1997.
Hangirmen M. Deyimler sozlugu (1000 temel deyim), -Ankara: Engin İayinevi, 1994.
Turik atasozleri ve deyimleri 1,2, -İstanbul: Milli eğitim basınevi, 1971.
Kazaksha orysshа sozdyk, - Almaty: Daiyk Press, 2008
Kaydarov, Abduali (1970), “Osobennosti Stilističeskogo Upotrebleniya Sinonimnih I Varyantnih Frazeologizmov V Uygur-skom Yazıke”, Sovetskaya Turkologiya, № 2.
Kaydar A. Tysyacha metkih I obraznyh vyrajenyi, - Astana: Bilge, 2003.
Kazakh-Russian dictionary - Almaty : Dık- Press, 2008.
Kenesbaev, Ismet (1977), Qazaq Tiliniñ Frazeologiyalıq Sözdigi, Almatı.
Kenesbaev, Ismet, Qazaq Tiliniñ Tıyanaqtı Söз Taptarı, Almatı.
Nurmahanov, Arıstanbek (1998), Türki Frazeologiyası, Almatı, Ğılım Baspası.
Özdemir, Emin (1997), Açıklamalı-Örnekli Deyimler Sözlüğü, İstanbul, Remzi Kitabevi.
Pakalin, M. Zeki. (1983), Osmanlı Tarih Deyimleri Ve Terimleri Sözlüğü, 1. Cilt. İstanbul, Millî Eğitim Basımevi.
Püsküllüoğlu, Ali (1995), Türkçe Deyimler Sözlüğü, Ankara, Arkadaş Yayınları.
Türk Atasözleri Ve Deyimleri, İstanbul, İnkılap Ve Aka Kitabevleri. Türkçe Sözlük (2005), Ankara, Tdk Yayınları.
<https://dictionary.cambridge.org/ru/словарь/английский/>

Мухамедсадыкова А.Ж.

Ph.D докторанты, Сямынь Университеті, ҚХР, Сямынь қ.,
e-mail: 860258344@qq.com

ҚЫТАЙ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНІҢ ТУЫСТЫҚ АТАУ СӨЗДЕРІНІҢ СӨЗЖАСАМ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бұл мақаланың мақсаты – қытай және қазақ тілдерінің туыстық атау сөздерінің сөзжасам жүйесін сипаттап, олардың ерекшеліктерін мен ұқсастықтарын айқындау.

Зерттеу әдіснамасы – ғылыми зерттеу барысында, тіл білімінің, оның ішінде салыстырмалы тіл білімінің негізгі принциптері: сипаттамалық және салыстырмалы әдістер негізге алынды. Сонымен қатар, құрылымдық әдіс те қолданылды.

Мақаланың өзектілігі – қытай және қазақ тілдерінің туыстық атау сөздерінің синтетикалық және аналитикалық сөзжасам жүйесі, олардың ерекшеліктері.

Бұл мақалада қытай және қазақ тілдерінің туыстық қарым-қатынасты білдіретін, рухани лексиканың бір тобына жататын туыстық атаулар сөздерінің сөзжасамы зерттеледі. Жалпы туысқандық қатынастар жүйесі қандай да болмасын халықтың рухани, мәдени өмір сүру салтымен тікелей байланысты қалыптасып, құндылықтар жүйесін құрайды. Туыстық атаулардың зерттелуі осыдан бір ғасыр бұрын басталып, әр түрлі тілдер мен халықтардың тарихи-этнографиялық еңбектердің объектісі болып отыр. Туыстық атаулардың сан ғасырлық тарихы, жүйелі құрылымы, мәдениетаралық коммуникация үшін аса маңызды ерекшелігі бар. Қазақ тілі түркі тілдерінің ішінде туыстық атауларға ең бай тіл ретінде аталса, қытай тілі дүниежүзіндегі тілдер ішінде туыстық атауларға бай тіл ретінде қарастырылады. Сол себептен де, ұсынылып отырған ғылыми мақала қытай және қазақ тілдерінің туыстық атау сөздерін лингвистикалық тұрғыдан, оның ішінде тіл білімінің салыстырмалы әдісін пайдалана отырып, сөзжасам ерекшеліктерін зерттейді. Қытай және қазақ тілдерінің туыстық атауларының сөзжасам ерекшелігі бұрын-соңды зерттелмеген тақырып болғандықтан, қытайтану саласында өзіндік орнын табатын өзекті мәселенің бірі болып табылады.

Түйін сөздер: қытай тілі, қазақ тілі, туысты атау, сөзжасам, салыстырмалы зерттеу.

Mukhamedsadykova A.Z.

Ph.D. student of Xiamen University, China, Xiamen, e-mail: 860258344@qq.com

Peculiarities of Word Formation of Kinship Terminology in the Chinese and Kazakh Languages

The purpose of this article is to describe and identify the peculiarities of word formation of kinship terms in the Chinese and Kazakh languages.

Research methodology – this scientific study used the basic methods of comparative linguistics, including descriptive, apostolically, as well as structural method.

The relevance of the article is the system of word formation of terms of kinship in the Chinese and Kazakh languages, similarities and differences of this system.

This article is devoted to the peculiarities of word formation of kinship terms in the Chinese and Kazakh languages. Kinship is a social concept, moreover, a historical-ethnic one, since its development is conditioned not only by universal laws, but also by the way of life, culture, and morality of this or that ethno-collective. But the terms of kinship – these are the words that denote the family relationships between people. They are not only part of the vocabulary of the language, but also the spiritual vocabulary of each language. After all, regardless of the difference between languages and a nation, family ties were always the property of society. Kinship terms are distinguished by their rich history, systemic structure, and also an indispensable role in intercultural communication. Among the Turkic languages, the Kazakh language is considered one of the richest in terms of the number of kinship terms. Chinese is one of the

richest languages in the world in terms of kinship terms. This scientific article by the method of concurrent analysis studies the peculiarities of the word formation of kinship terms in the Chinese and Kazakh languages. Previously, the formation of kinship terms in these languages has not been studied, which in turn indicates the relevance of this topic in the field of Sinology.

Key words: Chinese language, Kazakh language, Kinship terms, Word formation, Contrasting analysis.

Мұхамедсадыкова А.Ж.

PhD докторант, Сямыньский Университет, Китай, г. Сямынь,
e-mail: 860258344@qq.com

Особенности словообразования терминов родства в китайском и казахском языках

Целью данной статьи является описание, а также выявление особенностей словообразования терминов родства в китайском и казахском языках.

Методология исследования – в данном научном исследовании использовались основные методы сравнительного языкознания, в том числе описательный, сопоставительный, а также структурный методы.

Актуальность статьи – система словообразования терминов родства в китайском и казахском языках, сходства и различия данной системы.

Данная статья посвящена особенностям словообразования терминов родства в китайском и казахском языках. Родство – это понятие социальное, более того, историко-этническое, так как его развитие обусловлено не только всеобщими закономерностями, но и бытом, культурой, моралью того или иного этноколлектива. А вот термины родства – это такие слова, которые обозначают родственные отношения между людьми. Они являются не только частью словарного состава языка, а также духовной лексикой каждого языка. Ведь независимо от разности языков и нации семейные узы были всегда достоянием общества. Термины родства отличаются своей богатой историей, системным строением, а также незаменимой ролью в межкультурной коммуникации. Среди тюркских языков казахский язык считается одним из самых богатых по количеству терминов родства. Китайский язык является одним из самых богатых языков мира по количеству терминов родства. Данная научная статья методом сопоставительного анализа изучает особенности словообразования терминов родства в китайском и казахском языках. Ранее словообразование терминов родства в данных языках не было изучено, что в свою очередь говорит об актуальности данной темы в сфере китаеведения.

Ключевые слова: китайский язык, казахский язык, термины родства, словообразование, сопоставительный анализ.

Кіріспе

Кез келген халықтың өзіндік, қайталанбайтын, ұлттық ерекшеліктерін, өзіне тән өзгешеліктерін құрайтын әдет-ғұрып лексикасы бар. Туыстық атаулар дәл осы ерекше сөздер қатарына кіреді. Себебі бұл сөздердің қалыптасуы мен дамуы бергілі-бір этностың өмірімен, тұрмыс-тіршілігімен, мәдениетімен, әдет-ғұрып, салт-санасымен тығыз байланысты. Яғни әр халықтың туыстық атауларын зерттеу арқылы көптеген тарихи-этнографиялық сұрақтарға жауап алуға болады. Ал енді бірнеше тілдің туыстық атауларын салыстыра зерттеу нәтижесінде, сол тілде сөйлейтін халықтардың тілі мен мәдениетінің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын айқындауға болады. Қалай болғанда да қытай және қазақ халқы сонау ерте заманнан бері келе жатқан көршілес халықтар. Екі ел арасындағы қарым-қатынас тек қана экономикалық салаға шектеліп қойған жоқ, тіл мен әдебиет, мәдениетке де әсерін тигізді.

Қытай тілінің туыстық атаулар жүйесі дүниежүзіндегі тілдердің ішінде ең күрделі жүйенің бірі болып табылады. Сонау ерте заманнан бері қалыптасқан бұл жүйе уақыт өте өзгерістерге ұшыраса да, өз ерекшеліктерін жойған жоқ.

Қазақ тілінің туыстық атаулары түркі тілдес тілдердің ішінде ең байы болып есептеледі. (Диуанова Р.К. 2010: 3) Аталған тілдердің туыстық жүйесін жеке дара, тарихи-этнографиялық тұрғыдан зерттеген еңбектердің саны өте көп. Алайда қытай және қазақ тілінің туыстық атауларын, әсіресе олардың сөзжасамын ерекшеліктерін салыстыра зерттеген еңбектер жоқтың қасы. Сөзжасам дегеніміз – кез келген тілдегі жаңа мағыналы туынды сөздердің қалыптасуы мен мағыналық дамуын, жасалу тәсілдерін зерттейтін тіл білімінің саласы. (Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. 1989). Яғни қытай және қазақ тілінің туыстық атауларының сөзжасамын зерттеу арқылы, біз бұл ұғымдардың жасалуы, қалыптасуы, жасалу сипаты мен әдіс-тәсілдерін,

ішкі құрылымын тереңірек түсінуге мүмкіндік аламыз. Ал бұл зерттеліп отырған тақырыптың өзектілігін арттыра түсетіні сөзсіз.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысына қатысты негізгі материалдар бұл қытай және қазақ тілдерінің сөздіктері. Қытай тіліне қатысты сөздіктер:

王火、王学元的《汉语称谓词典》(辽宁大学出版社, 1988年)、

鲍海涛、王安节的《亲属称呼词典》(吉林教育出版社, 1988年)、

陆瑛的《简明称谓辞典》(广西民族出版社, 1989年)、

《现代汉语词典》第七版, (商务印书馆) 2016年。

Қазақ тіліне қатысты сөздіктер:

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, 1974-1986 ж.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2008 ж.

Ғылыми жұмысты жазуда отандық және шетелдік ғалымдардың іргелі теориялық пікірлері мен тұжырымдары қолданыс тапты. Әсіресе қытай тілінің сөзжасамын зерттеу барысында冯汉骥мырзаның 1989 жылы жарық көрген《中国亲属称谓指南》еңбегіне жүгінуге тура келді. Себебі бұл еңбек туыстық атаулардың сөзжасамын алғашқы болып, жік-жігімен зерттеуді ұсынды, сонымен қатар әлі күнге дейін қытайтанушы ғалымдардың назарында. Қазақ тілінің туыстық атауларына қатысты мәліметтерді М. Сарыбаева «Система обозначения родства в английском, русском и казахском языках», Л. Жолдасбек «Қазақ сөйленістеріндегі туыстық атаулар», Р. Диуанова «Қазақ тіліндегі туыстық атаулардың мағыналық құрылымы мен лексикографиялану ерекшеліктері» еңбектеріне сүйенуге тура келді. Алайда бұл ғылыми еңбектер қазақ тілінің туыстық атауларының нақты сөзжасам мәселесін қысқаша ғана шолу ретінде тоқталған. Сол себептен де автор жалпы қазақ тілінің сөзжасам ережелеріне сүйене отырып, қазақ тілінің туыстық атауларының сөзжасам ерекшеліктерін айқындады.

Ғылыми-зерттеудегі жалпы тіл білімінің сипаттамалық және салғастырмалық әдістерін пайдаланды. Яғни қытай және қазақ тілдерінің туыстық атауларының сөзжасамына толықтай сипаттама беріліп, олардың жасалу жолдары

көрсетілді. Осының нәтижесінде тілдердің сөзжасамына салыстыру жасалды.

Талқылаулар мен нәтижелер

Қытай тіліндегі туыстық атау терминдерінің сөзжасам ерекшеліктері

Қытай тілінің туыстық атау жүйесі өте толық, сан алуан, дүниежүзіндегі тілдер арасында туыстық атау жүйесі ең күрделі жүйенің бірі болып табылады.冯汉骥мырза өзінің《中国亲属称谓指南》атты еңбегінде, қытай тілінің туыстық атау терминдерінің сөзжасамының төрт түрін ажыратты. Олар: 核心亲属称谓 (түбір сөздер), 基本修饰语 (айшықтау тәсілі), 重叠 (қайталама тәсілі), 附加词 (қосымша жалғау тәсілі). (冯汉骥. 1989). Әрбір тәсілге жеке тоқталып кетуді жөн көріп отырмыз.

Түбір сөзден жасалған туыстық атаулар

Түбір сөзден жасалған туыстық атаулардың түбірі туыстық қатынасты білдіретін негізгі морфемадан тұрады. Бұл морфемалар жеке дара сөз болып, негізгі бір немесе бірнеше мағынаны білдіруі мүмкін. Мысалы: “姑父”、“姨夫”、“舅父”、“舅妈”、“孙子”、“孙女” және т.б.

冯汉骥мырза《中国亲属称谓语指南》еңбегінде негізгі морфемадан құралған 23 сөзді атаса, кейіннен阮氏翠幸 өзінің《汉、越语亲属称谓语对比研究》атты докторлық диссертациясында “婶”морфемасын жалғап, барлығы 24 сөз: 祖、岳、夫、伯、母、姑、叔、姨、婶、舅、兄、弟、姐、妹、夫、妻、嫂、媳、女、子、婿、侄、甥、孙. Оның ішінде祖、夫、伯、叔、舅、兄、弟、夫、子、婿、侄、甥、孙 13 сөз ер жынысына қатысты болса, 母、姑、姨、婶、姐、妹、妻、嫂、媳、女 10 сөз әйел жынысын білдірсе, 岳 сөзі ер және әйел жынысына қатысты қолданылады. Аталған сөздердің туыстық қатынастық түріне қарай ажырататын болсақ, 7-уі – некелік қатынасты білдіріп (岳、夫、妻、婿、婶、嫂、媳), 14 сөз қандық туыстық қатынасты білдіреді. Сонымен қатар, 9 сөз тікелей қандас туыстықты білдірсе, 15 сөз жанама және некелік қатынасты білдіреді (阮氏翠幸. 2016: 50). Қытай тілінің туыстық атауларын білдіретін негізгі түбір морфемалар Қытайдың патриархалдық жүйесін, ұл баланы қадірлеп, қыз баланы кемсіту идеологиясымен қатар, туыстықтың алыс және жақын түрін ажыратады. Аталған ерекшеліктерді төменде көрсетілген 1-кестеде байқауға болады.

1-кесте. Қытай тілінің туыстық атауларын білдіретін негізгі түбір морфемалар

	Мор- фема	Түсіндірмесі	Жынысы		Өз жұрт	Нағашы	Некелік	Туыстық түрі	
			Ер	Әйел				Жақын	Алыс
1	祖	Әкенің әкесі	+	-	+	-	-	+	-
2	岳	Әйеліңнің әке-шешесі	+		-	-	+	-	+
3	父	Өз әкең	+	-	+	-	-	+	-
4	伯	Әкеңнің туған ағасы	+	-	+	-	-	+	-
5	母	Өз анаң	-	+	-	+	-	-	+
6	姑	Әкеңнің туған апай, қарындастары	-	+	+	-	-	-	+
7	叔	Әкеңнің туған інісі	+	-	+	-	-	+	-
8	姨	Анаңның туған апай, сіңлілері	-	+	-	+	-	-	+
9	婶	Әкеңнің туған інісінің әйелі	-	+	-	-	+	-	+
10	舅	Анаңның туған аға, інілері	+	-	-	+	-	-	+
11	兄	Аға, бір буын	+	-	+	-	-	+	-
12	弟	Іні, ініңмен құрдас ер адам	+	-	+	-	-	+	-
13	姐	Апай, апайыңмен құрдас әйел адам	-	+	+	-	-	-	+
14	妹	Қарындас, сіңлі	-	+	+	-	-	-	+
15	夫	Әйел адамның жұбайы	+	-	-	-	+	-	+
16	妻	Ер адамның жұбайы	-	+	-	-	+	-	+
17	嫂	Ағаңның әйелі	-	+	-	-	+	-	+
18	媳	Ұлыңның жұбайы	-	+	-	-	+	-	+
19	女	Қызың, кіші буын	-	+	+	-	-	-	+
20	子	Ұлың, кіші буын	+	-	+	-	-	+	-
21	婿	Қызың, қарындасың, кіші буын әйелдердің күйеулері	+	-	-	-	+	-	+
22	侄	Аға, інілеріңнің ұлы	+	-	+	-	-	+	-
23	甥	Апай, қарындастарыңның ұлы	+	-	+	-	-	-	-
24	孙	Ұлыңның ұлы	+	-	+	-	-	+	-

Айшықтау тәсілі арқылы жасалған туыстық атаулар

Қытай тіліндегі айшықтау тәсілі арқылы жасалған туыстық атаулардың көбі ұрпақ дәрежесін, туыстықтың тура не жанама түрі екенін айқындау үшін қолданылады. Қытай тіліндегі айшықтау тәсілінің бөлшектері жеке дара сөз болып қолданылмайды. Олар тек негізгі түбір мор-

фемаға жалғанып, оның мағынасын айшықтай түседі. Мұндай айшықтау сөздердің саны, 冯汉骥мырза 10 деп көрсетсе, кейіннен 阮氏翠幸 докторлық диссертациясында жаңа “亲” сөзін қосып, барлығы 11 айшықтау сөз болады (阮氏翠幸. 2016: 52). Бұл пікірмен көптеген ғалымдар келіседі. Сол себептен де, төмендегі 2-кестеде осы 11 сөзге түсіндірме береді.

2-кесте. Қытай тілінің туыстық атаулардың айшықтау тәсілі арқылы жасалуы

	Айшықтау	Жеке қолданылуы	Түсіндірмесі	Мысалы
1	高	-	Жоғарғы төртінші ұрпақты білдіретін сөз	高祖父、高祖母等
2	曾	-	Жоғарғы және төменгі үшінші ұрпақты білдіретін сөз	曾祖父、曾孙等
3	玄	-	Төменгі төртінші ұрпақты білдіретін сөз	玄孙、玄孙女等
4	亲	-	Бір әке-шешеден туған немесе әртүрлі әке-шешеден туылған болса да, олардың жұбайларымен тура қандас туыстықты көрсету мақсатында қолданылатын сөз	亲爸、亲妈、亲兄、亲姐妹、亲伯母、亲嫂子、亲婶子等
5	堂	-	Екінші жанама туыстықты білдіретін сөз	堂叔、堂兄等
6	表	-	Әке-шешенің апайы мен қарындас, сіңділерінің балалары арасындағы қатынасты білдіретін сөз	表姑母、表姨夫、表哥、表姐、表妹、表弟等
7	族	-	Төртінші дәрежелі жанама туыстықпен өте алыс туыстық қатынасты білдіретін сөз	族姐、族孙族侄等
8	内	-	Әйеліңнің аға-інілері және кейінгі ұрпақтың бала-шағасын білдіретін сөз	内兄、内子等
9	外	-	Анаңның әке-шешесі мен қызыңның бала-шағасын білдіретін сөз	外祖父、外孙女等
10	从	-	“堂”сөзімен сәйкес қолданылады. “堂”сөзі кейіннен қолданысқа енгізілген. Алайда “从”сөзінің қолданылу аясы шектеулі. Екі сөзді бір-бірінің орнына алмастырып қолдануға болады	从叔、从兄、从弟等
11	再从	-	Үшінші жанама туыстықты білдіретін сөз	再从伯父、再从叔父、再从姑母托

Қайталама тәсілі арқылы жасалған туыстық атаулар

Қытай тіліндегі туыстық атаулар жүйесінде қайталама тәсілі өте кең таралған. Мысалы: “爷爷”、“奶奶”、“姥姥”、“爸爸”、“妈妈”、“姑姑”、“叔叔”、“哥哥”、“姐姐”、“弟弟” және т.б. Қытай тіліндегі қайталама тәсілі басқа тілдердегі қайталама тәсілдермен ұқсамайды. Сонымен қатар, қытай тіліндегі қайталама тәсілінің бір келкі грамматикалық мағынасы жоқ болғанымен, эмоционалдық тұрғыдан беретін әсері мол. Туыстық атаулар жүйесінде осы тәсілді қолданылуының 6 түрлі факторы бар. Олар: ұрпақтардың дәрежесі, жас ерекшелігі, туыстықтың тікелей не жанамалығы, туыстың жұбайының жынысы, тікелей емес туыстың ер не әйел екені және басқа да ерекше жағдайлардың болуы (冯汉骥. 1989). Осы факторларға сүйене отырып, қайталама тәсілін үш топқа бөлуге болады.

Біріншісі, тек қана қайталану арқылы жасалатын, мысалы: “爷爷”、“奶奶”、“姥姥”、“公公”、“婆婆”、“伯伯” және т.б.

Екіншісі, қайталанбайтын түрі, мысалы: “伯母”、“姑父”、“姨夫”、“姨妈”、“儿子”、“女儿”、“侄子”、“侄女”、“孙子”、“孙女”、“外孙”、“外甥” және т.б.

Үшіншісі, қайталанып та, жеке тұрып та келетін, мысалы: “爸爸”、“妈妈”、“叔叔”、“婶婶”、“姑姑”、“舅舅”、“哥哥”、“姐姐”、“妹妹”、“弟弟” және т.б.

Қытай тілінің қайталама тәсілін қазақ тіліне қосарлама тәсілі деп аударып жүр. Алайда толығырақ зерттеп қарасақ, екеуі бір-бірімен сәйкестендіруге келмейді. Себебі қытай тілінің қайталама тәсілі осы тілдің ерекшелігі болып табылады.

Қосымшалар жалғау тәсілі

Қытай тіліндегі туыстық атаулардың қосымшалар жалғану арқылы жасалған түрлері, негізгі түбір морфемаға префикс, суффикс, қосымша жалғау арқылы жасалады. Туыстық атаулар осы тәсілдің екі түрімен жасалады. Біріншісі: Префикс+Түбір; Екіншісі: Түбір+Суффикс жалғану (阮氏翠幸. 2016: 50).

1) Префикс+Түбір. Қытай халқы негізінен өте қарапайым әрі тұйық мінезді болып келеді. Күнделікті өмірде қарым-қатынас жасау барысында міндетті түрде сыпайылық, құрметтеу формаларын жиі пайдаланады. Туыстық атауларын пайдалану барысында да, сөй-

леуші өзіне қатысты атауларды кішірейтіп, тыңдаушыға қатысты туыстық атауларды үлкен құрметпен, сыйластықпен атайды. Бұған үлкен септігін қосымшалар тигізеді. Мысалы, құрметтеу формасында 3-кестеде көрсетілген префикстер жалғанады.

3-кесте – Құрметтеу мақсатында қолданылатын префикстер

	Қосымша	Түсіндірме	Қолданылу аясы	Мысалы
1	令	Ардақты	Кез келген қаратпа сөздің алдында	令尊、令爱、令兄等
2	尊	Құрметті	Тыңдаушының дәрежесі үлкен, аға буын адамдарды туыстарын атау кезінде	尊翁、尊兄等
3	贤	Аса өнегелі, мәртебелі	Тыңдаушының туысының аға буын болған жағдайды	贤叔、贤兄等
			Тыңдаушының туысының кіші буын болған жағдайда	贤弟、贤妹、贤孙等

Кестеде келтірілген “令、尊、贤” сөздерінің қолданылу аясы әр түрлі, алайда бұл сөздердің қолданысында құрметтеу мағынасы бәріне ортақ.

4-кесте – Кішіпейілділік көрсету мақсатында қолданылатын префикстер

	Қосымша	Түсіндірме	Қолданылу аясы	Мысалы
1	家		Сөйлеуші өзінен жасы үлкен туысын атаған кезде	家父、家母、家兄、家弟等
2	舍		Сөйлеуші өзінен жасы кіші туысын атаған кезде	舍弟、舍孙、舍侄、舍甥等
3	老		Өзінің әке-шешесімен жасты туыстарын немесе өзімен замандас адамдарды атаған кезде	老妈、老爸、老哥、老弟等
4	小	Кішірею	Өзінің кіші буын туыстарың, соның ішінде туған балаларың мен немерелерін атаған кезде	小女、小儿、小弟、小妹、小侄等

Жоғарғы кестедегі “舍” префиксі көп жағдайларда бірінші дәрежелі жанама туыстықты атаған уақытта қолданылып, тікелей туыстықты атауда қолданылмайды. Сонымен қатар, “舍” префиксі “小” префиксімен алмастырып қолданыла береді. Ал “老” префиксіне келер болсақ, бұл префикс қытай тілінде өте ерекше,

кең тараған префикстің бірі болып саналады. Бұл префикс жоғарғы ұрпақ және кіші буын туыстарын атауда қолданылмай, тек әке-шешенің мен замандас туыстардың арасын сөйлеу барысында жақындата түсу мақсатында кең қолданылады. Мысалы: “老姨、老舅” және т.б.

5-кесте – Сөйлеуші адам өзін атаған кезде қолданылатын префикстер

	Қосымша	Түсіндірме	Қолданылу аясы	Мысалы
1	愚	Ақымақ	Өз өзін атаған кезде	愚兄、愚弟等
2	小	Қарапайым	Өз өзін атаған кезде	小弟、小妹等

2) Түбір+Суффикс. Бұл түрде жасалған туыстық атаулар қытай тілінде өте көп, әрі бұл форма кеңінен тараған. Мысал ретінде жиі жалғанатын “子”суффиксінің өзі көптеген туыстық атаулардың жасалуына себепші. Мысалы: “嫂子”、“妻子”、“孩子”、“儿子”、“孙子” және т.б.

Қазақ тілінің туыстық атау терминдерінің сөзжасам ерекшелігі

Қазіргі заман қазақ тілінің сөзжасам жүйесі ұзақ уақыт дамудың нәтижесінде қалыптасқан. Тіліміздің сөзжасам жүйесінің негізі көне түркі тілдерінен бастау алып, содан бірі дамып, толығып, күрделеніп, сұрыпталып, екшелене келіп, қазіргі жүйелі дәрежеге жеткен (Салқынбай А. 2003).

Қай тілде болмасын сөзжасам ертеден келе жатқан тілдік құбылысқа жатады. Түркі тілдерінің ең көне жазба ескерткіштерінің тілі бұл мәселеге толық куә бола алады. Көне жазба ескерткіштер тілінде негізгі түбір сөздермен қатар туынды сөздер болғаны белгілі. Егер осы жазба ескерткіштерге толығырақ тоқталсақ, көне түркі тілінде сөзжасамның синтетикалық, аналитикалық және семантикалық тәсілдері болғанына көзіміз жетеді. Алайда нақты туыстық атау терминдерге тоқталар болсақ, қазақ тілінің туыстық атаулары синтетикалық және аналитикалық тәсілдер арқылы жасалады (Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. 1989). Аталған тәсілдерге тоқталмас бұрын, қазақ тіліндегі негізгі түбір туыстық атауларды атап кетуді жөн көріп отырымыз.

Негізгі түбір туыстық атаулар

Қазақ тілінде негізгі түбір туыстық атауды білдіретін 30 сөз бар. Бұл сөздерді автор 2008 жылы жарық көрген «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінен» теріп алған. Мысалы: Баба, ата, әке, аға, іні, бауыр, ұл, құда, бай, бажа, әже, еже, шеше, ана, мама, ене, апа, сіңлі, тәте, әйел, қыз, баба, ата, әже, еже, әке, аға, іні, бауыр, апа, сіңлі, қыз, бала, ұл, немере, немене, темене. Ішіндегі 10 сөз ер жынысын (Баба曾祖父, ата祖父, әке父亲, аға兄长, іні弟弟, бауыр弟弟, ұл儿子, құда亲家公, бай丈夫, бажа“连襟”关系的姐、妹夫), 11сөз әйел жынысын (еже曾祖母, әже祖母, апа外祖母, шеше母亲, ана母亲, мама母亲, ене婆婆, тәте姨妈, әйел妻子, сіңлі妹妹, қыз女儿) және 9 сөз ортақ (жар伴侣, жұп夫妻, бала孩子, нағашы外亲, бөле表兄弟姊妹, жиен外孙, немере孙子, немене远孙, темене远孙) қолданыста.

Синтетикалық тәсіл арқылы жасалған туыстық атау терминдері

Туыстық атаулар негізінен зат есімдер қатарына жатады. Яғни жасалуы да зат есімдердің сөзжасамымен сәйкес келеді. Ал зат есім – сөзжасамы өте күрделі сөз табы. Зат есім сөзжасамдық жұрнақтарға өте бай, олардың мағынасы мен құрамында да үлкен ерекшелік бар. Зат есімнің синтетикалық тәсіл арқылы жасалуына сөзжасамдық жұрнақтар арқылы жасалуы жатады. Қазақ тілінің туыстық атаулары төмендегідей жұрнақтар жалғану арқылы жасалады.

Түбір сөзге –й жұрнағын жалғау арқылы жастар үлкендермен қарым-қатынаста халық дәстүріне сай этиканы сақтап, сыпайы сөйлеу мәнерін таныта алады (Диуанова.Р. 2010: 99). Мысалы: атай (祖父), бабай (曾祖父), әжей (祖母), әкей (父亲), шешей (母亲), ағай (伯伯), апай (姑姑), жездей (姐夫), жеңгей (嫂子), тәтей (姨妈). Сонымен қатар, –й жұрнағын жалғап, айтылған туыстық атаулар жақсы көріп сағыну, қадірлеп құрмет тұту, өтініп жалбарыну, жақын тартып еркелеп, мәпелеу үстемеленеді.

–жан, –тай, –ш, –еке аффиксті сөздердің мағынасы өзгерте, бояуын қоюлата, эмоционалды-экспрессивтік мәнін қосарлауға негізделген қолданыс. Мысалы: Атажан, Апажан, Әкежан, Ағажан, Анажан, Еркежан, Келінжан, көкежан, құдажан, тәтежан, ағатай, әжетай, енетай, әкетай, жеңгетай, шешетай, енеке, атеке, ағеке және т.б.

–шар аффиксі туыстық атаулардың шешесі жағынан төменгі үшінші ұрпақты атау мақсатында көп кездеседі. Мысалы: жиеншар, дегеншар, көгеншар, көбеншар, туашар.

–лас, –лес, –дас, –дес, –тас, –тес аффикстері көбіне туыс бірлігін білдіретін туынды сөз жасайды. Мысалы: ағайындас, аналас, шешелес, әкелес, бауырлас, елдес, жатырлас, жұбайлас, қандас, рулас, немерелес, сүйектес, шөберелес, төркіндес, туыстас және т.б.

–қай, –ғай//–ғый, –ғи жалпы түркілік зат есімдер тудыратын жұрнақтар. Мысалы: құдағай, құдағи сөздерін жатқызсақ болады.

–ша, –ше жұрнақтары туынды сөзді кішірейту, еркелету мақсатында қолданылады. Мысалы: әпше, жеңеше, құдаша және т.б.

–ын, –ін жұрнақтары тарихи формант болып табылады. Бұл тұлға қазіргі көптеген түркі тілдерінде негіздің ажырамас бөлігі ретінде қабылданады. Мысалы: абысын, қайын, қатын, төркін және т.б.

–дық, –тық, –тік, –лық жұрнақтары туыстықтың алыс не жақын дәрежесін айқындап көрсе-

теді. Мысалы: жақындық, қандастық, руластық, туыстық, ағалық, тамырластық және т.б.

С. Бизақовтың айтуы бойынша, қазақ тілінің туыстық атаулардың қосымша жалғану арқылы сөз тудыру тәсілдері туралы тоқтала отырып, бұл сөздердің сыр-сипатын толық ашу тілдің грамматикалық, лексикалық құрылымын, дыбыстық жүйесін халқымыздың дүние танымымен, салт-санасымен, психологиялық тәрбиелік ерекшеліктерімен тығыз байланыстырады (Бизақов С. 1990: 12-17).

3. Аналитикалық тәсіл арқылы жасалған туыстық атау терминдері

Қазақ тілінің сөзжасау тәсілінің кең қолданылатын бір түрі – аналитикалық тәсіл. Аналитикалық тәсіл – түбір сөздердің бірігуі, қосарлануы, тіркесуі, қысқаруы арқылы жаңа сөз тудыру тәсілі. Бұл тәсіл арқылы жасалған сөздер негізінен күрделі сөз болып табылады. Қазақ тілінің туыстық атаулары, жоғарыда айтылып кеткендей бірігіп, қосарланып және тіркесіп жасалады (<http://kzref.org/azirgi-aza-tilini-morfologiyasi.html>).

Сөз тіркестері. Сөз тіркесі деп толық мағыналы екі я бірнеше сөздің бір-біріне тұлғалық әрі мағыналық жағынан бағына байланысуын айтамыз. Қазақ тіліндегі тіркесіп жасалған туыстық атауларды бірнеше топқа бөліп қарастырдық.

1. Жоғарғы ұрпақты көрсету мақсатында “Үлкен”, “Арғы”, “Ұлы” сөздерімен тіркесу арқылы пайда болған сөздерді атап кетсек болады. Олар: Арғы ата (高祖父), ұлы ата (祖父), ұлы баба (祖父), ұлы әже (祖母), Үлкен ата (曾祖父), үлкен әже (曾祖母), үлкен апа (曾祖母) және т.б.

2. Қазақ тілінде қытай тілі сияқты шешесі жағынан туыстарды айқындау мақсатында “Нағашы”, яғни “外”сөзі жалғанып тіркес сөздерді тудырады. Мысалы: нағашы ата (外祖父), нағашы әже (外祖母), нағашы апа (外祖母), нағашы аға (大舅), нағашы іні (小舅), нағашы қарындас (表妹), нағашы жұрт (外亲), нағашы шеше (外祖母) және т.б.

3. Қазақ тілінде баланың нағашы жұртымен туыстық қарым-қатынасын білдіретін, сонымен қатар, қыздан туған баланы қыздың төркіні және рулас адамдары, яғни нағашылары “Жиен” деп атайды. Осы сөзбен тіркесіп те, қазақ тілінде бірталай туыстық атаулар пайда болды. Мысалы: жиен аға (姨表哥), жиен апа (姨表姐), жиен әпке (姨表姐), жиен бала (外甥), жиен қарындас (姨表妹), жиен қыз (外孙女), жиен немере (外孙), жиен іні (姨表弟).

4. Сонымен қатар, қазақ тілінде “Қайын” сөзі, неке туыстығын білдіретін жалпылама термині, яғни ер немесе әйел адамға қатысты туыстық идеясын береді. Ер немесе әйелдің туыскандарын атау үшін қайын сөзі нақты мағынаға ие туыстық терминдерімен тіркеседі. Мысалы: қайын ата (公公或者岳父), қайын аға (大伯父), қайын апа (婆婆或岳母), қайын іні (小舅子或小叔子), қайын сіңлі (小姨子或者小姑子), қайын бике (大姑姐), қайын жұрт (男方或女方亲属的总称).

5. Дүниеге шыр етіп келгеннен-ақ сақалды қария, ақ жаулықты әже болғанша қазақ халқы салт-дәстүр мен ырым-тыйымдар арқылы қалыптасамыз. Осы салт-дәстүрлер көптеген туыстық атаулардың пайда болуына да себепкер болды. Қазақ халқының “Кіндік” сөзімен бір шама туыстық атаулар тығыз байланысты. Мысалы, кіндік шеше – әйел босанғанда көмек көрсетіп, нәрестенің кіндігін кесетін әйел. Қазақ салтындағы үлкен бір сыйлы ана, мол кәделі әйел «кіндік шеше» деп атайды. Кіндік шеше баланың екінші анасы болып саналады. Қазақ тілінің «кіндік шеше» сөзі, қытайдың “干妈” сөзімен сәйкес келеді. Осы «Кіндік» сөзімен тіркесу нәтижесінде, кіндік шеше (干妈), кіндік ата (干爷), кіндік әке (干爸), кіндік бала (干儿子) пайда болды.

6. Некелік туыстық атауларға келер болсақ, қазақ салт-дәстүріне байланысты, “Бас құда”, “Бел құда” және “Бесік құда” деген сөз тіркестері бар. Әрбір туыстық атауға түсіндірме берудің қажеті жоқ.

Біріккен сөздер. Сөздерді біріктіріп айту туыстық атаудың құрамында жиі кездесетін амал. Қазақ тіліндегі біріккен сөздерді алғаш зерттеген Ж.Досқараев тілдің бұл құбылысының туу, құралу тәсілі біркелкі емес, әр түрлі екендігін айтады. (Досқараев Ж. 1965: 193-200).

Біріккен сөздердің өзі екі түрлі болады. Кіріккен сөз және біріккен сөз. Қазақ тілінің туыстық атаулары осы екі түрмен жасалған түрлері бар.

Кіріккен сөз дегеніміз – сыңарлары дыбыстық өзгеріске түсіп, біртұтас лексикалық мағына беретін сөздер. Мысалы: Мырза+аға=Мырзаға (大伯子), Мырза+қыз=Мырзағыз (小姑子), Жұр+жат=Жүрежат (远房亲戚), Туу+жат=Туажат (远房亲戚), Аға+іні=Ағайын (兄+弟=兄弟), Қайын+аға=Қайнаға (大伯子的另一种称呼) және т.б.

Біріккен сөз – сыңарлары дыбыстық құрамын сақтай отырып, бір мағынаға ие болатын сөздер. Мысалы: Кет+құда=Кетқұда, Бел+немере=Белнемере, От+аға=Отаға және т.б.

Қос сөздер. Қос сөз дегеніміз – қосарлану немесе қайталану арқылы бір ұғым ретінде жасалған сөздер. Жасалу тәсіліне қарай қос сөздер қайталама және қосарлама болып бөлінеді. Қайтамала қос сөз бір сөздің қайталанып айтылуынан жасалады. Қосарлама қос сөз өзара мәндес немесе қайшы мәндес сөздердің қосарлануынан жасалады. Қазақ тілінің туыстық атаулары сөзжасамында қосарлану арқылы жасалған түрлері кездеседі.

Қазақ тілінің қосарлама тәсілі арқылы жасалған туыстық атаулар үш түрлі лексикалық мағына береді.

1) Жалпылық мағынаны білдіретін туыстық атаулар: Ата-ана (父母), абысын-ажын (妯娌), аға-жеңге (兄嫂), ағалы-қарындасты (兄妹), ағалы-інілі (兄弟), аға-іні (兄弟), аналы-балалы (母子), апалы-сіңілі (姐妹, 说话者为女), апалы-қарындас (姐妹, 说话者为男), апалы-інілі (姐弟), ата-баба (祖父与祖父之上的祖辈关系), ата-ене (公婆), аталы-балалы (祖孙), әкелі-балалы (父子), әке-баба (父亲与祖父之间的祖辈关系), әке-көке (伯伯和父亲), әке-шеше (父母), әпкелі-інілі (姐弟), бай-бәйбіше (夫妻), бәйбіше-тоқал (妻妾), ерлі-зайыпты (夫妻), ерлі-байлы (有夫之妇), қатын-бала (妻儿), нағашы-жиен (外孙), немере-шөбере (子孙), шешелі-балалы (母子), іні-қарындас (弟妹妹), Әке-жәке (叔叔和父亲), әке-үке (叔叔和父亲), ұл-қыз (子女) және т.б. Яғни бұл қос сөздерің сынарлары нақты туыстық қатынасты білдіреді.

2) Жинақтық мағынаны білдіретін туыстық атаулар. Бұл туыстық атаулар көбіне туыстығы алыстау, немесе көпшілік адамды біріктіру мақсатында қолданылатын туыстық атаулар. Мысалы: ағайын-туған, ағайын-жегжат, ағайын-жұрағат, ағайын-жұрағат, ағайын-туғандық, ағайын-тума, ел-жұрт, жақын-жаран, жақын-жора, жақын-жуық, жақын-жұрағат, жат-жақын, жат-жұрағат, жегжат-жұрағат, құда-жегжат, құда-құдағи, өрен-жаран, туған-туысқан, туысқан-туған, туыс-тума, үрім-бұтақ.

3) Қомсыну, менсінбеу, кемсіту мағынасында қолданылатын туыстық атаулар: келін-кепшік, қатын-қалаш, туыс-шатыс және т.б.

Қорытынды

Қытай және қазақ тілдерінің туыстық атау терминдерің сөзжасам ерекшеліктеріне тоқталмас бұрын, осы екі тілдің ең бірінші ерекшелігі типологиялық классификациясын атап кету артық болмас. Қытай тілі түбірлі не-

месе даралаушы тілдер қатарына жатады. Бұл тілдер қосымшалар арқылы түрленбей, сөз таптары формалық жақтан ашық ажырамаған тілдер. Оларда бір буынды омонимдес сөздер жиі ұшырасып, бір-бірінен музыкалық екпін арқылы ажыратылады. Ал қазақ тілі болса, агглютинативті тілдер қатарына жатады. Яғни жұрнақтар мен жалғаулар кең таралған және түбірдің үстіне бірінен соң бірі үстемеленіп жалғана береді.

Қытай тілінің негізгі түбір сөзден жасалған 24 туыстық атау болсын, 10 қосымшалары болсын, барлығы бір буынды сөздерден құралған. Яғни екі немесе үш буыннан құралған туыстық атауды кездестірмейміз. Қазақ тілінде бұндай ерекшелік байқалмайды.

Жыныстық категориялық бөлініс бір келкі емес. Қытай тіліндегі 24 негізгі түбір сөзден жасалған туыстық атаулардың 13-і ер жынысты, 10 әйел жынысты және 1 сөз ортақ қолданылса, қазақ тіліндегі 30 негізгі түбір сөздің 10-ы ер, 11 әйел және 9 ортақ қолданыста. Осы ортақ қолданыстағы сөздердің көбі кіші буын ұрпақтарды атау сөздері. Бұған негізгі себеп, қазақ халқы ұрпақты атау кезінде, жынысына аса қатты мән бермеген. Нәрестенің ұл не қыз жынысты болғаны емес, ұрпақ көбейгені маңыздырақ болғанын дәлелдейді. Алайда қытай халқының идеологиясында ұл баланы қыз балаға қарағанда артығырақ сүйгені бәрімізге мәлім.

Қытай тіліндегі туыстық атаулар “Префикс+Түбір” және “Түбір+Суффикс” формалары арқылы жасалса, қазақ тілі тек “Түбір+Суффикс” формасымен жасалады. Аталған ерекшеліктерге қарамастан, қытай және қазақ тілінің туыстық атауларының сөзжасамының ұқсастықтары бар.

Қытай және қазақ тілдерінің туыстық атау терминдерінің сөзжасамы өте күрделі әрі сан алуан түрлі. Аталған тілдердің негізгі түбір сөз туыстық атаулары бірнеше бірдей категорияға бөлінеді. Мысалы: жынысы, туыстық қатынастың әкелік, шешелік немесе некелік екендігіне көңіл бөлініп қана қоймай, ұрпақ дәрежесіне де аса мән беріледі. Қытай тіліндегі “父、伯、叔、舅、兄、母、故、姨、姐、妹” сөздері қазақ тілінің “Баба, әке, аға, іні, әже, еже, шеше, ана, мама, апа, сіңлі” сияқты сөздерде жыныстық категория ажыратылған.

Қытай-қазақ тілдерінің туыстық атауларына сипаттамалық қасиет тән. Яғни туыстың қатысын білдіру мақсатында міндетті түрде айқындайтын сөздерді қосып айтады. Бұл осы халықтардың туыстық қатынасының күрделі жүйесіне тікелей байланысты.

Сонымен қатар, аталған тілдер “Анықтауыш + Негізгі сөз” формасымен ұстанады. Мысалы, қытай тіліндегі “堂哥、堂弟、表姐、表妹、外孙、外孙女、外甥” сөздеріндегі “堂、表、外” сөздері, “哥、弟、姐、妹、甥” сөздерінің анықтауышы болып табылады. Қазақ тіліндегі “Нағашы аға, нағашы ата, нағашы әже, ұлы ата, ұлы әже, үлкен ата, арғы, кенже бала” сөздеріндегі “Нағашы, ұлы, үлкен, арғы, кенже” сөздері де тура сондай. Қазақ және қытай тілдерінің күрделі туыстық атау терминдеріне

қарасақ, жоғарғы дәрежелі ұрпақты білдіретін сөз, кейінгі ұрпақты білдіретін сөздің алдында келеді.

Мысалы, қытай тіліндегі “祖孙、娘儿、父子、母子、婆媳、兄弟、姐妹” және т.б. Қазақ тіліндегі “аға-іні, аналы-балалы, апалы-сіңілі, апалы-інілі, аталы-балалы, нағашы-жиен” және т.б. сөздері дәлел бола алады. Бұл ерекшелікте екі халықтың үлкенге ізет, құрмет, сыйластық қарым-қатынасы тілде сипат алып отыр деуге болады.

Әдебиеттер

- 王火、王学元的《汉语称谓词典》(辽宁大学出版社, 1988年)
 鲍海涛、王安节的《亲属称呼词典》(吉林教育出版社, 1988年)
 陆瑛的《简明称谓辞典》(广西民族出版社, 1989年)
 《现代汉语词典》第七版, (商务印书馆) 2016年
 冯汉骥, 《中国亲属称谓指南》, 上海文艺出版社, 1989
 胡士云的《汉语亲属称谓研究》, 商务印书馆, 2007
 阮氏翠幸的博士论文《汉、越语亲属称谓对比研究》, 华中师范大学, 2016
 刘超班《论亲缘称谓的开放性》, 武汉教育学院学报, 1996年10月, 第15卷 第5期
 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, 1974-1986.
 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2008.
 Сарыбаева М. Система обозначения родства в английском, русском и казахском языках. – Алма-Ата, 1991.
 Жолдасбек Л. Қазақ сөйленістеріндегі туыстық атаулар», Алматы, 1998
 Диуанова Р. «Қазақ тіліндегі туыстық атаулардың мағыналық құрылымы мен лексикографиялану ерекшеліктері», Алматы, 2010
 Бизақов С. Қазақ тіліндегі туыстық атаулардың берілуі //Қазақ ССР ҒА Хабарлары, Филол.бөлімі. – 3-шығ. – 1990. – Б. 12-17
 Оралбай Н. Қазақ тілінің сөзжасамы. – Алматы, 2002.
 Салкынбай А. Қазақ тілі сөзжасамы. – Алматы, 2003.
 Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. Алматы, 1989.
 Токтарова Т. Сөзжасам мәселесінің зерттелуі // Қазақ тілі мен әдебиеті, 1994, №3.
 Бейсембаева З. Сөзжасамның зерттелу аспектісі // Қазақ тілі мен әдебиеті, № 9, 2003, 34-36-б.
 Досқараев Ж. Арыс говорының сөз тіркестері // Қазақ диалектологиясы. Мақалалар жинағы. – Алматы, 1965. – 1-шығ. – 193-200 б.
<https://lektsii.org/6-9826.html>
<http://kzref.org/azirgi-aza-tilini-morfologiyasi.html>

References

- Wang Huo, Wang Xue Yuan . Chinese Appellation Dictionary, Liao Ning University Press, 1988
 Bao Hai Tao, Wang An Jie. Dictionary of Kinship Terminology, Ji lin Educational Press, 1988
 Lu Ying. Concise appellation Dictionary, Guang Xi National Press, 1989
 “Modern Chinese dictionary” seventh edition, (commercial press, 2016
 Feng Han Ji. “The appellation of relatives in China”, Shanghai literature and art publishing house, 1989
 Hu Shi Yun. Study of Chinese Kinship Terminology, Commercial Press, 2007
 Ruan Shi Cui Xing. Comparative study of Chinese and Vietnamese kinship terminology, Central China Normal University, 2016
 Liu Chao Ban. The openness features of kinship terms, Journal of Wuhan Institute of Education, 1996
 Qazaq tilining tusindirme sozdigi. – Almaty, 1974-1986
 Qazaq tilining tusindirme sozdigi. – Almaty, 2008
 Sarybaeva M. Sistema oboznachenii rodstva v angliiskom, russkom i kazakhskom yazykah, Alma-ata. 1991
 Zholdasbek L. Qazaq soilenisterindegi tuystyk ataular, Almaty, 1998
 Diuanova R. Qazaq tilindegi tuystyk ataulardyn magynalyq qurylymy men leksikografiyalanu erekshelekteri, Almaty, 2010
 Bizaqov S. Qazaq tilindegi tuystyk ataulardyn berilui//Qazaq SSR GA Xhabarlary, Filol.bolimi -3. 1990
 Oralbay N. Qazaq tilining sozzhasamy. – Almaty, 2002
 Salkynbay A. Qazaq tili sozzhasamy. – Almaty, 2003
 Qazirgi qazaq tilining sozzhasam zhuesi. Almaty, 1989
 Toktarova T. Sozzhasam maselesining zertteuleri//Qazaq tili men adebieti, 1994, №3.
 Beisembayeveva Z. Sozzhasamnyng zerttelu aspektisi // Qazaq tili men adebieti, № 9, 2003
 Doskarayev Z. Arys govorynyng soz tirkesteri // Qazaq dialektologiyasy. Makalalar zhinary. –Almaty, 1965.

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім Тарих

Раздел 1 История

Палтөре Б.М.

Әбу Насыр әл-Фарабидың «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» атты еңбегіндегі адам мәселесінің діни мәтіндермен сабақтастығы. 4

Makangali B.

Modern security studies and implementation of theoretical experience in the Gulf region 11

Мустафаева А.А.

Статус средневековой женщины в Египте и Корее: первые женщины-правители..... 21

Әбдіхалық А.Е.

Қазақстандағы қажылық рәсімінің шығыстық-ұлттық сана мен руханият арасындағы практикалық құндылығы. 30

Жұмағұлов Қ.Т., Абдукадыров Н.М.

Осман империясы мен Алтын Орданың сыртқы саясатында Қырым хандығы (XV ғ. 50-70 жж.) 37

Ем Н., Тономура Масару

От теории анклава к теории социального капитала: опыт нового поколения предпринимателей-корейцев СНГ. 50

Lee Byong Jo

Prospects and tasks of Korean studies in Kazakhstan through analysis of collaborative and support case of Korea-Kazakhstan: focused on al-Farabi Kazakh national university case..... 65

Karabassova A.B., Aldabek N.A.

Continuity of generations as a factor in the formation of the internal policy of the people's Republic of China 77

Мадиев Д.А., Чжао Цюаньшэн

Қытайдың батысты игеру стратегиясы аясындағы Шыңжаңның әлеуметтік экономикалық дамуы 84

Оразақынқызы Ф., Нұрмырза М.

Қытай қоғамында әйелдердің әлеуметтік-мәдени рөлі 94

Раев Д.С., Тоқмұрзаева А.Ж.

Қазақ би-шешендерінің саяси көрегендік парадигмасы 103

Rustemova A., Okada A., Rustem K.

The problem of research of Kazakhstani higher education system 116

Myrzabekov M.S., Myrzabekova R.S., Kokebayeva G.K.

Eastern direction of the Russian foreign policy at the turn of XVIII-XIX centuries: the geo-economic and geopolitical aspects. 125

Серікқалиева А.Е., Абаганов А.Б.

Қытайдағы кәсіпкерліктің даму факторлары 133

Оспан Н.А., Кокеева Д.М.

Қазақстанда тіл саясаты бағыттары 141

Turumbetova L.A., Manabayev B.M., Shayakhmetov O.M.

Kazakhstan education system breakthrough, having overcome the tragic events in the history of Kazakh people..... 152

Балтабекова С.Б., Аханов Е.А.

Жапониядағы халал концептісінің таралуына ислам дінінің әсері: тарихи шолу..... 162

<i>Чокатова А.М.</i> Иран Орталық Азия елдерімен интеграция жолында	170

<i>Керімбаев Е.Ә., Чжаң Цзян Хуа, Шарыпқазы Н.</i> Қоғамдық дипломатия және оның қытайлық тәжірибесі	179

2-бөлім
Филология

Раздел 2
Филология

<i>Керім Ш.Т., Альмухаметов А.Р.</i> Қазақ жерінен шыққан араб тілі грамматикасының білгірі, ғұлама, имам Тадж ад-дин әл-Жендидің «әл-Мақалид» кітабы.....	188

<i>Оразақынқызы Ф., Герай Фидан, Анипина А.К.</i> Қытай және қазақ тілдеріндегі мақал-мәтелдердің құрылымдық және мағыналық ерекшеліктері	197

<i>Канафьева Ш.Е., Турар А.С.</i> Урду тілін оқытуда аутентті мәтіндерді жүйелеу және оларды практикалық сабақтарда қолданудың маңыздылығы	207

<i>Sultanbayeva N.D., Montanay E.A.</i> Problems of translating computer terms and their strategies	213

<i>Bektemirova S.B., Avakova R.A., Taussogarova A.K.</i> The linguogeographic basis the turkic languages in world space	222

<i>Халел А., Жайтапова А.А., Шадкам З.</i> Мәдениетаралық-коммуникативтік құзыреттілік моделі және компоненттері.....	231

<i>Кажатова Р.Н., Ахапов Е.А.</i> Жапон қорының «Маругото. Жапон тілі мен мәдениеті» оқулығына шолу.....	240

<i>Кайранбаева Н.Н., Қабадайы Ж.</i> Қостілді техникасы арқылы түрік тілін үйрету тәжірибесі	249

<i>Нурсеитова Л.Д.</i> Жапон тілі пәнін оқытудың тиімді әдіс-тәсілдері.....	260

<i>Ауелбекова Ш.Е.</i> Тіл үйренуде ана тіліндегі образды, бейнелі сөз қолданыстарынан пайдалану	266

<i>Мухамедсадыкова А.Ж.</i> Қытай және қазақ тілдерінің туыстық атау сөздерінің сөзжасам ерекшеліктері.....	273

CONTENTS

Section 1 History

Paltore Y.M.

Continuity of human problems with religious texts in the work of Abu
Nasr al-Farabi «Views of the inhabitants of the merciful city»..... 4

Makangali B.

Modern security studies and implementation of theoretical experience in the Gulf region 11

Mustafayeva A.A.

The status of a medieval woman in Egypt and Korea: first women ruler. 21

Abdikhalyk A.E.

The practical value of pilgrimage rituals between the eastern national
self-consciousness and spirituality in Kazakhstan 30

Zhumagulov K.T., Abdukadyrov N.M.

The Crimean Khanate in the Foreign Policy of the Ottoman
Empire and the Golden Horde (50-70 years of the 15th century)..... 37

Yem N., Tonomura Masaru

From the enclave theory to the theory of social capital: experience
the next generation of entrepreneurs-koreans CIS 50

Lee Byong Jo

Prospects and tasks of Korean studies in Kazakhstan through analysis of collaborative
and support case of Korea-Kazakhstan: focused on al-Farabi Kazakh national university case..... 65

Karabassova A.B., Aldabek N.A.

Continuity of generations as a factor in the formation of the internal policy of the people's
Republic of China 77

Madiyev D.A., Zhao Quansheng

Socio-economic development of Xinxiang within the framework of the western development strategy of China .. 84

Orazakynkyzy F., Nurmyrza M.

Socio-cultural role of women in Chinese society. 94

Raev D.S., Tokmurzayeva A.Zh.

The paradigm of the political farsightedness of the Kazakh bi-speakers 103

Rustemova A., Okada A., Rustem K.

The problem of research of Kazakhstani higher education system 116

Myrzabekov M.S., Myrzabekova R.S., Kokebayeva G.K.

Eastern direction of the Russian foreign policy at the turn of
XVIII-XIX centuries: the geo-economic and geopolitical aspects. 125

Serikkalieva A.E., Abaganov A.B.

Factors of enterprise development in China. 133

Ospan N.A., Kokeyeva D.M.

The directions of language policy in Kazakhstan. 141

Turumbetova L.A., Manabayev B.M., Shayakhmetov O.M.

Kazakhstan education system breakthrough, having overcome the tragic events in the history of Kazakh people..... 152

<i>Baltabekova S.B., Akhapov E.A.</i> The role of Islam in the distribution of the Halal concept in Japan: a historical overview	162
<i>Chokatova A.M.</i> Iran on the way to integration with Central Asian countries	170
<i>Kerimbaev Y.A., Zhang Jian Hua, Sharypkazy N.</i> Social diplomacy and its Chinese experience	179

Section 2 Philology

<i>Kerim Sh.T., Almuhametov A.R.</i> The book «Al-Makhalid» by the distinguished, famous Arabic grammarian, imam Tadge ad-din al-Zhendi from Kazakh land	188
<i>Orazakynkyzy F., Geray F., Anipina A.K.</i> Structural and semantic features of proverbs and sayings in Chinese and Kazakh languages	197
<i>Kanafyeva Sh.E., Turar A.S.</i> Systematization of authentic texts in the study of the Urdu language and the importance of their use in practical classes	207
<i>Sultanbayeva N.D., Montanay E.A.</i> Problems of translating computer terms and their strategies	213
<i>Bektemirova S.B., Avakova R.A., Taussogarova A.K.</i> The linguogeographic basis the turkic languages in world space	222
<i>Khalel A., Zhaitapova A.A., Shadkam Z.</i> The Model and Components of Intercultural-Communicative Competence	231
<i>Kazhatova R.N., Akhapov E.A.</i> Review of the coursebook of Japan Foundation «Marugoto. Japanese language and culture»	240
<i>Kairanbayeva N.N., Kabadayi C.</i> Practice of teaching turkish language using bilingual technique	249
<i>Nurseitova L.D.</i> Effective methods of teaching the Japanese language	260
<i>Auyelbekova Sh.E.</i> Learning languages by using idioms in mother tongue	266
<i>Mukhamedsadykova A.Z.</i> Peculiarities of word formation of kinship terminology in the Chinese and Kazakh languages	273